

पुण्य श्लोक वारद

लेखक :

ना. रा. बामणांवकर

0155,6NVA,1
H9V

किंमव पांच रुपये.

0155, 6NVA, 1 7008
H9Y

Vamangaonkar, NR
Punya sloka varad.

7008

• • • • •

[illegible]

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

0155, GNVA, 1 7008
H9Y

Vamangaonkar, NR
Punya sloka varad.

पुस्तक

चारद

लेखक

ना. रा. वामणावकर

प्रकाशक :

श्री. वि. हु. सिद्दी
अध्यक्ष, वारद स्मारक मंडळ,
चाटीगल्ली, सोलापूर.

0155,GNVA, L
H9Y

आवृत्ति १ ली : प्रति .१५००

प्रकाशन : ता. १९-१-१९४९ इ.

DR. JAGADGURU VISHWARADHYA
JIJI SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamwadi Math, Varanasi
Acc. No. 7028

मुद्रक :

दा. त्र्यं. जोशी, बी. ए. (टिळक)

चित्रशाला प्रेस,

१०२६ सदाशिव, पुणे २.

कै. अप्पासाहेब वारदांचें गुणगान

आले अतीत अभ्यागत । जाऊं नेदी जो मुक्तिस्त ॥

येथानशक्ति दान देत । तो सत्त्वगुण ॥

जेणें जिंकिली रसना । वृत्त जयाची वासना ॥

जयास नाहीं कामना । तो सत्त्वगुण ॥

सकळांसी नम्र बोले । मर्यादा धरून चाले ॥

सर्व जन तोषविले । तो सत्त्वगुण ॥

सकळ जनासी आर्जव । नाहीं विरोधास ठाव ॥

परोपकारी वेची जीव । तो सत्त्वगुण ॥

आपकार्याहूनी जीवी । परकार्यसिद्धी करावी ॥

मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्त्वगुण ॥

दासबोध द. २, स. ७.

समर्थानीं दासबोधांत वर्णिल्याप्रमाणें सत्त्वगुणसंपन्न आणि पुण्यश्लोक अप्पा-
साहेब वारद यांचें चरित्र श्रीयुत नारायणराव बामणगांवकर यांच्याकडून

लिहून घेऊन ते प्रसिद्ध करण्यांत कै. अप्पासाहेब वारदांच्या वारसांनी एक उपयुक्त व समयोचित कामगिरी केली आहे. श्रीमंत अप्पासाहेब वारदांच्यासारख्या लोकप्रसिद्ध पुढाऱ्यांचे चरित्र त्यांच्या निधनानंतर त्वरित प्रसिद्ध न होतां ३७ वर्षे ते काम दिरंगाईवर पडण्याला तशीच कांहीं कारणे झालीं. तीं कारणे परिहार्य होती का अपरिहार्य होती याची चाकित्सा आतां निष्प्रयोजक होय. मुळीच न होण्यापेक्षां इतक्या कालावधीनें तरी चरित्र प्रसिद्ध होत आहे, यांतच समाधान मानलें पाहिजे. अप्पासाहेबांची परिचित असलेली विद्यमान पिढी लोपली असती म्हणजे सगळाच अंधार झाला असता. सुदैवानें अप्पासाहेबांचे उजवे हात असे श्री. मल्लिकार्जुनप्पा पाटील आणि इतर अनेक परिचित गृहस्थ, यांच्या जवळ असलेल्या माहितीच्या टिपणांच्या आणि आठवणींच्या आधारें व त्यावेळीं वृत्तपत्रांतून प्रसिद्ध झालेल्या कांहीं लेखांच्या आधारें हें चरित्र इतपत तरी सजावितां आलें हेंच विशेष होय. त्यांतून श्रीयुत नारायणराव वामणगांवकरांसारखे 'उदय' पत्राचे विख्यात संपादक हें लेखनकार्य करण्यास मिळाल्यानें या कार्याला उठावणी चांगली मिळाली. वृत्तपत्रकारांना राईचा पर्वत करण्याची आणि सुतानें स्वर्ग गाठण्याची कला पूर्ण परिचित असते. त्यामुळे हातीं आलेल्या तोंटक माहितीवरून श्री. वामणगांवकर यांनी हें चरित्र चांगलें सजविलें, यांत नवल नाहीं. पत्रकाराला खऱ्याखोऱ्याच्या भेसळीतून खरें तेवढें नेमकें वेचून घेण्याची बुद्धि हंसक्षरिन्यायानें आलेली असते; आणि प्रत्येक घटनेच्या बुडाशीं असलेलें रहस्य उकलण्याची मार्मिकताहि अनुभवानें प्राप्त झाली असते, याचा अनुभव हें चरित्र वाचतांना पदोपदीं येतो. लेखकाच्या पुढें जुन्या माहितीचीं अनेक बाडें येऊन पडलीं असतां त्यांतून चतुराईनें अवश्यक व महत्त्वाचा तेवढा मजकूर घेऊन, श्रीयुत वामणगांवकरांनीं हें चरित्र वाचकांना आकर्षक व मार्गदर्शक होईल असें सजविलें आहे.

कै. अप्पासाहेब वारदांच्या मृत्यूनंतर ३७ वर्षांनीं हें चरित्र प्रसिद्ध होत असल्यानें आतां शिळ्या कढीला ऊत आणण्याचा हा खटाटोप कां, असा प्रश्न अनेकांच्या तोंडून बाहेर येईल. इतका विलंब होण्याला कारणे काय झालीं याची चाकित्सा करण्याची आज जरूरी नाहीं. आम्हांला एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, हें चरित्र १९१२ सालीं प्रसिद्ध न होतां १९४८ सालीं प्रसिद्ध होत आहे, यांत एका अर्थानें औचित्यच दिसत आहे. १९१२ सालीं अप्पासाहेब वारदांचा आयुष्यक्रम समक्ष पाहिलेले हजारां लोक हयात होते, आणि त्यावेळीं धर्मावरील आणि नैतिक तत्त्वावरील

श्रद्धा हल्लींच्या इतकी दळली नव्हती. अशावेळीं हें चरित्र प्रसिद्ध झालें असतें तरी त्याला विशेष महत्त्व आलें नसतें; आणि साधारणतः असले चरित्र-ग्रंथ तसि चाळीस वर्षांत जुने होऊन मार्गे पडतात व इतिहासजमा होतात; त्यामुळें सध्यांसारख्या, ज्या परिस्थितींत अशा ग्रंथाची अत्यंत जरूरी आहे, त्या परिस्थितींत तो ग्रंथ दुर्मिळ झाला असता. सध्यांच्या अश्रद्धेच्या काळांत हा ग्रंथ प्रसिद्ध होणें हें आजारीपणांत गुणकारी औषध देण्याप्रमाणें प्रसंगोचित ठरत आहे.

धर्मनिष्ठ आचारविचार आणि व्यापार-व्यवहार एकत्र नांदूं शकत नाहींत अशी समजूत जनतेत मूळ धरून बसलेली असते. अप्पासाहेब वारद यांचें चरित्र हें त्या समजुतीला जबर धक्का देणारें आहे. आपल्या धर्मप्रेमांत आणि आचारनिष्ठेंत खंड पडूं न देतां अप्पासाहेबांच्या घराण्यांत दोन पिढ्या व्यापार-व्यवहार मोठ्या प्रमाणांत चालू होता; आणि अप्पासाहेबांनीं तर तो दसपटीनें अधिक वाढविला; आणि हे सर्व लौकिक व्यवहार करीत असतां त्यांच्या धार्मिक आचाराला त्यांनीं केव्हांहि सोडाचिठी दिली नाहीं. अर्थात्च धर्मनिष्ठा आणि व्यवहारकुशलता यांत तमःप्रकाशवत् विरोध नसून त्या परस्पराला पोषकच होतात हें या चरित्रावरून उघड दिसून येतें. साधु-संतांच्या कृपाप्रसादानें संतति-प्राप्ति झाल्याचा दाखला म्हणजेच हें चरित्र होय. किरीट स्वामींच्या कृपाप्रसादानें चरित्रनायकांच्या वाडिलांचा जन्म झाला आणि श्रीगजाननाच्या प्रसादानें चरित्रनायकांचा जन्म झाला. चरित्र-नायकाला पुत्रप्राप्तीहि अशीच साधूच्या आशीर्वादानें झाली. अदृष्ट फळें तर्क-शास्त्रानें वा प्रयोगानें सिद्ध करून दाखवितां येत नाहींत. ती श्रद्धेनें मान्य करावी लागतात व अनुभवानेंच मनुष्य सश्रद्ध होतो. या चरित्रांतील तीन पिढ्यांचा अनुभव अशी श्रद्धा दृढ करण्यास पुरेसा आहे.

अप्पासाहेब वारदांची जन्मकुंडलीहि या चरित्रांत दिली असून महाड-करांसारख्या सुदिख्यात ज्योतिष्यानें त्यांच्या चेहऱ्यावरूनच 'हे सोलापूरचे राजे होणार' असें भविष्य वर्तविलें होतें व तें वाच्यार्थानें नव्हे पण लौकिक-दृष्ट्या खरें ठरल्याचें सर्वश्रुतच आहे. ज्यांना फलज्योतिष हें थोतांड आहे असें वाटत असेल त्यांनीं 'जातकतत्त्वा'सारखा एखादा सर्वमान्य ग्रंथ हातीं घेऊन कुंडलीतील फळें त्यांच्या चरित्राशीं पडताळून पहावीं. अप्पासाहेब वारद म्हणतील तें वचन प्रमाण, अशी सोलापुरांत त्यांच्या हयातींत परिस्थिति होती. त्या दृष्टीनें पाहिल्यास आजच्या काळांतील लोकांस त्या काळाचा हेवा वाटावा असाच तो काळ होता. त्या काळांत अप्पासाहेब वारदांसारखे

सत्प्रवृत्त आणि नीतिनिष्ठ गृहस्थ समाजाचे पुढारी होते आणि त्यावेळचा समाजहि आपल्या पुढाऱ्यांच्या अर्घ्या वचनांत वागत असे. त्यामुळेच अप्पा साहेबांसारख्या पुढाऱ्यास तरी सोलापुर शहराची अब्रू तीच आपली अब्रू अशी आत्मीयता वाटे आणि शहराच्या लौकिकासाठी ते कायावाचा मनेकरून झटत असत. अशा परिस्थितीमुळेच पुढाऱ्यांच्या सदाचाराला नैतिक स्थैर्य प्राप्त होतें. अप्पासाहेब वारद हे निसर्गतःच सदाचारनिष्ठ होते. पण हल्लींच्यासारखी त्यावेळीं निर्नायकी असती तर त्यांच्या सदाचाराचें चीज झालें नसतें; आणि ज्या सदाचाराचा समाजावर सुपरिणाम होत नाही, त्या सदाचारविषयी स्वतः ती व्यक्तीहि तितकीशी काळजी वाहत नाहीशी झाल्यानें जन्मतः सत्प्रवृत्त मनुष्यहि सदाचारापासून दळण्याचा संभव असतो. अप्पासाहेबांची छाप त्यावेळच्या समाजावर असल्यानें त्या जबाबदारीमुळे त्यांच्या शीलाला दंडताच येत गेली.

अप्पासाहेब वारदांना शालेय शिक्षणाचा लाभ अगदींच थोडा मिळाला आणि त्या वेळीं इंग्रजी शिक्षणाचा सुळसुळाट झाला नसल्यामुळे इंग्रजी शिक्षणाला तर ते पारखेच होते. तरी पण तीव्र व चौकसबुद्धि, दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षा आणि ज्ञानलालसा व धाडस या गुणांच्या जोरावर त्यांनीं व्यापारांत चांगलेंच यश संपादन केलें. 'माल चोख दाम रोख,' नमुन्यावरहुकूम माल देण्याची दक्षता, अडतीवर माल ठेवणाऱ्या असामींच्या हितावर नजर व त्यांच्याशी उघडा व्यवहार इत्यादि गुणांमुळे त्यांचा व्यापार भरभराटीस आला. स्वतःच्या हातांत व्यापाराचीं सूत्रें घेतल्यापासून सात आठ वर्षांच्या आतच त्यांनीं मुंबईस अडतीचें दुकान थाटून मक्तेदार बनलेल्या जुन्या अडतीदारांवर मात केली यावरूनच त्यांच्या व्यवहाराचातुर्याची प्रचीति येते.

अडतीच्या दुकानांतलि धोपट व्यवहारावरच ते संतुष्ट होऊन थांबले नाहीत. त्यांनीं शेतीचा व्यवहारहि हातीं घेतला, आणि उत्तमोत्तम बैलांच्या शेंकडों जोड्या पदरीं वाळगून आणि शेंकडों कामकरी हाताखालीं वागवून हजारों एकर जमिनींतलि शेती यशस्वी करून दाखविली. त्यांनीं शेती हातीं घेण्यापूर्वीं सोलापूर जिल्ह्यांत कापूस पिकत नव्हता. अप्पासाहेबांनीं कापसाची लागवड सुरू करून सोलापूर जिल्ह्याचा क्रमांक कापसाच्या पैदाशीत बराच वर चढविला. त्याचप्रमाणें सोलापूर जिल्ह्यांत ऊंस पिकवून साखरेचा कारखाना सुरू करण्याचा पाहिला मानहि त्यांनींच पटकाविला. जमीनदाराजवळ ठराविक तोकड्या प्रमाणाहून अधिक जमीन असूं नये, असलें भ्रांतिष्ठ मत त्यावेळीं पसरलें नसल्यानें अप्पासाहेबांना मुबलक शेती करून स्वतःचा, समाजाच.

आणि शेतकामी मजूरांचाहि फायदा करतां आला; आणि त्यांनी आपल्या सर्व धंद्यांत आपल्या हाताखालील नोकरांचा दुवाच संपादन केला. त्यावेळी कामकऱ्यांच्या कामाच्या तासासंबंधी आणि किमान पगारासंबंधी कसलेहि नियंत्रण अस्तित्वांत आलें नव्हतें; तरीपण आपल्या धर्मास जागून त्यांनी कामकऱ्यांच्या सर्व सोयी केल्या. नरसिंगगिरजी मिल सुरू केल्यावर अप्पासाहेबांनी मजूरांना राहण्याच्या चाळी, त्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाच्या शाळा, त्यांच्या कुटुंबीयासाठी औषधपाण्याची सोय इत्यादि सर्व सुधारणा आपण होऊन केल्या. स्वयंस्कृतीनें केलेल्या अशा सुधारणांनी मालक व मंजूर या उभयतांत प्रेमभाव वाढतो आणि उभयतांच्याहि मनावर सत्प्रवृत्तीचा कायमचा ठसा उमटतो. याच सुधारणा कायद्याच्या जोरावर घडवून आणून लागल्यास प्रत्येक जण कायद्याच्या जाळ्यांतून निसटण्याच्या कृतीत गडून जातो आणि त्यायोगानें माणुसकीची वाढ होण्याऐवजी ती हिणकस होत जाते.

अप्पासाहेब वारदांचें सुदैव हेंच कीं, त्या काळांत कसेल त्याची जमीन, साचा चालवील त्याची गिरणी, खरारा करून तोवरा बांधील त्याचा घोडा, नांगर हाकील त्याचा बैल, माल तोलून गिऱ्हाइकाच्या पदरांत टाकेल त्याचें दुकान, मोट हाकील त्याची विहीर असल्या विशिष्ट कल्पना रुढ झाल्या नव्हत्या. नाहींतर अप्पासाहेबांच्या कारभाराच्या पसाऱ्यांत उमदे देखणे घोडे, दृष्ट लागण्यासारख्या बैलांच्या जोड्या, जिवांस जीव देणारे नोकर इत्यादि राजवैभवाचा थाट दृष्टीस पडलाच नसता.

या चरित्रांत पृ. १३२-३३ वर अप्पासाहेबांच्या हातच्या पत्रांतील काहीं मुद्दे नमूद केले आहेत, त्यावरून नोकरवर्गाच्या हितसंबंधास जपण्याची त्यांची कळकळ स्पष्टपणें व्यक्त होते. (१) नोकरांच्या विश्रांतीचा व अडचणींचा विचार जो मालक करीत नाहीं त्याजजवळ चांगला माणूस तर राहोच पण साधारण माणूस सुद्धां कसा टिकेल ? (२) धंदा करावयाचा तो नफ्याकरितां हे खरें; पण तुम्ही १ हजार रुपये खर्च करून ४ हजार मिळवितां तर आम्ही १० हजार खर्च करून ४० हजार मिळविणार. भावी फायद्याकडे नजर देऊन काम करणें योग्य. (३) कामापुरतेच नेमके गुमास्ते ठेवल्यानें, त्यापैकी कोणी आजारी पडला अगः रजेवर गेला कीं कामाचा घोटाळा होणारच. किंबहुना कामहि बंद पडणार. तुमच्या काटकसरी-मुळें दुकानचे हिशेब व्हावयाचे राहिले आहेत. ते पूर्वास्थितीवर येण्यास कितीतरी दिवस लागतील. (४) आपल्या घरांत माणूस आजारी पडला तर त्याची सतत शुश्रूषा करतांना आपण देखील कंटाळतो मग नोकर कसा कंटाळणार नाहीं ?

(५) युरोपमध्ये नवा धंदा सुव्यवस्थित चालावा म्हणून प्रथम लक्षावधि रुपये खर्च करितात आणि मागाहून नफ्याची इच्छा धरतात. तुमचा कारभार उलटा आहे. तुम्ही अगोदरच हिशेब करून खर्चात काटकसर करतां आणि नफा मात्र सुधारलेल्या व्यापारासारखा मिळावा अशी इच्छा धरितां; हें जुळणार कसे ?

या पत्रांतील वरील विचारसरणीवरून अप्पासाहेबांची दृष्टि किती सूक्ष्म आणि कनवाळपणाची होती तें दिसून येईल. अशा उदार व व्यापक दृष्टीमुळे त्यांच्या व्यवहाराचा व्यापहि कल्पनातीत वाढला. तथापि त्यांच्या निरलस स्वभावामुळे आणि तैलबुद्धीच्या योगानें, एवढ्या सगळ्या व्यवहारावर त्यांची तीक्ष्ण नजर सारखी फिरत असे, आणि कोणत्या दुकानांतला कोणता व्यवहार किफायतशीर आहे व कोणता आंतवट्याचा आहे, हें ते नेमकें शोधून काढून आंतवट्याचा व्यवहार ते तावडतोव बंद करीत.

शेती, गिरणी आणि अडतीचीं दुकानें एवढ्यानेंच अप्पासाहेबांच्या मनार्चे समाधान होण्यासारखें नव्हतें. परकीय देशांतले व्यापारी आपल्या उद्योगधंद्यांची वाढ करण्यास किती विविध प्रयत्न करितात, तें अप्पासाहेबांनीं अवगत करून घेतलें होतें. त्यांत परकीयांच्या हुंडणावळीच्या पेढ्या (Exchange Banks) केवढी कामगिरी करतात हें त्यांनीं पाहिलें होतें. याकरितां आपणहि परकी देशांत आपल्या बँकांच्या शाखा उघडल्या पाहिजेत, असें त्यांच्या मनानें घेतलें होतें. आणि त्या दृष्टीनें त्यांनीं जपानांत याकोहामा येथें आपली पेढी स्थापन करण्याचा विचार चालविला होता. दुर्दैवानें अप्पासाहेबांना दीर्घायुष्य लाभलें नाहीं. त्यामुळे त्यांचे जे अनेक वेत सिद्धीस न जातां अपुरे राहिले, त्यांतच परदेशी पेढी स्थापण्याचा विचारहि अपुराच राहिला.

औद्योगिक व्यवसायाबरोबरच आपल्या समाजाची धार्मिक व सामाजिक सुधारणा करण्याचा दीर्घ प्रयत्न अप्पासाहेबांनीं चालविला व तो बराच यशस्वी झाला. वरिशैव लिंगायत समाजाला आपला उच्च दर्जा पटवून देऊन त्याच्यांत स्वाभिमान उत्पन्न करणें आणि तासिद्धयर्थ धार्मिक शिक्षणाचा प्रचार करून आचारविचारांना सन्मार्गाचें वळण लावणें हें कार्य त्यांनीं अखंड चालविलें होतें. वरिशैव लिंगायत धर्माची तत्त्वप्रणालि सुबोध होण्यासाठीं मोठमोठ्या शास्त्रीय पंडितांना पदवी ठेवून त्यांनीं अनेक धर्म ग्रंथांची रचना करविली, संस्कृत ग्रंथांची आपल्या भाषेंत भाषांतरें करविली

धर्मशिक्षणासाठी गुरुकुलाच्या पद्धतीवर विद्यालय स्थापन केलें, अनेक होत-
करू विद्यार्थ्यांना काशीसारख्या क्षेत्री अध्ययनासाठी पाठवून सुविद्य आणि
सदाचारी मठाधिकारी तयार करवून मठसंस्था आदरणीय होईल अशी
योजना केली आणि वीरशैव समाजाच्या परिपदा भरवून त्यांतून समाजाला
धार्मिक व नैतिक वळण लावण्याचा दीर्घाद्योग केला.

अप्पासाहेबांच्या चरित्रांत कौतुक वाटण्यासारखी गोष्ट ही की, त्यांचें
शिक्षण अपुरें झाल्याने ते स्वतः पढीक विद्वान् नसले तरी विशेषविषयी
आणि विद्वानांविषयी त्यांच्या मनांत अत्यंत आदर वसत असे आणि
विद्यार्जनाची लालसा त्यांच्या मनांत सतत जागृत असे. त्यामुळे ते विद्वानांचा
सहवास साधून त्यांच्याशी झालेल्या संभाषणांतूनच नवे नवे सिद्धांत आकलन
करित आणि अनेक उत्तमोत्तम ग्रंथ संग्रही बाळगून तज्ज्ञांकडून ते वाचवून
स्वतः समजून घेत व आपल्या ज्ञानाला उजळा देत. त्यामुळे व्यापार, उद्योग-
धंदे, शेतकी, राजकारण, धर्मकारण इत्यादि सर्व शाखांत पुढें येणाऱ्या
अद्यतन विचारतरंगाशी ते परिचित असत. लिंघायत समाजांतील अनेक
तरणांना परदेशांत शिक्षण-संपादनासाठी पाठवून त्यांच्या शिक्षणाचा फायदा
आपल्या समाजास लाभवा अशाविषयी त्यांनी बराच खटाटोप केला.

मनुष्यप्राणी जन्मास येतो तो ऋणत्रयानें बद्ध होऊनच येतो; यास्तव तें
समाजऋण फेडणें हें आपलें आद्य कर्तव्य होय, ही उच्च भावना उराशी
बाळगून व तें कर्तव्य पार पाडण्याच्या उदात्त विचारानें प्रेरित होऊनच
त्यांनी आपल्या आचारविचारांना सुव्यवस्थित वळण लावलें होतें. आपली
संपत्तीहि समाजाच्या उपयोगासाठीच आहे व आपण केवळ तिचे द्रुष्टी
आहों या भावनेनेच ते आपल्या संपत्तीचा देशकार्यार्थ व्यय करित; स्वतःच्या
सुखाकरितां चैन करण्याची कल्पनाहि त्यांच्या मनाला कधीं शिवली नाहीं.
त्यांची राहाणी अगदीं साधी आणि धार्मिक कल्पनांना धरून असे. स्नान-
देवतार्चनादि नित्यविधि आटोपल्याशिवाय ते तोंडांत पाणीहि घालीत
नसत; ठराविक वेळचें भोजन वा फलाहार यावांचून अन्य वेळीं अचावचा
खाणें त्यांना माहीतच नव्हतें आणि हे नियम केवळ आपल्या घरांतच नव्हे
तर पराठिकाणी व दीर्घ प्रवासांतहि ते अक्षरशः पाळीत. पण त्याबरोबरच
गृहस्थाश्रमी या नात्यानें अतिथि व पाहुणे यांच्या आदरातिथ्यांत ते कधींहि
कमी पडूं देत नसत. अर्थातच श्रीमंत सयाजीराव महाराज अथवा गव्हर्नर
यांच्यासारख्या वरिष्ठ दर्जाच्या पाहुण्यापासून तों अन्नार्थी आगंतुकांपर्यंत सर्वांची
बडदास्त ज्याच्या त्याच्या राहणीप्रमाणें व पात्रतेप्रमाणें त्यांच्याकडून ठेवली

जात असे; मात्र ते स्वतः सर्व गोष्टीपासून अलित राहात. मोठ्या मंडळीत वावरावे लागते आणि दूरवरचा प्रवास करावा लागतो, म्हणून आपणाला व्रत-निर्बंध पाळतां येत नाहीत, अशी सवय सांगणाऱ्यांनी अप्पासाहेबांचे चारित्र्य मनन करण्याजोगे आहे. गव्हर्नरच्या मुर्वतीस्तव देखील त्यांनी आपल्या व्रताला फांटा दिला नाही. स्वतःचे निर्बंध इतक्या कडक रीतीने पाळीत असतां इतरांच्या धर्ममताविषयी आदर बाळगण्याइतकी परमतसहिष्णुता त्यांच्या आंगी असे. त्यामुळे कोणाशीहि त्यांची वागणूक सौजन्याचीच असे. मात्र सौजन्याच्या दडपणाखाली त्यांनी अनीतीला अगर लांडीलबाडीला थारा दिला नाही. नोकरांच्या वर्तणुकीवर त्यांची करडी नजर असली तरी ती त्यांनी प्रामाणिकपणे कर्तव्यतत्पर राहावे आणि नीतिनियम व शिस्त विघडवू नये एवढ्यासाठीच असे. नहून नोकरांची पिळवणूक करून आपली तुंबडी भरावी असली दुरिच्छा त्यांनी कधीच धरली नाही. आणि त्यांची तुंबडी कधीच पूर्णतया न भरतां ती सदोदित अल्पप्रमाणांतच भरलेली असे, कारण त्यांचा दानौघ सतत वाहताच असे व त्याला खंड केव्हांच पडला नाही. त्यांच्या दातृत्वांत दोष दाखवावयाचाच झाला तर कधी कधी अपात्री दान केल्याचाच दोष त्यांना चिकटू शकेल, पण सत्यात्री दान नाकारल्याचा दोष त्यांनी कधीच आपणावर येऊं दिला नाही.

बाँब तयार करणाऱ्या कांच कारखान्याला अप्पासाहेबांनी आर्थिक मदत केल्याच्या शंकेमुळे त्यांच्यावर सरकारचा रोष झाल्याचा उल्लेख चारित्रिकाऱ्यांनी या ग्रंथांत केला आहे. त्याची वास्तविक हकीकत अशी आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाच्या समर्थ विद्यालयाला द्रव्यसहाय्य मिळविण्यासाठी लो. टिळक, नानासाहेब वैद्य, अण्णासाहेब विजापूरकर प्रभृति मंडळी सोलापुरास गेल्यावेळी अप्पासाहेबांनी पाहिला मोठा आंकडा ३००१ रुपयांचा (४१०० नव्हे) टाकला. दौन्यावरून परत आल्यावर समर्थविद्यालयाकडून या देणगीची मागणी करण्यांत आली. त्याच वेळी कांचकारखान्याच्या पहिल्या इमारतीच्या उभारणीचे काम पुरे होत आले होते व त्या इमारतीत शहाबादी फरशी वसवावयाची होती. चित्रशालेचे वासुकाका जोशी हेच इमारतीला लागणाऱ्या मालाच्या पुरवठ्याची सर्व तजवीज करीत. तेव्हां त्यांनी साहाय्यीक मालिकार्जुनप्या पाटील यांजकडून शहाबादी फरशी मागविली. सुमारे ८०० रु. किंमतीची फरशी शहाबाद वाडीहून तळेगांवला आली व कांच कारखान्याच्या इमारतीची फरसबंदी झाली. पुढे या फरशीचे बिल वासुकाकाकडे आले. कांच कारखाना व समर्थविद्यालय या दोन्ही संस्थांच्या इमारतकामाची त्यावेळी

देखरेख तेच करीत असल्याने त्यांनी मल्लिकार्जुनप्पा यांना असे कळविले की, तुम्ही कांचकारखान्याच्या फरशीच्या बिलाची भरपाई करून घेऊन ती रकम समर्थविद्यालयाला द्यावयाच्या देणगीच्या पोटी खर्ची टाका; म्हणजे आम्ही येथल्या येथे कांचकारखान्याकडून तेवढी रकम विद्यालयाकडे घेऊ व तुमच्या देणगीची तेवढी पावती देऊ. असा हा केवळ दुवेरजी हिशेबाचा प्रश्न होता. मूळ देणगी अप्पासाहेबांनी समर्थविद्यालयाला दिली, कांचकारखान्याला नव्हे. पण त्यावेळी समर्थविद्यालयापेक्षा कांचकारखान्यावरच सरकारची अधिक वक्रदृष्टि असल्यामुळे सरकारी चित्रगुप्तांनी सरकारचे मन अप्पासाहेबांविषयी कलुषित करण्यासाठी त्या देणगीचा असा विपर्यास केला. कालान्तराने कांचकारखाना निरपवाद ठरला आणि समर्थविद्यालयच वेक्यादेशीर ठरले. परंतु चित्रगुप्तांचा स्वतःचा लेख पाहिल्या रिपोर्टात गुंतून राहिल्यामुळे त्यांना उलटी उडी मारून अप्पासाहेबांनी समर्थविद्यालयासारख्या क्रान्तिकारक (?) संस्थेला सहाय्य केली म्हणून नवी घोरपड त्यांच्या गळ्यांत बांधता येईना; नार्हांतर तेवढे करण्यालाहि चित्रगुप्त कचरले नसते !

असो. एकंदरीत अप्पासाहेब वारद यांच्या चारित्र्यांत जुना खानदानीपणा, सनातनी धर्मनिष्ठपणा, आधुनिक व्यवहारांतील समत्वबुद्धि आणि लोकसंप्राहकता या श्रेष्ठ गुणांचा उत्तम समन्वय झाला होता. स्वतःच्या वीरशैव लिंगायत धर्माचा जाडवलय अभिमान अंगी बाणला असूनहि ते परधर्ममतसहिष्णु होते; जमीनदार व कारखानदार असूनहि शेतकरी व कामकरी यांच्या जिव्हा-विषयी त्यांच्या ठायी निस्सीम कळकळ होती; विद्यमान राजसत्तेशी ते एकनिष्ठ होते तरी त्यांना देशाच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीचा ध्यास लागला होता. अशारीतीने परस्पर विरुद्ध भासणाऱ्या वृत्तींचे त्यांच्या अंगी मधुरमीलन झाले होते. पाश्चात्यांच्या सुधारणेने भाळून न जाता, त्यांच्या अंगाचे समा-जोन्नतिकारक गुण तेवढे नेमके वेचून घेऊन त्यांचे अनुकरण करण्यांत ते तत्पर असत. कोणतेहि काम अगदी ठरलेल्यावेळीं विनचूक करण्याविषयीचा त्यांचा लौकिक एवढा पसरला होता की, 'वारद टाइम' म्हणजे 'स्टॅंडर्ड टाइम' अशी म्हण सर्वतोमुखी झाली होती. इंग्लिश कंपन्यांचे डायरेक्टर्स विलायतेत राहून जगभर चाललेल्या आपल्या कंपनीच्या कारभारावर कशी नजर ठेवतात, त्यांचे मर्म जाणून, त्यांनीहि आपल्या ठिकठिकाणच्या दुकानावर सूक्ष्म नजर ठेवण्याची कला आत्मसात केली होती. ते स्वतः सोलापुरांत राहात असले तरी तेथल्या दुकानावरहि ते काचितच जात; तरी पण सोलापुरांतल्याच काय पण अगदी कानाकोपऱ्यांतल्या दुकानांतहि काम

कसें चाललें आहे. याची त्यांस खडान् खडा माहिती असे. थोडक्यांत सांगा-
वयाचें. म्हणजे न्या. मू. माधवराव रानडे यांच्यासारखे आधुनिक उच्च
शिक्षण त्यांना मिळालें नसलें तरी कार्यकर्तृत्वाच्या दृष्टीनें अप्पासाहेब वारद
हे न्यायमूर्ति रानड्यांचीच देशी प्रतिमा होती, असें म्हटल्यास त्यांत त्यांच्या
चरित्राचें सगळें सार आलें.

केसरी ऑफिस,
पुणे,

ज. स. करंदीकर

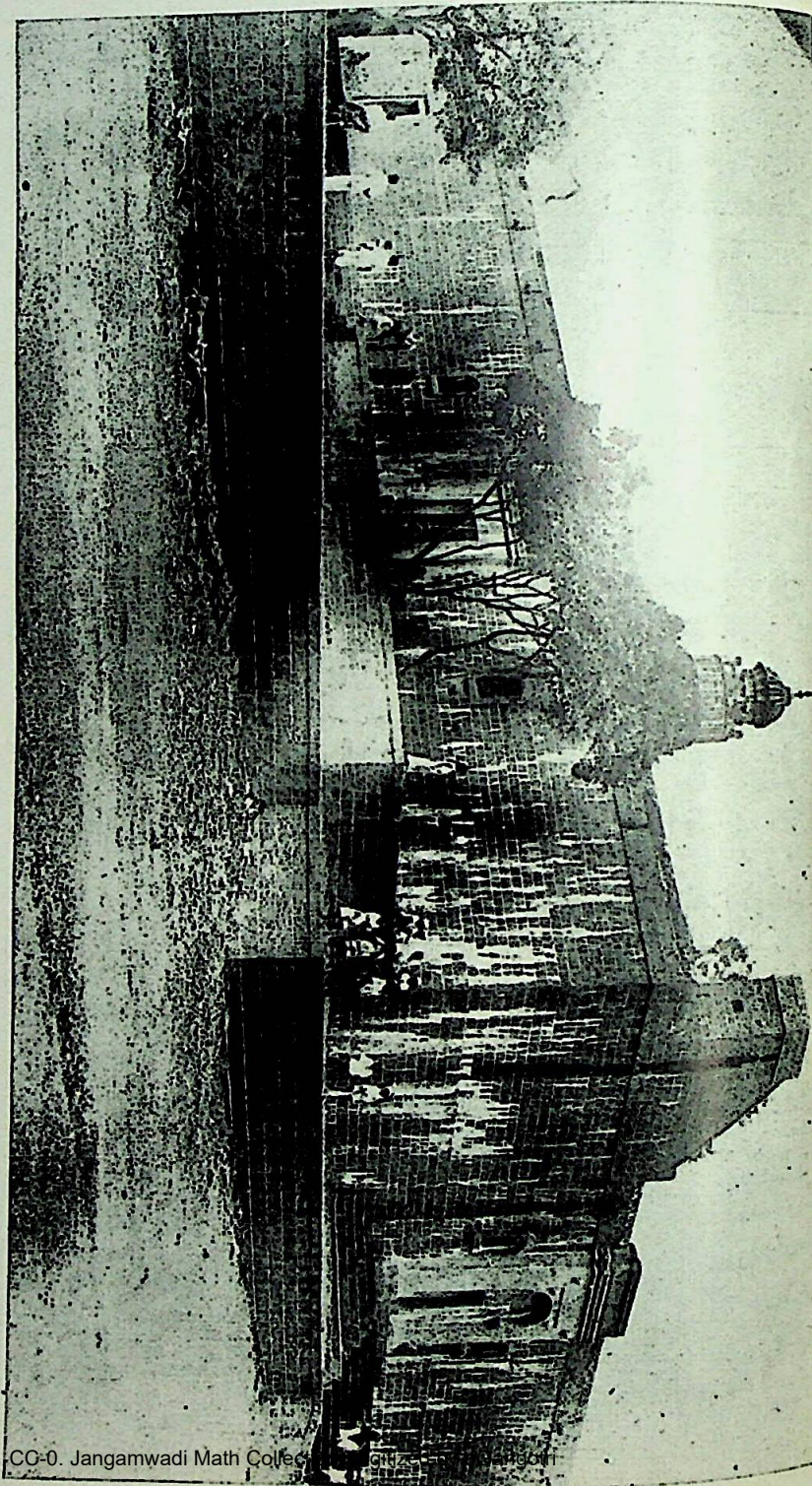
ता. १५-१२-१९४८

दे. म. श्री. ना. रा. ऊर्फ नानासाहेब
वामणावकर
अध्यक्ष : मराठी पत्रकार परिषद, १९४८.
संपादक : 'उदय' अमरावती.

श्री. विश्वनाथप्पा हुचप्पा सिंदगी
अध्यक्ष :
वारद स्मारक मंडळ, सोलापूर.

श्री रेवणसिद्धेश्वर देवालय, सोलापूर.
पुण्यश्लोक वारदानां या देवालयाच्चैर्वाचकाम आपले कारभारी श्री. शरणप्पा कोडगी यांच्या देखरेखीखाली नव्हतायानें पुढें कैलें.

लेखकाचे दोन शब्द

मी लहान असतांना इ. स. १९०१ च्या सुमारास उमरावतीचे सर मोरोपंत यांचें पत्र घेऊन सोलापुरास पुण्यश्लोक वारद यांचेकडे आलों होतो. त्यावेळीं वारदवाड्यांत दोन दिवस माझा मुक्काम होता. यापूर्वीं नुकतेंच मुंबईच्या 'बालबोध' मासिकांत त्यांचें लहानसें आलेलें चरित्रहि मी वाचलेलें मला आज आठवतें. ह्याच वेळीं, उमरावतीहून सोलापूरला येणारे जाणारे बरेच सदृग्दृश्य असत. त्यांच्या तोंडून अप्पासाहेबांची कीर्ति आमच्या कानांवर येतच असे. पण १९०१ च्या सुमारास प्रत्यक्ष त्यांचेकडेच उतरण्याचा व त्यांना प्रथमच पहाण्याचा मला प्रसंग आला. त्या प्रसंगाची आजहि आठवण झाली, म्हणजे मनाला मोठा आनंद वाटतो. कै. दादासाहेब खापर्डे व अप्पासाहेब वारद हे जणुं सारखेच उदार व लोकप्रिय आहेत, असा माझ्या लहानपणच्या मनावर त्याचवेळीं ठसा उमटला. शिवाय सकाळीं उठतांच त्यांची हंसरी मुद्रा व लहानापासून तों थोरापर्यंत त्यांची आपुलकीने वागण्याची तन्हा पाहून मी अगदीं प्रसन्न झालों होतो. तरुण विद्यार्थी कितीतरी त्यांचेकडे रहात व त्यांच्या सकाळ संध्याकाळ पंक्ति उठत. शिवाय स्वामीवर्गाचें येणें जाणें, त्यांचें भोजन व त्यांना प्रसन्न करून त्यांची सादर पाठवणी, हे पाहून उदार धर्मात्मा असे धन्योद्गार मुखांतून सहजच निघत. पण ह्या वेळीं ज्या खाजगी कामाकरितां मी आलों होतो, तें होतांच त्यांचें परत पत्र घेऊन मी उमरावतीस परत गेलों.

पुढें १९०७ मध्ये डिसेंबर अखेर सोलापुरास वीरशैव महासभेचें तिसरें अधिवेशन भरणार होतें. त्याकरितां एक प्रचारक स्वामी उमरावतीस आले होते. तेथील लिंगायत समाजांत त्यांचें परिणामकारक व्याख्यान झालें. तें

ऐकून त्याच सभेत प्रथम मी बोललों. लिंगायतांत शिक्षणप्रसार व्हावा म्हणून “ वीरशैव शिक्षण प्रसारक मंडळ ” स्थापण्याची कल्पना त्याच वेळीं मला सुचली. वीरशैव संजीवनी मासिक काढण्याचाहि प्रयत्न करण्याचें ठराविलें होतें. शिक्षण प्रसारक मंडळ अद्याप सुरू आहे. वीरशैव संजीवनी मासिक काढलें. तें प्रथम १९०७ ते १९१३ पर्यंत चालविलें, व त्यानंतर काढलें, तें दुसऱ्या महायुद्धकाळांत बंद केलें. ह्याच महासभेच्या निमित्तानें प्रचारक म्हणून कै. डॉ. जगदेवराव देशमुख सोलापूर हेहि उमरावतीस आले होते; व ते माझेकडेच उतरले होते. ह्याच वेळीं “ तरुण हिंदु ” हें राष्ट्रीय पक्षाचें साप्ताहिक मी प्रसिद्ध करूं लागलों होतों. त्यामुळे प्रथमच १९०७ च्या सुरुत कॉंग्रेसला गेलों, व तेथून मी सोलापूरच्या महासभेला आलों. महासभेंतहि मला भाषण करण्याला संधि मिळाल्यामुळे, त्यावेळचे सर्वच वीरशैव पुढारी व महास्वामी माझ्या परिचयाचे झाले, व सोलापुरांतहि ओळखी वाढल्या. ह्यावेळीं पुण्यश्लोक वारद कै. उंबरजे, कै. काडादी, कै. पसारे, कै. वजीरकर, कै. शिवबाळाप्पा देशमुख व पाटील मडकी वर्गेंचाहि परिचय झाला. ‘ वारद ’ ह्या व्यक्तीभोंवतींच सर्व लिंगायत पुढारी, सर्व महास्वामी व एकंदर सोलापूर शहर फिरत आहे, असेंच चित्र माझ्या डोळ्यांपुढें त्याच वेळीं उभें राहिलें.

पुढें १९०९ च्या बळारी येथील महासभेचें अध्यक्षस्थान अप्पासाहेबांना तेथील स्वागतमंडळाच्या आग्रहास्तव ध्यावें लागलें. तेथें मी यावें म्हणून अप्पासाहेबांतकें श्री. मल्लिकार्जुनप्पा अप्पाराव पाटील ह्यांनीं मला पत्र पाठविलें, व मी सोलापुरांत आलों. वारद गिरणींत श्री. पाटील यांचेकडे माझा मुक्काम होता. त्यावेळीं दुसऱ्या बसव्वावाई वारद, व त्यांचा तान्हा बाळ, कैलासवासी झाले होते. तरी तें दुःख विसरून अप्पासाहेब आपलें काम नित्याप्रमाणें करीतच होते.

त्यावेळीं पुण्यश्लोकांशीं विशेष परिचय झाला, व त्यांच्या विचारांचा व नैतिक आचारांचा परिणामहि माझ्या मनावर झाला. ह्यावेळीं श्री. म. आ. पाटील हे अप्पासाहेबांच्या खाजगी, सार्वजनिक व गिरणीतील कामकाजाचे फार विश्वस्त असल्याचेंहि प्रत्ययास आलें. बळारी महासभेला मी त्यांचेबरोबर गेलों; व तेथें कै. अप्पासाहेबांनीं श्री. हानगळकुमार महास्वामीचें हस्तें माझें नांव ‘ नारायणाचें ’ महादेव केल्याचें जाहिर केलें; व सर्व कर्नाटकांतील लिंगायतांपुढें मला उभें करून, परिचित करून दिलें. सोलापूर महासभेंतील व बळारी महासभेंतील माझी भाषणें त्यांनीं ऐकलीं होती; बळारी महासभेंत

अप्पासाहेबांनीं जें अध्यक्षांय भाषण केलें, तें त्यांनीं मराठींतून प्रथम मला सांगितलें व मी तें लिहून काढलें. यामुळें त्यांचा माझ्यावर, मी अगदींच तरुण होतों तरी लोभ जडला होता. त्याच वेळीं मी सरकारी रोपास पात्र झालों होतों; व माझ्यामागे गुप्त पोलिसांचा ससेमिरा होता. तेव्हां आपण आपल्या उमरावतीसच असावें, आपल्याकरितां लोकांस त्रास देऊं नये, म्हणून मी बह्दारीहून परत येतांच उमरावतीस निघून आलों. तथापि त्यानंतर १९१० मध्ये सातारा येथील महाराष्ट्र वीरशैवधर्मपरिषदेत त्यांचा मला थोडा सहवास झालाच. त्यानंतर ते अकस्मात् शिवैष्य झाल्याचेंच दुःखद वर्तमान मला समजलें. या सर्व प्रसंगी त्यांची विलक्षण लोकप्रियता माझ्या प्रत्ययास आली होती. त्यांच्या आकास्मिक निधनामुळे वसवप्रतिमेचा प्रचार व जाहीरपणें जयंतीचा उत्सव हा कै. अप्पासाहेब वारदांचे हस्ते सोलापुरांत मला सुरू करितां आला नाहीं, तरी तो उमरावतीत १९११ च्या मेमध्ये कै. दादासाहेब खापडे यांचें हस्ते सुरू केला व तीच प्रतिमा व तो उत्सव सर्वत्र आज होत आहेत.

तात्पर्य काय कीं, पुण्यश्लोक वारद व चरित्रलेखक, यांचा परिचय फारच थोडा. अशा परिस्थितीत आज त्यांच्या निधनानंतर अडतीस वर्षांनीं त्यांचें चरित्र लिहिणें, हें केवढें दुर्घट कार्य ! परंतु पुण्यश्लोक वारदांच्या विश्वासपात्र होऊन १८९१ ते १९११ पर्यंत व त्यानंतर वारद इस्टेटाचे एक ट्रस्टी म्हणून काम केलेले श्री. मल्लिकार्जुन अप्पाराव पाटील ह्या वयोवृद्ध तपस्व्यांनीं अप्पासाहेबांच्या खाजगी, सार्वजनिक व सामाजिक जीवनाचा अनुभव घेतल्यामुळे, त्यांच्याजवळ बरीचशीं टिपणें असल्यामुळे, त्यांचें वय ८० वर्षांचें झालें असलें, तरी स्मृति चांगली असल्यामुळे, त्यांनीं पुराविलेल्या माहितीवरच मला दिसलेल्या व पटलेल्या पुण्यश्लोक वारदांच्या चरित्राची उभारणी करितां आली. ह्या चरित्रलेखनास श्री. म. आ. पाटील हेच विशेष आचार असें म्हटलें तरी अतिशयोक्ति कांहीं नाहीं. शिवाय मी चरित्र लिहावयास घेण्यापूर्वी येथील 'सोलापूर' समाचार दैनिकाचे सहसंपादक श्री. आ. च. शेडजाले यांनीं 'वारदस्मारक मंडळातर्फे' कांहीं जुन्या लोकांशीं पत्रव्यवहार करून बऱ्याच आठवणी मागवून ठेवल्या म्हणून त्यांचें, व आठवणी पाठाविणारे गृहस्थ व भगिनी यांचें [त्यांचीं नांवें कांहीं आठवणी या सदराच्या आरंभी दिली आहेत.] त्याचप्रमाणें वारद संस्कृत पाठशाळेची व अप्पासाहेबांच्या धार्मिक चारित्र्याविषयी माहिती दिल्याबद्दल श्री. वे. शा. सं. पंडित जगदीशशास्त्री नालवार व पं. मल्लिकार्जुनशास्त्री मणूर मठाध्यक्ष.

सुप्रसिद्ध ज्योतिषी पं. सिद्धय्यास्वामी गारमपल्ली (यांचें वय आज ९० वर्षांचें असून त्यांनीं निष्णी येथील अप्पासाहेबांच्या पूर्वजांची माहिती दिली ह्याबद्दल) त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

चरित्र लिहावयास सोलापूर समाचार व कल्पतरु पत्रांच्या जुन्या फायलींचा फार उपयोग झाला. त्याचप्रमाणें सोलापूरचा इतिहास हें पुस्तक सुदर्शनचा सिद्धेश्वर अंक वगैरेंचाहि जुन्या माहितीकरितां मला उपयोग झाला. कल्पतरु व सोलापूर समाचार ह्यांतील वारदाविषयक माहितीचीं टिपणें करण्याचें काम श्री. महादेव सिद्रामप्पा विभूते व श्री. चंद्रकांत सिद्रामप्पा विभूते ह्यांनीं मोठ्या आस्थेनें व काळजीनें केलें. अशाप्रकारें ह्या तरुणांचें सहाय्य झालें म्हणून त्यांचे, तसेंच कानडॉत जी माहिती होती ती मला आस्थापूर्वक रा. सा. सि. म. कल्याणशेटी वी. ए. एल्.एल्. वी. संपादक सुदर्शन यांनीं दिली याबद्दल त्यांचे आभार मानतो. यामुळेंच हा चरित्र-प्रबंध मला माझ्या दृष्टीनें सजवितां आला. ग्रंथाला जितका कागद मिळाला तितक्यांतच चरित्र प्रबंध लिहिण्याचा संसार थाटावा लागल्यामुळें ओघ आवरतां ध्यावा लागला.

सर्व जुनीं टिपणें, जुने कागदपत्र व मिळालेली माहिती प्रथम वाचून एकत्र करून, ह्या चरित्राची उमावणी करावी लागली. हें सर्व हातानें लिहून काढणें मला कठीण होतें. याकरितां मजकूर सांगून अनेक लेखकांकडून तो प्रथम लिहून काढावा लागला. या कामीं श्रीमंत बाबासाहेब वारद व त्यांचे भाचे कुमार मल्लिनाथ मानवी यांनाहि मला वेठणीस धरावें लागलें; तेव्हां कोठें मला हा प्रबंध संपवितां आला. पण एवढ्यावरच कार्य कोठें संपतें ? मुद्रण प्रत अधिक नीटनेटकी व सुवाच्य करून ध्यावयाची होती. या कामीं सोलापूरचे दे. भ. भि. ल. ऊर्फ अण्णासाहेब कवडी, वकील यांचें मला अमोल सहाय्य झालें हें मला येथें आभारपूर्वक नमूद केलें पाहिजे. दे. भ. कवडींचा व माझा परिचय नवीनच. त्यांत मला त्यांच्यांत साहित्यिक वृत्ति चांगल्या प्रमाणांत जागृत असल्याचा अनुभव आला. म्हणून मी त्यांना सहज विनंत केली व ती त्यांनीं लागलीच आनंदानें मान्य केली. ह्या त्यांच्या सहाय्याबद्दल त्यांचे मानावे तेवढे आभार थोडेच आहेत.

ह्याच सुमारास निजामहद्दीत उद्गीर येथें असलेले श्री. गं. धों. ऊर्फ कुमार - कौठावळे हे आम्हां लिंगायतांतील वृत्तपत्रकार, नाटककार व कलावंत निजामहद्दीतलि वेवंदशाहीमुळें सोलापुरांत आले व त्यांचेंहि उत्तम अक्षराची प्रत तयार करावयास, आणि शेवटपर्यंत मुद्रणाची तपासणी व देखरेख ठेवण्यास

मला सहाय्य झाले. या सर्वांच्या बहुमोल सहाय्यामुळे माझ्याकडे उंटावरून शेळ्या हांकण्याचाच उद्योग राहिला. हें मला प्रांजलपणें कबूल करावें लागतें. परंतु “ वारद स्मारक मंडळा ” तर्फे श्रीमंत बाबासाहेब वारद यांनी जें मला वारंवार पत्रें लिहून जागे केलें व मी, आज येतो, उद्यां येतो असें म्हणत म्हणत प्रत्यक्ष कार्याला सुरुवात करावयास जो विलंब लावला त्यामुळे कांहीं संकल्प तडीस गेले नाहींत. त्यांत कालानें विघ्नच आलें. चरित्र लिहून झाल्यावर कै. तात्यासाहेब केळकरांची प्रस्तावना घ्यावी, असा माझा हेतु होता. कारण तात्यासाहेबांचा व अप्पासाहेबांचा बराच दाट परिचय झाला होता. त्या परिचयाचा फायदा मला घेतां आला असता. परंतु तात्यासाहेब केळकर इहलोक सोडून गेल्यावरच मला चरित्र लिहिण्यास वेळ काढण्याची बुद्धि व्हावी हेंहि दुर्दैवच. तथापि चरित्र पूर्ण होतांच आजच्या केसरी मराठ्याचे विश्वस्त महाराष्ट्रांतलि विद्वान् तपस्वी दे.म. ज. स. ऊर्फ तात्यासाहेब करंदीकर यांना त्या जुन्या काळची बरीच आठवण आहे म्हणून त्यांना विनंति केली; व ती त्यांनीं आनंदानें मान्य करून प्रस्तावना लिहून दिली, म्हणून मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. ही प्रस्तावना म्हणजे चरित्रावरील गंध, अक्षता व विल्वपत्रें होत, असें मी मानतो.

ज्या पुण्यश्लोकांनी स्वतःच्या समाजाकरितां, स्वतःच्या लोकांकरितां व मायभूमीकरितां तूं कांहीं तरी कर असा साचार संदेश दिला, त्यांचें शब्दाचित्र रेखाटण्याच्या उद्योगातून मी मुक्त झालों, हाच माझा आनंद. मी वरिशैव असूनहि वरिशैवाकरितां मी कांहीं केलें नाहीं, असें म्हणणारे कांहीं मित्र होते व आहेत. त्यांना नम्रपणें मला एवढेंच सांगावेसे वाटते कीं, शिवदेवाच्या विराट स्वरूपाशीं जे पुण्यश्लोक वारद आपल्या आचरणानें समरस झाले ते तुमच्यापुढें आज किती तरी वर्षांनीं शब्दचित्राच्या रूपानें उभे करण्यांत, तुम्ही, तुमच्या मुलाबाळांनीं तसेंच व्हावें अशी सदिच्छा प्रगट करण्यापलीकडे मी कोणती आपली सेवा करणार ! चरित्र-लेखन ही पुण्य-श्लोकांची सेवा नव्हे, त्यांचें पूजन नव्हे, तर असेंच आपण सर्वांनीं व्हावें, म्हणून तो आपला आपणांस बोध आहे, ती आपलीच सेवा आहे, तें आपलें आपणच केलेलें पूजन आहे.

चरित्र-लेखन संपलें. पण त्यास उत्तम तऱ्हेनें सुदृढ करून त्यास प्रकाशांत आणण्याची जबाबदारी वारद-स्मारक-मंडळाचे अध्यक्ष श्री. विश्वनाथप्पा सिंदगी व चिटणीस श्री. तात्यासाहेब घोंगडे यांनी व त्यांच्या सहाय्यकांनी घेतली म्हणून त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद द्यावेसे वाटतात.

पुण्यश्लोकांचे जे भक्त म्हणावतात, जे अभिमानाने वीरशैव वा लिंगवंत म्हणावतात, त्यांनी पुण्यश्लोक स्वतः होण्याकरिता व दुसऱ्यास करण्याकरिता हा ग्रंथ विकत घ्यावा, वाचावा, मनन करावे व आचरावे आणि सोलापुरांत तसेच उमरावतींत पुण्यश्लोकांची स्मृति सतत जागृत राहिल, याकरिता ह्या चारित्रग्रंथाच्या विक्रीतून पुण्यश्लोकांची स्मार्कें उभारावीत, व तीं १९५१ मध्ये म्हणजे पुण्यश्लोकांच्या शताब्दीला पूर्ण झालेलीं दिसावीत, हचि इच्छा आहे. ही इच्छा महाराष्ट्रांतलि खरे वीरशैव तृप्त करणार नाहीत काय ? या लोभाने हें चारित्र लिहिलें आहे. तें द्रव्यलोभाने लिहिलेलें नाहीं. त्यांत वीरशैवांची वीरशैवाकरिता सेवा नाहीं काय ? आहे, पण तो वीरशैव स्वतःला व स्वतःच्या बडेजावाला विसरून शिवरूपाशीं तद्रूप होऊन आचरणारा पाहिजे. त्यास खरोखरच हें पटेल, व तो हें चारित्र विकत घेऊन, त्याचा इतका प्रसार करिल कीं, १९५१ मध्ये त्याची दुसरी आवृत्ति वारदस्मारक मंडळास प्रसिद्ध करण्याचा प्रसंग आणील.

शेवटीं सर्व वाचकांना विनंति हचि कीं, ह्या चारित्रांत जे कांहीं दोष असतील, ते माझे आहेत असें समजून त्याबद्दल क्षमा करावी.

ना. रा. बामणगांवकर

निवेदन

सांगायचें म्हणजे—

पुण्यश्लोक रा. व. मल्लप्पा वसप्पा ऊर्फ अप्पासाहेब वारद यांना इह-लोकाचा निरोप घेऊन दोन उणे चाळीस वर्षे झालीं.

इंग्रजी शिक्षणाचा गंध नसूनहि, विशाल हृदय आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन यामुळे, नव्याजुन्यांचा योग्य समन्वय साधून, व्यापार, शेती, सामाजिक सुधारणा, सर्वमतसहिष्णुता या सर्व क्षेत्रांत सोलापूरचें स्थान प्रथम श्रेणीत आणणारा थोर पुरुष म्हणून अप्पासाहेबांचें स्थान अद्याप अदृढ आहे. सोलापूरकरांना व महाराष्ट्रांत इतरत्रहि, त्यांची आठवण अजून ताजीच आहे. ते एक युगकर्ते पुरुष होऊन गेले.

त्यांच्या देहावसानानंतर लवकरच, त्यांच्या स्मारकाची कल्पना निघून, ती प्रत्यक्षांत आणण्याच्या दृष्टीने “वारद स्मारक मंडळाची स्थापना झाली. परंतु काहीना काही अडचणीमुळे स्मारक होऊं शकलें नाहीं. दहा बारा वर्षांपूर्वी, दुसरे स्मारक-मंडळ अस्तित्वांत येऊन त्यांनीं पहिल्या स्मारक-मंडळाचें कार्य पूर्ण करण्याची मनीशा बाळगली. तथापि काहीं मामुली पत्रव्यवहाराचे पलीकडे, हें स्मारक-मंडळहि काहीं करूं शकलें नाहीं. [या दोन्ही स्मारक-मंडळाच्या सभासदांची माहिती पुढें आलेली आहे.] त्यानंतर हल्लीचें तिसरें स्मारक-मंडळ अस्तित्वांत आलें, आणि काहीना काहीं मूर्त स्मारक करण्याचा संकल्प करून ते कामास लागलें. त्याचें दृश्यफळ म्हणजेच प्रस्तुत चरित्र होय.

दे. भ. नानासाहेब वामणगांवकर अमरावती यांना चरित्र-लेखनाची विनंती करण्यांत आली, ती त्यांनीं मान्य केली, परंतु कार्य बाहुल्यामुळे सुरुवातच होईना. तथापि स्मारक-मंडळानें सारखा पाठपुरावाच केल्यामुळे, दे. भ. नानासाहेब १९४७ च्या डिसेंबर मध्ये सोलापुरास येऊन राहिले, व सतत सहामहिने मांडी ठोकून त्यांनीं प्रस्तुत चरित्र-लेखनाचें कार्य अत्यंत परिश्रमपूर्वक करून पूर्णतः नेलें. त्यांच्या लेखन-कार्यांत ज्या ज्या सद्गुरूंच्या त्यांना सहाय्य झालें त्यांचा साभार उल्लेख नानासाहेब ह्यांनीं आपल्या निवेदनांत केलेला आहेच. दे. भ. नानासाहेब व त्यांचे सहाय्यक यांचें वारद-स्मारक-मंडळ अत्यंत आभारी आहे.

चरित्र लिहून झालें तरी तें आकर्षक पद्धतीनें जगापुढें येणें सोपें नाहीं. अप्पासाहेबांचे व चित्रशाळा प्रेसचे ऋणानुबंध जुनेच आहेत. ते लक्षांत घेऊन, चित्रशाळा प्रेसच्या चालकांनीं अत्यंत सुबक व आकर्षक छपाई करून, चरित्र ठराविक वेळेंत पुरें करून दिलें त्याबद्दल सदरहू संस्था, चालकवर्ग व विशेषतः मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. दा. त्र्यं. जोशी व श्री. दामुअण्णा रानडे यांचें स्मारक-मंडळ फार आभारी आहे.

महाराष्ट्राचे प्राथितयश्च चित्रकार श्री. दिनानाथ दलाल यांनीं मुखपृष्ठावरील तीनरंगी चित्र आतिशय सुंदर काढून दिल्याबद्दल त्यांचेहि स्मारक मंडळ आभारी आहे.

अडातिसाव्या पुण्यतिथिदिनीं प्रस्तुत चरित्र जनताजनार्दनास “ वारद-स्मारक मंडळ ” पुण्यश्लोकांची अल्पशी सेवा म्हणून सप्रणाम सादर करित आहे. त्याचें योग्य कौतुक व चांज जनताजनार्दनाकडून होईल अशी अपेक्षा आहे.

सोलापूर

वारद पुण्यतिथि

ता. १९-१-१९४९

वि. हु. सिंदगी

अध्यक्ष

वारद-स्मारक-मंडळ.

वारद स्मारक मंडळ १ लें

अध्यक्ष— श्रीमंत शेठ नरोत्तमदास मुरारजी गोकुळदास

उपाध्यक्ष— रा. व. गणेश कृष्ण साठे, सी. आय. ई.

चिटणीस— दानवीर शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी

,, — रा. सा. त्रिवक जनार्दन पित्रे, चीफ ऑफिसर,
सोलापूर नगरपालिका.

,, — श्री. मल्लिकार्जुनप्पा अप्पाराव पाटील

खजीनदार— श्रीमंत बंडप्पा नागप्पा काडादी;

शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी.

सभासद

श्रीमंत रेवणसिद्धप्पा पंचप्पा उंबरजे. श्रीमंत मल्लिकार्जुनप्पा चनमल्लप्पा लिगाडे, श्री. विष्णु रघुनाथ लेले, डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे, श्री. गोविंद कृष्ण मुद्देविहाळकर, श्री. लछमीनारायण भवानीराम, श्री. चनवसप्पा शरणप्पा मडकी, श्री. केशव दामोदर तांबेकर वकील, मे. फेरोजशा अदरजी नगरवाला, श्री. विश्वनाथ गुरसिद्धप्पा कारंजे, श्रीमंत शेठ वालचंद हिराचंद (हरिभाई देवकर्ण), श्रीमंत शेठ रावजी नानचंद, रा. सा. रामकिसन हणमनदास सिंगी, श्री. गौतमचंद मोतीचंद शहा वकील, राजा चंद्रभानगिरजी, हाजी हजरतखां मोदीनखां कंत्राटदार, डॉ. वासुदेव काशिनाथ किलोस्कर, श्री. मल्लिकार्जुनप्पा सिद्रामप्पा पसारि, खा. ब. परिमहंमद डफेदार, श्री. गोविंद नारायण काकडे, श्री. महालिंगप्पा नागप्पा वजीरकर, श्री. लछमय्या व्यंकट नरसू इरावती

वारद स्मारक मंडळ २ रें

अध्यक्ष — रा. ब. डॉ. मुळे

चिटणीस — श्री. शिवबाळप्पा देशमुख

,, — एस्. एम्. कल्याणशेटी, वकील

सभासद

दिवाणवहादूर नौ. चिं. लिमये,
 खा. ब. इमामसाहेब,
 बॅ. एम्. एस्. सरदार,
 शेठ वैकुण्ठलाल ठाकोर,
 श्री. भाऊसाहेब खडकीकर,
 श्रीमंत नागप्पा अब्दुलपूरकर,
 शेठ लोणकरण चंडक,

श्रीमंत नागप्पा बंडप्पा काडादी,
 शेठ रावंची सखाराम दोशी,
 श्री. मल्लिकार्जुनप्पा अप्पाराव पाटील,
 राजा चंद्रमान गिरजी,
 डॉ. जगदेवराव देशमुख,
 श्री. बाबूराव जक्कल

वारद स्मारक मंडळ ३ रें

अध्यक्ष — श्री. विश्वनाथप्पा हुचप्पा सिंदगी
 चिटणीस — ,, तात्यासाहेब भीमाशंकर घोंगडे
 खजीनदार — ,, मल्लप्पा सिद्धलिंगप्पा कोनापुरे

सभासद

श्री. विश्वनाथराव सिंदगी
 ,, तात्यासाहेब घोंगडे
 ,, मल्लप्पाआण्णा कोनापूरे
 ,, मुत्यप्पाआण्णा मेंगाणे
 ,, विश्वनाथप्पा कनाळे
 ,, एम्. डी. विभूते
 ,, पंचप्पा घटोळे

श्री. विरभद्रप्पा कोनापूरे
 ,, पंचप्पा जिरगे
 ,, एस. पी. आळंद
 ,, महालिंगप्पा फताटे
 ,, डॉ. सिद्धनाथ
 ,, कोण्णूर

“अप्पासाहेब वारद
वारल्याचें ऐकून दुःख झालें व आश्चर्यहि
वाटलें. जुने स्नेही सोबती एकामागून एक अशा रीतीनें जात
आहेत. मी सुटून येईपर्यंत किती रहातील
देव जाणे.”

—लोकमान्य टिळक

[कै. लो. टिळकांचें मंडालें येथील
ता. २-५-१९११ चें पत्र. कै. न. चिं.
केळकरकृत, “लो. टिळक चरित्र”
उत्तरार्ध खंड २ भाग ९ पृष्ठ ३०.]

अनुक्रमिका

	पृष्ठ
पुण्यभू सोलापूर	१
किरीट स्वामींचा कृपाप्रसाद	१२
तीन पिढ्या	१७
पाळण्यांतांल पाय	२७
वडिलांच्या छात्राखाली	४६
स्वतंत्र व्यापार	५३
पुढें पाऊल	६१
उत्तम खेती	६६
व्यापारांतील उच्चांक	७२
गृहस्थाश्रम	८७
समाजऋण	१००
समाजसेवा	१०९
प्रवास, लोकप्रियता व रसिकता	१३४
भरतवाक्य	१५०
वारद-प्रशस्ति	१५६
वारद-वंशविस्तार	१८६
पुण्यश्लोकांचें रेखाचित्र... ..	१९५
कांहीं आठवणी	२०९
परिशिष्टें	२५१

पुण्यश्लोकांचे नातू

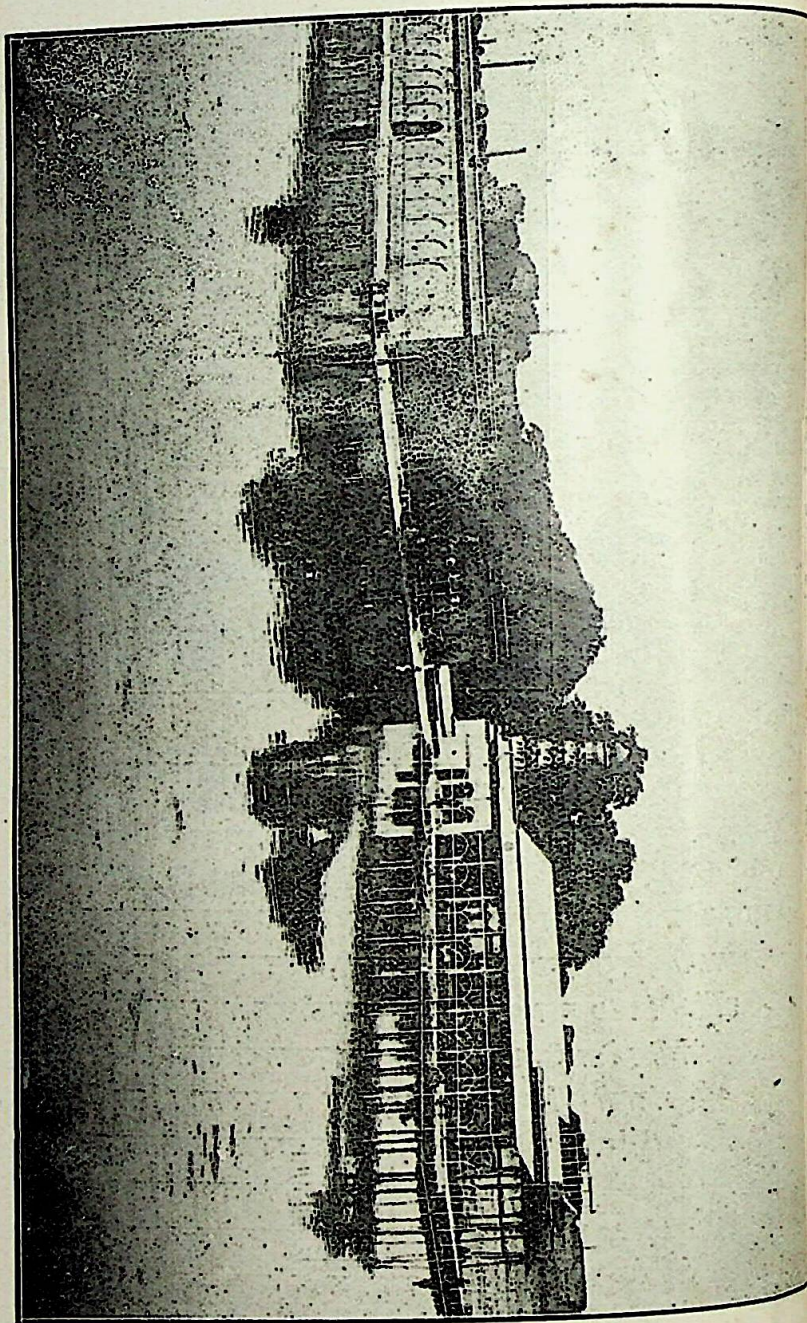

चि. मल्लप्पा चनवसप्पा बारद

चिरायु होवोत व तसेंच पुण्यश्लोक होवोत.

विलक्षण योगायोग हें ईश्वरीच देणें असतें. पुण्यश्लोकांचें अनुकरण आम्हां अनेक चिरंजीवांना करण्याची ईश्वरी इच्छा आजवर असती, तर यापूर्वीच हें चरित्र बाहेर यावयास हवें होतें. १९४७ च्या ऑगस्टनंतर पुण्यश्लोकांच्या मातृभूमीतील अनेक नातवांनीच ज्ञेयकी, उद्योगधंदे व उत्पादन यांची सांगड घालून, उत्तम धर्मवृत्तीची ही मातृभूमी प्रगतीपर व पुण्यपावन व्हावी असाच ईश्वरी संकेत दिसतो; म्हणूनच नातवांच्या प्रभात समयीच हें चरित्र बाहेर पडण्याचा योग आला. ह्या योगामुळेच सदर चरित्र पुण्यश्लोकांच्या नातवांस अर्पण करणेंच मला स्फुरलें.

— ना. रा. वामणगांवकर

ग्रामदैवत श्रीसिद्धेश्वर देवस्थान सोलापूर.
पुण्यश्लोक वारदांनी बांधलेला समामंडप देवलासमोर दिसत आहे.

[पृष्ठ २१६]

पुस्तकालय
आर्य

पुण्यश्लोक

वारद

पुण्यभू सोलापूर

शिवशरणांचे पवित्र पाय पडलेलें ठिकाण
पावन होणार नाही काय ?

(बसवबोध)

इसवी सन १८५१ ते १९११ पर्यंतचा काल-
खंड सोलापूरच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहि-
ण्यासारखा झाला. गेल्या सुमारे पाऊण शतकभर,
“सोलापूर” म्हणजे “वारद” व “वारद”—म्हणजे
“सोलापूर असें म्हटलें जातें. बहुधा पुण्यपावन
नगरांतच पुण्यवान असे महापुरुष जन्माला येतात,
वाढतात, व त्यांच्या चारित्र्यामुळेंच त्या नगरास
भूषण चढतें. नगरामुळें व्यक्तीला, व व्यक्तीमुळें
नगराला महत्त्व येतें. पेशवाई बुडाल्यानंतर पुणे
शहरास कै. न्या. मू. रानडे, कै. लोकमान्य टिळक,
कै. नामदार गोखले, कै. न. चिं. केळकर प्रभृति

महापुरुष लाभले नसते, तर आजच्या पुण्याची सरस्वतीच्या पुण्यपावन क्षेत्रांत प्रामुख्याने गणना झाली असती किंवा नाही—कां शेवटचा बाजी-रावच लक्षांत राहिला असता, याची शंकाच आहे.

सोलापूर म्हटल्याबरोबर सोलापूरची व्यापारी पेठ, येथील सुताच्या व कापडाच्या गिरण्या या गोष्टी जशा लक्षांत येतात, त्याचप्रमाणे प्राचीन अशा महान् विभूतींचे पुण्यपावन असे क्षेत्र—स्थानहि डोळ्यासमोर उमरे राहते. सोलापूरचा आमचा मोडकळीस आलेला किल्लाहि प्रेक्षकांशी प्रत्यक्ष शब्दांनी नसला तरी भावनेने बोलतच आहे. ह्यामुळे सोलापूरचे प्राचीनत्व म्हटले की, निदान अकराव्या बाराव्या शतकापासूनचा इतिहास चित्राप्रमाणे नाचू लागतो. पेशवे व इंग्रज यांचा अम्मल सोलापुरांत प्रस्थापित होईपर्यंत तेथे फारशी शांतता होती असे दिसत नाही. अकरा, बारा व तेरा या शतकांत धर्मक्रांत्या वारंवार झालेल्या आढळतात. मुसलमानांचा अम्मल मुरूं होण्यापूर्वी बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव व शाक्त या धर्म मतांना पंथांना अनुयायी लाभत असत, व त्यांचेहि एकमेकांवर आक्रमण होत असे. त्यांत नेहमी शस्त्रास्त्रांचाच उपयोग होत असे असे नाही, तर वादविवाद योगसामर्थ्य व सिद्धीची चमत्कृति यांचाहि उपयोग होत असे.

प्रस्तुत चरित्रनायक हे वीरशैव मताचे एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस व विसाव्या शतकाच्या आरंभी, सर्व महाराष्ट्रांत तरी वीरशैव-मतोद्धारक म्हणून गाजले. शैव व वीरशैव ह्यांत काय भेद आहे ? इष्ट-लिंगाची उपासना मुरूं झाल्यापासून लिंगवंतांचा अर्थात् वीरशैवांचा सांप्रदाय कसा वाढला ? त्याची मुख्य बीजतत्त्वे कोणती ? इत्यादि गोष्टी महाराष्ट्रांतली लिंगायतांतून लुप्तप्राय झाल्या होत्या. त्यांची जाग्यति पुन्हा करून देण्याची प्रेरणा सोलापूर शहरांत जन्म पावलेल्या प्रस्तुत चरित्रनायकांसच कां व्हावी ? याला कांही इतिहास व परंपरा आहे काय ? असा एक प्रश्न मनांत येतो. या प्रश्नाचे उत्तर सोलापूरच्या प्राचीन व पौराणिक इतिहासांत सांपडते. आजचे सोलापूर म्हणजे बाराव्या शतकाच्या आरंभीचे सोनलगी गांव होय. आंग्रभृत्य, चालुक्य, राष्ट्रकूट, पश्चिम चालुक्य आणि देवगिरीचे राज्य यांतच सोनलगी व

त्याच्या आसपासचीं अनेक गांवे वसलेली होती. यादवांच्या कारकीर्दीतील हेमाडपंती अवशेष, देवळे व इमारतींच्या रूपाने, सोलापूर जिल्ह्यातील अनेक गांवांत आजही आढळतात. चपळगांव, जेऊर, बावी, मोहोळ, माळाशिरस, नातेपुते, वेळापूर, पंढरपूर, पुळज, कासेगांव, माडी ही ती प्रमुख गांवे होत. त्याचप्रमाणे कांही शिलालेखहि कांही गांवांत आढळतात. अकराव्या, बाराव्या व तेराव्या शतकापर्यंत देवगिरीच्या यादवांचेच राज्य सोलापूर व सोलापूर जिल्हा यांवर होतें. दक्षिणेंत पहिला मुसलमानी हल्ला इ. स. १२९४ मध्ये झाला. परंतु, १३१८ इसवीपर्यंत देवगिरीच्या यादवांची सत्ता चालूच होती.

ही सत्ता चालू असतां इ. स. ११२५ ते ११३० च्या दरम्यान असा चमत्कार घडला कीं, *रेवणसिद्ध नांवाचे एक महान् शिवयोगी सोनलगीस आले. पौराणिक आख्यायिका अशी आहे कीं, सोनलगी जवळ येतांच हे महान् शिवयोगी पालखीतून उतरले, आणि पायांत खडावा वगैरे कांही न घालतां रस्त्यानें चालू लागले. शिष्यवर्गास अत्यंत आश्चर्य वाटून, त्यांनीं “असें कां ?” म्हणून अत्यंत नम्रपणें विचारलें. तेव्हां या महान् श्रेष्ठ विभूतींनीं उत्तर दिलें कीं, “ही भूमि एका महान् शिवयोग्याच्या अवतारानें लवकरच पुनीत होणार आहे; म्हणून तीं वरून चालतांना सनम्र होऊन, साष्टांग नमस्कार घालीतच जाणें योग्य होय.” अशा प्रकारें प्रणिपात करीत करीत हे शिवयोगी सोनलगींतील एका वाढ्यासमोर येऊन उभे राहिले. तेथें एक ८० वर्षांची वृद्ध सुवासीन सनम्र होऊन दर्शनास हजर होती. तिच्या मस्तकाला व पोटाला मस्म लावून, हे शिवयोगी नम्र होऊन चालते झाले. यानंतर सोलापूरच्या

* रेवणसिद्ध शिवयोगी मंगळवेढा ते सर्व दक्षिणेंत संचार करीत, असा उल्लेख सांपडतो. आद्यशंकराचार्यांच्या काळीं, त्यांना चंद्रमौळी लिंग प्रसाद म्हणून देणारे हेच रेवणसिद्ध होत असेंहि म्हणतात. त्यामुळे शंकराचार्यांच्या काळापासून तो बाराव्या शतकापर्यंत तरी या रेवणसिद्ध शिवयोग्यांचा संचार चालू होता. मंग ते रेवणसिद्ध एक असोत वा अनेक असोत, याचा विचार इतिहाससंशोधक करतील.

नगरदेवतेचें मूळ अधिष्ठान असलेले महान् शिवयोगी सिद्धराम जन्माला आले. सोलापूरच्या सिद्धेश्वर क्षेत्राची मूळ अधिष्ठात्री अशी पुण्यवान देवता ती हीच होय.

इतिहास सांगतो की, या सोन्नलगी गांवांत मोडीं मुद्दगौडा नांवाचे एक पाटील होते. त्यांच्या पत्नीचें नांव मुगलादेवी. या दांपत्याचे पोटी इ. स. ११४० च्या सुमारास श्री सिद्धेश्वर वा सिद्धरामेश्वर यांचा जन्म झाला. यांचे वडील व मातोश्री शिवभक्त होते; व एका शिवयोग्याच्या प्रसादानेंच हे शिवयोगी सिद्धेश्वर जन्मास आले. येथूनच या गांवची विशेष प्रमाणांत भरभराट होऊं लागली; आणि पुढें, सोळा खेड्यांचा अंतर्भाव होऊन हा समुदाय सोलापूर म्हणून प्रसिद्धीस आला.

सिद्धेश्वर जन्माचे वेळीं नन्नप्पा म्हणून एक जहागीरदार सोन्नलगी येथें होते. त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या पत्नी चामलादेवी जहागिरीचा कारभार पाहूं लागल्या. सिद्धेश्वर महान् शिवयोगी म्हणून प्रसिद्धीस येऊं लागले, व सोन्नलगीस एक तलाव आणि देऊळ बांधावें अशी त्यांना इच्छा झाली. या त्यांच्या इच्छेस अनुरून, चामलादेवींनीं बरीच एकर जमीन श्रीसिद्धेश्वरचरणीं अर्पण केली. आजचा सिद्धेश्वर तलाव, श्री सिद्धेश्वर-मंदिर व त्याजवळच असलेला किल्ला हीं सर्व त्याच जागेवर उभारलेलीं आहेत.

या किल्ल्याच्या जागी श्रीसिद्धेश्वरांनीं मल्लिकार्जुनाचें एक भव्य मंदिर उभारलें होतें. श्रीशैल्यवर्तावर सिद्धेश्वर गुरुदर्शनास गेले असतांना, जें दिव्य तेज त्या लिंगांत त्यांना आढळलें, त्याची या मंदिरांत प्राण-प्रतिष्ठा त्यांनीं केली होती. पुढें मुसलमानांच्या आमदानींत त्या ठिकाणींच किल्ल्याचें बांधकाम झालें; व त्यावर मुसलमानांच आपला विशेष हक्क सांगूं लागले. या अडचणीमुळें लिंगायतांना व शिवभक्तांना त्या देवालयांत पूजेस किंवा दर्शनार्थ जाणें कठीण झालें. म्हणून इ. स. १८२०, म्हणजे शके १७४२ श्रा. व. १२ चे सुमारास सुप्रसिद्ध लिंगायत व्यापारी थोबडे यांनीं स्वखर्चानें किल्ल्यांतील 'मल्लिकार्जुना'चें तेजस्वी लिंग आणून सोलापुरांतील हल्लींच्या मल्लिकार्जुनाच्या देवालयांत त्या लिंगाची प्राण-प्रतिष्ठा केली. या देवालयाचा सभामंडप किल्ल्यांतील देवालयाचाच अवशेष

आहे, याची आजहि खात्री पटते; कारण किल्ल्यांतील देवाल्याच्या बांधणीचे अवशेष आजहि तेथे उभे आहेत.

तलाव खोदण्याचें व किल्ल्याच्या जागेत महिर्कार्जुनाचें देवालय बांधण्याचें काम बरीच वर्षे सुरू होते. याच वेळीं श्रीसिद्धेश्वर हे श्रृंगैल्यपर्वतावर जाऊन आले. याच काळांत जवळच असलेल्या गुलबर्गा जिल्ह्यांतील कल्याण-नगर (हल्लींची कल्याण जहागीर) येथें विजय राजा राज्य करीत होता. त्याच्या मंत्रिमंडळांत प्रमुख असे शिवभक्तच होते. श्रीवसवेश्वर व नंतर चक्रवर्तेश्वर हे महान् शिवभक्त होते. स्थावर स्वरूपाच्या शिवपूजनाला, व त्या पूजनाकरितां उभारलेल्या कर्मकांडाला, त्याज्य मानून, इष्टलिंगधारणेची दृढ उपासनाच वाढीला लावण्याचा सांप्रदाय, याच वेळीं याच कल्याण नगरांत विशेष प्रमाणांत उदयास येऊं लागला. इष्टलिंग हेंच शिवाचें, अर्थात् ब्रह्माचें स्वरूप असून, शिव-जीवैक्यबोध होऊन ब्रह्मैक्याची समाधि साधणें, आणि खरा अक्षय्य आनंद लुटणें, हें या सांप्रदायाचें उद्दिष्ट होय. हें उद्दिष्ट साध्य व्हावें, व त्याचा प्रसार व्हावा, एतदर्थ कल्याण नगरांत शिवयोग्यांचें एक ज्ञानपीठ स्थापन झालें होतें. त्यास “अनुभव मंटप” अशी संज्ञा कानडी भाषेंत आहे. महान् शिवयोगी व शिवशरण येथें जमत. पुराणादि ग्रंथांतून तर, येथें एक लक्ष शिवयोगी व शिवशरण शिवानंदाचा उपभोग घेत रहात असा उल्लेख आहे. या अनुभव मंटपाचे आद्य गुरु प्रभुदेव सोन्नलगांत आले होते. त्यावेळीं हजारों लोक तलाव बांधण्याचें काम करीत होते. सिद्धेश्वर हे सिद्धपुरुष असून, त्यांच्या प्रेरणें हें कार्य सुरू आहे, असें जेव्हां प्रभुदेवास कळलें, तेव्हां या सिद्धीत खरा आनंद नाही, हें प्रभुदेवानें सिद्धेश्वराच्या प्रत्ययास, अनेक चमत्कारांच्या किमयेस बळी न पडतां आणून दिलें. शेवटीं सिद्धेश्वर प्रभुदेवास शरण गेले; व त्यांच्या बरोबर कल्याण नगरास जाऊन, लिंगधारण-दीक्षा घेऊन, शिव-स्वरूपी ब्रह्मज्ञानी होऊन परत आले. इष्टलिंगाच्या चिंतनांतून प्राण-लिंगाशी तद्रूप व्हावें, पुढें भावलिंगाशी तादात्म्य झालें कीं, परशिवरूपी रत होणें ह्याकरितां अष्टावर्ण, पंचाचार व पटस्थलज्ञान हीं शिवयोगी सांप्रदायाचीं मुख्य बीजे प्रचारांत येऊं लागलीं. दगडाचा देव वनवून, दगडाचें देऊळ बांधणें त्याज्य मानलें गेलें. देह हेंच देऊळ, व प्राण हाच शिव, अशी शिक्षण दिली गेली. इष्टलिंग धारणेचें, लिंगधारण

दक्षिचें, व लिंगायत वा वीरशैव धर्माचें मुख्य बीज कल्याण-नगरांतील अनुभव मंडपांत बाराव्या शतकांत श्रीसिद्धरामेश्वरांना पटलें, व तेथून ते सोन्नलगीस परत आले.

कल्याण-नगराला जाण्यापूर्वीच श्री सिद्धरामेश्वर श्रीशैल्यपर्वताला जाऊन, तेथून त्यांनी आपले पूज्य सद्गुरू श्रीमल्लिकार्जुन यांचें शिवलिंग आणिलें; व प्रस्तुत किल्ल्याच्या जागेत भव्य मंदिर बांधून त्यांत त्याची विधियुक्त प्राणप्रतिष्ठा केली. याचबरोबर आजच्या सोलापुराच्या हद्दीत ६८ शिव-लिंगांची प्राणप्रतिष्ठा करून, त्यांची देवालये बांधली. तसेंच अष्ट दिशांना आठ गणपति, व चारी दिशांना चार काळभैरव यांची प्रतिष्ठापना करून, देवालये बांधिली; आणि या गणपतींची स्थापना जेथपर्यंत केली, तेथपर्यंत, या शहराची वाढ होईल, असा आशीर्वादहि त्यांनी दिला.

कल्याण-नगराहून परत आल्यानंतर, तलावांत जेथें सिद्धेश्वराचें म्हणून शिवलिंग आहे, ती श्रीसिद्धरामेश्वराची समाधी लावून बसण्याची जागा होय. त्यांच्या अखेरच्या समाधीची जागा तेथून जवळच निराळी आहे. परंतु, माझ्या पूजास्थानासच खरें महत्त्व आहे, व मी तेथेंच आहे, असें त्यांनी सांगितलें होतें. या स्थानी मी असेपर्यंत या शहराची भरभराटच होईल, असें त्यांनी देहविसर्जनाची समाधी घेतांना सांगितल्याचा वृत्तांत “ सिद्धेश्वर पुराणांत ” असल्यामुळें, या शहराला “ सिद्धेश्वर क्षेत्र ” व “ सिद्धेश्वर देवतेला ” मुख्य नगरदेवता मानण्याची प्रवृत्ति भाविक अशा असंख्य लोकांत आहे. लिंगधारी, तथा वीरशैवांची वस्ती या शहरांत जितकी एकत्र झालेली दिसते, तितकी संख्या एकत्र असलेलें शहर, वा गांव कर्नाटक, तेलंगण वा महाराष्ट्रांत कोठेंच नाही. हा सोलापूर शहराचा एक विशेष होय.

सोलापूर शहराला महत्त्व प्राप्त करून देणारी वीरशैव धर्माची एक प्रसिद्ध मतप्रवर्तक विभूति श्रीसिद्धेश्वर शिवयोगी ही होय. बाराव्या व तेराव्या शतकांत ते अस्तित्वांत होते, व वीरशैव सांप्रदायाचा उदयकालहि तोच होय. * कल्याण-नगराची लोकसंख्या ५ लक्षांवर होती. येथेंच प्रसिद्ध मिताक्षरेचा कर्ता निर्माण झाला. बसवेश्वर काळी इष्टलिंगधारणेचा

* प्रसिद्ध संतकवि शिवरामस्वामी व संताशिरोमणि नामदेव ह्यांच्या मातोश्री ह्याच कल्याण नगरच्या.

सांप्रदाय प्रसूत करण्यांचा जो प्रचंड उद्योग झाला, त्याचें श्रेय, शिवा-
नुभव मंटपांतील संघटनेला आहे. या मंटपांत अनेक शिवभक्त, ब्राह्मण,
विशेषतः आराध्य ब्राह्मण, जैन, क्षत्रिय राजे व सरदार, वैश्य, अंत्यज,
वगैरे जातीचे अत्यंत गोरगरीबहि असे होते. जन्म जातीच्या भेदाला,
स्पृश्यास्पृश्य वृत्तीला, यज्ञांतील व तशाच इतर प्रकारच्या पशुहत्येला मूठ-
माती देऊन, मद्यपानादि व्यसनांना त्याज्य मानून; स्वकष्टानें अन्न संपादन
करणें, तें शिवार्पण करून, अनेक अतिथीअभ्यागतांसह, व गुरु आणि
जंगम यांच्यासह नियमित प्रमाणांत सेवन करणें, व सदासर्वदा शिवध्यान-
स्त राहून, शिवजीवैक्य साधून, स्वयंसुक्तीचा, तसाच सर्वसंगपरित्यागाचा
आनंद उपभोगणें, आणि अखेर शिवरूप झाल्याचा प्रत्यय घेणें व देणें
यांत या सांप्रदायाची परिणति होऊं लागली.

गुरु व शरण—(भक्त) असे फक्त दोनच वर्ग या सांप्रदायांत होते.
जेथें भस्म नाही, रुद्राक्ष नाही, कोणतेंहि शिवचिन्ह नाही, शिवनामाचा
उच्चार नाही, तेथें अन्नपाणी ध्यावयाचें नाही, असा आग्रह, या सांप्र-
दायाचा होता. त्यामुळें, गांवांतील सर्व नागरिक लिंगधारी बनूं लागले.
त्यांचें सर्वांग—सुंदर असें वाङ्मयहि प्रसिद्ध होऊं लागलें. कानडी साहि-
त्यांत या सांप्रदायिकांकडून फार मोठी भर पडली. कानडी वाङ्मयाला
सर्वोत्तमत्व आणून देण्याचें श्रेय या सांप्रदायांतील अनेक गुल्लना, व
शरणांनाच आहे. सदयता, गरिबांना सहाय्य करणें, त्यांचीं लग्नें करून देणें,
वगैरे सामुदायिक कल्याणाची वृत्ति, या सांप्रदायांत प्रसूत होऊं लागली;
आणि लिंगव्रत, लिंगायत, वा वीरशैव या नांवानें हा सांप्रदाय वाढूं लागला.
वीरशैव हें नांव पंडितांनी दिलेलें आहे. शैव सांप्रदायाच्या स्थावर शिव-
निष्ठेंतूनच इष्ट लिंगाला ओंकार स्वरूप देऊन, हा सांप्रदाय महान् शिव-
योग्यांच्या रूपानें, अत्यंत मर्यादित स्वरूपांत असतांच, बाराव्या व तेराव्या
शतकांत त्याची मोठी वाढ झाली. सोनलगिच्या श्रीसिद्धेश्वरानेंसुद्धां एक
हजार खंडी तुपाचा अभिषेक केला; व एक हजार गरिबांचीं लग्नें केलीं.
तसेंच ६८ लिंगें, ८ गणपति, व ४ कालभैरव, यांचीं मंदिरे असलेल्या
क्षेत्रमर्यादेस चांदीच्या व सोन्याच्या नळींतून हातसुताचीं पांच वेष्टनें दिलीं;
आणि सोनलपूर, तथा सोलापूरची क्षेत्रमर्यादा निश्चित केली. समाधी
घेतांना, “ मी या स्थानीच आहे, तुम्हीं निर्भय असा, कांहीं झालें तरी
हा गांव सोडून जाऊं नका, तुमच्या रक्षणार्थ अखंड मी येथेंच आहे, ”

असा सिद्धेश्वर शिवयोग्याने आपल्या भाविक शिष्यवरांना निर्वाळा दिला. त्यावर विश्वास ठेवूनच, सिद्धेश्वर हे क्षेत्र बनले. त्यानंतर अनेक घडामोडी झाल्या, तरी या नगराची वाढच होत गेली; व अनेक योगी पुरुष कालानुसार, सोलापुरांत वा सोलापूरच्या आसपास संचार करीत असल्याचा प्रत्यय भाविकांना अजून येत आहे.

देवगिरीच्या यादवकालीन राज्यांत, लहानमोठ्या अंतर्गत क्रांत्या होत असतांना, अनेक भतमतांतरांची उलथापालथ होत असे; व राजे, सरदार, व्यापारी व इतरेजन, प्रसंगी वाटेल त्या सांप्रदायाचा स्वीकार, वा त्याग करीत. त्यामुळे, प्रत्येक सांप्रदायांत निरनिराळ्या जन्मजातींचा समावेश होऊ लागला. सांप्रदायाच्या स्वीकाराला जात आढवी येत नसे, हे खरे; पण पुढे सांप्रदायच स्वतंत्र जात मानण्यांत येऊ लागला, व त्यांतच पोट-जाति उत्पन्न होण्याचें किल्मिष घुसलें.

तेरावें शतक संपलें, व चौदाव्या शतकांत दिल्लीच्या महंमद तघलखास देवगिरी येथें आपली राजधानी करण्याची संधि मिळाली, व देवगिरीस दौलताबाद असें नामाभिधान प्राप्त झालें. पुढें कांगो ब्राह्मणाचें बंड उद्भवलें, आणि दौलताबाद सोडून सारा दक्षिण देश दिल्लीच्या मोंगल-सत्तेपासून अलिप्तच राहिला. या हुसेन कांगो ब्राह्मणी कारकिर्दीत दक्षिणेचे चार विभाग झाले. त्यांतील, गुलबर्गा विभागांत सोलापूर, विजापूर, गुलबर्गा, रायचूर, मुद्गल, सागर, आणि नळदुर्ग यांचा समावेश झाला. इ. स. १३५७ मध्ये ही गोष्ट घडली. पुढें १३५८ ते १३७५ इसवी-मध्ये या भागावर महंमदशहा ब्राह्मणीची कारकीर्द चालूं होती. या कारकिर्दीत तत्पूर्वीची अंदाबुंदी व पेंढार हीं शांत झालीं, व प्रजेला सुखशांति लाभली. तथापि पुढें लागलीच दुर्गादेवी नांवाच्या दुष्काळानें सतत बारा वर्षे प्रजेला भयंकरच पीडा झाली. याहिपुढें, दुष्काळाची लाट कमी अधिक प्रमाणांत, इ. स. १४६० पर्यंत येतच होती. याच वेळीं, बेदरच्या बरीदशहांतील मंगलवेढ्याचा सुप्रसिद्ध कारभारी दामाजीपंत उदयास आला. या महंमदशहा ब्राह्मणी राज्याचे चाराचे आठ तुकडे झाले. इ. स. १४७९ मध्ये विजापूरचा सुभेदार, युसुक आदिलशाह, हा स्वतंत्र झाला, आणि सोलापूर, माळशिरस, सांगोलें व पेंढारपूर हे ताबुके त्याच्या अम्मलाखालीं गेले. सोलापूरचा सुप्रसिद्ध किल्ला या आदिलशाहीं-

तच बांधला गेला, व श्रीसिद्धेश्वरानें बांधविलेलें आपल्या मल्लिकार्जुन गुरूचें भव्य मंदिर त्यांत गोवळें गेलें. या किल्ल्याकरितां वरचेवर युद्धें होत. विजापूरच्या आदिलशाहींतून सोलापूर मुक्त होऊन, दिल्लीपतिकडे गेलें, व तेथून तें निजामाकडे गेलें. इ. स. १७९५ मध्ये खड्यांची लढाई झाली. निजामास मराठ्यांनीं पाणी पाजलें, व सोलापूर जिल्ह्यावर मराठ्यांचा पूर्ण अम्मल सुरू झाला. म्हणजे जवळजवळ ४०० वर्षे अशांततेची व विलक्षण घडामोडींचीं गेलीं; तथापि लिंगायतांत अनेक शिवयोगी, महास्वामी व नामवंत शिवभक्त उदयास आले.

महाराष्ट्रांतहि, संत सांप्रदाय याच वेळीं उदयास आला. शिवछत्रपतींचे आज्ञे, मालोजी राजे यांच्या वेळीं आणि जनार्दन स्वामींच्या काळीं, सातारा जिल्ह्यांतील शिंगणापूर क्षेत्रांत शांतलिंगस्वामी हे शिवयोगी म्हणून प्रासिद्धीस आले. ते रामदास पंचायतनांतील केशवस्वामींचे आज्ञेगुरू होते. त्याचप्रमाणें, परभणी वगैरे जिल्ह्यांत एकनाथ तुकारामादि, भागवत सांप्रदायिकांच्या काळांत मन्मथस्वामी आदि करून वीरशैव संत प्रकट झाले. बाराव्या शतकांत उदय पावलेला लिंगायत सांप्रदाय, व त्यांत ग्रथित असलेलीं समाजसुधारणेचीं तत्त्वेच भागवत सांप्रदायांतहि रूढ होऊं लागलीं. दैवतभिन्नत्व व भाषाभिन्नत्व याशिवाय या दोन सांप्रदायांत फारसा फरक नाहीं. यामुळेच या दोन संस्कृतींच्या संगमाचें आगर, असें सहज स्वरूप सोलापूरला प्राप्त झालें, व तें प्रस्तुत चरित्रनायक जन्माला येईपर्यंत वाढत राहिलें. पुण्यश्लोक वारद यांनीं हे दोन सांप्रदाय आपल्या चारित्र्यानें अगदीं एकजीव केले.

असेंहि सांगतात कीं, १६९० इसवीच्या सुमारास, औरंगजेब बादशहा जेव्हां दक्षिणेंत आला, तेव्हां त्याचा मुक्काम सोलापुरांत झाला होता. त्यानें शूर, व पराक्रमी लोकांना सनदा देऊन, किल्ल्यांत बराच फौजफाटाहि ठेविला. त्यामुळे, पेंढार व लूटमार यांची भीति बरीच कमी होऊन, शहर वाढण्यास सुरुवात झाली. मोंगलाईच्या पूर्वभागांतून, म्हणजे, हुमणाबाद व गुलबर्गा इकडून व्यापार चालत असे, व तिकडच्या मालाचा सांठा सोलापुरांत होत असे. त्याचप्रमाणें मुंबईकडील पेण-पनवेल भागांतून मीठ व किराणा माल सोलापुरास येत असे. तेल, भुसार, हळद व तूप इत्यादि मालाचा पुरवठा करणारें केंद्र, म्हणून सोलापूर भर-

मराठीस येऊं लागले. या सुमारास, विजापुरांत एक रोगाची साथ उत्पन्न झाली, व लोक फार मरूं लागले, म्हणून तिकडील बरेच व्यापारी-विशेषतः लिंगायत-सोलापुरांत येऊन राहूं लागले. त्यामुळे सोलापूरची व्यापारी पेट जास्त जास्तच मोठी होऊं लागली. हुमणावाद, गुलबर्गा, लातूर ते उमरावती (वन्हाड) व पेण-पनवेल पर्यंत बैलांच्या तांड्यांनी व्यापारी जिनसांची वाहतूक सुरू झाली. हा व्यापार, स्थानिक व्यापाऱ्यांच्या सर्वस्वी स्वाधीन नव्हता. जवळजवळ, चौदा आणे व्यापार, कर्नाटकांतून आलेल्या लिंगायतांच्या हाती होता, व तेच विशेषेकरून, कोल्हापूर, रत्नागिरी, सातारा, पुणे, पेण-पनवेल, सोलापूर, लातूर ते उमरावती या भागांत, बैलांच्या तांड्यांच्या सहाय्याने व्यापारी मालाची ने आण करीत. पुण्यांत, पेशव्यांकडे किराणा माल लिंगायत व्यापारीच पुरवीत. तसेंच, शहाजीच्या, शिवाजीच्या व दक्षिणेकडील चहामनीशाहीच्या लष्करालासुद्धां किराणा व भुसार मालाचा पुरवठा, लिंगायत व्यापाऱ्यांकडूनच होत असे. यामुळे, व्यापाराबरोबर लिंगायतांची वस्तीहि, मराठी विभागांत वाढूं लागली. त्यांच्या अनुपंगाने मंठ वाढूं लागले व जंगमांची वस्तीहि वाढली.

वेदरची बरीदशाही, विजापूरची आदिलशाही, अहमदनगरची निजाम-शाही व सातारा-पुणे इकडील मराठेशाही, या सर्वांत, लिंगायतांचा व्यापार विशेष वाढला. श्रीमंत माधवराव पेशव्यांच्या काळांत, सोलापूरची बाजारपेठ विशेष उदयास आली. श्रीगिरी, वारद, तंवाके, सालंकी, नंदीहाळ, माळगे, कल्याणी, घोंगडे, लिगाडे, सायंदिरे वगैरे प्रमुख व्यापारी, अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत, सोलापुरांत येऊन स्थायिक झाले. जगदेवप्पा शेटे यांना श्रीमंत माधवराव पेशव्यांच्या कारकीर्दीतच शेटपणाची सनद मिळाली, व व्यापारी पेट वसविण्याकरितां, बगीच जागाहि लाभली. सोलापुरांत हल्लीं मंगळवारपेठ नांवाने असलेली बाजारपेठ प्रथम माधव पेठ या नांवाने वसविण्यांत आली. परंतु आठवडी बाजाराचा दिवस मंगळवार ठरल्यामुळे, मागाहून माधव पेठेचे मंगळवार पेठ हेंच नांव रूढ झालें. याच जगदेवप्पा शेठ्यांनी १७६८ इसवीनंतर म्हणजे १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत वारद घराण्याचा मूळ पुरुष सोलापुरास आणला.

या वेळी सोलापुरास दोन सत्पुरुषांचें वास्तव्य होतें. म्हैसूरच्या टिपूचे दिवाण असलेले, कर्नाटकांतील मालूर गांवचे, श्री शुभराय, संसार त्याग करून, इ. स. १७८३ मध्ये सोलापुरास राहावयास आले. बेगम पेटें-तील कोणी शेते नांवाचे लिंगायत गृहस्थ या महाराजांचे भक्त बनले. महाराज मोठे विठ्ठलभक्त होते. त्यांना एके दिवशी दृष्टांत झाला की, पंढरपूरच्या पुंडलीक मंदिरापुढील वाळूंत दडून बसलेला पंढरपूरचा विठोवा सोलापुरास आला आहे. श्री. शेते यांनी, त्याच विठोवाची कसबा पेटें-तील मठांत, शास्त्रोक्त अशी मोठ्या समारंभानें स्थापना केली. श्री शुभ-राय महाराज १८१९ इसवीत समाधिस्थ झाले.

याच सुमारास श्री किरीट* स्वामी म्हणून एक शिवयोगी सोलापूर येथें होते. ते शिवानंद यांचे मठांत रहात, व त्यांना शिवानंदांचाच गुरुपदेश झालेला होता. श्री शुभरायबुवा, श्रीशिवानंद, व त्यांचे शिष्य किरीट-स्वामी हे समकालीन होत. शिवभक्ति व विठ्ठलभक्ति हे दोन सांप्रदाय, सोलापूर शहरांत एकत्र सहोदरत्वाच्या नात्यानें वागत असल्याचा प्रत्यय यावेळी येत होता. सिद्धेश्वर शिवयोग्याच्या जन्मकालाप्रमाणेंच, वारद घराण्यांतील मूलपुरुषासहि किरीट स्वामींच्या प्रसादाचा प्रत्यय आला. श्री रेवणसिद्धाच्या प्रसादानें श्री सिद्धेश्वर, नगरभूषण म्हणून जन्मास आले; आणि प्रस्तुत चरित्रनायकांचे चुलते, चन्नबसप्पा वारद व वडील बसप्पा-

*सोलापूर येथें किरीट स्वामी येण्यापूर्वीच, लिंगायत पाटील, लिंगायत देशमुख व व्यापारी येऊन राहिले होते. गुरुपीठाची अर्थात् हिरेमठाची येथें पूर्वीच स्थापना झाली होती. हिरेमठ हाच येथील उज्जयिनी शाखेचा नंदीमठ होय. हा सोलापूरचा हिरेमठ तीनशें वर्षांपेक्षां जुना दिसतो. कारण ह्या मठाच्या जागेचें, मानपानाचें व इनामाचें प्रकरण विजापूरच्या आदिलशाहींत उद्भवलें होतें. त्याचा निकाल फसली सन १०५१ (दहावें एकावन), शके १५६३ कार्तिक शुद्ध त्रयोदशीस लागला, अर्धें आदिल-शाही शिकक्याचे कागदपत्र सोलापुरच्या नंदीमठांत उपलब्ध आहे. अर्थात् सतराव्या शतकापूर्वीच मराठी भागांत लिंगायत धर्मगुरूंचे मठ स्थापन होऊं लागले, व त्यांचा व्यापार व त्यांची वतनेंहि प्रस्थापित होऊं लागली होती. सोलापूरची पाटील, देशमुख, मेहेतरे वगैरे लिंगायत घराणीं चारशें वर्षांपूर्वीचीच दिसतात. कारण त्यांचीं नांवां त्या कागद-पत्रांत आहेत.

वारद हे श्री. किरीट स्वामींच्या प्रसादानें जन्मास आले. प्रस्तुत चरित्रनायक, मल्लप्पा वसप्पा ऊर्फ अप्पासाहेब वारद, यांची नगरभूषण म्हणून सोलापुरांत जी कीर्ति झाली, ती चन्नबसप्पा वारद यांच्या कृपेनें व वरदहस्तानेंच होय.

सिद्धपुरुषांच्या चमत्कारांवर, आज कोणाचा विश्वास असो वा नसो; परंतु सोलापूरच्या स्थापनेस, वाढीस व लौकिकास हे सिद्धपुरुषच कारणीभूत झाले, अशी त्यावेळच्या लोकांत जी श्रद्धा होती, तिचें दिग्दर्शन थोडक्यांत केलें आहे. हें दिग्दर्शन चिकित्सक बुद्धीस पटो वा न पटो, तें निदान मनोरंजक व विचारप्रवर्तक तरी खास आहे !

किरीट स्वामींचा कृपाप्रसाद

“ मूकं करोति वाचालम् । पंगुं लघयते गिरिम्
(सुमाधित)

सोलापुरास येण्याचे पूर्वी वारद घराण्याचे मूळ पुरुष, चन्नवीरप्पा वारद हे आरंभी विदर जिल्ह्यांतील निष्णी येथे, व नंतर धाराशिव (हल्लीचा उस्मानाबाद) जिल्ह्यांतील इटकळ येथे रहात असत. त्यांचे मूळ उपनांवाचा थांगपत्ता लागत नाही, तथापि ते ‘वारद’ असे नसावे. कानडी भाषेत ‘वारद’ याचा अर्थ “वारी करणारा” असा आहे. व्यापाराच्या निमित्ताने गांवोगांव फिरणारा, तो ‘वारद’ असा एक अर्थ संभवतो. ‘वारद’ या शब्दाची दुसरीहि एक उपपत्ति सुचविली जाते. पूर्वी कापड हाताने मोजून देण्याची रीत असे. त्यांत शंकेला जागा राहू लागली, म्हणून एका निश्चित मोजमापाच्या काठीने कापड मोजण्याची प्रथा वारद घराण्याने पाडली होती. वाराने कापड मोजून देणारे, म्हणून, लोक त्यांस ‘वारद’ म्हणू लागले. कधी काळी कापडाच्या मोजमापासंबंधी दुकानदार व गिऱ्हाईक यांच्यांत वाद उत्पन्न झाला तर, वारदास बोलावणे होई. आणि तो वाद वारद मिटवीत. या दोहोंपैकी “वारद” या शब्दाची निश्चित उपपत्ति कोणती, हे समजत नाही.

चन्नवीरप्पा वारद सोलापुरांत येण्यापूर्वी, किराण्याचा धंदा करून, लिंगवंत-धर्मनिष्ठ आचरणाने, कालक्रमणा करीत असत. लिंगायत समाजांत वर्ग उत्पन्न झाले होते. एकीकडे गुरुवर्गीत विरक्त, म्हणजे सर्व-संगपरित्यागी असा “अतिवर्णाश्रमी,” महान् शिवयोगी वर्ग असे. त्यांच्या मठांना “विरक्त मठ” “मुखा वा मृगेंद्रमठ” ही

संज्ञा असे. चित्रकलदुर्गचें पीठ हें या विरक्तांचें मूळ पीठ होय. ह्या पीठाचा पहिला अधिकार, कल्याण नगरांत, श्रीबसवेश्वरानें स्थापिलेल्या शिवानुभव मंटपांतील महान् योगी पुरुष प्रभुदेव वा प्रभुलिंग यांना प्राप्त झाला होता. दुसरे अधिकारी चन्नबसवेश्वर, व तिसरे सोलापूर येथील श्रीसिद्धेश्वर क्षेत्राचे संस्थापक महान् शिवयोगी सिद्धेश्वर हे होत. ह्याप्रमाणें विरक्तपीठाची परंपरा सुरू झाली; व त्या प्रकारच्या मठांच्या शाखाहि वाढूं लागल्या. दुसरीकडे काशीक्षेत्र, श्रीशैल्य, केदार, रंभापुरी, उज्जयनी येथेंहि आद्य आचार्यांची पीठपरंपरा सुरू होऊन, त्यांच्या शाखा म्हणून पट्टदेवरुंचे, चरमूर्तीचे व गृहस्थपरंपरेचे असेहि मठ वाढूं लागले. दोघांच्याहि शिष्यशाखेंत, यज्ञोपवीतधारी कोणीहि नसून केवळ लिंगधारी अनुयायांचाच भरणा होता. अशा रीतीनें, लिंगधान्यांचा शुद्ध सांप्रदाय रूढ होऊन, त्याचें स्वरूपहि निश्चित झालेलें होतें.

सर्व लिंगधारी म्हणजेच लिंगायत वा वीरशैव समाजांतील त्रैवर्णिक होत. लिंगदीक्षाविधि हा उपनयन संस्काराचाच एक भाग, या समाजरचनेंत रूढ होता; व त्यावरूनच वीरशैव समाजरचनेला लिंगसृष्टि हें नांव रूढ झालें. जो अलिंगी, तो लिंगायतेतर समजण्यांत येऊन, वीरशैव समाजरचनेच्या दृष्टीनें तो त्रैवर्णिकेतर समजला जातो. जेथें महास्वामींचा तीर्थप्रसाद होतो, भोजनाची व पाणी पिण्याची व्यवस्था असते, तेथें इतरांचा स्पर्श होऊं नये, वा दृष्टि जाऊं नये, असा बंदोबस्त असतो. जुन्या धर्मनिष्ठ लिंगायतांच्या घरांची बांधणी वा घरांतील राहणी याच दृष्टीनें असे; व मुखलगिरीला गेले असतांहि ते या व्यवस्थेला जपत असत.

भिन्न भिन्न मठांच्या स्वामींत धार्मिक विधीचें कार्यक्षेत्र वाटलें गेलें होतें. जन्माचे वेळीं लिंगधारणा अमक्या मठाच्या अधिकाऱ्यानें करावी, लिंगदीक्षाविधीचा अधिकार अमक्यास असावा, लग्नादि मंगल विधि अमुक मठाच्या स्वामीनें वा जंगमानें करावेत, अंत्यविधीची व्यवस्था अमक्यानें करावी, अशी एकंदर आखणी केली गेली होती.

वरील धर्मास अनुसरून चन्नवीरण्या वारद हे वर्तन करीत असून, अत्यंत धर्मनिष्ठ, आचारवंत व कुलवंत म्हणून त्यांची ख्याती होती. त्रिकाळ स्नान, शिवपूजा केल्यावांचून अन्न व पाणी यांस स्पर्श करा-

वयाचा नाही, जंगम स्वामीचें पादोदक झाल्यावांचून, व त्यांस आणि दुसऱ्या अतिथींस भोजन घातल्याशिवाय स्वतः अन्न ग्रहण करावयाचें नाही, व्यसनापासून पूर्ण अलस असावयाचें, व्यवहारांत सत्यच बोलावयाचें, पतिपत्नींनीं उभयपक्षां एकनिष्ठेनें संसार करावयाचा; व धर्मनिष्ठा पाळावयाची, हा त्यांचा नित्यक्रम असे. लिंगधारी समाजानें, याज्ञीकत्व जरी सर्वस्वी त्याज्य मानलें होतें, तरी गुरु व जंगम यांना प्रत्यक्ष शिव समजून, त्या अग्नीस शांत करून, यजनयाजनाचा सर्व विधि व त्यांतील सामाजिक व समभाव स्वरूप निराळ्या दृष्टीनें त्यांनीं कायमच ठेविलें होतें. संध्येतील गायत्रीमंत्र हा शिवरूपानें बसविलेला, व इष्टलिंगाची त्रिकाळ पूजा करून गुरुमुखानें ऐकलेला असल्यामुळें त्याचाहि जप होत असे. या आचारधर्मास, वीरशैवांत प्रासादिक असें म्हणतात. अशा प्रकारें, गरीबींतहि प्रासादिकांचा आचार आचरीत चन्नवीरप्पा वारद कालक्रमणा करीत होते.

जगदेवप्पा शेटे व चन्नवीरप्पा वारद यांचा कांहींतरी पूर्वपरिचय होता. सोलापुरास आल्यावर, जगदेवप्पांनीं मंगळवार पेठेंतील प्रस्तुत वारदांचा वाढा जेथें आहे, ती व त्यांच्या आसपासची बरीच मोठी जागा चन्नवीरप्पा वारद यांस वसाहतीकरितां दिली. सदर जागेपैकी कांहीं जागा चन्नवीरप्पांनीं दुसऱ्यास दिली व आपल्या तीन बंधूंची सोय होईल, असा वाढा राहिलेल्या जागेत बांधून, ते तेथें राहूं लागले. त्यांच्या दोन्ही बंधूंचा प्रपंच फारसा न वाढतांच ते मृत्युमुखी पडले. त्यामुळें, सोलापुरांतील प्रस्तुत चरित्रनायकांच्या वारद घराण्याचे मुख्य व मूळ पुरुष चन्नवीरप्पा वारदच होत.

चन्नवीरप्पांनीं वाढ्याची वास्तुशांत यथाविधि केली. अनेक जंगमांना भावमक्तीनें भोजन दिलें, वस्त्रें व दक्षणा दिली. त्यामुळें त्यांच्या लौकिकांत बरीच भर पडली. त्यांच्या पत्नी सौ. सिद्धम्मा ह्याहि पतिनिष्ठ, धर्मनिष्ठ, व अत्यंत सत्वशील होत्या. उभयतां पतिपत्नींची, या वेळीं सोलापुरांत असलेले किरीट मठाचे किरीटस्वामी या शिवयोग्यावर अत्यंत निष्ठा होती. किरीटस्वामी हे विरक्तमठाचे अधिकारी असून, शुद्ध निरंजन अशी त्यांची वृत्ति व आचार होता. त्यांच्या एकनिष्ठ सेवेनें व मक्तीनें, आपले इच्छित मनोरथ पूर्ण होतील, अशी दृढ श्रद्धा ठेवणारा, फार मोठा वर्ग सोलापुरांत होता.

सौ. सिद्धम्मा यांना ४० वर्षांपर्यंत संतान नव्हतें. चन्नवीरप्पांशी त्यांचा विवाह लहानपणींच झाला होता; व दोघांच्या वयांतील अंतर फक्त चार-पांच वर्षांचेंच होतें. सौ. सिद्धम्मा या संतानप्राप्तीविषयी निराशच झाल्या होत्या. म्हणून सोलापुरांत आल्यावर चन्नवीरप्पा यांचा व्यवहार चांगला चालूं लागल्यामुळें, पुत्रप्राप्तीकरितां दुसरी पत्नी करण्याचा सल्ला सौ. सिद्धम्मा यांनीं पतीस दिला. चन्नवीरप्पांचे स्नेहीसोबती, तोच विषय त्यांचे जवळ काढूं लागले; परंतु चन्नवीरप्पास तो सल्ला पटला नाहीं. त्यांचें म्हणणें, “ शिवाचें मनांत पुत्र द्यावयाचाच असेल, तर तो याच पत्नीस देईल. ” दुसऱ्या पत्नीस तरी पुत्र होईलच कशावरून ? एक पत्नी जिवंत असतां दुसरी करणें आपल्या धर्मीला योग्य आहे, असें मला वाटत नाहीं. ” चन्नवीरप्पांच्या या निग्रही वृत्तीमुळें सौ. सिद्धम्मा जास्त जास्तच निराश होऊं लागल्या. तथापि किरीट स्वामींच्या भक्तींत व सेवेंत त्यांनीं यत्किंचित्हि अंतर पडूं दिलें नाहीं. तसेंच, घरांतील धार्मिक परंपरा व पतिसेवा यांतहि अंतर पडूं दिलें नाहीं.

असें चालूं असतां, एके दिवशीं, किरीट स्वामी समाधिस्थ असतांना, एक पोपट त्यांच्या खांद्यावर बसला व किलविलाट करून उडून गेला. स्वामींची समाधि उतरल्यानंतर, त्यांनीं आपल्या देहाविसर्जनाचा दिवस आणि वेळ जाहीर करून, आपण शिवरूप होणार, असें जाहीर केलें. या घटनेमुळें शिष्यवर्ग चिंतातुर झाला, आणि भाविकांची दर्शनास गर्दी होऊं लागली. *समाधि तयार झाली, निर्याणाचा दिवस उद्यांवर येऊन ठेपला. मठांत धूप, दीप, नैवेद्य, मधुपर्क, पुष्प, बेल, भस्म, नारळ, प्रसाद यांची एकच गर्दी झाली. पूजन, भजन व मंगल वाद्यें यांचे गजर सुरू झाले. निर्याणाचे दिवशीं स्वामी स्नान, पूजा-अर्चा करून, ध्यानस्थ बसले. निर्याणाचा समय प्राप्त होतांच, शिष्यवर्गाशीं चार शब्द बोलावे, म्हणून स्वामींनीं ध्यान-समाधि उतरविली. याच वेळीं सौ. सिद्धम्माबाई गर्दीतून वाट काढून पुढें आल्या. त्यांचा कंठ भरून आला होता. डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर वाहत होता. त्यांनीं साष्टांग प्रणिपात घालून हात जोडले, आणि नम्रपणें त्या स्वामीस म्हणाल्या, “ आपण भक्ताकरितांच होतां, आपण गेल्यावर आमचा त्राता कोण ? ” श्रीमहास्वामी हंसले. त्यांनीं सौ. सिद्धम्मास

* समाधि हल्लीं सोलापुरांत उत्तरकसब्यांत किरीट स्वामींचा मठ या नांवानें प्रसिद्ध आहे. श्रीवेणसिद्ध याच स्थळीं पालखीतून उतरले.

आशीर्वाद दिला, आणि दोन आम्रफळें उचलून त्यांच्या ओटीत घातलीं. सर्वजण आश्चर्यचकित झाले; व एकानें विचारलें कीं, “ या फळांचा अर्थ काय ? कारण एक आंबा पिकलेला आहे व दुसरा कच्चा आहे. ” त्यावर श्री गंभीर मुद्देनें उत्तरले कीं, “ या सिद्धम्मा मातोश्रीस दोन पुत्र होतील. एक याच वर्षी, व दुसरा दहा वर्षांनीं. ” येवढें बोलून, श्री उठले, आणि समाधीत प्रवेश करून आसनस्थ झाले. त्यांनीं खरी अंत्ययोग समाधि साधली.

हा अंत्य-समाधीयोग पहाण्यास, परगांवांहून लांबलांबचे लोक आलेले होते. जमलेल्या सर्व लोकांनीं अत्यंत भक्तिभावानें समाधीचें शास्त्रोक्त विधीनें पूजन केलें, आणि शिवगर्जनेनें सोलापूर दणाणून सोडलें. लोक आपापल्या गांवीं परत जात असतांना, त्यांच्या चर्चेचा विषय म्हणजे, चन्नवीरण्या वारद, सौ. सिद्धम्मा, त्यांना मिळालेल्या पुत्रलाभाचा आशीर्वाद; आणि किरीट स्वामीची समाधि हाच होता. या लोकांत श्रद्धायुक्त बुद्धीनें पहाणारा वर्ग जरी मोठा होता, तरी कुचेष्टेनें पहाणारा वर्गहि मुळीच नसेल असें म्हणवत नाही. तथापि स्वामीच्या आशीर्वादाच्या फलसिद्धीकडे सर्वांचेच डोळे लागले होते. सिद्धपुरुषाच्या प्रसादानें श्रीसिद्धेश्वर जर ८० वर्षांच्या वृद्ध सुवासिनीच्या पोटी जन्मास येतात, तर किरीट स्वामीच्या आशीर्वादानें ४० वर्षांच्या सुवासिनीस पुत्र कां होऊं नये ? असें म्हणणारा श्रद्धावान् वर्ग फार मोठा होता. या अतर्क्य प्रसंगानें वारद व किरीट स्वामी हीं नांवें सर्वत्र आबालवृद्धांच्या तोंडीं झालीं, एवढें मात्र खास !

तीन पिढ्या

शुद्ध बीजापोटी । फळें रसाळ गोमटीं
(तुकाराम)

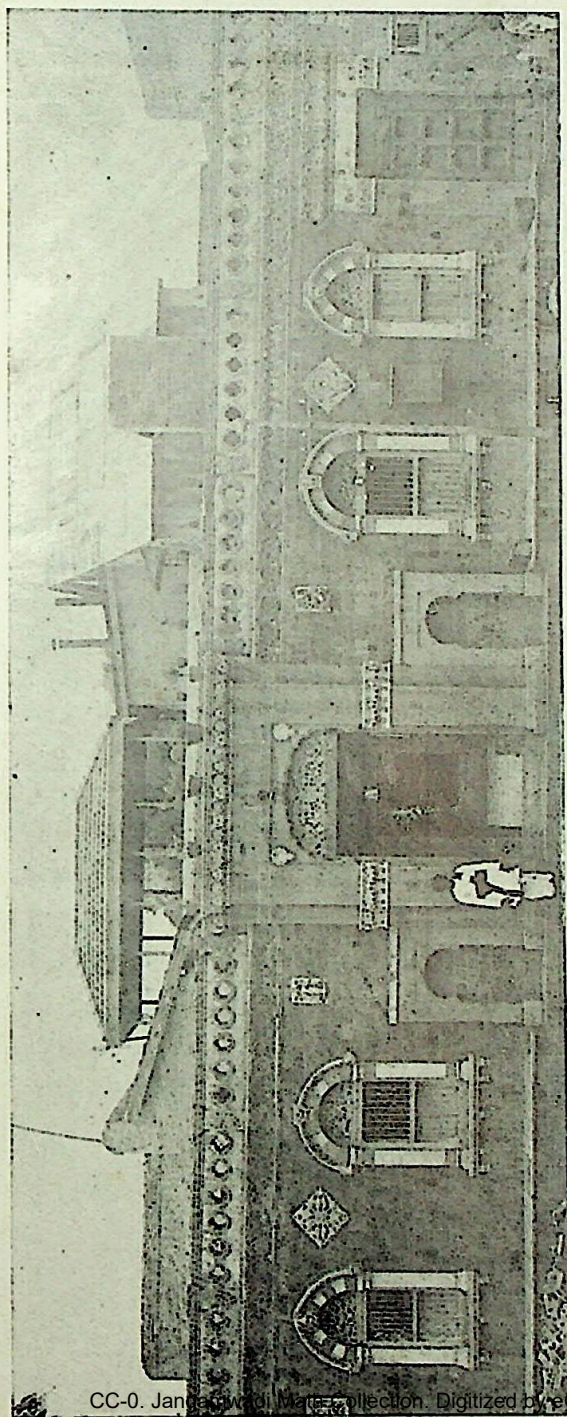
किरीटस्वामी समाधिस्थ होऊन सहामहिने होतात न होतात तोंच, सौ. सिद्धम्मांना दोन तीन महिने लोटल्याची वार्ता प्रसृत झाली. या दांपत्याविषयी आदरभाव वाळगणारे स्त्री-पुरुष त्यांची विचारपूस करण्यांस येऊं लागले. यावेळीं चन्नवीरप्पा आपल्या वाढ्यांत, छोटासा संसार थाडून, व्यापार उदीम साधारण प्रमाणांत करीत होते. आल्यागेल्यांचा, व जंगम, गुरु आदिकरून अतिथींचा आदरसत्कार करणें, हा त्यांचा स्वभाव-धर्मच असल्यामुळें, शिल्लक मार्गे पडणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें त्यावेळच्या सधन व्यापाऱ्यांत त्यांची गणना होत नसली, तरी, चांगुलपणा, धार्मिक प्रवृत्ति, प्रामाणिकपणा, याबद्दल मात्र त्यांची ख्याति होती. त्यांच्या संबंधी लोकांत विश्वास वाढल्यामुळें, त्यांचा व्यवहार व व्यवहाराबरोबर खर्चहि वाढूं लागला होता.

खर्चाची लढाई होऊन पुण्याचा दुसरा बाजीराव जाणार वा गेला आहे, असें वृत्त पसरलें होतें; आणि मराठी सत्तेचा लय होऊन, इंग्रजी सत्तेचा उदय होण्याचा काळ होता. अशा संधिकाळी, सौ. सिद्धम्मा यांना पुत्ररत्न झालें. ही वार्ता तत्काळ सर्वत्र पसरली, आणि किरीट स्वामींच्या असंख्य भक्तगणांना किरीट स्वामींचा आशीर्वाद, व त्याप्रमाणें

पुत्रजन्म, याबद्दल कुत्तूहल व आनंद वाढूं लागला. किरीट स्वामीच्या आशीर्वादानें हें पुत्ररत्न झाल्यामुळें, किरीट स्वामीचें मूळ नांव जें चन्नव-सव तेंच या पुत्राचेंहि ठेवण्यांत आलें. चन्नवसवस्वामी हे नित्य रुद्रा-क्षाचा किरीट घालीत, म्हणून त्यांना किरीट स्वामी असें म्हणत असत. चन्नवीरप्पानें आपल्या पुत्राचें बारसें थाटांत करून, तन्निमित्त गुरु, जंगम, भक्तवर्ग इत्यादींना अन्नदान व वस्त्रदान करून संतुष्ट केलें. याच-वेळीं त्यांनीं मोगलाईतील आपल्या अनेक आतेष्टांना बोलावून घेऊन, त्यांच्याकडून आपला वाढता व्यापार व इतर कामेंघामें करून घेण्या-करितां आश्रयास ठेविलें, आणि अशा रीतीनें सोलापुरांत वारद कुडुंवाचा विस्तार व स्थैर्य यांचा पाया घातला गेला.

चन्नवसप्पा ४-५ वर्षांचा झाला, तेव्हां त्यास अक्षर-ओळख करून देण्यास सुरुवात झाली, ती कानडींतून, आणि खासगी रीत्या. कारण, त्यावेळीं कानडीची गांवठी शाळाहि नव्हती. कांहीं स्वामींना पोथ्या-पुराणें वाचण्याइतकें कानडीचें ज्ञान होतें; व कांहीं व्यापारी हिशोबाचीं टिपणें कानडींतून करण्याइतके लिहिण्यावाचण्यांत तरबेज असत. चन्नवसप्पाचे वडिलांस कानडी तरी लिहितां वाचतां येत होतें कीं नाहीं, हें सांगतां येत नाहीं. चन्नवसप्पा ८।१० वर्षांचा झाल्या-पासूनच वडिलांच्या व्यवहारांत लक्ष घालूं लागला, व याच वेळीं त्यास व्यापारी शिक्षण देण्याची व्यवस्था झाली. हें व्यापारी शिक्षण म्हणजे निरनिराळ्या दुकानांत जाऊन, तेथील व्यवहार व हिशोबाची पद्धत लक्षांत घेणें होय. अशा प्रकारचें शिक्षण चन्नवसप्पानें घेतल्यानंतर, मल्लीकार्जुनप्पा सालंकी यांच्या प्रसिद्ध कापड-दुकानावर शागिर्द म्हणून त्याची योजना झाली. चन्नवसप्पा मुळांतच धिम्मा, शांत, प्रामाणिक असून, वाणीनें गोड व संभाषणचतुरहि असल्यामुळें, या कापड-दुकानांतील गिन्हाइकांत तो प्रिय झाला.

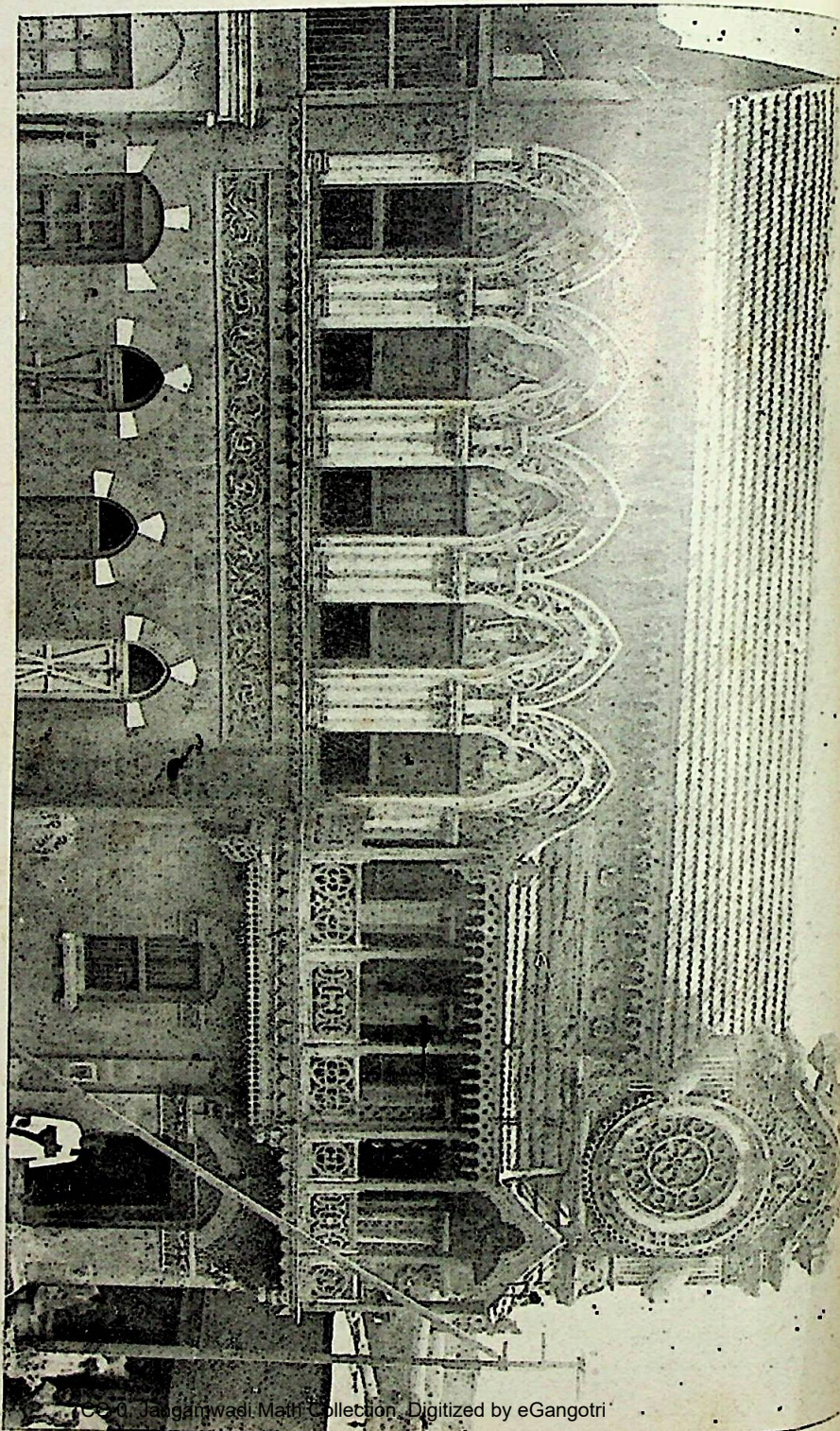
याच सुमारास म्हणजे चन्नवसप्पाच्या १० व्या वर्षीं चन्नवीरप्पा यांस दुसरें पुत्ररत्न झालें, आणि किरीट स्वामींचा आशीर्वाद पूर्ण फळास आला; व या दांपत्याची धर्मश्रद्धाहि पूर्ण सिद्धीस गेली. या दुसऱ्या

वारद वाडा

पुण्यश्लोक वारदांचा इतिहासप्रसिद्ध रहाता वाडा.

[पृष्ठ १४]

मङ्करी बाडा—पुण्यश्रीक वारादांनी आपले जागात श्री. मङ्करी यांना हा सुंदर बाडा आदण म्हणून बांधून दिला. इ. स. १९०४.

मुलाचें नांव बसप्पा ठेवण्यांत आलें. बसप्पा चार पांच वर्षांचा होताच चन्नवीरप्पा व सौ. सिद्धम्मा या दोघांनींहि थोड्याच अंतरानें एका मार्गे एक असे आपले देह ठेविले. चन्नवीरप्पाचें देहावसान अत्यंत सावधपणें झालें. या दांपत्याच्या कैलासवासानंतर प्रपंचाचा भार सर्वस्वी कोंवळ्या चन्नबसप्पावरच पडला.

चन्नबसप्पावर प्रपंचाचा भार पडतो न पडतो तोंच, ते ज्या दुकानांत शागीर्द होते, त्या दुकानांत एक लहानसाच, पण अनुचित असा प्रकार घडून आला. वडिलांच्या सहवासानें अतिथीअभ्यागतांचें आगतस्वागत करणें, गुरुजंगमांवर निष्ठा ठेवून वागणें, गोरगरीब व अनाथावर दातृत्व-बुद्धि दाखविणें, यांचें वाळकडू चन्नबसप्पास होतें. ते स्वतंत्र झाल्यावर या वृत्तीची वाढ होऊं लागली. एके दिवशीं चन्नबसप्पा या दुकानांत असतां, एक भिकारी आला. त्यास देण्याकरितां पेटांतून पैसा काढीत असतां, चन्नबसप्पाचे हातांत चुकून रुपया आला. तो परत पेटांत टाकून, पैसा घेण्याचा विचारहि न करतां, त्यांनीं तो भिकाऱ्यास देऊन टाकला. ही गोष्ट मालकास सहन झाली नाहीं. त्यानें एकदम रागावून, कठोरपणें चन्नबसप्पावर “मोठा लक्षाधीशाचा वेढा लागून गेला कीं नाहीं” वगैरे वाटेल तसें तोंडसुख घेतलें. चन्नबसप्पाच्या हृदयास ही गोष्ट चांगलीच झोंबली. पण त्यांनीं शांतपणें, आपण केलें तें बरोबरच केलें, असें प्रतिपादन करून, व मालकास रुपया परत करण्याचें आश्वासन देऊन, दुकानची शागीर्दी कायमची सोडून दिली.

ही हकीकत मुद्देविहाळ तालुक्यांतील कुंटोजीचे विरक्त मठाधिकारी, श्रीमन्निरंजन् चन्नबसवस्वामी, यांस कळली; तेव्हां ते चन्नबसप्पा वारदाकडे आले, आणि त्यांनीं चन्नबसप्पास स्वतंत्र दुकान काढावयास लावून, आपल्या गांवाकडील माल त्यांचेकडे विक्रीस पाठवूं लागले; व अशा रीतीनें, चन्नबसप्पाचें स्वतंत्र दुकान चालूं झालें.

या दुकानांत पुष्कळ प्रकारचा माल येऊं लागला; व दुकान चांगलें चालूं लागलें. यावेळीं इंग्रजी सत्तेला सुरुवात झाली होती; आणि गांवठी पंतोजीच्या धूलपाटीच्या मराठी शाळा स्थापन होत होत्या. चन्नबसप्पाचे धाकटे बन्धु बसप्पा अशा प्रकारच्या गांवठी शाळेंतच शिकून तयार झाले. चन्नबसप्पा कानडी लिहिण्यावाच्यांत, तर बसप्पा मराठी लिहिण्यावाच-

प्यांत तयार होऊन, त्यांचे दुकानचा व्यवहार दोन्ही भाषेत सुरू झाला. जुन्या कागदपत्रांत अजूनहि चन्नबसप्याचें कानडी अक्षर व सही, आणि बसप्याचें मराठी अक्षर व सही, हीं उपलब्ध आहेत.

या दोघां बंधूंच्या घरप्रपंचाची व्यवस्था पहाण्यास त्यांची वडील वहीण रेवम्मा ही होती. घरप्रपंचाचे बाबतींत रेवम्माचा, व दुकानव्यवहाराचे बाबतींत कुंटोजी स्वामीचा, अशा दुहेरी आश्रयावर वारद बंधूंची भरभराट होऊं लागली. सालंकीच्या दुकानावर शागीर्दी करून, त्या दुकानांत येणाऱ्या कापडाच्या गड्ड्यांचीं बासनें विकून, चन्नबसप्या कांहीं थोडा नफा मिळवीत. चन्नवीरप्यांनीं वृद्धपर्णीं सर्व व्यवहार बंद करून, जी कांहीं थोडी शिल्लक होती, त्यावर ते आपला निर्वाह करीत. या परिस्थितीमुळे सालंकीचें दुकान सोडून, चन्नबसप्या स्वतंत्र व्यवहार करूं लागले, तेव्हां कुंटोजी मठांच्या स्वामीची सक्रिय सहायुभूति, व सालंकीच्या दुकानच्या गिऱ्हाईकांची सहायुभूति, याशिवाय फारसें मोठे भांडवल त्यांचे जवळ नव्हतें. एकंदरीत प्रपंचाची ओढाताणच होती. त्या काळांत, कापडाची एकहि गिरणी नव्हती. सोलापुरापासून शें, दोनशें मैलांच्या आंत, हातमागाचा व्यवहार मोठ्या प्रमाणावर चालूं होता, व कुंटोजीस्वामीच्या आश्रयाखाली अशा कापडाची पुष्कळ दुकानें होती. अशा दुकानांतून चन्नबसप्यांचे दुकानास लागणारा जरूर तो माल स्वामीजी पुरवीत, व चन्नबसप्यानें सहायुभूति असलेलें गिऱ्हाईक आपणाकडे ओढून घेऊन, नवीन व्यवहाराचा पाया मजबूत केला.

चन्नवीरप्या जेव्हां सोलापुरांत आले, तेव्हां त्यांची दुकानदारी आपले रोजचे व्यवहार चालविण्याइतकीच होती. त्यांतहि पुत्रप्राप्तीची आशा वाटत नसल्यामुळे, उभय पतिपत्नींच्या मनावर अत्यंत निराशेचें पटल पसरून, वंशखंडण होतें कीं काय ! अशी त्यांना भीति उत्पन्न झाली होती. अशा शून्यमनस्क स्थितींत, व कशाचाहि आधार दिसत नसतांना, किरीट स्वामीची कृपा, कुंटोजी स्वामीचा आश्रय, आणि चन्नवीरप्यानें, अखेरच्या काळांत धर्माप्रमाणें सर्वसंगपरित्याग करून, शिवजीवैक्याचें शान मिळवून, देह सोडतांना दोन्ही मुलांना जवळ बसवून दिलेला आशीर्वाद, यामुळेच मानवी मनाला अनाकलनीय अशी परमेश्वरी कृपा, वारद-बंधूवर झाली, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. अशाच परिस्थितींत वसु-गुप्तासारखे आचार्य "निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते" असें म्हणून

शिवकूपेपुढें नमत असतात. वारद बंधूंच्या उत्कर्षास झालेल्या दैवी कारण-परंपरेंत तिसऱ्या पिढीच्याहि उत्कर्षाची बीजे सामावली होती, असें मानण्यास हरकत नाही.

चन्नबसण्याच्या दुकानाचा लौकिक उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होऊं लागला. हजारों लोक विश्वासानें त्या दुकानांत ठेवी ठेवूं लागले. त्यामुळें सुसार, किराणा, कापड, नीळ, कापूस, वगैरेंच्या खरेदीविक्रीचा उद्योगहि फार मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला. चन्नबसण्याचें वय या वेळीं केवळ १९ वर्षांचेंच होतें, तरीहि ते मोठे धर्मनिष्ठ व व्यवहारदक्ष निघाले, असा त्यांचा लौकिक पसरल्यामुळें, कुंटोजी मठाच्या स्वामीस अत्यानंद झाला, व त्यांनीं दोघाहि बंधूंचे विवाह करून देण्याचा निश्चय केला. या निश्चयास अनुसरून, स्वामीजींनीं सिंदगी येथील हणमशेटी यांच्या सुप्रसिद्ध घराण्यांतील शांतवीरव्वाशी चन्नबसण्याचें, व सोलापूरच्या सातप्पा सालंकी यांची कन्या चन्नबसव्वाशी बसण्याचें, अशीं लग्नं मोठ्या समारंभानें लावून दिलीं, व अशा रीतीनें वारद बंधूंचा गृहस्थाश्रम सुरू झाला.

चन्नबसण्याची पत्नी शांतवीरव्वा ही नामवंत अशा कुलीन घराण्यांतील असल्यामुळें, ती गृहकृत्यदक्ष व सुशील अशी निघाली. चन्नबसण्यांनाहि उद्योगधंद्याला दोन पैसे अधिक मिळूं लागले. या दुग्धशर्करा-योगामुळें उभयतां पतिपत्नींचा ओढा धर्मकृत्याकडे होऊं लागला. ध्यान-धारणादि, इष्टलिंगाच्या पूजनांत ते अधिकाधिक रत होऊं लागले. घरांत दररोज गुरुजंगमादिकांचा तीर्थप्रसाद, व अतिथींचें पूजन, सत्कार, यांकडे ते अधिक लक्ष देऊं लागले. चन्नबसण्यांना मिळणारा सर्व पैसा ते अन्न-दानादि सत्कृत्यांत खर्च करतात, असा त्यांचा लौकिक झाला. बसप्पा हे चन्नबसण्यापेक्षां दहा वर्षांनीं लहान होते, तरी त्यांची वडील बंधूवर अभंग निष्ठा होती.

याप्रमाणें वारद बंधूंचा प्रपंच चालूं असतां, बसप्पा यास कानडीतूनहि जमाखर्चाचें व व्यवहाराचें शिक्षण देण्यांत आलें. बसप्पा जाणता झाल्यावर, त्याला त्याच्या प्रपंचाची स्वतंत्र सोय करण्यास वाव मिळावा म्हणून, चन्नबसण्यानें बसप्पा यास स्वतंत्र किराणा अडतीचें दुकान घालून दिलें. बसप्पा हे दुकान स्वतंत्रपणें चालवूं लागला, व त्यांत त्यास मिळकतहि होऊं लागली. या मिळकतीसंबंधी कोणत्याहि प्रकारची विचारपूस चन्न-

बसप्पा करीत नसत. चन्नबसप्पाच्या दैनंदिन धार्मिक कार्यक्रमांमुळे, चन्न-
बसप्पा व बसप्पा यांच्या जेवणाच्या व कामकाजाच्या वेळा जुळेनाशा
झाल्या. त्यामुळे दोन्ही बंधूंचे स्वयंपाकपाणी अलग अलग होऊन लागले.
तथापि दोघांचाहि व्यवहार अविभक्तच होता; व बसप्पांची चन्नबसप्पा
वरील श्रद्धा, व बसप्पा संबंधीची चन्नबसप्पांची आत्मीयता, ही अविच-
लितच राहिली.

चन्नबसप्पांचे व्यापाराचे वाढीबरोबर धार्मिक कृत्यांचीहि वाढ होऊन
लागली. चन्नबसप्पांची शरीरयष्टि बांधेसूद, वर्ण गौर, डोळे
पाणीदार, आणि वाणी अत्यंत गोड असल्यामुळे, त्यांचेकडे जनता
अधिकाधिक आकर्षित होत गेली. त्यामुळे थोबडे, साळुंके वगैरे लिंगा-
यत व्यापाऱ्यांच्याइतकीच प्रसिद्धि चन्नबसप्पांना लौकरच मिळाली.
त्यावेळी व्यापारी जिनसांची वहातूक सशस्त्र शिपायांच्या पहान्याखाली व
बैलांच्या तांड्यावरून होत असे. चन्नबसप्पांचा व्यापार अशाच पद्धतीने
वाढत वाढत, त्यांचे सालीना उत्पन्न ३०-४० हजार रुपयांपर्यंत वाढले,
व खर्चातहि तितकीच वाढ झाली. हा सर्व खर्च अतिथी अभ्यागत
म्हणून येणारे, जंगम वगैरे, आणि व्यापाराच्या निमित्ताने येणारे, लिंगा-
गत, यांच्या आदरातिथ्याप्रीत्यर्थ होत असे. शिवाय अशा दररोज
येणाऱ्या दीड-दोनशें पाहुण्यांचे भोजन, लिंगार्चन, आल्यागेल्यांच्या
इतर गरजा भागवून त्यांस संतुष्ट करणे, कोणास कपडा, कोणास लग्ना-
करितां देणगी, कोणास मठस्थापना व जीर्णोद्धारार्थ वर्गाणी, कोणास
विहिरी खोदण्यास लागणारा खर्च, यांत चन्नबसप्पांची सारी मिळकत
खर्च होत असे. दररोज गुरूचा तीर्थप्रसाद ग्रहण केल्यावांचून, व पंक्तीस
असलेल्यांच्या इष्ट लिंगांची पूजा केल्यावांचून, चन्नबसप्पांनी अन्नग्रहण
करूं नये, व अतिथींच्या सर्व इच्छा पूर्ण करून, त्यांना निरोप द्यावा,
असा त्यांचा नित्यक्रम असे. यामुळे चन्नबसप्पांची धर्मात्मा व उदार
पुरुष म्हणून सर्वत्र ख्याति झाली; व उत्पन्नाप्रमाणे खर्चहि अमर्याद वाढू
लागला.

यावेळी चन्नबसप्पाकडे पुराणप्पा कोडगी हे त्यांचे खासगी कारभारी
होते. त्यांचेकडे येणाऱ्या याचकांत हद्दी व दुराग्रही याचकाहि कांहीं
असत, त्यांची समजूत घालून त्यांना योग्य रकमेत चातुर्याने संतुष्ट करून
रवाना करण्याचे काम, हे कोडगी चांगल्या प्रकारे करीत.

याचकांना संतुष्ट करण्याच्या बाबतीत कांहीं कांहीं विचित्र प्रसंगहि येत. एकदां चन्नबसप्पाकडे एक जंगम अतिथी म्हणून येऊन उतरला होता. सकाळीं मुखमार्जनाचे वेळीं त्या जंगमाचे गळ्यांतील वस्त्रांत बांधलेलें लिंग; पूजेकरितां बाहेर काढलें असतां, चुकून विहिरींत पडलें. अशा रीतीनें इष्टलिंग दूर होणें, म्हणजे खऱ्या वीरशैवास प्राणास मुक्कणेंच होय, अशी परंपरागत भाविकांची समजूत होती. इष्टलिंग विहिरींत पडल्यामुळें तो जंगम व चन्नबसप्पा या दोघांनाहि दोन दिवस अन्नग्रहण करतां आलें नाहीं; कारण विहिरीचें पाणी उपसून, शिवलिंग शुद्ध करून, परत धारण केल्यावांचून जंगम अन्नाला स्पर्श करण्यास तयार नव्हता, आणि अतिथी जेवल्याशिवाय, चन्नबसप्पाहि अन्नास स्पर्श करण्यास तयार नव्हते. हल्लींच्या अश्रद्ध, यज्ञोपवीतधारी, वा लिंगधारी यांच्याप्रमाणें झटपट बाजारांतून यज्ञोपवीत वा लिंग आणून, ते गळ्यांत अडकवून, पुढील कार्यास लागण्याची तयारी तो जंगम अगर चन्नबसप्पा या दोघांची नव्हती. हें लिंग, विहिरीचें पाणी पूर्णपणें उपसून, बाहेर काढण्याकरितां, गांवांतील लोकांना दोन दिवस खपावें लागलें. अतिथीकरितां एवढा त्याग करण्यांत यजमानानें दर्शविलेली श्रद्धा जितकी आदरणीय व अभि-
नंदनीय आहे, तितकीच आपल्या गवाळेपणानें आपल्या बरोबर यजमाना-
सहि प्रायश्चित्त देण्याची अतिथीची वृत्ति तिरस्करणीय आहे, असें आजचा व्यवहारशास्त्रज्ञ म्हटल्यावांचून रहाणार नाहीं. चन्नबसप्पांचे आणखीहि कांहीं दान प्रकार होते. ते म्हणजे, अतिथींना पादत्राण, घोंगडें, व कापड, वर्षातून एक वेळ देणें, कोणाच्याहि लग्नाची अक्षत घरीं येतांच १५ रु. रोख, एक लुगडें, पांच खण, शेला व पागोटें त्या लग्न-
घरीं पोहोंचविणें, गरिबाचा प्रेत-संस्कार, हस्तें, परहस्तें, स्वखर्चानें पार पाडणें, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना वाटेल तेव्हां विस्तव मिळावा म्हणून, आपल्या वाढ्यांत कायमचें अग्निकुंड पेटतें ठेवून, रोज पांचपन्नास शेण-
गोळ्यांचा खर्च करणें, वगैरे होत. या वेळेपर्यंत काढ्याच्या पेट्या अस्ति-
त्वांत आल्या नव्हत्या. त्यामुळें अग्निहोत्री, वा याज्ञिक लोकांच्या उप-
योगाकरितां, अग्निकुंडें सतत तेवत ठेवीत असावेत, असा तर्क वाहतो. याज्ञिकांच्या यजनयाजन विधीस आरंभी जें राष्ट्रीय व सामाजिक स्वरूप होतें, तेंच बाराव्या शतकांतील लिंगधान्यांच्या आचारविचारांत बीजरूपानें परिणत झाल्याचा प्रत्यय सोलापुरांत १९ व्या शतकांत चन्नबसप्पांनीं

आणून दिला. प्राप्त संपत्तीचा उपयोग दानांत, व त्यागांत केला नाही तर तिचा नाश होतो, अशी त्यांची श्रद्धा होती. वैयक्तिक जीवन-विकासाबरोबरच, सामाजिक जीवन पूर्णपणे अशा रीतीने विकसित करावे, हाच शुद्ध गृहस्थाश्रम धर्माचा हेतु स्पष्ट दिसतो. महात्माजीसारखे आधुनिक संतहि भांडवलदारांस हेंच शिकवीत नव्हते का ! चन्नबसप्पांचा सर्व वेळ अशा प्रकारें धर्मकृत्यांत खर्च होत असल्यामुळे, दुकानाचा व्यवहार पहाण्यास त्यांना पुरेसा वेळ नव्हता. परंतु योगायोगानें, याच वेळीं विरुपाक्षप्पा वारद या हुषार व तरुण कारभार्याचा त्यांस लाभ झाला; व त्यावर सर्व व्यवहाराचा भार सोंपवून, चन्नबसप्पा आपलीं धर्मकृत्यें यथासांग पार पाडूं लागले.

चन्नबसप्पांच्या या धर्मनिष्ठ स्वभावामुळे व आचरणशुद्धतेमुळे, त्यांचा लौकिक साधु म्हणून पसरला. या लौकिकासंबंधीचें एक मजेदार उदाहरण आहे. अक्कलकोटच्या सुप्रसिद्ध साधुमहाराजाकडे एक गालितकुष्ठ रोगी गेला असतां, महाराजांनीं त्यास बरा होण्याचा उपाय म्हणून, चन्नबसप्पा वारदांच्या न्हाणीचें पाण्यानें स्नान करण्यास सांगितलें. रोग्यानें हि भाविकपणें त्याप्रमाणें केलें; व त्याचें कुष्ठ बरें झालें. बरा झाल्यानंतर, रोगी चन्नबसप्पांना नमस्कार करावयास गेला असतां, चन्नबसप्पांनीं त्याच्याजवळ विचारपूस करितां, रोग्यानें त्यांस घडलेली सर्व हकीकत कळविली. या चमत्कारामुळे तर चन्नबसप्पांच्या साधुत्वाचा लौकिक जास्त जास्तच प्रसृत होऊं लागला, व लोक त्यांना साधु म्हणून नियमानें वंदन करूं लागले. तथापि, चन्नबसप्पांस मात्र त्यामुळे कानकोंडें वाटूं लागलें. या साधुत्वाचा आणखी एक परिणाम म्हणून लोक आपले भांडण-तेंटे कोटीत न नेतां, चन्नबसप्पाकडे निवाड्याकरितां आणूं लागले; व चन्नबसप्पाहि, दररोज तिसरे प्रहरां, असे निवाडे निरपेक्षपणें करूं लागले. निष्काम धर्म आचरणानें गृहस्थाश्रम-धर्मालाहि साधुत्व कसें येतें, याचें चन्नबसप्पा हें एक ढळढळीत उदाहरण आहे, असें म्हणण्यास हरकत वाटत नाही.

बसप्पांचें दुकान बेताबेतानेंच चालत असे, व त्यांत प्राप्तीहि म्हणण्यासारखी होत नव्हती. तथापि कोणताहि परिणाम चन्नबसप्पांच्या बसप्पावरील प्रेमावर झाला नाही. बसप्पा हे सत्यवादी, व मितभाषी असून, वडीलवंधूंचा मान इतका राखीत कीं, चन्नबसप्पांचा सल्ला घ्यावयाचा

झाल्यास, किंवा अडीअडचणीवर मत घेणें झाल्यास, ते एखाद्या मध्यस्था-मार्फत घेत. चन्नवसप्पांच्या न्याय-निवाडा प्रकरणीं बसप्पा विलकूल लक्ष देत नसत. ते अत्यंत अल्पसंतुष्ट असल्यामुळें, आपल्या धंद्यांत किंवा उत्पन्नांत वाढ करण्याच्या भरीस कधी पडले नाहींत. वेतासवेत धंदा करावा, आणि रिकाम्या वेळीं एकांतांत संत-चरित्रें वा पुराणें यांचें पठण करावें, अशा रीतीनें दोघेहि बंधू आपापल्यापरी, आपला काळ आनंदांत व्यतीत करीत असत.

दोघां बंधूंच्या गुण्यागोविंदानें चाललेल्या या कार्यक्रमांत, एक अघटित घटना घडून येऊन, दोघांत वैमनस्य उत्पन्न होतें कीं काय, अशी भीति उत्पन्न झाली. तो प्रसंग असा:-हल्लींच्या वारदवाढ्याच्या पिछाडीस दुकानालगत एक ओटा होता. त्या ओठ्यासंबंधी वैद्य उपनांवाच्या एका शेजाऱ्यानें वाद उकरून काढला. वैद्याची तक्रार अशी कीं, “ओटा माझ्या मालकीचा, कारण, त्यावर माझी वहिवाट फार जुनी आहे.” चन्नवसप्पांचें म्हणणें कीं, “ओटा मी बांधला असल्यामुळें, त्याची मालकी माझी.” हा वाद अखेर कोर्टांत गेला, आणि वैद्यानें बसप्पाची साक्ष काढली. बसप्पांच्या सत्यवादित्वाची आतां खरी परीक्षा होती; व बसप्पा त्या परीक्षेंत पूर्णपणें उत्तीर्ण झाले. त्यांनीं ओटा चन्नवसप्पांनीं बांधला, परंतु त्याची वहिवाट वैद्याकडेच होती, असें सत्य तेच कोर्टांत सांगितलें. अर्थात् निकाल वैद्यासारखा देणें कोर्टास भाग पडलें, हें सांगणें नकोच. असें झालें तरी, दोघां बंधूंच्या प्रेमांत यत्किंचित्हि बाध आला नाहीं. आपणच व्यवहाराकडे दुर्लक्ष केलें, याचा परिणाम म्हणून, “भटाला (तिन्हा-इताला) दिली ओसरी व भट हातपाय पसरी ” असा अनुभव आपणांस आला; याचा दोष बसप्पाकडे यत्किंचित्हि नाहीं, अशी चन्नवसप्पांची खात्री झाली. म्हणून ओटा गेला तरी प्रेम कायमच राहिलें; व आपणांपैकी, कोणीहि असत्याचा अवलंब केला नाहीं, याबद्दल दोघांहि बंधूस समाधानच वाटलें. “सत्यं वद धर्मं चर ” असा या दोघां बंधूंचा सर्वत्र लौकिक झाला, यास कारण किरीट स्वामींच्या प्रसादामुळें या दोघां बंधूंचा झालेला जन्म, अशी भाविकांची समजूत होती.

चन्नवसप्पा यांस पहिल्या कुटुंबापासून एक मुलगा, चन्नवीरप्पा नांवाचा झाला. त्याचे जन्मानंतर चन्नवसप्पांचें पहिलें कुटुंब कैलासवासी झालें.

त्यानंतर, चन्नबसप्पांनीं दुसरें लग्न केलें. त्या कुटुंबापासून त्यांना एक मुलगी झाली.

बसप्पाच्या कुटुंबाचें नांव चन्नबसव्वाबाई होतें. त्यांनीं आपल्या दोन्ही वडील जावांच्या हाताखालीं वागून, सर्वांचें प्रेम संपादन करून, अत्यंत आनंदानें कालक्रमणा केली. दोन्ही भावांमध्ये विदुष्ट येण्यासारखें त्यांनीं काहींहि केलें नाहीं. यावेळ पावेतों बसप्पा चन्नबसव्वा दांपत्यास इरवसव्वा, व गुरुबसव्वा अशा फक्त दोन मुलीच होत्या. स्त्रीस्वभावानुसार चन्नबसव्वा-बाईंना आपणांस मुलगा व्हावा, अशी हुरहुर वाटत होती. परंतु त्याकरितां कोणत्याहि देवास नवससायास करावेत, असा त्यांना धीर होत नव्हता; कारण, वारद घराणें एकनिष्ठ अशा लिंगधान्यांचें असून, इष्टलिंगाशिवाय, इतर देवतेची पूजा-अर्चा, किंवा अन्य देवतेस नवससायास करणें वर्ज्य होतें. तथापि पुत्रप्राप्तीच्या तीव्र लालसेमुळे, बाईंनीं आपले आश्रितांपैकीं राचप्पा कोडगी यांचे घरीं दरवर्षीं होणाऱ्या श्रीगणेशोत्सवास गेल्या वेळीं, एके वर्षीं, गजाननास मनांतल्या मनांत नवस केला कीं, “मला पुत्र झाल्यास तुझ्या उत्सवाचा * खर्च मी करीन.” आणि योगायोग असा, कीं, श्रीगजाननाच्या कृपाप्रसादानें पुढच्याच वर्षीं बसप्पास पुत्ररत्न झालें. तेच प्रस्तुत चरित्राचे नायक मल्लप्पा वारद हे होत.

चन्नबसप्पा व बसप्पा हे दोघे बंधु किरीट स्वामींच्या प्रसादानें जन्माल आले, तर मल्लप्पा वारद यांचा जन्म सिद्धिविनायकांच्या कृपेनें झाला, हा एक विलक्षण योगायोगच होय.

* मातेचें वचन श्रीमंत अप्पासाहेब वारद यांनीं या उत्सवाचा खर्च आमरण करून पाळलें.

पाळण्यांतील पाय

गर्भांतील बालक घाणींत राहिल्याशिवाय जन्म घेऊं शकत नाही. सर्वांचा जन्म सारखाच होतो. जास्त शिकून किंवा ऐकून काय उपयोग ? उच्च कुलाची काय ओळख आहे ? जो ईश्वराची पूजा करणें जाणतो, तोच उच्च कुलांतील होय.

(वसवेश्वर वचनामृत)

मल्लप्पा वारद ऊर्फ अप्पासाहेब यांचा जन्म, *ज्येष्ठ वद्य ६ शके १७७३ म्हणजे, ता. १७ जून सन १८५१ रोजी, पहाटेस झाला. अप्पासाहेबांच्या जन्मासुळें, त्यांच्या वाडिलांना व चुलत्यांना अत्यंत आनंद झाला. अप्पासाहेबांचें बारसें धर्मविधियुक्त, अन्नदान व वस्त्रदान यांनीं साजरे झालें. तेव्हांपासून चन्नबसप्पाकडील “ दासोह, ” म्हणजे अतिथी-अभ्यागतांचें पूजन व स्वागत, हें पूर्वापेक्षांहि मोठ्या धडाक्यानें अधिक प्रमाणांत सुरू झालें. चन्नबसप्पांना स्वतःचा मुलगा असतांनासुद्धां, भावास झालेल्या पुत्रप्राप्तीसुद्धां, त्यांना कमी आनंद झाला नाही. अशी वृत्ति हिंदु कुटुंबांत विरळाच दिसेल. परंतु चन्नबसप्पा हे या नियमास अपवाद होते.

अप्पासाहेबांचें बाळपणचें नांव मल्लेश ऊर्फ मल्लप्पा असें ठेवण्यांत आलें. तथापि बाळपणीं त्यांचें मल्लेश हेंच नांव सर्वतोमुखी झालें होतें. मल्लप्पा हें नांव चन्नबसप्पा व बसप्पा यांच्या एका चुलत्याचें होतें. तेंच नांव अप्पासाहेबांचें ठेवण्यांत आलें. मल्लेश आपले वडील व

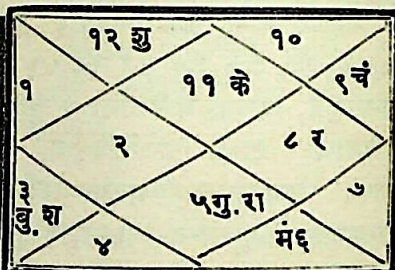
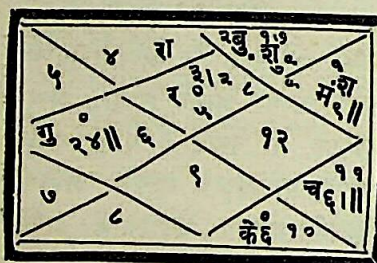
* मल्लप्पा वारद जन्मले त्या काळीं, सोलापूर येथील नामवंत ज्योतिषी, वेदशास्त्रसंपन्न अनंत शयनाचार्य यांनीं त्यांचें जातक वर्तवून जन्म-कुंडली तयार केली, ती पुढीलप्रमाणें:—

चुलते या दोषांचाहि अत्यंत लाडका होता; तरी चन्नवसप्पांचा विशेष लाडका असे. गौर वर्ण, मोहक चेहरा, व बाळसेदार शरीरयष्टि, यांमुळे मल्लेश चन्नवसप्पाकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या सर्वांचाच आवडता झाला. बरोबरीचे स्नेही सोबती खेळावयास मल्लेशकडेच जमत. मल्लेश बाळपर्णी अतिशय खोडकर व कुचेष्टेखोर होता.

५-६ वर्षांचा होताच, मल्लेशास शिक्षणासाठी, मल्लय्यास्वामींच्या खासगी शाळेत, नागपंचमीच्या पाटीपूजनाच्या मुहूर्तावर घालण्यांत आले. शाळेत शिकण्यापेक्षा खोड्या करणें व खेळणें, हेच विषय मल्लेशाचे अधिक आवडीचे होते. घोड्यावर बसणें, आखाड्यांत जाऊन शरीर कमाविणें, यांचाहि नाद मल्लेशाला लागला. शाळेत पाडे पाठ करीत असतांना, मध्यें मध्यें प्रश्न विचारण्याची खोड मल्लेशाला होती. एकदां

जन्मकुंडली

नवमांशकुंडली

घटी २, प. १, धनिष्ठा नक्षत्र, चतुर्थ चरण, कुंम राशी, कुंम नवमांशे, चंद्रहोरायां, शुभद्रेषकोण धनद्वादशांशे, जन्म स्पष्ट.—

रवी	लग्न
२	२
५	१६
२८	१९
२३	५
५७	५
१५	१०

[पुढें चालूं]

“ नऊ चौक छत्तीस ” असे शिक्षक सांगत असता, मल्लेशने “ नऊ चौक सदतीस ” असे म्हटले. पंतोजी रागावले; तरी मल्लेशने आपला हेका सोडला नाही. त्यामुळे पंतोजीनी त्यास चांगले झोडपून काढले. विचारा त्यावेळचा गांवठी शाळेचा पंतोजी, शंकासमाधानाच्या भरीस न पडता “ शेष कोपेन पूरयेत् ” याशिवाय काय करू शकणार ? या श्रीमंताच्या लाढावलेल्या पोराने आपली कुचेष्टा केली, अशी समजूत करून घेऊन, मल्लेश्या पंतोजीनी मल्लेशास चौपून काढले. इतकेच नव्हे, तर शाळेतून हांकलूनहि दिले; आणि पुन्हा या मुलास शाळेस पाठवू नका म्हणून चन्नवसण्यास निरोप पाठविला.

सदरहू कुंडली कै. चिंतामण विनायक वैद्य एम्. ए. एल्. एल्. बी., गोविंद सदाशिव आपटे एम्. ए. बी. एस्. सी. ग्वाल्हेरच्या व्हिक्टोरिया कॉलेजचे प्राध्यापक, वगैरेकडून पडताळून घेतल्याचा अनुभव, कै. अप्पासाहेब वारद यांचे अत्यंत विश्वासू कारभारी, श्री. मल्लिकार्जुनप्पा पाटील यांनी आपल्या जवळील टिपणांत नमूद करून ठेविला आहे, त्यावरून अप्पासाहेबांच्या पुढील आयुष्यांत शें. ९० गोष्टी खऱ्या ठरण्याचा प्रत्यय आल्याचे दिसते.

अप्पासाहेब एकदां मुंबईस असतांना, कै. लोकमान्य टिळकांचे स्नेही, कै. डॉ. नानासाहेब देशमुख हे एका महाडकर ज्योतिष्याला अप्पासाहेबांच्या बिऱ्हाडी घेऊन आले. हे महाडकर मुद्रासामुद्रिक जाणत असत. त्यांनी अप्पासाहेबांच्या चेहऱ्यावरून त्यांची कुंडली तयार केली, ती वरील कुंडलीशी तंतोतंत जुळली.

या महाडकर ज्योतिष्यांचे आणखी कांहीं अनुभव मौज म्हणून पुढे दिले आहेत:-

गिरगांवांतील जुन्या पोस्टऑफिसच्या वरच्या मजल्यावर अप्पासाहेबांचे बिऱ्हाड होते. पोस्टमास्तर खालील मजल्यावर रहात. त्यांच्या मुलाचे

[पुढे चालू]

आतां या मुलास शिकवावें तरी कसें, हें मल्लेशाचे वडील व चुलते यांना एक कोडेंच पडलें. मल्लेश अडीच तीन वर्षे शाळेंत गेला; परंतु त्यास पुरती अक्षरओळखाहि झाली नाहीं. उलट त्याच्या खोड्या वाढतच चालल्या; आणि भांडणें घरापर्यंत येऊं लागलीं. एकदां खडा मारून एका बाईची घागर मल्लेशानें फोडली. बाई चिंव होऊन चन्नबसण्याकडे येऊन, तक्रार करून ओकसाबोक्धी रडूं लागली. त्यामुळें चिडून, रागाच्या भरांत चन्नबसण्यानें मल्लेशाच्या सणसणीत थोवाडीत दिली. त्यामुळें मल्लेश मूर्च्छा येऊन खाली पडला. बसण्या जवळच होते. त्यांना रहावलें नाहीं; व त्यांनीं चन्नबसण्यास याबद्दल दोष दिला. चन्नबसण्या न बोलतां बाहेर चालते झाले. मात्र जातां जातां एवढें मात्र

लग्न ठरलें होतें, म्हणून ते अक्षत घेऊन अप्पासाहेबांकडे आले. महाडकर ज्योतिष्यांनीं लग्न ठरल्यावेळीं होणार नाहीं, असें सांगितलें. त्यावर कोणाचा विश्वास न बसून, कार्यसिद्धतेस सुरुवात झाली. परंतु संध्याकाळीं खरो-खरच वधूपक्षाकडून अडचणीची तार येऊन लग्न रहित झालें.

हे महाडकरबुवा एकदां सोलापुरास येऊन कल्पतरूच्या संपादकाकडे उतरले होते. अप्पासाहेबांनीं त्यांना व्यापारी पेंडेंत आणून त्यांचा यथोचित सत्कार केला. त्यावेळीं पुष्कळशा व्यापाऱ्यांनीं स्वतःबद्दल भविष्य विचारून खात्री करून घेतली. अखेर ते बोलेनासेच झाले. शेवटीं एकांनें अप्पासाहेबांकडे बोट दाखवून या व्यापाऱ्याचें कर्मे काय ? असा प्रश्न विचारला. त्यावर महाडकर ताडकन् म्हणाले, “अरे हा व्यापारी कसचा सोलापुरचा राजा आहे व राजाच होईल !” एवढें सांगून, महाडकर चालते झाले. महाडकरांचें हें भविष्य खरें होऊन “सोलापूर म्हणजे अप्पासाहेब वारद, व अप्पासाहेब वारद म्हणजे सोलापूर” असें समीकरण प्रत्ययास आलें एवढें खरें.

हे महाडकर ज्योतिषी कोणापासून कांहीं घेत नसत, व चेहरा पाहून, जें योग्य असेल, तें स्पष्ट सांगत. ते तरुण असतांच निवर्तले.

ज्योतिष शास्त्र खरें असो वा खोटें असो, पण महाडकरांसारख्यांचे अनुभव, श्रद्धाळू लोकांचा त्यावरील विश्वास वाढविण्यास कारणीभूत होतात, यांत संशय नाहीं.

बोलले की, “मुलगा तुझा आहे, आणि माझा नाही काय ?” हे शब्द बसण्याच्या मनास लागल्यावांचून राहिले नाहीत.

मुलाचें लग्न करून टाकल्यास तो वळणावर येईल, व त्याच्या खोड्या कमी होतील, असा विचार बसण्यास सुचला. तो त्यांनीं चन्नबसण्यास बोलून दाखविला. त्यांनाहि तो पटला. चन्नबसण्यांनीं मल्लेशचें लग्न नीलंगमा नांवाच्या एका सुंदर मुलीबरोबर ठरविण्याचा घाट घातला. परंतु बसण्यास तें न पटून, आपले नातेवाईक मडकी, यांचे घराण्यांतील एक मुलगी त्यांनीं पसंत केली. यांत बसण्याचा हेतु दोन्ही घराण्यांचा सोडर संबंध दृढ व्हावा असा होता. हें मडकी घराणें वारदांच्या आश्रयानेंच मोंगलाईतून सोलापुरास आलें होतें. चन्नबसण्यांना बसण्याची ही योजना पटली, व दोघांनीं एकविचारानें मडकी घराण्याचा संबंधच निश्चित केला. तिथिनिश्चय होऊन मल्लेशचें लग्न मडकीच्या मुलीशीं, आणि चन्नबसण्यांच्या नातीचें लग्न सिंदगी येथील हणमशेटी यांच्या मुलाशीं एकाच वेळीं झालें. या दोन्ही लग्नांमुळे वारद घराण्याच्या लौकिकांत भर पडली. या दोन लग्नांबरोबरच वारद बंधूंनीं आणखीहि कांही गरीबांचीं लग्ने धर्मार्थ करून दिलीं. यावेळीं मल्लेशचें वय फक्त ९ वर्षांचें होतें.

मल्लेशचें लग्न झालें, पण खोड्या कमी झाल्या नाहीत. याच वेळीं मल्लेशची आई दिवंगत झाली, व मल्लेशच्या भवितव्याबद्दलची बसण्याची काळजी वृद्धिंगत झाली. अशा पेंचांत असतां, कोणीतरी बसण्यास सांगितलें की, सोलापुरांत कोणी धानवडकर बंधू, *विष्णुपंत व

* विष्णुपंत हे मराठी जाणणारे खासगी पंतोजी होते. तरी ते चांगलेच विद्वान् व व्यासंगी होते. भाषाविषय व गणित शास्त्र विशेषतः भूमिति, त्रिकोणमिति, बीजगणित व अंकगणित यांत ते पारंगत होते. हे धानवडकर बंधु सांगलीहून सोलापुरास आले होते. विष्णुपंतांनै वकीलीचाहि अभ्यास केला होता, पण वकीलीच्या परीक्षेत त्यांना यश

[पुढें चालूं]

सितारामपंत, खासगी शाळा चालवीत असून, ते मुलांना फारच चांगले शिक्षितात; व योग्य वळणहि लावतात, म्हणून मल्लेशास धानवडकरांच्या शाळेत घालण्यांत आले. मल्लेश धानवडकरांच्या शाळेत जाऊ लागला, व सितारामपंत यांचेकडे शिक्षण घेऊ लागला. एक तर, सितारामपंतांची शाळा बाजारपेठेतच होती, व त्यांचे अक्षरहि दिवलकरी वळणाचे होते. त्यामुळे, व्यापाऱ्यांचीं मुले सितारामपंतांच्या शाळेत अधिक येत असत. सितारामपंतांना, मल्लेश अत्यंत खोडकर व छांदिष्ट असला, तरी तो कुशाग्र बुद्धीचा, पाणीदार व आज्ञाधारक आहे, हेहि कळावयास फारसा वेळ लागला नाही. त्यांनी मल्लेशावर जरूरीप्रमाणे साम व दंडाचा प्रयोग करून, त्याला आपल्या आटोक्यांत आणला. रामायण, महाभारत यांतील अनेक ऐतिहासिक प्रसंग अत्यंत आकर्षक रीतीने ते मुलांना समजावून देत. विद्यार्थ्यांच्या शंकाकुशंकांचे निरसनहि ते अत्यंत कौशल्यपूर्ण करीत असल्यामुळे, मल्लेश त्यांच्याकडे पूर्णपणे आकर्षित गेला; आणि अल्प काळांतच त्याने मोडी अक्षर, व्यावहारिक गणित व जमाखर्चपद्धति यांत प्रावीण्य संपादन केले. सितारामपंतांच्या या हुशार विद्यार्थ्यावर विष्णुपंतांचेहि प्रेम जडले; व ते त्याला स्वतःकडे अधून मधून बोलावून घेऊन विदुरनीति, वृद्ध चाणक्य, यांतील मर्म समजावून देत. त्यांतील अनेक नीतिवाक्ये मल्लेशास मुखोद्गत झाली, व आपणांस योग्य मार्गास लावण्याचे श्रेय तो धानवडकर बंधूंना देऊ लागला. निरनिराळीं शास्त्रे उपयोगांत आणण्याचे कौशल्य जसे तीं शास्त्रे

मिळाले नव्हते. उनाड, मष्ट व खेळाडु अशा मुलांना वठणीवर आणून, उत्तम विद्यार्थी बनविण्याची कला मात्र त्यांना चांगलीच साधली होती. अशा गांवठी शाळा लोकाश्रयावर चालत असल्याने, त्या टिकाविषयाकरिता, त्यांतील शिक्षकांना आपले काहीतरी वैशिष्ट्य जनतेला पटवून देणे प्राप्त होते. विष्णुपंतांनीहि असेच आपले वैशिष्ट्य पटवून दिल्यामुळे, त्यांची शाळा लोकाप्रिय झाली होती. त्यावेळी विश्वविद्यालये नसली व हल्लींच्या स्लेटपाठ्याऐवजी धूळपाठ्या असल्या, तरी कै. लोकमान्य टिळकांचे चलते अनंत शास्त्री पेंढारकर वगैरेसारखे तज्ज्ञ, गणित विषयांत प्रसिद्धीस आलेले होते. धानवडकर बन्धु हेहि त्याच श्रेणीतील होते; आणि म्हणून, त्यांच्या शाळेत सोलापूरस्थ लोक आपलीं मुले मुद्दाम पाठवीत असत.

अंमलांत आणणाऱ्याचे सामर्थ्यावर अवलंबून आहे, त्याप्रमाणेच हूड गुलांस चांगला विद्यार्थी बनविणें, हें गुरुच्या कौशल्यावर व सामर्थ्यावर अवलंबून आहे.

मल्लेशाचा हूडपणा कमी होऊन, तो हुशार बनल्यामुळे, बसप्पा व चन्नबसप्पा हे दोघेहि त्याचेवर अधिक प्रेम करूं लागले. चन्नबसप्पाचें प्रेम, स्वतःचा मुलगा चन्नवीरप्पा याजवर त्यामानानें कमी होतें, कारण, इतर श्रीमंतांचीं मुलें लाढानें वाया जातात, तसाच प्रकार चन्नवीरप्पा याचा झाला होता. मल्लेशानें पांच वर्षे धानवडकर बंधूजवळ शिक्षण घेऊन, कृतज्ञतापूर्वक व योग्य तो आदरभाव व्यक्त करून, त्यांचा निरोप घेतला; व त्याची परत फेड म्हणून, चन्नबसप्पा, बसप्पा व मल्लेशप्पा या सर्वांनी आपल्या ह्यातभर या शिक्षकबंधूंच्या उपकाराची आठवण ठेवून, त्यांस नेहमीं मुक्तइस्तानें मदत केली. आपल्या उपकारकर्त्याबद्दल नेहमीं कृतज्ञच रहावयाचें याचें बाळ कडू मल्लेशप्पास पाजलें गेलें, व याची प्रचीति त्यानें आमरण चन्नबसप्पावर ठेवलेली श्रद्धा व गुरुघराण्याबद्दल दाखविलेला सक्रिय आदर, यांत दिसून आली.

मल्लेशाचे मनांत इंग्रजी शिकावें असें आलें, परंतु चुलते व वडील या गोष्टीस सन्मति देईनात, कारण या काळांत ख्रिस्ती मिशनरी लोक खिश्न धर्मप्रसारार्थें कार्य मोठ्या प्रमाणांत करीत. इंग्रजी शिक्षणामुळे धर्मांतराची प्रवृत्ति होते, अशी त्यांची समजूत होती; व ती सोलापूरचे त्यावेळचे आंग्लविद्याविभूषित डॉक्टर प्रभाकर बाळाजी केसकर प्रभृतींच्या ख्रिस्ती-धर्म स्वीकारामुळे झाली होती. शिवाय इंग्रजी शिकलेले जे तरुण त्यावेळीं खिश्न धर्मांत गेले, ते बहुतेक धानवडकरांच्याच शाळेंतील मल्लेशाबरोबरचे विद्यार्थी होते. मल्लेशानें इंग्रजी शिक्षण घेतल्यास तोहि आपल्या सोबत्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून खिश्न होईल, अशीहि त्यांना भीति वाटली. मल्लेशाचे वडील व चुलते इंग्लिश शिक्षणाविरुद्ध असण्याचें दुसरें एक कारण होतें. तें म्हणजे मुलाला इंग्रजी शिकवून सरकारी नोकरी थोडीच करावयाची आहे ! केव्हांहि त्यास व्यापारच करावयाचा असल्यामुळे इंग्रजी शिक्षणाची जरूर काय ! या सर्व विचारसरणीमुळे व अडचणीमुळे मल्लेशास इंग्रजी शिक्षणाचा लाभ झाला नाहीं.

मल्लेश साधारण १४-१५ वर्षांचा झाला, तेव्हां चन्नबसप्पानें आपल्या दुकानावर त्यास बसण्यास सांगितलें. त्यावेळीं चन्नबसप्पाच्या दुकानचे मुख्य कारभारी व कर्ते मुनीम मडीवाळप्पा काडादी होते. मल्लेश दुकानावर जाऊ लागला, तेव्हां, दुकानावरील नोकर लोकांनीं त्याची थड्या व कुचेष्टा सुरू केली. मल्लेशास त्याबद्दल आपल्या चुलत्याजवळ भीत भीत तक्रारहि करावी लागली. तथापि चन्नबसप्पांनीं मल्लेशास दुकानच्या व्यवहारांत लक्ष घालण्यास सांगून उधार वसूली करण्याचें काम सांगितलें. उधार वसूलीचें काम, मल्लेशास हलकें व थोडें कमीपणाचेंहि वाटलें. परंतु, चन्नबसप्पांनीं तें काम हलकें नसून, त्यांत लोकांच्या ओळखी पाळखी कशा होतात, व्यवहार, समयसूचकता, भाषणचातुर्य, वगैरेंचा त्यांत कसा लाम होतो, हें समजावून दिल्यावर, मल्लेश तेंहि काम विनवोभाट करूं लागला. चन्नबसप्पांच्या मल्लेशावरील प्रेमाचा परिणाम असा झाला कीं, चन्नबसप्पांची आज्ञा पाळणें, हा मल्लेशाचा स्वभावधर्मच बनून गेला. चन्नबसप्पावरील भक्तीमुळें मल्लेश लहानपणापासून त्यांचेजवळच झोंपत असे. पुढें मल्लेशाची पत्नी सज्जन होऊन, त्याचा गृहस्थाश्रम सुरू झाला, तरीसुद्धा या क्रमांत खंड पडला नाहीं. आठवड्यांतून नियमित दोन दिवस ते आपले पत्नीची विचारपूस करीत. तथापि, रात्री स्नान वगैरे करून, परत आपल्या चुलत्यांचे खोलींत झोंपावयास येत. यांत मल्लेशाची चन्नबसप्पावरील अढळभ्रद्धा जशी व्यक्त होते, तशीच, त्याची संयमी, व्रतस्थ व निश्चयी वृत्तीहि दिसून येते.

असा दिनक्रम चालूं असतां, चन्नबसप्पांचा एकुलता एक मुलगा चन्नवीरप्पा * हा आपल्या वयाच्या २८ व्या वर्षी दिवंगत झाला. व

* चन्नवीरप्पा हे आपल्या वडिलांचें नांव चन्नबसप्पांनीं आपल्या मुलाचें ठेविलें होतें. चन्नवीरप्पाप्रमाणेंच तो धर्मनिष्ठ, सद्गुणी, व कीर्तिमान् व्हावा अशी त्यांची अपेक्षा होती; पण ती सफल झाली नाहीं. चन्नवीरप्पा यांस परदारा, व वेश्या यांचा नाद होता. अशा कुलकलंकाबद्दल, चन्नबसप्पांना अत्यंत चीड येऊन, त्यांचा मानसिक क्षोभ त्यांना जेव्हां असह्य झाला, तेव्हां त्यांनीं मुलास समक्ष बोलावून, त्याची स्वरूप शब्दी घेतली; व वंशखंडन झालें तरी चालेल, पण तुझे हे चाळे

[पुढें चालूं]

मलेश हा एकुलता एक वारद कुलाधार म्हणून शिल्लक राहिला. चन्नवीरप्पाच्या अधःपातामुळे व चन्नवसप्पांच्या धर्मनिष्ठेमुळे चन्नवसप्पा हे

चन्नवीरप्पाचे वावर्तीत अत्यंत निष्ठूर होते, याचा परिणाम कोंवळ्या मलेशाचे मनावर झाल्यावाचून राहिला नाही. आपले पाऊल यत्किंचितहि वांकडें पडलें, तर तें आपल्या चुलत्यास सहन होणार नाही, व आपल्या उज्ज्वल कुलास कलंक लागेल, या विचारानें मलेश आपले सर्व आयुष्यभर सद्वर्तनानेंच वागला, व पुढील आयुष्यांत त्याच्यावर जे कांहीं मोहाचे प्रसंग आले, ते टाळण्याची शक्ति त्याच्या चुलत्याच्या या अत्यंत कडक नीतिनिष्ठेमुळेच प्राप्त झाली, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

मला सहन होत नाहीत, असें म्हणून, त्याचें पुन्हा तोंड पहावयाचें नाही, असें ठरवून टाकलें. या प्रक्षोभाचा परिणाम चन्नवीरप्पावर होऊन, त्यास विलक्षण धक्का बसला, व ताप येऊं लागला. त्यास औषधोपचार चावूं होते. तरी पण चन्नवसप्पांनीं त्याची योग्य ती काळजी न घेतां, उलट असें सांगतात कीं, कुलकलंकापेक्षां कुलक्षय पुरवला, अशा भावनेनें ते परमेश्वराजवळ वंशनाशाची मागणी करीत. चन्नवीरप्पाहि जीवितावद्दल निराश झाला होता, म्हणून समाचाराला येणाऱ्या अनेक लोकांजवळ त्यानें वडिलांच्या दर्शनाची अखेरची इच्छा अत्यंत तळमळीनें व पश्चात्तापपूर्वक व्यक्त केली. लोकांनींहि ती इच्छा चन्नवसप्पांच्या कानावर घातली; तथापि, दुर्वर्तनाच्या आत्यंतिक तिरस्कारामुळे, त्यांचें मन यत्किंचितहि द्रवलें नाही. अखेर, चन्नवीरप्पाचा अंत झाला, व त्याचें प्रेत चन्नवसप्पांच्या समोरूनच स्मशानभूमीकडे नेण्यांत आलें तरीहि, चन्नवसप्पांच्या मनावर कांहीं परिणाम झाला नाही, व अंत्यविधीत त्यांनीं कोणत्याहि प्रकारचा भाग घेतला नाही. मात्र प्रेत स्मशानांत पोहोंचल्यानंतर ते तेथें गेले, व सर्व विधि आटोपल्यावर ते माघारी आले. "संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते" या न्यायानें, कुलकलंकाच्या मृत्यूसुळे आपल्या कुळाचा स्वाभिमान व कीर्ति यांचें रक्षणच झालें अशा भावनेनें त्यांची वृत्ति उलट आनंदित दिसली; व परमेश्वरानें आपल्यावरील मोठें संकट टाळलें, असें त्यांस वाटल्याचें दिसून आलें. पोटाच्या मुलासंबंधानें पित्याची इतकी निष्ठुरता, व कुलामिमामानामुळे पुत्रावरील इतका राग, यांचें चन्नवसप्पा हें एक अपवादात्मकच उदाहरण होय.

येथून मल्लेशानें दुकानाचे व्यवहाराकडे, जास्त व्यवस्थितपणें, घरच्या दुकानाचे शागीर्द नात्यानें लक्ष देण्यास सुरुवात केली. कारण मल्लेशाचे वडील वसप्पा हे दुकान सोडून पूजा-अर्चेतच आपला सर्व वेळ घालवीत, आणि चन्नवसप्पाहि आपल्या * धार्मिक कृत्यांतच सर्व वेळ खर्च करीत.

* चन्नवसप्पांची धर्मनिष्ठा, व पुत्रवियोगाबद्दल दुःखाचा अभाव, याबद्दल पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्यांच्या आणखीहि कांहीं आख्यायिका येथें सांगितल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीत. एके दिवशीं, त्यांच्या अह-तीच्या कापूस ठेवण्याच्या वखारीस आग लागल्याचें वृत्त त्यांचे कानावर आलें. त्यावेळीं ते नित्याप्रमाणें शिवपूजनांत मग्न होते. आगीचें वृत्त कानीं येतांच त्यांनीं ती न विश्वावितां तीत तूप घाला, व प्रगट झालेल्या परमेश्वरास शांत करा, असें आपल्या नोकरांस सांगितलें. या आशेस अनुसरून त्या अग्नीत ११ घागरी तूप, ओतण्यांत येऊन, सुवासिनींनीं पंचारती ओवाळली. इकडे चन्नवसप्पांची पूजा-अर्चा यथासांग चालूच होती. त्यांना या अग्नीमुळें यत्किंचितहि दुःख झालें नाहीं, व त्यांची वृत्ति आनंदीच राहिली. आग भडकत आहे, व आसपासचे लोक घाबरले आहेत, अशा वेळीं चन्नवसप्पा शिवपूजा आटोपून गुरुच्या पादोदक विधीत मग्न होते. त्यांनीं आगीच्या दिशेकडे गुरुचें पादोदक शिंपडलें व तात्काळ पाऊस पडून आग शमल्याचें वर्तमान कानीं आले. या आगीत दोन लक्ष रुपयांचें नुकसान झालें. तथापि “सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” ही चन्नवसप्पांची वृत्ति अबाधित राहिली. चुकूनहि दुःखाचा सुस्कारा त्यांनीं टाकला नाहीं, उलट आजच्या “दासोह” ला खुद्द प्रभु आले होते, व त्यांना ही दोन लक्षांची दक्षणाच दिली, असे आनंदोद्गार त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडले.

“दासोह” म्हणजे अतिथी अभ्यागतांचा संतोष. असे दोनशें अतिथी चन्नवसप्पांकडे दररोज भोजन व दक्षणा घेऊन संतुष्ट होत असत. अतिथींना जें भोजन देण्यांत येई, तेंच अन्न चन्नवसप्पा लिंगास अर्पण करून स्वतः सेवन करीत. त्यांची रोकड तिजोरीत न ठेवतां, निरानिराळ्या नाण्यांच्या रूपांत त्यांच्या श्रौण्य्याच्या खोलींत मोठमोठ्या गंजांतून सांठवून

[पुढें चालूं]

महेश अशा रीतीने व्यवहाराकडे लक्ष देऊं लागल्यामुळे, लोक त्याला आतां मल्लप्पाअण्णा असे म्हणूं लागले. मल्लप्पाअण्णांनाहि त्यामुळे आपल्यावरील जबाबदारीची जाणीव होऊन, व्यवहारांतील दोष वगैरे कळूं लागले. तसेच, चुलत्याच्या निष्ठावंत अशा शरणवृत्तीचाहि अनुभव येत होता. या दोन्ही गोष्टींचा परिणाम म्हणून, धर्म आणि व्यवहार याची सांगड घालून आपण खरे कुलदीपक कसे व्हावे, इकडे त्यांचें लक्ष वेधलें.

दोन्ही दुकानांचे हिशेब कानडीतच असल्यामुळे, मल्लप्पाअण्णांनी कानडी भाषा व कानडीतून जमाखर्चाची पद्धत शिकून घेतली. दुकानांतील सर्व मुनीम, कारभारी, आणि इतर लोक, यांच्याशी मिळतें घेऊन, त्यांच्या पोटांत शिरून, धंद्यांतील गुणदोषांची माहिती करून घेतली.

ठेवलेली असे. दक्षणा द्यावयाची झाल्यास मोजमाप न ठेवतां, हातास येईल ती दक्षणा अतिथीस देऊन त्यास संतुष्ट करणें, येवढेंच त्यांना माहीत.

अन्नछत्रास वा अतिथीपूजनास “दासोह” म्हणण्याचा परिपाठ कल्याण नगरीतील अनुभव मंटपांतून कानडींत रूढ झाला. मराठी भागांत “दासोह” हाच शब्द लिंगायत वापरतात, किंवा आज “लिंगाराधन” आहे. किंवा “लिंगे घालावयाची आहेत” अशीहि परिभाषा वापरतात. श्रावण माहिन्यांत दररोज वा सोमवारी जंगमांना वगैरे मोजन घालण्याच्या प्रथेस वरील परिभाषा वापरतात. म्हणून दोन लक्षांचा कापूस अग्नीच्या भक्षस्थानी पडला, तरी दुःखोद्धार न काढतां “अग्निरूपाने शिव प्रकट झाले, व तेच आजच्या दासोहास आले” असे आनंदोद्धार चन्नबसण्यांनी काढले.

पुढील वर्षी कापसाच्या अडतीचें उत्पन्न घटलें तर नाहींच, उलट एक लक्षांवर फायदा झाल्याचा अनुभव आला. यावेळींहि “शिवाची कृपा” असेच ते म्हणाले.

अशा प्रकारच्या वैराग्यवृत्तीमुळे, चन्नबसण्यांची कीर्ति ते मोठे “शरण” अर्थात् संत, शिवभक्त वा भगवत्भक्त अशी झाली; व लोक त्यांना पूज्य मानून वंदन करूं लागले.

चन्नबसण्यांची इष्ट लिंगावर तीव्रतर निष्ठा होती. याचा परिणाम म्हणजे इतर लिंगायतांच्या देव्हान्यांत कुळाचार म्हणून, शिवविषयक, वीरभद्र,

[पुढें चालूं]

दुकानांतील आढावे कित्येक वर्षे काढलेले नव्हते. कितीतरी वाक्या चुकलेल्या होत्या. विक्रीसाठी येणारा माल अव्यवस्थितपणे ठिकठिकाणी पडलेला होता. हा सर्व अनागोदी कारभार व्यवस्थित करण्याचे मल्लप्पा-अण्णांनी ठराविले. पत्रव्यवहाराची आवक जावक नोंद सुरू केली. आल्या-गेल्या मालाची खतावणी सुरू केली. मालाच्या नांवाच्या व भावाच्या पाठ्या लावण्यांत आल्या. या वाढलेल्या कामाबद्दल गुमास्ते व कारकून कुरकुर करू लागले; पण तिकडे लक्ष न देतां, मल्लप्पाअण्णांनी आपले कांहीं शाळासोबती हाताशी धरून, व त्यांना जरूर ती माहिती देऊन, या नवीन कामांत तरबेज केले. याचा परिणाम म्हणजे जुन्यापुराण्या व वतनदार अशा गुमास्त्यांवर मालक म्हणून मल्लप्पाअण्णांचा मोठा वचक बसून, हे सर्व जरठ लोक मल्लप्पास भिऊ लागले, व त्यांची आज्ञाहि पाळू लागले.

नंदी, कार्तिकस्वामी, वगैरे ज्या स्थावर देवता असतात, त्याप्रमाणे चन्नवस-प्पांच्या देव्हान्यांतहि त्या होत्या. त्या चन्नवसप्पांनी आपल्या वाढ्यांतील विहिरीत कायमच्या बोटवून, आपली खरी शरणवृत्ति दाखविली. त्यानंतर वारद कुटुंबांत अशा स्थावर देवतांची पुन्हां कधीहि प्राणप्रतिष्ठा झाली नाहीं.

चन्नवसप्पा म्हणजे लिंगायत भक्तांचे आदर्श होत. गुरु, लिंग, जंगम, भस्म, रुद्राक्ष, प्रसाद, पादोदक व तीर्थ या अष्टावर्णांचाच नित्यविधि त्यांचा असे. स्नान करणे, भस्म लावणे, रुद्राक्षमाला धारण करणे, इष्ट-लिंगाचे पूजन करणे, गुरुने उपदेशिलेल्या, षडाक्षरी मंत्राचा जप करणे, पादोदक करणे, तीर्थ लिंगार्पित करून ग्रहण करणे, व तीर्थाने नित्य गृहशुद्धि करणे, गुरु, जंगम, पंक्तीस घेऊन लिंगार्पित अन्न प्रसाद म्हणून ग्रहण करणे, व अशा अन्नपाण्यावांचून इतर अन्नाचा कण व पाण्याचा थेंब यांस न शिवणे, अशी त्यांची दिनचर्या असे. हे अन्न भक्तवर्गाने, स्वकष्टाने मिळवून किमान पांच तरी अतिथी पंक्तीस घेऊन, उपर्युक्त विधीने ग्रहण करावे, व जंगम आचारवंत असला, तर त्याने तेवढ्या-पुरतीच भिक्षा मागून, असेंच विधियुक्त अन्न ग्रहण करावे, असा नियम आहे. त्यास अनुसरून घंघांत जी मिळकत होईल, तिचा विनियोग अन्न

[पुढे चालू]

दुकान-व्यवहाराच्या या प्रचंड उद्योगांताहि मल्लप्पा अण्णानें आपल्या व्यायामाकडे दुर्लक्ष केलें नाहीं. घोड्यावर बसण्याची हौस म्हणून घोडा घ्यावयाचा झाल्यास, तो परीक्षा करून घेण्याचाहि त्यांना नाद लागला. अशा प्रकारें त्यांच्या वयास २० वर्षे होतात न होतात तोंच, त्यांना गंडमाळेचा विकार उद्भवला. हा विकार अत्यंत घाणेरडा, चिकट व दुःखदायक असून, सामान्य वैद्यास असाध्यच असतो. मल्लप्पांची आई याच विकारास बळी पडलेली होती. यामुळें, व मल्लप्पांचा हा विकार वाढत चालल्यामुळें, तो बरा कसा होईल, ही चिंता त्यांचे बडील व चुलते यांना वाटूं लागली. इतक्यांत पुणें येथे बापुसाहेब मेहेंदळे म्हणून कोणी सुप्रसिद्ध राजवैद्य आहेत, त्यांच्याकडे मल्लप्पास औषधोपचारास

व वस्त्र यांच्या रूपानें, अतिथी वा समाजरूपी शिवास दान करण्याची प्रवृत्ति चन्नबसप्पांची होती. उत्कृष्ट याज्ञिकाचें मूळ ज्याप्रमाणें, समाजाला देव समजून त्याची सेवा करावी, यांत आहे, त्याचप्रमाणें, खऱ्या आचारवंत लिंगधान्याचें मूळहि समाजालाच देव-शिव समजून त्याचेंच नित्य पूजन करण्यांत आहे. कष्टानें मिळवावें व वाढून टाकावें, आणि इहपरलोकी समभाव धारण करावा, अशा प्रकारचा जुना समाजवाद इंग्रजी सत्तेच्या आरंभकाळींच चन्नबसप्पांनीं अत्यंत निरलसपणें प्रत्यक्ष आचरून दाखविला.

चन्नबसप्पांची ईश्वरावरील श्रद्धा किती अदळ होती, व त्या श्रद्धेचें फळ त्यांना कसें मिळत असे, याबद्दलच्या पुढील दोन आख्यायिका प्रचलित आहेत.

(१) किरिटी मठांत एकदां लिंगाराधना सुरू असतांना, आयत्या वेळीं तूप संपलें, व पंगत खोळंबली. चन्नबसप्पांनीं ईश्वराचा धांवा करून मठांतील विहिरीचें पाणी काढून, स्वहस्तें तुपाच्या पिपांत ओतलें. ताबड-तोब त्या पाण्याचें तूप होऊन वेळ मागली. मागाहून तुपाचीं पिपें आलीं तीं विहिरींत ओतून टाकण्यांत आलीं. परंतु लोकांना विहिरींत पाण्या-शिवाय कांहींच सांपडलें नाहीं.

(२) एक वेळ चन्नबसप्पा व त्यांचे एक लिंगायत मित्र जम्मा बोलत बसले असतां, मध्येंच जम्मा उठून जाऊं लागले. चन्नबसप्पांनीं कोठें जातां म्हणून विचारलें. जम्मा म्हणाले, “ संध्याकाळ झाली आहे,

[पुढें चालूं]

पाठवावें, असें कोणीतरी सुचविलें; व चन्नबसप्पा व बसप्पा यांनाहि तें पटलें. कारण वारद वंशाचा मल्लप्पा हे एकच अंकुर व एकुलता एक आधार होते.

वरीलप्रमाणें बेत ठरल्यावर, पुण्याच्या खर्चाची व्यवस्था करून मल्लप्पास पुणें येथें औषधोपचाराकरितां खाना करण्यांत आलें. बरोबर गुमास्ता, आचारी, गडी वगैरे लवाजमाहि देण्यांत आला होता. मल्लप्पाचें तारुण्य, सौंदर्य व पुण्यासारख्या राजधानीचे शहरी राहणें, याहि गोष्टींची चिंता मल्लप्पाच्या वडिलास व चुलत्यास वाटत होती. कारण श्रीमंतास मोहांत पाडण्यासारख्या गोष्टी तें पुष्कळच असत. मल्लप्पा यांनीं पुण्यांत स्वतंत्र बिऱ्हाड करून वैद्यराज मेहेंदळे यांची भेट घेतली; व त्यांना प्रकृति दाखविली. औषधोपचारहि सुरू झाला.

नित्यनियमाप्रमाणें श्रीसिद्धेश्वराच्या दर्शनास जाऊन येतो. ” चन्नबसप्पा हंसून म्हणाले, “ श्रीसिद्धेश्वर जळीं, स्थळीं, काष्ठीं, पाषाणीं, तुझ्यांत, माझ्यांत, सर्वत्र भरलेला असतांना, एवढ्या लांब जाण्याचें कारण काय ! ” जम्मांना हें पटलें नाहीं. इतक्यांत भगवें वन्न परिधान केलें आहे, मस्म व रुद्राक्षमालांनीं देह नटविलेला आहे, असे एक दाढी असलेले यतिराज चन्नबसप्पांच्या शिवघरांत जाऊन पुन्हां तेथून परत गेले. जम्मांनीं चन्नबसप्पांस “ हे महाराज कोण ! ” अशी विचारणा केली तेव्हां, “ हेच ते श्रीसिद्धेश्वर महाराज. तुम्हीं त्यांना ओळखलें कसें नाहीं ! ” असें चन्नबसप्पांनीं सांगितलें. जम्मांनीं बाहेर जाऊन चौकशी केली, परंतु त्या यतीचा पत्ता अगर माहिती कोणीहि सांगू शकलें नाहीं.

असे विस्मयकारक अनुभव चन्नबसप्पांच्या बाबतींत लोकांस आल्यामुळें, व त्याचा प्रसार सार्वत्रिक झाल्यामुळें, त्यांच्या विषयींचा भक्तिभाव व आदर, लोकांत विलक्षण वाढून, लोक त्यांच्या दर्शनास येत, व पावन झाल्याचें समजत. अद्यापहि पुण्याश्रमांतील त्यांच्या समाधीस नवस करणारे लोक सोलापुरांत आहेत. चन्नबसप्पांच्या या पुण्यमय चारित्र्याचा परिणाम अप्पासाहेबांवर झाल्यामुळें, त्यांनीं चन्नबसप्पांच्या समाधिस्थानावर पुण्याश्रम बाग तयार करून तें स्थळ पवित्र देवस्थान म्हणून मानण्याचा प्रघात रूढ केला.

वापुसाहेब मेहेंदळे हे विद्वान् व गुणी वैद्य होते, हें खरें, पण त्या-
बरोबरच ते अत्यंत लहरी, एककल्ली आणि सडेतोड होते. मेहेंदळे
यांच्या औषधानेंच आपणांस गुण येईल, अशी मल्लप्पांची खात्री झाली.
तथापि एक महिना लोटला, तरी गुण नाही, व वैद्यराजांशीं तर बोल-
ण्याचीहि सोय नाही, अशा पेंचांत ते पडले होते. तथापि वैद्यराजांचें
विशेष लक्ष मल्लप्पाकडे घेण्यास एक विशेष गोष्ट घडून आली.

वापुसाहेब हे मूळचे श्रीमंत असून, त्यांची रहाणीहि तशाच थाटाची
असे. त्यांच्याजवळ कांहीं घोडे होते. त्यांत एक घोडा अत्यंत उमदा व
त्यांचा अत्यंत आवडता होता. एके दिवशीं त्या घोड्यास “पारकिडा”
नांवाचा असाव्य रोग होऊन, तो अत्यंत तळमळूं लागला. वापुसाहेब
सर्व उद्योग सोडून, चिंताग्रस्त स्थितींत त्याचेजवळ बसून राहिले.
मल्लप्पांच्या लक्षांत ही गोष्ट आली. मल्लप्पांनीं पुण्यास आल्यानंतर,
रिकाम्या वेळांत लष्कराकडे जाऊन, उत्तमोत्तम घोडे, त्यांना होणारे रोग,
त्यावरील उपाय, वगैरेंसंबंधी माहिती मिळविली होती. वापुसाहेबांची
ही अडचण लक्षांत येतांच, मल्लप्पांनीं त्यांना धीर देऊन, घोड्यास
चांगला औषधोपचार करण्याचें आश्वासन दिलें; व वापुसाहेबांना
निष्काळजीपणें आपल्या नित्य व्यवसायाकडे बघण्यास विनंति केली.
त्याप्रमाणें वापुसाहेब आपल्या उद्योगास निघून गेले, व मल्लप्पांनीं
स्वखर्चानें एक अश्वपरीक्षक व्हेटरीनरी डॉक्टर, कांहीं युरोपियन तज्ज्ञ यांना
तेथें आणून, घोड्यास औषधोपचार करविले. संध्याकाळपर्यंत मल्लप्पांनीं
स्वतः अविश्वांत श्रम करून घोडा बराच दुरुस्त केला. आपल्या घोड्यास
आराम पडलेला पाहून, वापुसाहेबांचें लक्ष मल्लप्पाकडे विशेष रीतीनें
वेधलें गेलें, व त्यांना मल्लप्पाविषयीं आदर, कौतुक व आत्मीयता वाटून
त्यांनीं मल्लप्पास काळजीपूर्वक औषधोपचार करण्यास सुरुवात केली, व
लौकरच त्यांच्या हातास यशहि आलें.

औषधोपचाराकरितां पुण्यास आल्यामुळें, मल्लप्पांच्या आयुष्यास
चांगलें वळण लावणाऱ्या आणखीहि कांहीं गोष्टी घडून आल्या. या वेळीं
पुण्यांत रावबहादुर गोपाळराव देशमुख ऊर्फ हितवादी आणि न्या. मू.
रानडे हे रहात असत. मल्लप्पांचा या थोर पुरुषांशीं पुण्याच्या या मुक्ता-
मांत परिचय झाला, आणि त्यांच्या बरोबर सामाजिक, धार्मिक, औद्यो-
गिक वगैरे सुधारणांबाबत विचारविनिमय करण्याची संधि मिळाली.

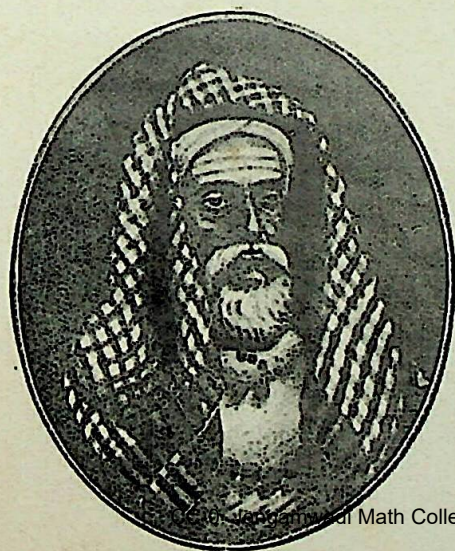
या थोर लोकांची संभाषणें मल्लप्पा लक्षपूर्वक ऐकत, व तेहि मल्लप्पाशीं अत्यंत प्रेमानें व आस्थेनें बोलत. मल्लप्पा हे सोलापूरच्या एका श्रीमंत लिंगायत व्यापाऱ्याचे चिरंजीव आहेत, व बापुसाहेब मेहेंदळ्यासारख्या हेकेखोर वैद्यावरहि त्यांनीं आपली छाप बसवून, त्यांस आपलासा केला या गोष्टीचें त्यांना फार कौतुक वाटे.

आप्पासाहेबांच्या नैतिक वर्तनाच्या कसोटीचा एक प्रसंग खुद्द बापुसाहेब मेहेंदळ्यांकडेच आला, व त्यांत ते उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण झाले. अक्कलकोट येथील राधासानी नांवाच्या सुप्रसिद्ध नायकिणीचे गाणें वैद्यराज मेहेंदळे यांचेकडे होतें, व त्या वैठकीस पुण्यांतील सर्वच बडे लोक येणार असल्यामुळे, बापुसाहेबांनीं मल्लप्पासहि आमंत्रण दिलें. त्यावेळीं मल्लप्पांनीं विनयपूर्वक आमंत्रणास होकार दिला, पण ते त्या जलशास उपस्थित राहिले नाहींत. ही गोष्ट बापुसाहेबांच्या नजरेतून सुटली नाहीं. मल्लप्पाची पुढें भेट झाल्यानंतर बापुसाहेबांनीं त्यांस त्यांच्या अनुपास्थितीबद्दल खुलासा विचारला तेव्हां त्यांनीं नम्रतापूर्वक “ हे असले दंग मुलांनीं करणें, आपल्या बडिलांस व चुलत्यास कसें आवडत नाहीं, वगैरे सांगून, बापुसाहेबांचें समाधान केलें. असाच एक दुसरा प्रसंग पुण्यांतील कांहीं सरदार घराण्यांतील श्रीमंत व खुशालचेंडू अशा त्यांच्या समवयस्क मित्रांच्यामुळे मल्लप्पावर आला. एके दिवशीं या मित्रपरिवारासह मल्लप्पा फिरावयास गेले असतां, ते सर्वजण अचानक शुक्रवार पेठेंतील एका नायकिणीच्या माडीवर गेले. बाकीचे सोबती कांहींना कांहीं निमित्त सांगून बाहेर निघून गेले, व अप्पासाहेबांसारख्या अननुभवी सावजावर आपलें जालें पसरण्यास त्या नायकीणीस खुणावले. मल्लप्पा एकटेच राहिल्यावर, त्या तारुण्यानें मुसमुसलेल्या वारयोषितेनें मल्लप्पास आपल्या पाशांत अडकवण्याची शक्य ती करामत केली; परंतु तिच्या कोणत्याहि कामचेष्टांचा परिणाम मल्लप्पावर झाला नाहीं. उलट त्यांनीं तिलाच महानंदेच्या धर्मनिष्ठेची कथा सांगून, आपल्या व्रताचा यत्किंचित्हि मंग होऊं दिला नाहीं. तिनें मल्लप्पांचा निश्चय ढळावा म्हणून, बरीच लगट करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु मल्लप्पांच्या धीरगंभीर निश्चयाचा परिणाम होऊन, तिनें माघार घेतली. इतकें होईपर्यंत, रात्रीचे अकरा वाजले, व त्यांचा शोध करीत, त्यांचा गुमास्ता व नोकर या माडीवर आले. मल्लप्पा त्यांचे बरोबर आपल्या घरी निघून गेले. त्यांच्या या सत्वस्थवृत्तीचा त्या

श्रीमन्निरंजन महात्मा श्री
किरीट महास्वामी
सोलापूर

[पृष्ठ १०]

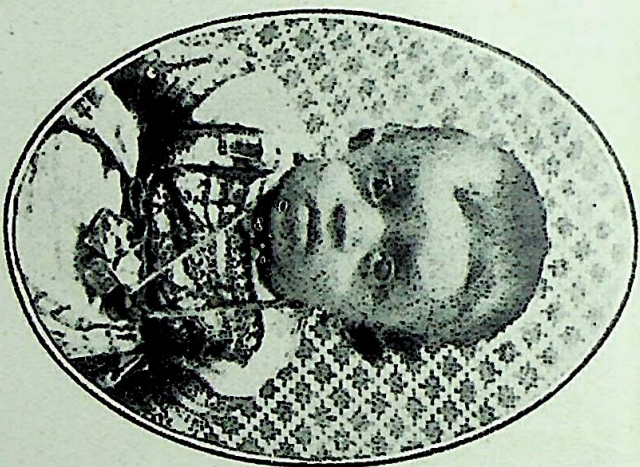
श्रीनालवतवाड महाशिवशरण
श्रीवीरय्या महास्वामी
सोलापूर.

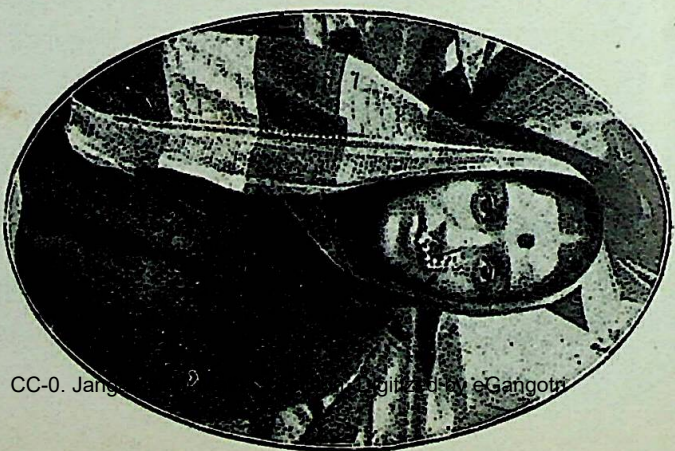
[पृष्ठ १६]

सौ. वसुव्वाबाई वारद

बाल बाबासाहेब वारद

सौ. गौरव्वाबाई वारद

नायकिणीवर येवढा परिणाम झाला की, तिनें मल्लप्पास जातेवेळीं अत्यंत नम्र भावानें नमस्कार केला; आणि आलेल्या लोकांजवळ “तुमचे हे तरुण मालक साक्षात् परमेश्वर आहेत” असे अंतःकरणपूर्वक उद्गार काढले. या संकटांतून आपणांस वांचविल्याबद्दल मल्लप्पांनीं परमेश्वराचे आभार मानले. हें वृत्त गुमास्त्यामार्फत सोलापुरास कळल्यावर, मल्लप्पांचे वडील व चुलते यांनाहि अत्यंत धन्यता वाटली. वास्तविक, त्यावेळच्या श्रीमंत तरुणांत एखादें दुसरे अंगवस्त्र जवळ बाळगणें, ही एक भूषणाची बाब होती. वस्त्रील, न्यायाधीश, सरदार, सावकार, व्यापारी,—या बाबतींत खरोखरच आघाडीवरच होते. फक्त वारद घराणें मात्र आपल्या धर्मनिष्ठेमुळें यास अपवाद होतें, व ती परंपरा मल्लप्पांनींहि आमरण सांभाळली.

बापुसाहेब मेहेंदळे यांची मल्लप्पावर फार कृपा आहे, अशी वार्ता न्या. मू. रानडे, माधवराव कुंटे आदिकरून पुण्यांतील पुढाऱ्यांपर्यंत गेली होती. अमेरिकेहून नुकत्याच एम्. डी. होऊन डॉ. आनंदीबाई जोशी पुणें येथें येऊन राहिल्या होत्या. एकदां त्या अतिशय आजारी झाल्या, व त्यांना बापुसाहेब मेहेंदळे यांनीं औषधोपचार करावा, अशी कल्पना न्या. मू. रानडे, माधवराव कुंटे वगैरेंना सुचली. पण या नवशिक्षितेला मेहेंदळ्यासारखा सनातनी वैद्य औषधोपचार करणार कसा, व त्याबद्दल त्यांच्याजवळ ही गोष्ट काढावी कशी, हा त्यांना पेंच पडला. कारण, या वेळीं पुण्यांत पाश्चात्य—विद्या—विभूषित नव्या विचाराचे लोक एका बाजूस, व सनातनी जुन्या विचाराचे लोक दुसऱ्या बाजूस, असे दोन पक्ष पडले होते. एकमेक एकमेकांकडे पूर्वग्रहदूषित दृष्टीनें पहात होते. या दोन्ही विचारांच्या लोकांना सांघण्याचा दुवा म्हणून, रानडे व कुंटे यांनीं ही गोष्ट बापुसाहेब मेहेंदळ्याकडे काढण्याचें काम अप्पासाहेबांवर सोंपविलें. अप्पासाहेबांनीं लागलीच बापुसाहेब मेहेंदळ्याजवळ ही गोष्ट काढली. आणि पाश्चात्य पदवीधर रोग्यास आपल्या आर्यवैद्यकाचा प्रभाव दाखवून तर पहा, असा युक्तिवाद करून, बाईला औषधोपचार करण्याबद्दल बापुसाहेबांचें मन वळविलें. बापुसाहेबांनाहि हा युक्तिवाद पटून, त्यांनीं बाईस औषधोपचार केला, आणि बाईची प्रकृति त्यामुळें खडखडीत बरी झाली.

न्या. मू. रानडे यांचा सोलापूर व सोलापूर जिल्हा यांशी संबंध असल्यामुळें, त्यांना मल्लप्पाविषयी विशेष आपलेपणा वाटे. रानड्यांमुळें

माधवराव कुंटे, लोकहितवादी प्रभृति लोकांशी आणि मेहेंदळ्यांमुळे सरदार नातू, दाते, काशीनाथपंत गाडगीळ, नामजोशी प्रभृति लोकांशी मल्लप्पांचा दाट परिचय झाला. ही मंडळी मल्लप्पा यांस अप्पासाहेब असे संबोधू लागल्या. मुळे, यापुढे मल्लप्पांचे “अप्पासाहेब” हे सन्मानदर्शक नांव रुढ झाले, अप्पासाहेबांस वडील मंडळी “मल्लेश,” व्यापारी मंडळी “मल्लप्पा-अण्णा,” व बहुजनसमाज “अप्पासाहेब” म्हणून संबोधू लागले.

बापुसाहेबांच्या औषधोपचारामुळे, अप्पासाहेबांची प्रकृति निकोप झाल्याचे वृत्त सोलापुरास येऊन पोहोचले; परंतु सोलापुरास परत येण्या-पूर्वी मुंबईस जाऊन बड्या डॉक्टरांना प्रकृति दाखविण्याचे ठरले. मुंबईस गेल्यामुळे, अप्पासाहेबांच्या, डॉ. माऊदाजी, रा. व. मंडळीक, व आणखी कांही प्रमुख व्यापारी यांच्याशी ओळखी झाल्या; आणि त्यांच्याबरोबर झालेल्या संभाषणामुळे तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थितीचे ज्ञान व आकलन अप्पासाहेबांस झाले. सभा, वर्तमानपत्रे, नियमबद्ध व संघटित चळवळी, यांची आवश्यकताहि त्यांना पटली.

याप्रमाणे, खेहीमंडळी व ज्ञान, यांत भर घालून अप्पासाहेब सोलापुरास परत आले. येतांना घरच्या वडीलमंडळीकरितां एक सुंदर, व सोलापुरांत कोणाजवळहि आढळून न येणारी, उत्तमोत्तम अशी चारचाकी गाडी अप्पासाहेबांनी खरेदी केली. वडील मंडळींच्या धार्मिक भावनांना धक्का न लागावा व शोभा आणि सोय यांतहि कमीपणा न यावा, म्हणून या चारचाकीच्या बैठकीच्या गाद्यांस कातड्याऐवजी मखमल वापरण्यांत आली होती. गाडीचे इतर सामानहि उंची व मौल्यवान् असेच होतें. अप्पासाहेबांचा स्वभावधर्मच असा होता की, किरकोळ व सामान्य शंभर वस्तूंचा संग्रह करण्यापेक्षा, एखादीच (A 1) वस्तूंचा संग्रह करावा. या गाडीकरितां सुमारे ४-५ हजार रुपये खर्च आला होता. या गाडीकरितां घोडेहि तसेच उमदे खरीदण्यांत आले होते. तसे पाहिले असतां, अप्पासाहेबांच्या पोशाखांत त्यांच्या वडील मंडळींचा साधेपणाच होता. स्वच्छ पांढरा रुमाल, पांढरी बाराबंदी, हाच त्यांचा नेहमीचा पोशाख. बनावत अथवा धाबळ यांची बंडी फक्त थंडीच्या दिवसांत ते वापरीत. त्यांचा बिछाना गाद्यागिरद्यांचा नसून, साधाच असे. यास अपवाद, कै० लोकहितवादी यांनी अप्पासाहेबांस गव्हर्नराच्या दरबारांत

जाण्यायेण्याचा मान मिळवून दिला, त्या वेळी त्यांच्या उपदेशावरून त्यांनी आपल्या पोषाखांत जरीचा रुमाल, काळा अंगरखा अथवा कोट आणि जरीचे अथवा रेशमी उपरणे असा फरक केला तेवढाच. अप्पासाहेब ही चारचाकी घेऊन सोलापुरास आले, व आपले पूज्य चुलते चन्नबसप्पा यांनी तिचा उपयोग करावा, अशी त्यांनी खटपट केली; परंतु “अहं शिवोऽस्मि” या सर्वसंग-परित्यागी वृत्तीच्या चन्नबसप्पांनी गाडीघोड्यावरून हात फिरवून, संतुष्ट मुद्रेने “आपली गाडी पाहून आम्हांस आनंद झाला, आमचे दिवस आतां थोडे राहिले आहेत, आपणच या गाडीचा उपभोग घेतल्याने आम्हांस अधिक संतोष होणार आहे,” असा त्यांनी अप्पासाहेबांस आशीर्वाद दिला.

यानंतर चन्नबसप्पांनी घर व व्यापार यांतील लक्ष अगदीच काढून घेऊन, सर्व व्यवस्था अप्पासाहेबांवर सोंपविली. अप्पासाहेबांनी संपूर्णपणे कारभार हातीं घेतला, त्या वेळी चन्नबसप्पांच्या वैराग्यशीलतेमुळे व प्रपंच व व्यवहार यांतील वाढत्या दुर्लक्षामुळे, एकंदर कारभारांत बरीच ढिलाई आलेली अप्पासाहेबांच्या लक्षांत आली. अप्पासाहेबांनी ती कमी करण्याचा उद्योग ताबडतोब व प्रथम हातीं घेतला. वक्तशीरपणा व व्यवस्थितपणा यांचे वळण सर्व कारभारास त्यांनी लावून दिलें. या फेरबदलाचा परिणाम उत्तम होऊन, अतिथीअभ्यागतांचा सत्कार व संतोष यांत वाढ झाली.

अप्पासाहेब हे प्रपंचांत व व्यवहारांत जरी प्रामुख्याने भाग घेऊं लागले, तरी त्याचबरोबर त्यांचे चुलते चन्नबसप्पा, यांचे संबंधीचीं कांहीं कर्तव्ये पार पाडण्याची जबाबदारी त्यांचेवर होतीच. त्यासंबंधीचा विचार पुढील प्रकरणांत केलेला आहे.

वडिलांच्या छत्राखालीं

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगंधिना ।

वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

(सुभाषित)

अप्यासहेबांवर चन्नबसण्यांनीं सर्व व्यवहार सोंपविल्यामुळें कृतकृत्य झाल्याचें समाधान, त्यांना झालें असेल नसेल, तोंच, त्यांना आपला अंत-काल जवळ येत असून, आपण वर्ष दोन वर्षांपेक्षा, जास्त दिवसांचे सोवती नाहीं असें वाटूं लागलें. एकदां ते शिवपूजेत ध्यानस्थ बसले असतांना, जी दिव्य ज्योत दिसून त्यांचें मन नेहमीं प्रसन्न होत असे, तीच दिव्यज्योत चन्नबसण्यांना मंद भासूं लागली. आपली जीवन-ज्योत मंदावत असल्याचें तें त्यांना प्रतीकच वाटूं लागलें; आणि म्हणून, त्यांनीं आपल्या सर्व नोकर-चाकरांस जवळ बोलावून, “ मल्लण्यांना मालक समजून कारभार चालूं द्या. आम्ही आतां गुरुदर्शनास जाऊन येतो, ” अशी निरवानिरवीची भाषा केली.

हुमणाबादेजवळ रेकुळगी गांवांत चन्नबसण्यांच्या कुलगुरूंचा मठ होता. बाळेहळी वा रंभापूर येथील पंचाचार्यांच्या आद्य सिंहासनापैकीं ही शाखा असून, हा गुरुस्थळांचा मठ होय. चन्नबसण्यांच्या कुलगुरूंची तेथें समाधी होती. चन्नबसण्या तेथें जाऊन राहिले; आणि मठाच्या जीर्णो-द्वाराची योजना आंखून पारहि पाडली. त्या ठिकाणीं येणाऱ्या अनेक महास्वामींच्या दर्शनाचा त्यांना अनायासें लाभ झाला.

येथें असतांना, आपण सोलापुराहून निघतांना मल्लप्पावर टाकलेल्या भारभाराचें पूर्ण सार्थक होत आहे, अशा वातम्या चन्नवसप्पांच्या कानावर येऊं लागल्या. दासोहासारखीं सर्व धर्म-कृत्यें मल्लप्पाकडून आपणां-पेक्षांहि सवाई व्यवस्थितपणें चाललीं आहेत, रोज शें-दोनशेंपर्यंत, जंगम भोजन करून तृप्त होत आहेत, दुकानचा कारभार फारच व्यवस्थित चालला आहे, असें पत्रद्वारे व येणाऱ्या जाणाऱ्या मार्फत त्यांना कळत होतें. त्यामुळें त्यांची समाधान-वृत्ति वाढूं लागली. व त्यांना मोठी धन्यता वाटली. त्यांनीं मल्लप्पांना पत्र लिहिलें कीं, “ तुम्हीं असाच यापुढें कारभार चालू ठेवावा, आम्हीं गुरुदर्शनांत व शिवपूजनांत इकडेच आयुष्याचें सार्थक कर्मां. परंतु, अप्पासाहेबांना चन्नवसप्पांनीं आपणांस सोडून रहावें, असें वाटत नसल्यामुळें, त्यांनीं आपण इकडे न रहाल, तर, आम्हां-सही आपणांकडे येऊन रहावें लागेल, तरी आपण सोलापुरास येतां, कीं, आम्ही आपणांकडे येऊं, ” असें नम्र परंतु निश्चयाचें पत्र चन्नवसप्पांना लिहिलें. चन्नवसप्पा सोलापुरास आले, तर, त्यांना कोणत्याहि प्रकारें मानसिक व्यग्रता वाढूं नये, म्हणून, अप्पासाहेबांनीं प्रापंचिक व व्यावहारिक अशी दोन्ही प्रकारची व्यवस्था अत्यंत चोख करून ठेविली होती. स्वयंपाकघरांतून त्यांनीं स्त्री नोकर काढून पुरुष नोकराची योजना केली. गुरुवसप्पा नामक एका वृद्ध गृहस्थाकडे तीर्थप्रसादाची कामागिरी स्वतंत्रपणें सोंपविली. जंगमांच्या दासोहाची व्यवस्था तिसऱ्याच एकाकडे दिली. अशा रीतीनें निरनिराळ्या कामांवर निरनिराळ्या लोकांची योजना करून, प्रत्येकाला वेळेचें बंधन घालून दिलें. जेवणें ११ वाजण्याच्या सुमारास झालीच पाहिजेत असा निर्वध जारी केला. दुकानाच्या व्यवहारांतहि अशीच शिस्त घालून दिली, नोकरांची संख्या वाढविली. प्रत्येकाला कामें व कामांच्या वेळा निश्चित करून दिल्या. त्यामुळें धंद्यां-तील प्रत्येक काम व्यवस्थित, वेळेवर, आणि चोख होऊं लागलें. याचा परिणाम व्यापार-धंद्यांतील उत्पन्न वाढण्यांत झाला.

अप्पासाहेबांच्या पत्राप्रमाणें चन्नवसप्पा सोलापुराकडे येण्यास निघाले; कारण आपण न गेल्यास मल्लप्पा आपणांकडे येतील, आणि अतिथी अभ्यागतांच्या स्वागतांत, घरांतील गुरुपूजनांत, आणि पादोदकादि प्रसादांत अंतर पडेल, अशी त्यांना भीति वाटली. परंतु चन्नवसप्पा सोलापुरास न येतां, सोलापूरजवळ असलेल्या मोंगलाईच्या हद्दीतच इटकळ येथें

थांबले. या गांवांत त्यांचा कांहीं जमीनजुमला होता. रहावयास स्वतःचें घर होतें, धर्मशाळा होती आणि तेथून सोलापूर अवघे ८१९ कौसांवर होतें. इटकळ येथें राहिल्यास मल्लप्पांना आपण फार दूर आहोंत, असें वाटणार नाही, अशा समजुतीनें त्यांनीं सर्व गडी—माणसांना सोलापुरास रवाना करून, आपण तेथेंच मुक्काम केला. चन्नवसप्पा—सोलापुरास आले नाहीत, यांत चन्नवसप्पांच्या मनांत कांहीं किंतु असावा, असा अप्पासाहेबांस संशय आला. दानधर्माच्या वाढत्या खर्चामुळे व्यापार-बंधांतील उत्पन्न कमी पडतें, असें तर त्यांना वाटत नाही ना ? अशीहि शंका अप्पासाहेबांच्या मनांत डोकावली; म्हणून दहा हजार रुपयांची थैली व कांहीं निवडक मंडळी बरोबर घेऊन, अप्पासाहेब स्वतः घोड्यावरून—इटकळला गेले. रुपयांची थैली त्यांनीं चन्नवसप्पापुढें ठेविली, आणि “ आपला दानधर्म अखंडित चालावा म्हणून हें द्रव्य आणिलें आहे, ” असें त्यांनीं चन्नवसप्पांस सांगितलें. याशिवाय वसप्पांच्या दुकानांत लक्ष दीड लक्ष रुपये शिल्लक आहेत, तेहि आपलेच आहेत, असें समजून आपण आपलें सत्कार्य सोलापुरास येऊन पूर्वाप्रमाणेंच चालूं ठेवावें, अशी प्रार्थना केली. इतकेंच नव्हे तर, आपण येथेंच रहाल तर, मलाहि आपले पाय सोडून जातां येणें शक्य नाही ” असा सत्याग्रह अप्पासाहेबांनीं त्यांच्याजवळ धरला. अप्पासाहेबांच्या या भक्तियुक्त निर्धारामुळे, चन्नवसप्पांनीं इटकळला राहण्याचा आपला संकल्प सोडून दिला; व ते सोलापुरास येऊन, अप्पासाहेबांनाच पुत्र मानून, त्यांचेजवळ राहूं लागले.

सोलापुरास परत आल्यावर, थोड्याच महिन्यांनीं आतां आपण इहलोक लवकरच सोडणार, असें चन्नवसप्पा बोलूं लागले; आणि चैत्र वद्य १२ शके १७९७ म्हणजे ता. २ मे १८७५ या दिवशीं त्यांनीं आपलें मृत्युपत्र तयार करून नोंदविलें. या मृत्युपत्रांत आपल्या द्वितीय पत्नीची व मुलींची योग्य व्यवस्था लावून, बाकीच्या सर्व समाईक मालमत्तेचा उपभोग घेण्याचा अधिकार अप्पासाहेबांना दिलेला आहे. मृत्युपत्रानंतरच्या श्रावण महिन्यांत आपण देह ठेवणार, व शिवलोकीं जाणार, असा संकल्प त्यांनीं जाहीर केला. पूर्व—पश्चिम पाण्याचा प्रवाह असेल अशा ठिकाणीं आपल्या समाधीची जागा असावी, अशी चन्नवसप्पांनीं इच्छा प्रदर्शित केली. लागलीच अप्पासाहेबांनीं अशी जागा मडकी यांच्या शेतांत मुकर केली. खुद्द चन्नवसप्पांनींहि ती जागा पसंत करून, समाधी जेथें बांधावयाची

तेथें एक दगड ठेवून दिला. हें शेत अप्पासाहेबांच्या श्वशुर-गृहीचें होतें. तें त्यांनीं योग्य किंमतीस विकत घेऊन, चन्नबसप्पांची समाधी बांधून ठेवण्यास सुरुवातहि केली. याच ठिकाणीं बसप्पांची व आपली स्वतःची अशा दोन्हीहि समाधींच्या जागा अप्पासाहेबांनीं निश्चित केल्या. हें पाहून अप्पासाहेबांच्या बरोबरीचे कांहीं लोक त्यांना वेडे म्हणाले, पण त्यांनीं तिकडे लक्ष दिलें नाहीं.

चन्नबसप्पा हे एक महान् तपस्वी व शरण आहेत अशी अप्पासाहेबांची दृढ श्रद्धा होती. व त्यांच्या इच्छा या ईशेच्छा मानून, त्याप्रमाणें वागण्याचा त्यांनीं कृतानिश्चय केला. शके १७९८ चा आषाढ महिना सुरू झाला, तसे, चन्नबसप्पा श्रावण महिन्यांत शिवलोकीं जाण्याबद्दल बोलूं लागले. ही वार्ता सर्वत्र पसरून, हा लोकांच्या कौतुकाचा व विस्मयाचा विषय झाला. गांवचे व परगांवचे लोक त्यांचे दर्शनास येऊं लागले. दासोह-अन्नसंतर्पण-सुरू झालेलेंच होतें. त्यांत सारखी वाढ होऊं लागली. श्रावणमास सुरू झाला, जंगमांची गर्दी वाढूं लागली, त्यांना विविध पदार्थांचें भोजन देण्यांत येऊं लागलें, आणि सर्व व्यवस्था पद्धत-शीर चालूं लागली. चन्नबसप्पांनीं एकदां केळांचें शिकरण जेवणांत असावें, अशी इच्छा प्रदर्शित केली. परंतु त्या वेळीं सोलापुरांत केळ्यांचा तुटवडा असल्यामुळें, दोन वाघिणी भरून पुण्याहून केळीं आणविण्यांत आली. त्या वेळीं रेल्वे स्टेशन सोलापुरास झालेलें नव्हतें. कुर्डुवाडी-त्या वेळचे बाशी रोड-स्टेशनपर्यंत हीं केळीं रेल्वेनें आली, व तेथून बैलगाड्यांतून तीं सोलापुरास आणविलीं. इतक्यांत केळ्यांस लागणारी साखर, दूध यांचीहि व्यवस्था करण्यांत येऊन, हजारों जंगमांना केळांचे शिकरणाचें जेवण देऊन तृप्त करण्यांत आलें. हा एकंदर सोहळा पाहून चन्नबसप्पांना अपार संतोष झाला. हें अफाट अन्नसंतर्पण पाहून, सोलापुरांतील मोठ-मोठे श्रीमंत, जुने सरदार, व नवे अम्मलदार, या सर्वांनाच अत्यंत आश्चर्य वाटलें. श्रावण शुद्ध पौर्णिमा उजाडली. याच दिवशीं चन्नबसप्पा देह ठेवणार, हें कळलें असल्यामुळें, दर्शनोत्सुक लोकांची गर्दी होऊं लागली. चन्नबसप्पांची वृत्ति अत्यंत आनंदित होती. त्यांनीं स्नान करून शिवपूजन केलें. पादोदक विधि सुरू झाला. जंगमांची पंगत बसली. या वेळीं अप्पासाहेबाहि स्नान करून, पत्नीसह पंचारती घेऊन, जवळ उभे होते. चन्नबसप्पांच्या देहावसानाची वेळ जवळ येऊन ठेपली, तशा अप्पासाहेबांच्या

डोळ्यांतून अश्रुधारा सुरू झाल्या, व त्यांनीं गर्हावरून “ मला अखेरचा आशीर्वाद द्या ” अशी चन्नबसप्पांना विनंति केली.

चन्नबसप्पांचा अंतकाल त्यांना समोर दिसत आहे, व आपला पुतण्या आपल्या सर्व इच्छा परिपूर्ण करून आपलें नांव उज्ज्वल राखण्याच्या लायकीचा आहे, अशा सात्त्विक समाधानांत चन्नबसप्पांनीं जीवित-सार म्हणून पुढील अखेरचा आदेश अप्पासाहेबांना दिला. चन्नबसप्पांनीं अप्पासाहेबांस पहिली व महत्त्वाची गोष्ट सांगितली, ती अशी की, “ रडें आवर; व केव्हांहि व कोणत्याहि प्रसंगी आयुष्यांत रडावयाचें नाहीं, असा निश्चय कर; आणि तो निश्चय मी पाळीन, असें मला वचन दे. ” अप्पासाहेबांनीं तावडतोव आपले अश्रु आवरून हृदय शांत केलें; आणि चन्नबसप्पांचा पुढील आदेश ते नम्रपणें ऐकू लागले. चन्नबसप्पांनीं समोरच तेवत असलेल्या जळत्या समयीकडे बोट दाखवून म्हटलें, “ हा प्रकाश जसा शुद्ध व तेजस्वी आहे, तसेंच मनुष्याचें वर्तन पाहिजे. दिव्यांतील तेल संपेल, वा वात नाहींशी होईल, तेव्हां तो विश्लेष; परंतु ही दोन्हीहि शाबूत असून, वाऱ्याच्या झुळकेनेंहि तो केव्हां विश्लेष याचा नियम काय ? त्याच-प्रमाणें, मनुष्याचा देहपात केव्हां होईल, हें कोणी सांगू शकणार नाहीं, म्हणून नैतिक आचारांची सांगता, हेंच त्याचें खरें दिव्य कर्तव्य होय. या तत्त्वास अनुसरून, कुळाचारांतील नैतिक व धार्मिक मूल्यें, यांचा विसर कधीं पडूं देऊं नकोस. तसेंच जें कांहीं आयुष्यांत द्रव्य मिळविशील, त्याचा दासोह नित्य चालू ठेव. माझ्या मनांत १०८ गरिबांचीं लग्नें, व १०८ वेलांचीं लग्नें स्वखर्चानें करावीं असें होतें. ही गोष्ट तुला शक्य झाल्यास तूं कर. ”

वरीलप्रमाणें अखेरची इच्छा प्रगट करून, चन्नबसप्पांनीं गुरुचें पादोदक ग्रहण केलें, मोजनान्चा संकल्प सोडला, हरहर महादेव अशी गर्जना झाली, आणि चन्नबसप्पांच्या देहांतील जीवनज्योत मालवली.

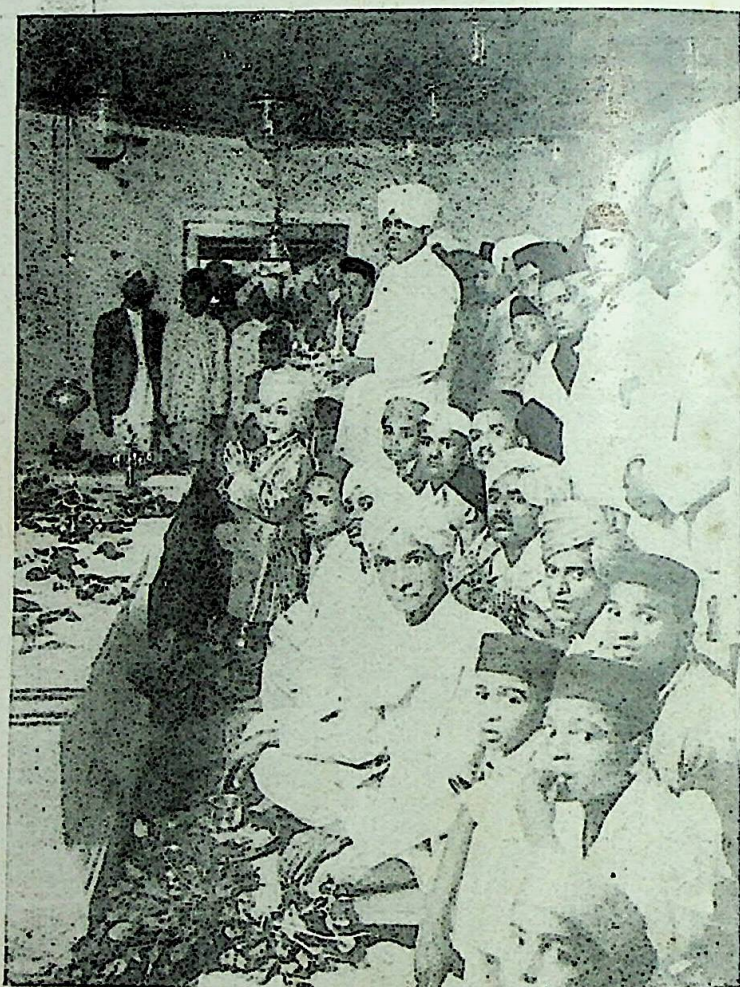
चन्नबसप्पांचा मृतदेह चौरंगावर ठेवून, डोक्यावर भस्म, व बिल्वपत्र वाहून, पंचारती ओवाळून समोर ठेवण्यांत आली. चन्नबसप्पांनीं इतक्या जाणिवेनें आणि पुण्यमय वातावरणांत देह ठेविल्यामुळे, सर्व वातावरण आनंदानें भारून गेलें होतें. तीन दिवसपर्यंत, अतिथी आणि जंगम

[४४ ५१]

... वारद पुण्याश्रम वाग, सोलापूर ...

पुण्यश्रोक वारदांनी त्यांच्या वडिलांच्या इच्छेनुसार इ. स. १८७६ साली वरील सार्वजनिक वाग पूर्वपश्चिम वहाणाच्या ओढ्याकांठी तयार केली.

‘वारद पुण्याश्रमवाग सोलापूर’ मधील समार्धीचें दृश्य
 डावीकडून : [१] कै. चनबसप्पा, [२] कै. अप्पासाहेब, [३] कै. बसप्पा.

[पृष्ठ ४८]

यांच्या पंक्तीवर पंक्ति उठत होत्या; आणि अन्नदान, वस्त्रदान व दक्षणा अव्याहत सुरू होती.

चन्नवसप्पांनीं देह ठेवल्याची वार्ता सर्वत्र वाऱ्याप्रमाणें फैलावली, आणि हजारों लोक त्यांच्या अंत्यदर्शनास गोळा झाले. नंतर पुष्पमालांनीं व पुष्पांनीं अलंकृत अशा विमानांतून चन्नवसप्पांच्या देहाची अंतिम यात्रा निघाली, आणि त्यांची समाधि यथाविधि संस्कारांनीं पूर्ण करण्यांत आली. या समाधीच्या भोंवतालें “ वारद पुण्याश्रम ” नांवाचें विस्तृत व सर्वांग-सुंदर असें उद्यान तयार करण्यांत आलें.

पुढें दोनच वर्षांनीं श्रावणमासांत अप्पासाहेबांचे वडील वसप्पा सोमवारीच निधन पावले; व त्यांची ही समाधी चन्नवसप्पांच्या समाधीपासून जरा अंतरावर लांबच करण्यांत आली. दोन्ही समाधींच्या दरम्यान राखण्यांत आलेल्या अंतरासंबंधीं खुलासा विचारतां, अप्पासाहेबांनीं सहजासहजीं, हास्यमुद्रें सांगितलें कीं, ही जागा माझ्या समाधीकरितां राखून ठेवली आहे. या वेळीं अप्पासाहेबांचें वय २४-२५ वर्षांपेक्षां जास्त नव्हतें; तरी स्वतःच्या मृत्यूचा उल्लेख त्यांनीं हंसत व लीलेनें केला, यांत अप्पासाहेबांचा जन्म-मृत्यु ही एक शिवदेवाची नित्याची लीला समजून, उर्वरित जीवन, हें तत्त्व नित्य डोळ्यांपुढें ठेवून घालविण्याचा संकल्प दिसून येतो.

याप्रमाणें वडिलांचें छत्र शिरावर असतांना, अप्पासाहेबांस कारभार करण्याची जी संधि मिळाली, त्या शेवट झाला. आणि स्वतंत्रपणें, व पूर्ण जबाबदारीनें, अप्पासाहेबांचा प्रापंचिक, धार्मिक, व व्यावहारिक कारभार सुरू झाला. इ. स. १८७५ पासून इ. स. १९११ च्या सुरुवातीपर्यंत अप्पासाहेबांनीं हा कारभार चन्नवसप्पासारख्या अध्यात्मिक शरणाकडून मिळालेल्या धार्मिक शिक्षणाच्या, व न्या. मू. रानडे प्रभृति आधुनिक संतांच्या शिकवणीच्या मांडवलावर, अत्यंत यशस्वीपणें करून दाखविला. नव्याजुन्याचा योग्य मिलाफ घडवून आणून, त्यांनीं वडिलांच्या लौकिकांत मोठी भर घातली.

प्रत्येक मानवी जीव स्वतःचें संचित म्हणून कांहीं उपजतच घेऊन येतो. तीव्रतर बुद्धिमत्ता व तेजस्वी ग्रहणशक्ति अशीच अप्पासाहेबांनीं जन्म-

तःच आपल्याबरोबर आणिली होती. संगतीने व संस्काराने मनुष्याचे गुण पूर्ण विकास पावतात. त्याप्रमाणेच सितारामपंत व विष्णुपंत यांच्या व्यावहारिक व व्यवहारज्ञानविषयक शिक्षणाने, चन्नवसप्पांच्या, धर्मनिष्ठा, नैतिक आचरण, औदार्य, निस्पृहता, व करारी वृत्ति यांच्या आदर्शाने, व न्या. मू. रानडे प्रभृतींच्या सामाजिक व सार्वजनिक कार्याने, अप्पासाहेबांच्याहि विविध गुणांचा पूर्ण विकास होऊन, ते महाराष्ट्रातील आदर्श पुरुषांपैकी एक कसे झाले, याचे दिग्दर्शन यथाक्रम होईलच.

स्वतंत्र व्यापार

जोडुनिया धन उत्तम व्यवहारें ।
उदात्त विचारें वेंच करी ॥

अप्पासाहेबांच्या स्वतंत्र कारमाराच्या सुरुवातीच्या पूर्वीच, सोला-पुरांत अनेक लिंगायत व्यापारी घराणीं प्रसिद्धीस आलेलीं होती. ऐनापुरे, इंडे, उळागट्टे, पसारे, बेलुरे, सांदुरे, किणगी, कारंजे, जम्मा, टेपे, लोखंडे, टोणे, काढादी उजळंबे, होनगुंटी, निलाखे, बुवणे, थोबडे, जवंजाळ, मडंगे, केकडे, माळगे, सोमशेटी, डोळे, वगैरे त्यांत प्रमुख होते. अप्पासाहेबांनीं स्वतंत्र व्यवहार सुरू केला, तेव्हांहि हे सर्व व्यापारी व्यापारांत आघाडीवरच होते. वारद घराण्याच्या उदयाला व्यापारधंद्याप्रमाणेंच, सद्गर्तन व धर्मनिष्ठा, हींहि कारणें होती; व या जोडगोळीमुळेच वारद घराण्याचा लौकिक विशेष वाढला होता.

चन्नबसप्पा व बसप्पा यांनीं मिळून एकंदर तीन दुकानें चालविलीं होती. अप्पासाहेबांनीं कारमाराचीं सूत्रें स्वतंत्रपणें चालविण्यास सुरुवात करितांच, या तिन्ही दुकानांचें “चन्नबसप्पा वारद” नांवाच्या एकाच दुकानांत रूपांतर करून, बसप्पांचें म्हणून जें किराणा विक्रीचें दुकान होतें, तें अजीबात बंद केलें. वास्तविक नफ्याचें दृष्टीनें किराणा दुकान विशेष फायद्याचें असतें. किराण्यांतील नफा शंभर टक्के असतो; परंतु, या किचकट व्यापारास शिस्त लावणें हेंही मोठें कठीण असतें. नोकरचाकरांवर दुकान अवलंबून असल्यास, नफा होणें हें केवळ दैवावरच अवलंबून

रहातें. व्यापारधंदा चालूं ठेवण्यांत अप्पासाहेबांची दृष्टि निव्वळ नफा मिळविण्याची नसून, वडिलांचा लौकिक वृद्धिंगत करावयाचीहि होती. आणि या गोष्टीस, कारभाराचीं सर्व तंत्रें नोकरांच्या हातीं न ठेवतां, स्वतःकडेच असणें जरूर होतें. तेव्हां हीं तंत्रें बरोबर सांभाळलीं जावीं म्हणून, अप्पासाहेबांनीं किराणा दुकान बंद केलें.

किराणा दुकान बंद केल्यानंतर, त्यांनीं कारभाराच्या पुनर्रचनेस आरंभ केला. नोकरवर्गांत वाढ करणें, व कांहीं जुन्या नोकरांना, त्यांच्या पूर्व मेहनतीचा मोबदला देऊन, खुशीनें राजीनामा देण्यास लावणें, या गोष्टी त्यांनीं प्रथम केल्या. नोकरांचीं कामें वाटलीं गेलीं. कामांच्या वेळा निश्चित केल्या गेल्या; आणि कामाला एक प्रकारची पद्धत लावून दिली. बोशेस्त व भृत्यावलंबित्व यांस फाटा देण्यांत आला. कमी नफा परवडला, पण परावलंबित्व नको, असें अप्पासाहेबांच्या मनानें घेतलें. कोणाचा किती माल आला, व रोज त्यापैकी किती व कसा विकला गेला, यांची नोंद सुरू केली. मालांच्या जाती व त्यांचा सरस निरसपणा हें निश्चित करण्यांत आले. जुनी पद्धत मोडून या नवीन गोष्टी अमलांत आणतांना नोकरांची वाढ करणें अपरिहार्य होतें. इतरांना नोकरांची वाढ दिसली, पण सुधारणा दिसण्याची पात्रता नसल्यामुळें, जुन्या पद्धतीचे व्यापारी अप्पासाहेबांना फाजील शहाणा व दिवाळखोर म्हणत. परंतु अप्पासाहेबांनीं तिकडे लक्ष न देतां आपलें धोरण चालूं ठेवलें.

याच वेळीं रेल्वेचा पसारा सोलापूर व सोलापूरच्या पलीकडेहि वाढत होता. त्यामुळें सोलापुरांत मालाची आवक कमी झाली. त्याचा परिणाम अडतीच्या धंद्यास उतरती कळा लागण्यांत होत होता. अशाहि स्थितीत अप्पासाहेबांच्या नोकरवर्गांत वाढ होतच होती; व त्यामुळें, जुन्या डोळ्यांना हे नवे चाले पटत नसले, तर, आश्चर्य नाही.

अप्पासाहेबांनीं व्यापारांत पूर्णपणें लक्ष घालण्याचें ठरविलें. कोणता माल कोठें व केव्हां अधिक येतो, व कोणत्या मालाची कोठें व केव्हां विशेष गरज असे, इकडे त्याचें विशेष लक्ष होतें. इ. १८७६-७७ मध्ये मुंबई इलाख्यांत दुष्काळानें कहर केला. त्यावेळीं मद्रासकडील मालाची या बाजूस फार गरज होती. त्याकरितां गुलबर्गा येथें अप्पासाहेबांनीं नवीन अडत दुकान उघडून, सोलापूरच्या जोडभावी पेटेंत मद्रासी माल

सांठविण्यास सुरुवात केली. या मालाचा खप चांगलाच झाला; व नफाहि चांगला मिळाला. अप्पासाहेब अविरत श्रम करणारे व महत्त्वाकांक्षी असे व्यापारी होते. सतत प्रयत्न करावा, आणि उत्पन्नाची वाढ करावी, असे त्यांचे धोरण असे. अपयशाने ते खर्चत नसत व प्रयत्न करूनहि, कमी मिळो वा जास्त मिळो, त्यांत संतोष मानावा, अशी त्यांच्या आत्मसंतोषाची व्याख्या असे. सोलापूर व गुलबुर्गा येथील दुकाने सुव्यवस्थित व फायदेशीर चाललेली पाहून, अप्पासाहेबांनी वरंगळ, बिजवाडा, तांदूर, यादगिरी, तिपटूर, परभणी, पूर्णा, जालना, वगैरे ठिकाणीहि नवीन अडतीची दुकाने सुरू केली. यापैकी कोणतेहि दुकान तोट्यांत नव्हते. याचे प्रमुख कारण अप्पासाहेबांची शिस्त होय.

या सर्व दुकानांवर अप्पासाहेबांची देखरेख कशी रहात असेल, हे पुढील त्यांच्या व्यवस्थेवरून कळून येईल. प्रत्येक दुकानांतून आवक जावक हिशेबाचा तक्ता त्यांचेकडे येत असे. दुसऱ्या व्यापाऱ्याशी नुकसान न येईल इतक्या बेतानेच ते चढाओढ करीत. फारच नुकसान येत असे दिसल्यास, दुकान अजीवात बंद करीत. बेशिस्तपणा, नफा मिळविण्याचे सूतासूत मार्ग, ही न स्वीकारता, सत्य वा सचोटी हाच त्यांच्या व्यापाराचा पाया होता. वजना-मापांत लबाडी करावयाची नाही, मालाचा सांठा सरस निरस मानाने वेगवेगळा करावयाचा, त्यास अनुसरून मालाचे भाव निरनिराळे ठेवावयाचे, “माल चोख व पैसा रोख” हे तत्त्व विसरावयाचे नाही, वगैरे नवीन नवीन मार्ग त्यांनी अमलांत आणले. मालाचे खरे भाव रोजच्या रोज असामीना कळविण्याबद्दल प्रत्येक दुकानच्या चालकांना सक्त ताकीद दिलेली असे. अडतीच्या वगैरे अटी संदिग्ध न ठेवण्याची काळजी घेतली जाईल, आणि अशा निश्चित अटी जे असामी मान्य करतील, त्यांच्याशीच व्यवहार केला जात असे. अशा प्रकारच्या अटी स्वतः पाळावयाच्या व असामीनाही पाळावयास भाग पाडावयाचे, यावर अप्पासाहेबांचा फार कटाक्ष असे. अशा प्रकारची चोख व्यवस्था शेंकडा ९९ अडत दुकानांत नसल्यामुळे अप्पासाहेबांच्या दुकानांकडे असामी जास्त-जास्त प्रमाणांत आकर्षित होऊ लागले. कोणाचा माल आला किती, विकला किती, शिळक किती, आजचा भाव काय, उद्यांच्या भावाचा अंदाज काय, याबद्दलचा तक्ता अप्पासाहेबांच्या प्रत्येक दुकानांत तयार असे, व त्याचा उतारा मालकाकडे

येत असे. या व्यवस्थेमुळे अप्पासाहेबांना सोलापुरांत वसून, सर्व ठिकाणाच्या दुकानांतील कारभार व नफा—तोटाहि आरशाप्रमाणें स्वच्छ दिसत असे, व त्यामुळे ते सर्व दुकानांचीं सूत्रें एके ठिकाणीं राहूनच परिणामकारक रीतीनें हलवूं शकत.

अप्पासाहेबांच्या या सत्यनिष्ठ व्यवहारामुळे असामींच्या संख्येंत जशी वाढ झाली, तशी त्यांच्या सत्यनिष्ठेतिहि वाढ झाली. त्यामुळे असामी नाराज होण्याचें संकट आपोआपच टळलें. क्वचित् असामी नाराज झाले, तर वरील सर्व व्यवस्थित कारभारपद्धतीमुळे दोष असामींचा कीं नोकराचा हें चट्कन् कळून येई; व ज्याचा दोष त्याच्या पदरांत बांधण्यांत येई. अशामुळे एखाद्या असामीनें व्यवहार बंद केला, तरी परवा नसे. “रामाय स्वस्ति रावणाय स्वस्ति” हें अप्पासाहेबांना आवडत नसे. नोकराचा दोष असल्यास, ते त्याला कडक शासन करण्यास कचरत नसत. परंतु असामींचा दोष असून सत्यनिष्ठा टिकविण्याकरितां नोकरावर निरर्थक दोषारोप न करण्याचीहि ते काळजी घेत. या सर्व गोष्टींचा परिणाम असा झाला कीं, वारदांचा व्यवहार अत्यंत चोख म्हणून सर्वत्र कीर्ति पसरली.

अप्पासाहेबांकडे प्रत्येक दुकानाची संपूर्ण माहिती नेहमीं तयार असल्यामुळे, असामींना निराधार तक्रारी करितां येत नसत. क्वचित् केल्याच, तर त्यांची वासलात अप्पासाहेबांस परस्पर लावतां येत असे. नेहमींच्या संवयीप्रमाणें असामी वेळ मारून नेण्याकरितां वाटेल तें लिहीत, बोलत आणि रकमा देतां घेतांना घोळहि घालीत. पण व्यवहार केवढाहि मोठा असो, अप्पासाहेब त्यांना सवलत म्हणून बिलकूल देत नसत. निश्चित करारांत सवलत देणें, म्हणजे स्वतःच्या पदरीं लवाडी बांधून घेणें, अशी त्यांची समजूत असल्यामुळे, त्यांना सवलत ही चीज माहीतच नव्हती. सुखाती सुखातीस, या कांटेकोर घोरणामुळे असामी त्यांच्या लहरीखातर कमजास्ती भाव करणाऱ्या दुकानदारांकडे जात; पण “पासंगा-साठीं घडा गमावल्या” चा अनुभव त्यांना लवकरच येई, आणि ते परत वारदांच्या दुकानाकडे येत. अशा रीतीनें शिस्तीचा परिणाम म्हणून, प्रथम असामींत व व्यवहारांत घट आल्याचा कांहीं काळ अनुभव त्यांना आला, तरी अखेर असामी व व्यवहार अनेक पटीनें वाढण्यांतच झाला. ठरलेल्या नियमांत तसूभराहि फरक, स्वतःच्या परवानगीवांचून, अप्पासाहेब करूं देत नसत.

असामी वाढू लागले, आणि व्यवहारहि वाढू लागला. तेव्हां नुकसान टाळण्याकरितां असामीच्या शहाजीगपणासंबंधी माहिती मिळविण्याची गरज भासू लागली; व त्याकरितां अप्पासाहेबांनी पुढील युक्ति योजिली. असामीच्या गांवां अप्पासाहेबांचे गुप्त हेर जात, आणि असामी बुडती आहे कीं तरती आहे, कर्जवाजारी आहे कीं ऐपतदार आहे, गांवांत त्याची पत कितपत आहे, त्याच्या खरेखोटेपणाबद्दल लोकमत काय आहे वगैरे सर्व माहिती हे हेर अप्पासाहेबांना पुरवीत. या माहितीची नोंद दुकानांत ज्या त्या असामीच्या नांवापुढें एका नोंदबुकांत करण्यांत येई. अर्थात् हें नोंदबुक गुप्त ठेवण्यांत येई. ही माहिती दरसाल पडताळली जात असे, त्यामुळें नापत असामीशीं व्यवहार करण्याचा प्रसंग टळे, आणि कोर्टाची पायरी चढण्याचा प्रसंग सहसा येत नसे. तसेंच ऐपतीबाहेर कोणाशीं व्यापार न केल्यानें “बुडीत खातें” बंद झालें. अप्पासाहेबांचा व्यवहार ज्या मानानें वाढला, त्याचा विचार करितां, असामीनें फसविल्याबद्दलचे फारच थोडे कज्जे न्यायालयांत न्यावे लागले.

दुष्काळ चालूं असतां “दक्षिणेंतील शेतकरी ऋणमुक्तता कायद्यां”त दुरुस्ती करण्यासाठीं मुंबईसरकारनें रा. बोडस व मि. ऑर्थर यांचें कमिशन नेमलें होतें. या कमिशननें सर्व सावकारांचे व अडत दुकानदारांचे हिशेब तपासले. त्यांनीं केलेल्या रिपोर्टांत वारदांच्या दुकानांचे हिशेब अत्यंत चोख व इतरांनीं किंता धेण्यासारखे आहेत, हे जमाखर्च म्हणजे कुळांच्या तक्रारीला जागा नसणें, आणि न्यायाधिशासहि हिशेब करण्याचा त्रास नसणें अशा तऱ्हेचे आहेत, ” असा शेर मारला आहे. त्या वेळच्या सरकारनें वारदांच्या या जमाखर्चाचे नमुने अनेक मुत्सफांकडे व सावकारांकडे पाठविले.

सरकारनें अप्पासाहेबांच्या या जमाखर्चपद्धतीचें जें कौतुक केलें, त्याचें श्रेय केवळ देवाला कीं कर्तृत्वाला असा प्रश्न उत्पन्न झाल्यास, त्याचें उत्तर कर्तृत्वालाच असें देण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

नोकरलोकांची वाढ, पगार भरपूर, चोख कामाबद्दल बक्षीस, रजेच्या सवलती वगैरे नवीन पद्धतीमुळें खर्चांत वाढ झाली असली, तरी व्यवहारांतील चोखपणा, नफा व असामीची संख्या यांतहि वाढ झाली, व या नफावाढीचें श्रेय अप्पासाहेबांच्या प्रयत्नवादासच देण्याशिवाय गत्यं-

तर नाही. नोकर-चाकर न वाढवितां, व शिस्तीकडे लक्ष न देतां, क्वचित्, व्यापारांत व नफ्यांत वाढ झालीच नसती असें नाही, पण अशी झालेली वाढ बेशिस्त नोकरांनीं केव्हांच गडप करून टाकली असती, व जें कांहीं मिळालें असतें, त्याचें श्रेय दैवास देऊन, वर नोकरांचा अंकित-पणाहि पत्करावा लागला असता. परंतु, असा प्रसंग ओढवून आणणें हें अप्पासाहेबांच्या वृत्तीतच नव्हतें.

अप्पासाहेबांच्या या नवीन पद्धतीमुळे एक दोन गमतीचे प्रसंग उद्भवून, त्यांची वासलात अप्पासाहेबांनीं कशी चातुर्यानें लाविली, हें पुढील उदाहरणावरून दिसून येईल. एकदां एका गुमास्त्यास दुकानच्या यश-स्वितेचें श्रेय केवळ आपलेंच आहे अशी घमेंड उत्पन्न होऊन, त्यानें अप्पासाहेबांकडे अधिक पगार व सवलतीची मागणी केली. अप्पासाहेबांनीं विचार करतो, म्हणून त्यास सोलापुरासच ठेवून घेतलें, व तेथील कांहीं कामकाजाकडे त्याची योजना केली. त्या गुमास्त्याचे हाताखालच्या नोकरास मूळ दुकानावर या गुमास्त्याऐवजीं नेमण्यांत आलें. सहा महिन्यांनंतर अप्पासाहेबांनीं या गुमास्त्यास त्या दुकानचा सहा महिन्यांचा आढावा घेण्यास सांगून, त्या दुकानचे हिशेबाचे कागदपत्र त्याच्यापुढें ठेविले. हिशेबावरून या सहामाहीतच, तत्पूर्वीच्या एक वर्षापेक्षां अधिक फायदा झाल्याचें दिसून आलें. अप्पासाहेबांनीं “ या फायद्याचें श्रेय तुला कीं तुझ्या जागीं काम करणाऱ्या तुझ्या हाताखालील नोकरास ? ” असा त्यास प्रश्न केला. तेव्हां तो खजिल होऊन म्हणाला कीं, “ याचें श्रेय कोणासच नसून, आपण लावून दिलेल्या शिस्तीस व सहामाहीतील असा-मींच्या व मालांच्या आवक-जावकांतील वाढीस असून, हा केवळ दैवाचा खेळ आहे. ” गुमास्त्यानें आपला कमपिणा झाकण्याकरितां वरीलप्रमाणें उत्तर दिलें, तरी त्याचा नक्षा पूर्णपणें उतरला आहे, याची जाणीव अप्पासाहेबांना झाल्यावांचून राहिली नाही. अप्पासाहेबांनीं त्या गुमास्त्याचा अधिक तेजोमंग न करितां, त्यास मूळच्याच दुकानावर अधिक पगार देऊन रवाना केलें, व पुढील सहामाहीत पूर्वीच्या सहामाहीपेक्षांहि जास्त नफा झाल्यामुळे, दीपावलीत त्यांस अधिक बक्षीसहि दिलें. याप्रमाणें अप्पासाहेबांनीं नोकरांस डोक्यावर चढवून ते त्याच्या आहारींहि गेले नाहीत, परंतु चोख काम करणाऱ्या नोकरांचें चीज करण्यांतहि त्यांनीं चुकारपणा केला नाही. अशा सुवर्णमध्यपद्धतीनें नोकरांस वागविण्याची

कला त्यांच्या अंगी उपजतच होती. त्यांना नोकराची पारखहि अगदी बरोबर असे. कोण खरें बोलतो, कोण खोटें बोलतो, प्रामाणिक कोण, अप्रामाणिक कोण या सर्व गोष्टींची त्यांना ताबडतोब परीक्षा होत असे.

आपल्या आज्ञेचें पालन ताबडतोब झालें पाहिजे, यावरहि अप्पासाहेबांचा कटाक्ष होता. एकदां त्यांनीं एका नोकरास हांक मारली. तो रोकडः मोजण्यांत गुंतला असल्यामुळें, रोकड मोजून तिजोरीत ठेवून येण्यास त्यास थोडी दिरंगाई झाली. अप्पासाहेबांना एवढाहि विलंब न खपून, त्यांनीं त्या नोकराची झडती येण्यास सुरुवात केली. तो नोकर उशीर होण्याचें कारण सांगूं लागतांच, प्रत्येक शब्दामार्गे ५ रुपयांप्रमाणें त्यास दंड ठोठावण्यास आरंभ केला. दंडाची रक्कम २० रुपयांपर्यंत गेली, आणि विचारा नोकर खिन्न होऊन खालीं मान घालून उभा राहिला. नंतर अप्पासाहेबांनीं त्यास शिस्तीची जाणीव देऊन, हुकुमाची तामिली ताबडतोब होणें कसें जरूर आहे, याचें महत्त्व त्यास पटवून दिलें. आग विज्ञाविण्यास बोलाविलें असतां, अशी दिरंगाई चालणार नाही, वगैरे उदाहरणांवरून त्यांनीं ताबडतोब अम्मलबजावणीचें तत्त्व त्यास पटवून दिलें. पगारपटांत, ही दंडाची रक्कम, नोकराच्या नांवें त्यास आठवण रहावी म्हणून खर्च घालण्यांत आली. तथापि आपल्या खासगीतून त्या रक्कमेची भरपाई करून, नोकराच्या पदरास चट्टा बसूं दिला नाही, ही गोष्ट निराळी. शिस्तपालनासाठीं अशा तऱ्हेचा कडकपणा अप्पासाहेब कधीं कधीं दाखवीत. तथापि नोकरांकडून सहजासहजी नुकसान आलें, तर तें ते स्वतः भरीत. असें असलें तरी या त्यांच्या वृत्तीचा गैरफायदा ते कोणत्याहि नोकरास घेऊं देत नसत. “मेणाहूनी मऊ आम्ही शिवदास, कठीण वज्रास भेदूं ऐसे” ही साधुवृत्ति या पुण्यपुरुषाची असे. त्यांच्या संबंध आयुष्यांत ते कोणत्यां नोकराशीं कोणत्या प्रसंगां कसे वागले, हा समग्र इतिहास उपलब्ध असून, तो बोधप्रद व मनोरंजकहि आहे. परंतु वरील दोन उदाहरणांवरून त्याची पूर्ण कल्पना येण्यासारखी असल्यामुळें, ते सर्व प्रसंग कथन करणें अप्रस्तुत आहे.

आपल्या नोकरांनीं दुकानांत उघड्या डोक्यानें बसतां कामा नये, अस्वच्छ व गबाळ्या पोषाखांत असूं नये, यावर त्यांचा कटाक्ष होता. त्याकरितां, ते आपल्या नोकरांना दीपावलीत नवीन कपडे देणें, वर्षांतून दोन वेळ टोप्या देणें, वगैरे कर्तव्यास कधींहि चुकले नाहींत. याशिवाय

आपल्या नोकरांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाची काळजी घेणे, त्यांच्या कुटुंबांतील लग्नप्रसंगी मदत करणे, कोणी आजारी पडल्यास औषधपाण्याची सोय करणे, यांतहि ते दक्ष असत. अर्थात् तो नोकर, शिस्तखोर व त्यांच्या पसंतीचा असला पाहिजे.

अशा रीतीने, मालक आणि नोकर यांचे दरम्यानचे संबंधाचे कूट जें आजपर्यंतहि पूर्णपणे सुटलेलें नाहीं, तें अप्पासाहेबांनीं अर्ध्या शतकाच्या पूर्वांच सोडविलें होतें.

पुढें पाऊल

नोच्चार्थं विफलोऽपि दूषणपदं ।

दूष्यस्तु कामी लघुः ॥

(सुभाषित)

जुना धंदा, नवी व्यवस्था व टापटीप, या गुणांमुळें व्यापारी वर्गांत, इंग्रज अधिकाऱ्यांत, आणि समकालीन सुशिक्षित वर्गांत अप्पासाहेबांचें वजन वाढलें; आणि अप्पासाहेब म्हणजे एक “ अमोघ शक्ति ” असें सर्वांच्या तोंडीं झालें. यावेळीं सोलापुरांत व लिंगायतांतहि अप्पासाहेबापेक्षां श्रीमंत व्यापारी पुष्कळच होते. परंतु अप्पासाहेबांच्यापुढें लौकिक दृष्ट्या ते अगदीं फिके पडले. हा लौकिक आप्पासाहेबांना सहजासहजी, किंवा केवळ दैवयोगानें, मिळाला नाहीं. त्यांची चौकस बुद्धि व सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति यांचा तो परिपाक होता. कोंवळ्या वयांत, सितारामपंत व विष्णुपंत यांच्या मरीव शिक्षणाचा लाभ, तरुणपर्णी सोलापूरचे हिशेबी नामवंत वकील, उत्कृष्ट कलावंत, नव्या उद्योगधंद्याचे पुरस्कर्ते, वगैरे विविध सद्गुण मंडित, गणेश बाबाजी माटे* यांच्या सारख्यांचा परिचय

* गणेश बाबाजी माटे हे मूळ पुण्याचे. इ. स. १८६६ च्या सुमारास सोलापूर जिल्ह्याचें ठिकाण झालें, त्यावेळीं, ते प्रथमच सोलापुरास वकिलीचा धंदा करण्यासाठीं आले होते. ते मोठे वेदान्ती असून त्यांनीं “ ब्रह्मविद्याप्रबोधरत्न ” नांवाचा अत्युत्कृष्ट वेदान्त विषयक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यांचे दत्तक चिरंजीव व नातू अद्याप सोलापूर येथें आहेत. माटे यांचा परिचय अप्पासाहेबांशीं इ. स. १८७०-७२ नंतर झाला होता.

व सहवास, रानडे प्रभृतींच्या काळांतील अनेक पुरोगामी विद्वानांशी घडलेला स्नेह, स्वदेशी उद्योगधंद्यांच्या वाढीकरितां झटणारे, पुण्यपत्तनस्थ कै. नामजोशी, यांची सल्लामसलत, वगैरेमुळे अप्पासाहेबांच्या सर्वसाधारण ज्ञानांत अमोल भर पडली होती. नवीन उद्योगाचे प्रवर्तक, असे मुंबईचे कांहीं गुजराथी व्यापारी, त्यांच्या चांगले ओळखीचे झाले होते. या सर्व गोष्टीमुळे ते सोलापूरच्या व्यापारी वर्गांत अग्रमार्गी चमकू लागले.

सोलापुरांत अप्पासाहेबांचा व्यापार भरभराटीत असतां, शहरोशहरी रॉली ब्रदर्स या युरोपियन कंपनीचा व्यापार पसरत होता. या परदेशी कंपनीच्या व्यापाराची तऱ्हा अप्पासाहेबांनीं सूक्ष्मपणें निरीक्षण केली. सोलापूरचा आळशीचा व्यापार रॉली ब्रदर्सनीं संपूर्णपणें आपल्याच काबूंत आणिला होता. या कंपनीशीं टक्कर देऊन, तिचा सोलापुरांतील व्यापार नष्ट करण्याचें धाडस करण्याचें, अप्पासाहेबांच्या मनानें घेतलें. त्याकरितां त्यांनीं स्वतःचे दहाहजार रुपये घालून, इतरांच्या सहकार्यानें चाळीस हजार रुपयांचें भांडवल गोळा केलें. या भांडवलाच्या जोरावर अप्पासाहेबांनीं रॉली ब्रदर्सपेक्षां जादा भावानें माल खरेदी करून, रॉली ब्रदर्सना माल मिळू दिला नाही. याचा परिणाम म्हणून, अप्पासाहेबांना प्रथम तोटा आला; पण, आळशीची पेठ रॉली ब्रदर्सच्या हातून कायमची गेली. पुढें आळशीला किंमत आली, व तोटा भरून निघाला ही गोष्ट निराळी.

पाश्चात्यांच्या व्यापारधंद्यांतील व्यवस्थेची व शिस्तीची माहिती मिळवून, परिस्थित्यनुसार स्वतः त्या माहितीचा उपयोग केल्यामुळेच, अप्पासाहेबांना व्यापारांतील चढाओढीचें शास्त्र अवगत झालें. अप्पासाहेबांना इंग्रजी विद्येचा गंध नसला, तरी नव्या गोष्टी समजून धेण्याची त्यांची वृत्ति होती. केवळ “ जुनें तें सोनें ” वृत्तीच्या व्यापाऱ्यापैकीं ते नव्हते. नव्याजुन्यांचा योग्य समन्वय व्यापारांत, घरादारांत वगैरे सर्व ठिकाणीं फिरण्याची त्यांची प्रवृत्ति होती. व्यापाराकरितां पुण्यामुंबईस त्यांना नेहमीं जावें लागे. अशा वेळीं ठरलेल्या चाकोरीतून देवघेवीचा व्यवहारच फक्त न करितां, मुंबईच्या व्यापारांतील पद्धति व खांचाळोंचा यांचें ते बारकाईनें निरीक्षण करीत. याचा परिणाम असा झाला, कीं, त्यांच्या इतर ठिकाणच्या अडत दुकानांस सहाय्यक व पूरक म्हणून खुद्द मुंबई शहरांत अडत दुकान स्थापन करण्याच्या कल्पनेचा उदय त्यांच्या मनांत झाला.

मुंबई शहरांत दुकान काढणें, म्हणजे, पोरखेळ नाहीं, हें अप्पासाहेबांना ठाऊक होतें. मुंबईतील व्यापार अतर्क्य व गूढ असून, पुष्कळसें भांडवल त्याकरितां जमवावें लागेल, याचीहि त्यांना पूर्ण जाणीव होती. मुंबईचे वतनदार व्यापाऱ्यांचा स्वभाव, व नवीन व्यापाऱ्यांचा जम असून देण्याची त्यांची करामत, हीहि अप्पासाहेबांना परिचित होती. नाना तऱ्हेच्या जिन्नसांचीं वजनमापें, भाव, हीं निरनिराळीं असत. तसेंच मुंबईत येणारा माल हा देशातील सर्व भागांतून येणारा असल्यामुळे, त्याची निवड करणें, हेंहि कठीण असे. मुंबईच्या बाजारांतील उलाढालीच्या नीतीबद्दल “ वारा बोल व सतरा तोल ” अशी म्हण रूढ झालेली होती. अडतीचा व्यापार प्रायः भाटे व गुजराथी यांच्या कब्जांत होता. आणि हे व्यापारी पिढ्यान् पिढ्या संवयीमुळे वरील अडचणीशीं टक्कर देण्यास वाकबगार बनलेले होते. हा अभेद्य दुर्ग जिंकण्याचें काम कठीण आहे, ही जाणीव अप्पासाहेबांस पूर्णपणें होती. तथापि त्यांतील मान्याच्या जागाहि त्यांना अवगत झाल्यामुळे, तो दांसळून मुंबईच्या व्यापारांतहि आपला शिरकाव करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला.

शके १८०५ म्हणजे सन १८८३ मध्ये मुंबई येथें चन्नबसप्पा मल्लप्पा वारद नांवाचें दुकान उघडण्याचा अप्पासाहेबांनीं निश्चय केला, व तो तडीस नेला. आपलें दुकान यशस्वी करण्याकरितां त्यांनीं मुंबईच्या बाजारांत गिऱ्हाइकांस ठकाविण्याची जी प्रथा होती, त्या प्रथेस आपल्या दुकानांत आरंभापासूनच थारा दिला नाहीं. दुपारी माल आणावा, व रात्री ९ वाजल्यानंतर पट्टी घेऊन जावी, व रक्कम आणावी, हा मुंबई बाजारांतील रिवाज अप्पासाहेबांनीं आपल्या दुकानांत मुळींच ठेविला नाहीं. खरेदीविक्रीबरोबरच रक्कम चुकविण्याची पद्धत त्यांनीं सुरू केली. रक्कमेचा तुटवडा पडूं नये म्हणून या दुकानांत पन्नास पन्नास हजारापर्यंत रक्कम शिल्लक ठेवीत असत. या शिल्लकेचा रोजचा आंकडा अप्पासाहेबांकडे, सोलापुरास पाठविला जाई, व शिल्लकेतील दूट भरून काढण्याकरितां सोलापुराहून रक्कम खाना होई. माल घेतला कीं ताबडतोब तोलला जाई, व लागलीच रक्कम चुकती केली जाई. एखाद्यानें ताबडतोब रक्कम नेली नाहीं, तर तीवर व्याज आकारण्यांत येई, व तें वसूलहि केलें जाई. या नवीन “ व्यवहार चोख दाम रोख ” पद्धतीच्या वॉकिंगची रीत वारद दुकानांत मुंबईस नवीनच सुरू झाल्यामुळे, वारद दुकानांशीं

व्यवहार करणें गिऱ्हाइकांस परवडूं लागलें, व व्यवहारांत वाढ होऊं लागली. मुंबईच्या दुकानांतून मालाचा नमुना भरमसाट प्रमाणांत देण्यांत येई, व त्याची किंमत दरसाल ४-५ हजारांपर्यंतहि होत असे. हा नमुना म्हणजे, गुमास्त्यांचा खुराकच होता. जो दुकानदार नमुना मोठ्या प्रमाणांत देई, त्याचा माल, स्वाभाविकपणेंच घेण्याकडे दुकानदारांची प्रवृत्ति असे. वारदांच्या दुकानांत ही पद्धत अजिबात बंद करून, मालाच्या नमुन्यास चिड्डी लावून ठेवावयाची, व तो नमुना असामीला पाठवावयाचा, अशी रीत सुरू झाली. या पद्धतीमुळें, नमुन्याप्रमाणें माल मिळाला, कीं नाहीं, हें पहाणें असामींना सोईस्कर पडे. या शिस्तीमुळें प्रथम असामी कमी येत. परंतु नमुना आणि माल यांत कधीहि फरक पडणार नाहीं, अशी असामींची खात्री होत गेल्यामुळें, वारद दुकानाकडे असामींची गर्दी वाडूं लागली. या सर्व व्यवस्थेमुळें, मुंबईच्या बाजारांत वारद दुकानचा वचक चांगलाच बसला; आणि वारदांच्या गुमास्त्यास ठकविण्याची कोणाचीहि छाती होत नसे. दुसरा एक फायदा वारद दुकानास या पद्धतीमुळें झाला, तो असा कीं, वारदांना माल इतरापेक्षां कमी मावांत मिळत असे. अशा रीतीनें एकदम फायदा मिळविण्याकरितां सूक्तासूक्त गोष्टी करण्यापेक्षां, दुकानची पत हळूहळू पण खात्रीनें वाढण्याचे उपाय अंमलांत आणून, अप्पासाहेबांनीं मुंबईच्या व्यापारांत क्रांति केली; आणि आपल्या व्यापाराचा जम चांगल्या प्रकारें बसविला.

स्वार्थ साधून परार्थ साधणाऱ्या व्यापाऱ्याचे देश, केव्हांहि स्वागतच करतो. अप्पासाहेबांनीं आपलें ब्रीद हेंच ठरवून, मुंबईतील व्यापाराचा पाया घातला. आपल्या ह्या पद्धति अप्पासाहेबांनीं गुप्त न ठेवतां, मुंबईच्या व्यापारधंद्यांतील सूक्ष्मांत सूक्ष्म माहिती देणारें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें. त्यांत आपल्या दुकानचे नियम व पद्धति अत्यंत स्पष्टपणें विशद करून सांगितल्या. आवक जावक मालाची माहिती या पुस्तकांत समाविष्ट केली. किराणा, गळिताचीं धान्यें, मणेंरी माल, कापूस, तेलें, सराफी वस्तु, यांची व त्यांच्या वजनमापाची माहिती, कोणत्या मालावर कर कसे आकारले जातात, याचा खुलासा, प्रत्येक मालावरील अडतीचें प्रमाण, वगैरे सर्व जरूर ती माहिती या पुस्तकांत देण्यांत आली होती. या पुस्तकाचे लेखक श्री. भीमराव सीताराम शाळीग्राम हे असून, मुद्रक व प्रकाशक इंदुप्रकाश छापखाना होता. या पुस्तकाच्या प्रती अप्पासाहेबांनीं आपल्या मुंबईच्या अडत दुकानांशीं

संबंध असणाऱ्यांना विकत, व जरूर तर फुकटहि, वाटल्या. या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीमुळे गिन्हाइकाच्या ठकबाजीवर चरणाऱ्या मुंबईच्या व्यापाऱ्यांना विलक्षण धक्का बसला; कारण त्यांचे व्यापारी-गौप्याचा व हातचलाखाचा स्फोट झालेला होता. मुंबई बाहेरच्या लोकांसहि या पुस्तकाची उपयुक्तता पटून, सरळ व्यापार करणाऱ्या असामींची वारद दुकानाकडेच गर्दी सुरू झाली. सोलापूर व इतरत्र ठिकाणच्या दुकानांतील पद्धतीप्रमाणें या दुकानांतहि हेरांची पद्धत, अप्पासाहेबांनीं अम्मलांत आणून, व्यवहाराची सुरक्षितता धोक्यांत न येईल, अशी तजवीज केली.

अडतीच्या धंद्यांत यशस्वितेच्या दृष्टीनें, मुंबई इलाख्यांत अप्पासाहेबांनीं आपला जम चांगला बसविल्यावर, त्यांचें लक्ष शेतकीच्या धंद्याकडे व सुधारणेकडे कां व कसें वळलें हें पाहूं.

उत्तम खेती

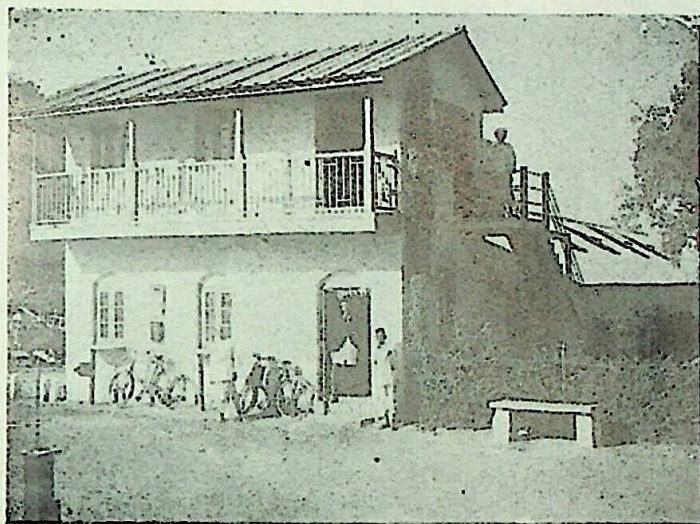
मी गुरुजनांच्या पूजेकरितां शेती करतों—

(बसवेश्वरवचनामृत)

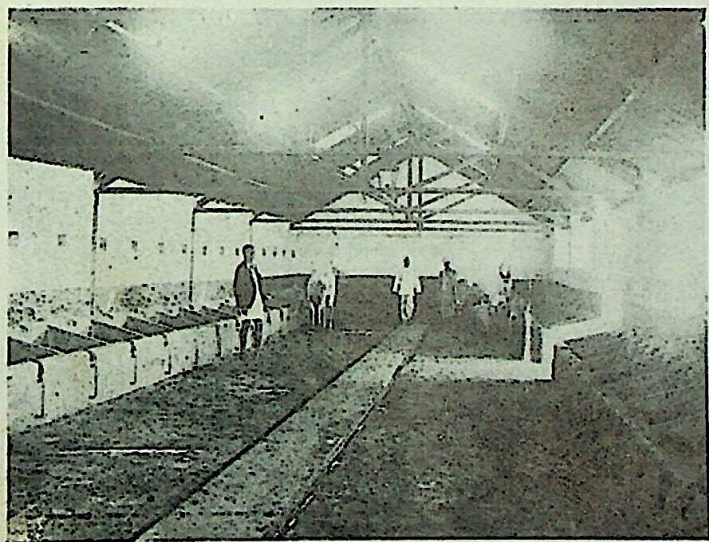
मुंबई इलाख्यांत इ. स. १८७६-७७ पासून वारंवार दुष्काळ पडूं लागले. त्यामुळें लोकांत बेकारी वाढली. सोलापूर जिल्ह्यांतील व जिल्ह्याच्या आसपासच्या भागांतील शेतकीच उत्पादन बरेंच घटलें. त्यामुळें, दुकानदारीच्या उद्योगाबरोबर शेतीचें उत्पादन वाढविण्याची आवश्यकता अप्पासाहेबांना वाटूं लागली. त्यांची वडिलार्जित शेती मुळीच नव्हती. रंगाकरितां लागणारी नीळ उत्पन्न होण्याचें स्थगित झालें होतें. नीळ, अमेरिकन डॅंगदाणा, (स्पॅनिश, पॉन्डेचरी, बिगुजपान) साखरेकरितां ऊस, वगैरेंची लागवड करून, त्यांचें उत्पादन करावें, असें अप्पासाहेबांच्या मनानें घेतलें.

वरीलप्रमाणें शेतीसंबंधी त्यांचे विचार सुरू झाल्याबरोबर, त्यांच्या स्वभाव-धर्माप्रमाणें, या प्रश्नाचा सर्व बाजूंनीं अत्यंत बारकाईनें व काळजीपूर्वक असा विचार त्यांनीं सुरू केला. इ. स. १८७२ मध्ये, त्यावेळच्या सरकारनें शेतीला पाणी-पुरवठा करण्याची योजना तयार केली होती. पाणीहि स्वस्त दरानें मिळें. पण अशा पाण्यामुळें पीक येतें, असा लोकांचा विश्वासच बसत नव्हता. सोलापुरापासून ४ मैलांवर असलेली २-३ खेडी (बाणेगांव, हिप्परगा, भोंगांव,) उठवून एकरक वा हिप्परगा नांवाचा तलाव, दुष्काळ फंडां-

बारद फार्म सोलापूर

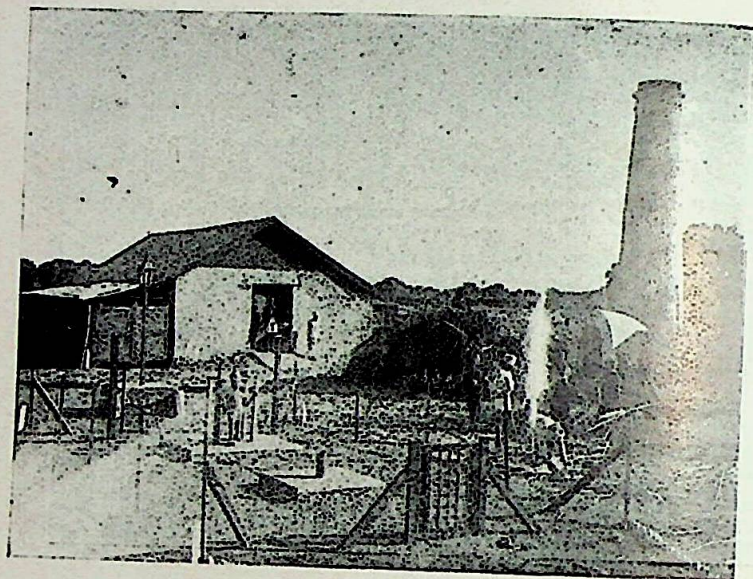

फार्म ऑफिस व गेस्टहाऊस

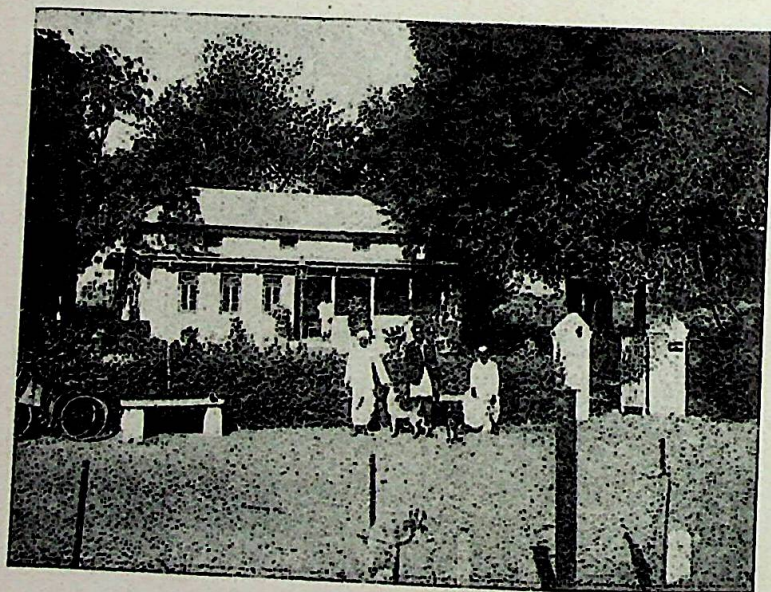

फार्मच अग्रवाल, पोटा

वारद फार्म सोलापूर

वारद गूल फॅक्टरी

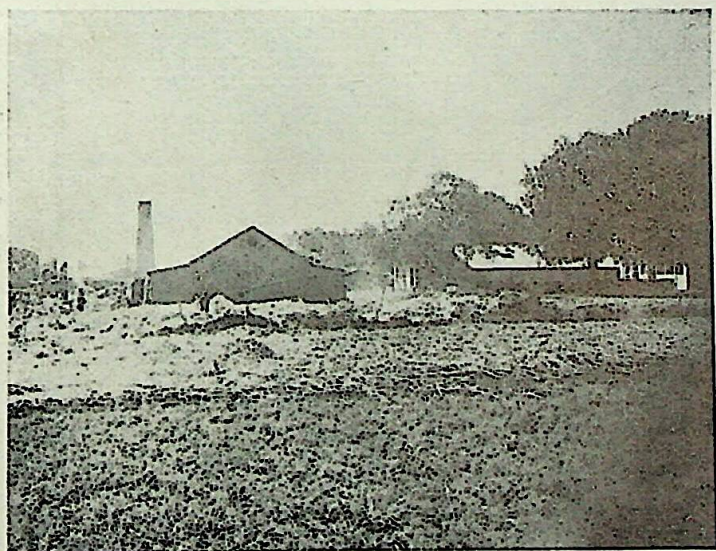

वारद फार्म हाऊस

बारद फार्म सोलापूर

बारद वाडी फार्म

फार्मचा सर्वसाधारण देखावा

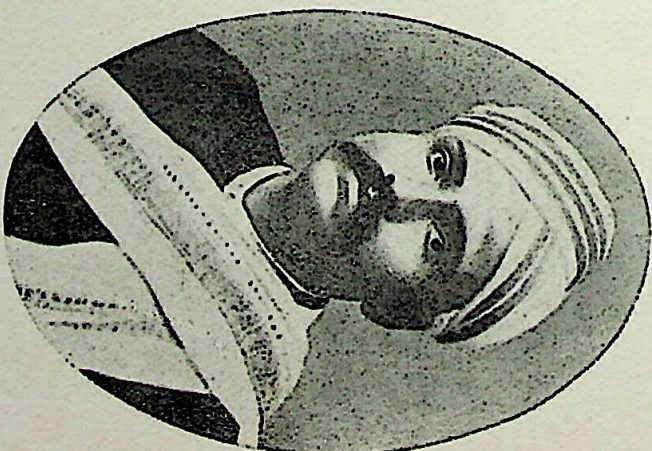
वारद इस्टेड सोलापूरचा प्रमुख अधिकारी वर्ग

श्री. शरणप्पा कोडगी

श्री. चन्द्रसप्पा मडकी

श्री. मल्लिकार्जुनप्पा पाटील

सून वांधण्यांत आला. शेतकऱ्यांस स्वस्त दरानें पाणी पुरवून, शेतीचें उत्पादन वाढवावें, हाच या तलावाचा हेतु होता. परंतु, त्याचा फायदा घेण्याचें कोणासच पटेना. इंडे, इजारे, हे त्यावेळचे नामांकित शेतकरी, उसाचें पीक काढीत असत. तो ऊस जुन्या तऱ्हेचा व तांबडा होता. हा ऊस विहिरीच्या पाण्यानें च वाढतो, तलावाचें पाणी त्यास चालणार नाही, अशी त्यांची कल्पना होती. या अडचणीमुळे तलावाचा उपयोग कोणीच करून घेईनात. अशा स्थितींत, या तलावाच्या पाण्यावर शेतीचा प्रयोग करून पहाण्यास पुण्याचे एक मारवाडी गृहस्थ तयार झाले; किंबहुना त्यांना कोणीतरी तयार केलें.

हे मारवाडी गृहस्थ सोलापूरकडे आले, व त्यांनीं १५-१५-२०-२० वर्षांच्या खंडाच्या बोलीनें जमिनी करून, एकरूक तलावाचे पाण्यावर उसाचें पीक काढण्याचा उद्योग सुरू केला. ३-४ वर्षांच्या अनुभवांत त्यांचा हा प्रयत्न फारसा यशस्वी होत नाही, असें दिसून आलें. यामुळे तलावाचें पाणीच उसाच्या पिकास निरूपयोगी आहे, अशी पूर्वीची कल्पना होती, ती कायम झाली. हे मारवाडी गृहस्थ अत्यंत निराश होऊन, जमिनी मूळ मालकांस परत करण्याच्या बेतांत आले. ही गोष्ट अप्पासाहेबांच्या कानांवर गेली, व दोष जमिनीचा, तलावाच्या पाण्याचा की, शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा, याचा छडा लावण्याच्या दिशेनें त्यांचे विचार सुरू झाले. सरकारच्या शेतकी खात्यांत जे कोणी तज्ज्ञ होते, त्यांच्याशीं ते विचारविनिमय करूं लागले. या विषयावरील ग्रंथ धुंडावून, त्यांनीं ते वाचून घेतले. अशा पद्धतीनें मिळविलेल्या माहितीची तुलना इकडील शेतकीसंबंधीं समजुतीशीं करून पहाण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. पुष्कळां स्वतंत्रां विचार केला. आणि अखेर डायरेक्टर ऑफ् अॅग्रिकल्चर यांच्यासह जमीन तपासून, तींत पाणी किती मुतें, कोणत्या पिकाला जमिनीच्या गुणधर्मानुसार, केव्हां व किती पाणी द्यावें, खताचें प्रमाण काय असावें, याबद्दलचे आपले आढावे निश्चित केले. आणि यशाची खात्री वाटल्यावरून, सदर मारवाडी गृहस्थानें खंडानें केलेल्या जमिनीपैकीं जी जमीन मालक लोक परत घेण्यास तयार नव्हते, ती अप्पासाहेबांनीं स्वतः खंडानें करून, शेतकीच्या धंद्याची मुहूर्तमेढ रोविली.

या जमिनींत मद्रासकडून निळीच्या झाडाचें रोप मागवून, रुजविण्यांत

आलें, व त्यांत यशहि चांगलेंच आलें. कारण ही नीळ मुंबई व कलकत्ता बाजारांत उत्तम ठरून, तिला मागणी येऊं लागली. अमेरिकन वगैरे पद्धतीच्या शेंगदाण्यांची लागवडहि अशीच यशस्वी होऊन, त्यास किंमतहि जबर येऊं लागली. या शेंगदाण्याचें पीक अप्पासाहेवांनीं स्वतःच्या जमिनींत तर काढलेंच, पण इतर शेतकऱ्यांनाहि तें पीक काढण्यास लावून, त्यांना आपणांसारखाच फायदा मिळावा म्हणून, जरूर तें सहाय्य केले. त्याचा परिणाम आजहि लातूर, धाराशिव वगैरे मोंगलाईच्या भागांत दिसून येत असून, अशा तऱ्हेच्या शेंगदाण्यास “ वारद शेंगदाणा ” म्हणण्याचा परिपाठ पडलेला आहे. उसाचें पीकहि अप्पासाहेवांनीं काढण्याचें ठरवून, त्याकरितां जरूर तीं खतें व उसाचें बेणें निरनिराळ्या ठिकाणांहून आणविलें. उसाचें पीक भरघोस येऊं लागलें, तेव्हां उसापासून साखर तयार करण्याच्या कल्पनेस पुष्टि मिळाली; आणि अमेरिकेहून साखर तयार करण्याचें यंत्र अप्पासाहेवांनीं आणविलें. परदेशाहून साखर तयार करण्याचें हिंदुस्थानांत आलेंलें हें पहिलेंच यंत्र होय.

साखरेचें यंत्र आणविल्यामुळें, उसाचा यांत्रिक चरक—(Crushing Machine) हि इंग्लंडहून आणविण्यांत आला. या दांन यंत्राच्या सहाय्यानें शुद्ध साखरेची निपज करण्याचा प्रयत्न मुंबई इलाख्यांत प्रथम अप्पासाहेवांनींच केला. त्या वेळच्या धार्मिक वातावरणांत, ही साखर शुद्ध व सोवळ्यांत वापरण्यालायक आहे, असा तिचा बोलबाला झाला; आणि या साखरेला फार मोठी मागणी येऊं लागली. पुण्याचे कै. अण्णासाहेब पटवर्धन याच साखरेचा उपयोग करीत. जुन्या विचाराचे लोक धार्मिक दृष्ट्या, व नवीन विचाराचे लोक स्वदेशी वस्तु या नात्यानें, या साखरेस उत्तेजन देऊं लागले. ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, केसरी वगैरे सारख्या पत्रांतूनहि या साखरेची प्रशंसा होऊं लागली. यांत्रिक पद्धतीनें साखरेची निपज होत असल्यामुळें काकवीचें उत्पादनहि वरेंच होऊं लागलें. परंतु ती व्यर्थ जात असल्यामुळें, विलायती साखरेच्या किंमतींत ही साखर देणें परवडत नसे. ही उणीव भरून काढण्याकरितां, या व्यर्थ जाणाऱ्या काकवीपासून स्पिरिट अथवा रमू सारखें पेय उत्पन्न करतां यावें, म्हणून, अप्पासाहेवांनीं सरकारकडे परवानगी मागितली. इ. स. १८९५ सालच्या सुमारास मोहाच्या फुलांची दारू सोलापूर विभागांत येण्याचें बंद झालें होतें. तीहि उणीव या काकवीपासून उत्पन्न होणाऱ्या दारूनें भरून

निघेल, असा शुक्तिवाद वरील सरकारी परवानगी मागण्याचें कार्मा कर-
ण्यांत आला होता. परंतु, परकीय सरकारचा विलायती दारूच्या खपा-
संबंधीचा स्वार्थ आडवा येऊन, सरकारकडून परवानगी मिळूं शकली नाही.
सरकारच्या या आप्पलपोट्या धोरणावर त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांनी
कडक टीका केली. ही परवानगी मिळाली नाही, व साखर स्वस्त देतां
आली नाही, तरी, स्वदेशप्रेमामुळे स्वदेशभक्त व धर्मनिष्ठ लोक अप्पा-
साहेबांच्या कारखान्यांत तयार होणारी महाग साखरच घेत.

हा कारखाना पहाण्याकरितां पुष्कळ लोक येत, व त्यांना या कार-
खान्यासंबंधीची व धंद्यासंबंधीची सर्व माहिती यत्किंचित्हि गुप्तपणा न
ठेवतां अप्पासाहेब देत असत. ज्ञानाचा दरवाजा सर्वांस मोकळा ठेवणें,
हे त्यांचें उद्योगधंद्यांतील ब्रीद होतें. प्रथम बेलापूर येथें व सध्यां अकलूज
येथें नांवाजलेल्या साखरेच्या कारखान्याचे मालक, श्रीमान् गिरमे, हे हा
साखरेचा व गुळाचा कारखाना पहावयास आले होते. त्यांना सर्वप्रकारची
माहिती पुरविण्यांत आली होती. मुंबई इलाख्यांत हल्लीं आपण जे
अनेक साखरेचे कारखाने पहातो, त्यांची प्रेरक शक्ति, हा अप्पासाहेबां-
चाच कारखाना होती, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

अप्पासाहेबांना या शेतीच्या धंद्यांत पुढें पुढें बरेंच नुकसान सोसावें
लागलें. कारण जर्मनींतून निळीचा रंग हिंदुस्थानांत येऊं लागल्यामुळे,
अप्पासाहेबांना निळीची लागवड बंद करावी लागली. काकवीचा उप-
योग, दारू बनविण्याकडे करण्यास सरकारनें परवानगी न दिल्यामुळे,
साखरेच्या कारखान्याचीहि तीच गत झाली. तथापि, या नुकसानीमुळे,
अप्पासाहेब बिलकूल डगमगले नाहीत. प्रयत्न, अनुभवज्ञान, वगैरे गोष्टी
शिकण्याकरितां आलेले नुकसान, गुरुदक्षणाच होय असें ते समजले.
याबरोबरच छोट्या व गरीब शेतकऱ्यांना शेतकीचा उद्योग वाढविण्या-
करितां म्हणून, अप्पासाहेबांनीं बीं-बियाणें, खत, पाणी, व इतर
खर्चाकरितां पैसा देऊन, सहाय्य केलें. आणि त्यांना इतर तऱ्हेनें शेत-
कीच्या नवीन पद्धतीहि शिकविल्या. यामुळेहि, त्यांना स्वतःच्या नुकसा-
नाची क्षिती वाटली नाही. अशाच शेतकऱ्यांतून तुक्कप्पा गांजाळे, कळके
वगैरे कुटुंबें श्रीमान् व लक्षाधीश झालीं.

उत्पादन कमी झालें, तरी, शेतीचा व्यवसाय बंद पडला नाही. उलट

तो अप्पासाहेबांच्या हयातीपर्यंत मोठ्या प्रमाणावर चालूच होता. अप्पासाहेबांची स्वतःची मालकीची जमीन चार हजार एकर होती; आणि खंडाने केलेली जमीन अकरा हजार एकर होती. सुधारलेल्या पद्धतीने शेती केल्यामुळे, जी जमीन प्रथमतः दीडशें रुपये खंडाने केली होती, तिचे उत्पादन इतके वाढले, की, त्याच जमिनीस अप्पासाहेब आपण होऊनच ५०० रु. खंड देऊ लागले. लोकांची जमीन करावयाची, म्हणजे, तिची शक्य ती दुरुस्ती ठेवून, मेहनतमशागत करून, तिचे उत्पन्न वाढविण्याची जबाबदारी कुळावर असते, हे आधुनिक कूळ कायद्याचे तत्त्व अप्पासाहेबांच्या सत्प्रवृत्तीत भिनलेले होते; आणि अशा रितीने झालेला फायदा स्वतःच गिळंकृत न करिता, त्याचा योग्य हिस्सा प्रामाणिकपणे मालकास द्यावयाचा, याची जाणीव ते ठेवीत असत. जमीन खंडाने करणे, म्हणजे, तिची कांही एक काळजी व मेहनत न करिता, अगदी जरूर तेवढ्याच गोष्टी हलगर्जीपणाने करून, येईल त्या उत्पन्नातहि, चोऱ्यामाऱ्या करून, मालकास खंड देण्याची टाळाटाळी करावयाची, किंवा त्यास सरकार दरबारा करावयास लावावयाचे, असला अप्रामाणिकपणा अप्पासाहेबांच्या स्वर्गीहि कधी आला नाही. खंडाने केलेल्या जमिनीचे उत्पादन वाढविण्याकरिता, त्यांनी तेरा हजार रुपये किंमतीचा अमेरिकन मोटार नांगर मागविला. ही गोष्ट १९०५-६ सालांतील होय. हिंदुस्थानांत अशा तऱ्हेचा नांगर मागविण्याचा प्रथम मान अप्पासाहेबांनीच मिळविला. त्यावेळी खासगी रितीने असे नांगर कोणाजवळच नव्हते. फक्त मुंबई सरकारजवळ एक, व मद्रास सरकारजवळ एक, असे दोनच नांगर आख्या हिंदुस्थानांत होते. शेती सुधारण्याचे आणखी दुसरेहि उपाय, म्हणजे, जनावरांची पैदास, त्यांच्या आरोग्याची काळजी, पशु डॉक्टरची योजना, जनावरांचे स्वच्छ व व्यवस्थेशीर गोठे, वगैरे गोष्टीकडेहि ते स्वतः जातीने लक्ष देत. अशी चोख व्यवस्था त्यावेळच्या सरकारी प्रयोगक्षेत्रांतहि आढळून येत नसे. अशा रितीने, कापूस, ज्वारी, शेंगदाणा, ऊस वगैरेचे उत्पादन वाढवून, अप्पासाहेबांनी आपल्या हयातभर, यशस्वी रितीने शेती चालविली; व अद्यापहि त्यांचे वंशज ती चालवीत आहेत. या शेतीसुधारणेमुळे, इसवीसन १८८० पूर्वी ज्या १०० एकर जमिनीला १५० रु. खंड द्यावा लागे, त्याची वाढ होत होत, सन १९०० नंतर ५०० ते ७०० रुपये, व हल्ली ६००० रुपयांपर्यंत झाली आहे.

हल्लींचें लोकराज्य शेतीचें उत्पादन वाढविण्याकरितां, मालक व कूळ यांचे संबंध योग्य राहण्याकरितां विशेष खटपट व कायदे करीत आहे. तथापि, अर्ध्या शतकापूर्वी, परकीय राज्यांतहि, हीं सर्व तत्वे अम्मलांत आणण्याचें कार्य स्वतः करून, दुसऱ्याकडून करवून, लोककल्याणाचीं तत्वे त्रिकालाबाधित कशीं असतात, मात्र “ योजकस्तत्रं दुर्लभः ” कसा असतो याचें प्रत्यंतर आणून दिलें.

अशा प्रकारें, सचोटीचा व्यापार व उत्तम शेती, यांत शिगोशिंग यश मिळविल्यानंतर, अप्पासाहेबांचें लक्ष सोलापुरांत एखादी गिरणी चालूं करावी, या दिशेकडे वळलें. व त्याबाबत त्यांना अंतःप्रेरणा झाली.

व्यापारांतील उच्चांक

स्वतःजवळ जें आहे, तें दुसऱ्याला देण्यांत
वंचना न करणें, हेंच व्रत होय-

[महात्मा बसवेश्वर].

व्यापार आणि शेती यांचा व्याप व स्वपर कल्याण करण्याचा प्रचंड उद्योग पाहून, हा एवढा अवाढव्य खर्च अप्पासाहेबांना कसा परवडतो, याबद्दल पुष्कळांना अचंबा वाटत असे. आणि या संबंधांत अप्पासाहेबांना कित्येक लोक खुलासा विचारीत व त्यांचेबरोबर चर्चाहि करीत. परंतु यांत कांहीं गूढ नसल्यामुळे, व अशा प्रकारचें गूढ ठेवावयाचें नाहीं, असा अप्पासाहेबांचा वाणा असल्यामुळे, अप्पासाहेबाहि खुल्या दिलानें खुलासे व चर्चा करीत. अशा रीतीनें व्यापार व शेती चालूं असतां, पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्याद्वारे, महाराष्ट्रांत नवीन स्वदेशी उद्योगधंद्यांची सुरुवात व वाढ करावी, अशी चळवळ चालूं होती. त्या चळवळीचे नेते अप्पासाहेबांचे स्नेहीच होते. कै. चिपळूणकर, कै. आगरकर, व कै. लोकमान्य टिळक यांचें केसरी पत्र सुरू झालें, आणि राष्ट्रीय सभेचीहि प्राणप्रतिष्ठा झाली. त्यांतूनहि स्वदेशी उद्योगधंदे ऊर्जितावस्थेस आणण्याची चळवळ चालूं होती. या चळवळीचे प्रमुख कै. लोकमान्य टिळकांचे एक मित्र, कै. नामजोशी, हे होते. त्यांचा व अप्पासाहेबांचा स्नेह जुळला होता. यापूर्वी थोडेच दिवस अगोदर, मुंबई शहरांत सुताच्या गिरण्या चालूं झाल्या होत्या. १० डिसेंबर १८७४ रोजी “ सोलापूर स्पिनिंग अँड वीव्हिंग मिल ” (इल्ली जिला जुनी गिरणी म्हणतात ती) स्थापन

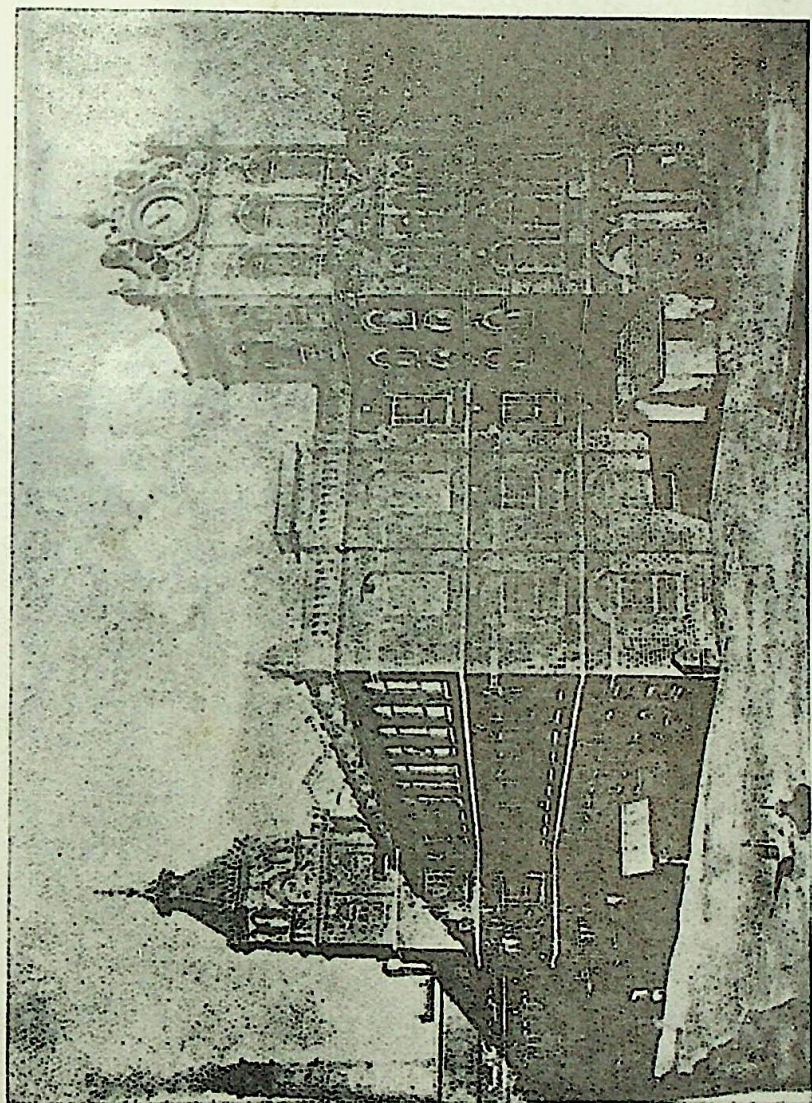
करण्याचें जाहीर झालें. २८ डिसेंबर १८७६ ला ही गिरणी प्रथम सुरू झाली. आरंभी, ही गिरणी यथातथाच चालली होती. त्यामुळे गिरणीच्या उद्योगधंद्यांत मांडवल गुंतविण्याची कल्पना धनिकांना कशीशीच वाटे. परंतु याच कारणामुळे अप्पासाहेबांची चिकित्सक बुद्धि तिकडे वळली. लोकांतील बेकारी व दारिद्र्य नाहीसें व्हावयाचें असेल, तर लोक अधिकाधिक उद्योगी बनले पाहिजेत, उद्योगधंद्याची वाढ झाली, तरच त्यासंबंधाची आस्था, कळकळ, व प्रेम लोकांत उत्पन्न होऊं लागेल; अशी अप्पासाहेबांची दृढ निष्ठा होती. दुष्काळी परिस्थितीत आलेल्या अनुभवा-मुळे, बहुजन समाजांत वर्गद्वेष न वाढतां वर्ग-सहकार व वर्ग-प्रेम वृद्धिंगत होणें जरूर आहे, असें त्यांस प्रामाणिकपणें वाटे; आणि त्याकरितां नवीन उद्योगधंद्याचें क्षेत्र खुंडाळीत असतां, गिरणीचा उद्योग त्यांच्या दृष्टिपथांत आला.

गिरणीच्या धंद्याकडे अप्पासाहेबांचें लक्ष अधिकाधिक आकृष्ट होत असतां, सोलापूरची गिरणी बरोबर कां चालत नाही, याचें कोडें त्यांना पडलें. त्याचीं कारणें शोधून काढण्याकरितां, ते मुंबईस गेल्या वेळीं, तेथील गिरणीमालकांना भेटून, त्यांच्याशीं चर्चा व विचारविनिमय करीत. या विषयासंबंधीचे ग्रंथ ते स्वतः खरेदी करून, वाचून, त्याचें मनन करीत. सोलापुरास एक गिरणी असतां, दुसरी काढणें फायदेशीर होईल कां, याबद्दलहि त्यांचे विचार चालूं असत. पुष्कळ लोक त्यांना दुसरी गिरणी सुरू करण्याबद्दल उत्तेजन देत, तर कांहीं लोक त्यांचा अवसानघातहि करीत. या शृंगारपत्तीतून मार्ग काढण्यासाठीं अनुभविक तज्ज्ञांचा सल्ला घेणें त्यांना आवश्यक वाटूं लागलें. म्हणून मूळजीजिठा पेढीचे मालक, शेठ धरमदा व शेठ लक्ष्मीदास खिमजी, यांच्याबरोबर त्यांनीं मुंबई येथें उहापोह केला. या दोघांनीं मात्र अप्पासाहेबांच्या गिरणी स्थापनेच्या विचाराचा जोरदार पुरस्कार केला, व अप्पासाहेबांचा गिरणी उभारण्याचा विचार कायम झाला.

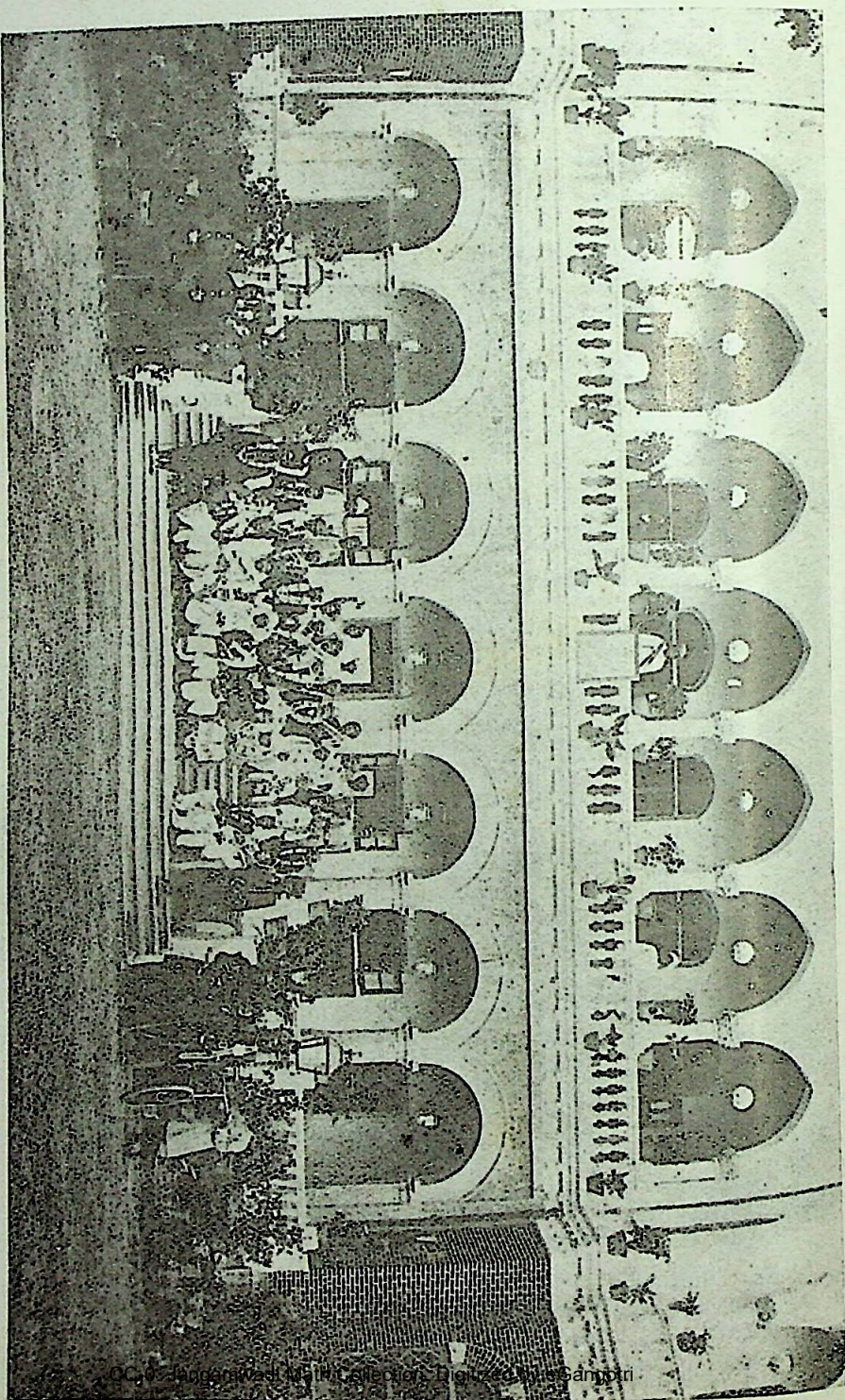
विचारापुढची पायरी म्हणून, अप्पासाहेब ताबडतोब गिरणीधंद्याची सर्व कच्ची माहिती मिळविण्याच्या उद्योगास लागले. कारण, “पायाशुद्ध सुरुवात म्हणजे, अर्थ यश” ही त्यांची बालंबाल खात्री होती. ही माहिती मिळविण्यासाठीं त्यांनीं सतत सहा महिने मुंबईस मुकाम ठोकला. या मुदतींत मुंबईच्या सर्व गिरण्यांतून हिंडून, व्यवस्था, एंजिनिअरिंग,

सूतकताई, विणकाम, अँडमिनिसट्रेशन, संरक्षण वगैरे सर्व खात्यांसंबंधीची सर्व बारीक सारीक माहिती मिळवून, निरनिराळ्या गिरण्यांतून मिळाविलेल्या माहितीचा तौलनिक अभ्यास करून, त्या गिरण्यांच्या यशापचशाची उपपत्ति मनाशी कायम केली. यानंतर मांडवलदार, कारागीर, सूत व कापडव्यापारी, यांच्यातील बड्या बड्या घेंडांशीहि त्यांनी जरूर ती चर्चा केली. या सर्व उद्योगाचा परिणाम असा झाला की, मुंबईतच गिरणी उमारावी, व त्याकरिता जरूर ते मांडवल व सहाय्य देण्याची आश्वासने, त्यांना मिळाली. परंतु अप्पासाहेबांच्या मनाचा ओढा सोलापूरचा लौकिक वाढवावा, व सोलापूर जिल्ह्याचें दारिद्र्य दूर करावें, याकडेच विशेष होता. म्हणून मुंबईत जरूर ती सर्व माहिती मिळविल्यानंतर, गिरणी स्थापनेच्या दृष्टीने त्यांनी सोलापूरच्या परिस्थितीचा बारकाईने अभ्यास केला; आणि सोलापुरांत एक दोनच नव्हेत, तर चांगल्या सहा गिरण्या फायदेशीर रीतीने चालूं शकतील, असा पुढील पन्नास वर्षांच्या भावी इतिहासाचा कायास बांधून, त्यांनी आपला सिद्धांत कायम केला. मूळजी-जेठा पेढीचे एजंट, शेठ धरमसी, हे सोलापुरास आले असतां, अप्पासाहेबांनी त्यांच्यापुढे सोलापूरची सर्व परिस्थिति व आपला सिद्धांत, यांची व्यवस्थेशीर मांडणी केली. त्यांचा विचार करून, गिरणी सोलापुरांतच अवश्य काढावी, व सोलापूर हेंच गिरणीच्या स्थापनेस योग्य स्थळ आहे, असा त्यांनी सल्ला दिला. त्यामुळे अप्पासाहेबांच्या विचारास दुजोरा मिळून, त्यास निश्चयाचें स्वरूप आलें.

अप्पासाहेबांचा हा निश्चय सोलापूर येथील श्रीमंत वीरचंद दीपचंद यांच्या कानावर गेला. तेव्हां ते अप्पासाहेबांकडे मुद्दाम आले; व “सोलापुरांत गिरणी स्थापनेच्या फंदांत तुम्ही पडूं नका, आहे तीच गिरणी रें रें करित चालली आहे, या गिरणीतील २७ हजार चात्यांवर निघालेले सूत वेळेवर न खपल्याने काम बंद ठेवावें लागतें. साचे तसेच पडून आहेत,” वगैरे अडचणींचा पाढा त्यांनी वाचला. सोलापूर जिल्ह्यांत कापूस होत नाही, तो लांबून आणावा लागतो. सोलापूरची कापसाची पेठ कित्येक वर्षांपासून बंद झालेली होती. आसपासचा मोंगलाईतील कापूस बाशी मार्गानें मुंबईस जातो, वगैरे कारणांमुळेहि सोलापुरांत गिरणी स्थापनेच्या घाडसापासून अप्पासाहेबांस परावृत्त करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. श्रीमान् शेठ वीरचंद दीपचंद यांचा हा सल्ला अप्पासाहेबांनी शांतपणें

दी नरसिंगगिरजी मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लि. सोलापूर
ही गिरणी अद्यापहि “ वारद गिरणी ” म्हणून ओळखली जाते.

दी नरसिंगगिरिजी मॅन्शुफेन्चरिंग कंपनी लि. सोलापूर, चा उद्घाटन समारंभ, ता. १८ मार्च १८९८ इ.

ऐकून घेतला. तथापि रेल्वे, वा म्युनिसिपालटी यांच्या दप्तरांतून गिरणीचा देशी, परदेशी माल सोलापुरांत किती येतो, यासंबंधी मिळविलेल्या माहितीच्या आधारे, आणि सोलापूर जिल्ह्यांतील जमिनीतून कापसाची पैदास वाढविणें शक्य आहे, या त्यांच्या खात्रीवरून, सोलापुरांत गिरणी चालणें मुळीच अशक्य नाही, उलट ती फायदेशीर कशी होईल, हें अप्पासाहेबांनी शेठजीस पटवून देऊन, सोलापुरांत गिरणी स्थापनेची आपली तयारी असल्याची जाणीव करून दिली.

इतक्या तयारीनंतर, एका विनंति-पत्रकाच्याद्वारे, सोलापुरांत गिरणी निघणार, हें अप्पासाहेबांनी सर्वत्र जाहीर केलें. मांडवल व भागीदार मिळविण्याचा उद्योग सुरू झाला. नवीन व्यापारी धाडसास येणाऱ्या अडथळ्यांचा अनुभवहि त्यांना येऊ लागला. मुंबईचे शेठ धरमसी यांनी, मांडवल पुरविण्याचें दिलेलें खात्रीचें आश्वासन ऐनवेळी परत घेतलें. “माहितगार व कर्तबगार माणसें वाटल्यास पुरवितो; परंतु कांहीं खासगी अडचणीमुळें, सोलापुरांतील तुमच्या या नव्या उद्योगांत मला सामील होतां येत नाही, याबद्दल दिलगिर आहे, मांडवलाची सोय तुम्ही दुसरीकडे पहावी,” असेंहि शेठजींनी अप्पासाहेबांस सांगून टाकलें. अप्पासाहेबांनी या अवसानघातामुळें, खचून न जातां, लक्ष्मीदास खिमजीची भेट घेऊन, त्यांना आपली सर्व योजना समजावून सांगितली. त्याचा गैरफायदा घेऊन, लक्ष्मीदासांनी स्वतःचीच “लक्ष्मी” नांवाची गिरणी सोलापुरास उभारण्याचें ठरविलें; आणि शेठ मुरारजींनीहि जुन्या गिरणीत चात्यांची संख्या वाढविली. अप्पासाहेबांना निराशेचा हा दुसरा धक्का बसला. तरीहि, ते खचले नाहीत. त्यांनी ताबडतोब मोरनीचे ठाकूरसाहेबांना गांठलें, खटाव गोवर्धनदासांची भेट घेतली, त्यांच्याशी विचाराविनिमय केला, आणि त्यांच्याकडून मदतीचें आश्वासन मिळविलें. अप्पासाहेबांचा रुबाबदार चेहरा, मोहक संभाषणपद्धति, आपले विचार स्पष्ट करून सांगण्याची शैली, या गुणांचा त्यांना कोणावरहि छाप पाडण्यास उपयोग होत असे.

अप्पासाहेबांच्या या नव्या गिरणीच्या स्थापनेची योजना हैद्राबाद संस्थां-नांतील गुरुगुसाई, राजाबहादूर ग्यानगिरजी, यांच्या कानांवर गेली. हे गुसाई महाराज कोट्याधीश असून, आपली संपत्ति कोणत्या तरी उद्योगधंद्यांत मांडवल म्हणून गुंतवावी, असें त्यांच्या मनांत होतें. अप्पासाहेबांनी त्यांची भेट घेऊन, आपली योजना त्यांना सादर केली. ती त्यांना पटली. ग्यान-

गिरजीनीं, गिरणीत आपला दहा आप्यांचा भाग ठेविल्यास, लागेल तेवढे मांडवल माफक व्याजानें पुरविण्याचें आश्वासन दिलें. गिरणीसाठीं जागा मिळविणें, इमारत बांधणें, यंत्रसामुग्री आणवून ती उभारणें व चालविणें, यासंबंधीची सर्व खटपट अप्पासाहेबांनीं करावी असें ठरलें. यासंबंधीचे सर्व कायदेशीर कागदपत्र तयार करण्याचें काम उभयतांनीं भुवईच्या एका सॉलिडिटरकडे सोंपविलें. कराराचा खर्चा तयार झाला. उभयतांच्या सहा होणार, तोंच माशी शिकली. ग्यानगिरजीतर्फे, त्यांचे शिष्य राजा नरसिंगगिरजी, हे करारावर सही करणार होते; परंतु कोणातरी ऐनवेळीं त्यांचा बुद्धिभेद केला, आणि ते सही करण्यास कांकूं करूं लागले. अप्पासाहेब पुन्हां ग्यानगिरजींना भेटले. त्यांना सर्व वस्तुस्थिति समजावून सांगितली व त्यांनीं त्यांच्या शंकांचें निरसन केलें. शेवटीं करार कायम झाला.

यानंतर, अप्पासाहेब गिरणीकरितां जागा मिळविण्याच्या खटपटीस लागले. त्यावेळीं सोलापुरास लोकहितवादींचे चिरंजीव, देशमुख, हे कलेक्टर होते. त्यांनीं अप्पासाहेबांना, हल्लीं राजा नरसिंगगिरजी मिल ज्या जागेवर आहे, ती जागा देण्याचें कबूल केलें होतें. परंतु, आयत्यावेळीं, देशमुख बदलून गेले, आणि त्यांचे जागेवर मॉरिसन् नांवाचे गोरे गृहस्थ आले. अप्पासाहेबांच्या गिरणीच्या संस्थापनेस विघ्नें आणार्वात, असा त्यांच्या हितशत्रूंचा एक वर्ग होताच. त्यांनीं अप्पासाहेबांना ही जागा मिळूं नये, अशी कलेक्टरकडे कारवाई केली. त्यामुळे, मॉरिसननें जागा देण्याचें नाकारलें. अप्पासाहेब या नकारामुळे गांगरले नाहींत. त्यांनीं थेट गव्हर्नरास गांठलें. ही वेळ १८९५-९६-९७ सालांतील दुष्काळी परिस्थितीची होती. प्लेगच्या सांथीचा उद्भव नवीनच झाला होता. लोकांत असंतोष भडकला होता. बेकारीनें कहर केला होता. अशावेळीं “ सोलापूर जिल्ह्यांतील असंतोष व बेकारी यांवरील तोडगा म्हणून, मी गिरणीचें काम सुरू करीत आहे, तेव्हां मला जागा मिळालीच पाहिजे, ” अशी अप्पासाहेबांनीं गव्हर्नरांस गळ घातली. गव्हर्नरांनीं कमिशनरास लिहीलें. कमिशनरांनीं सोलापुरास समक्ष येऊन चौकशी केली, आणि गिरणीसाठीं जागा मंजूर केली. अशा रीतिनें, मॉरिसन आणि त्याचे बगलबच्चे यांना अप्पासाहेबांनीं काट शह दिला, व कार्य साधलें.

जागेचा प्रश्न मिटल्याबरोबर, इमारतीचा नकाशा व अंदाजपत्रक तयार करण्यांत आलें. यंत्रसामुग्रीच्या खर्चाचा अंदाज निश्चित झाला. ग्यानगिरजीकडे यासंबंधीचा तक्ता खाना झाला. हें अंदाज-पत्रक पाहिल्यावर ग्यानगिरजींनीं निरनिराळ्या शंका-कुशंका काढण्यास सुरवात केली. आजच एवढी मोठी इमारत कशाला पाहिजे ?—२० हजार चात्या, एकदम कशाला ? १३२० हॉर्स पॉवरच्या एंजिनची जरूरी काय ? ” वगैरे वगैरे. या शंकाकुशंकांचें निरसन, “ आज २० हजार चात्यांची जरूर आहे, कारण, त्या लौकरच दुप्पट, तिप्पट, कराव्या लागतील. वेकारीच्या काळांत, एकदमच वाढत्या उद्योगधंद्याचा अंदाज घेऊन, मोठी इमारत बांधून ठेवल्यास, ती कमी खर्चात होऊन, अंती फायदेशीर होईल; जुनी गिरणीवाले आतांच चात्यांची संख्या दुप्पट करित आहेत, व लक्ष्मीदासची, नवी लक्ष्मी गिरणी निघणार आहे, त्याच्याशी टक्कर देण्याची तयारी आजच करणें अधिक फायद्याचें आहे; ” वगैरे युक्तिवाद अप्पासाहेबांनीं केले. शिवाय, “ गिरणीस काहीं नुकसान आलेंच, तर, त्यांत माझाहि वांटा आहे, तेव्हां मलतेंच धाडस मी कसा करीन ? ” असेंहि अप्पासाहेबांनीं ग्यानगिरजीस पटवून देऊन, अंदाजपत्रक मान्य करवून घेतलें.

गिरणीची कल्पना इ. स. १८८७-८८ सालांत स्फुरली, व ती कल्पना मूर्त स्वरूपांत आणण्यासाठीं खटपट करतां करतां व आलेलीं विघ्नं निस्तरतां निस्तरतां, १८९६ साल उजाडलें; आणि “ धी राजा-बहादूर नरसिंगागिरजी मिल ” एकदांची रजिष्टर झाली. यापूर्वी ५ डिसेंबर १८९१ ला जुन्या गिरणीस आग लागून, ती नष्टप्राय झाली होती. ती १८९३ सालांत पुन्हां उभारण्यांत आली. तसेंच १८९६ सालांतच खिमजीची नवी “ लक्ष्मी ” मिलहि रजिष्टर झाली. अशा रितीनें, १६ नोव्हेंबर १८९७ ला, नरसिंगागिरजी मिल्सचा पाया दृढ झाला; व त्याचबरोबर वरील दोन गिरण्यांचीहि कामें चालूच होती.

सोलापुरांत आज ज्या गिरण्या आहेत, त्या सर्वांत इमारतीच्या बांधकामाच्या मजबुतीच्या आणि कलाकौशल्याच्या दृष्टीनें अत्यंत सुंदर अशी हीच गिरणी दिसते. बांधकामास सुरुवात झाल्यापासून यंत्रसामुग्री बसवून गिरणी सुरू होईपर्यंत, १६ नोव्हेंबर १८९७ ते १३ फेब्रुवारी १८९८

इतका काल गेला. या कामावर अप्पासाहेब स्वतः दररोज ६-७ तास उमे राहून, सारखी देखरेख करीत. त्यांच्या वयाच्या ४७-४८ वर्षांच्या सुमाराचा हा काल होता. या वयांत ते जे शरीरकष्ट करीत, ते पाहून आजचा ऐन उमेदीतील २५-३० वर्षांचा तरुणहि थक्क होईल. शिवाय त्यांचा खासगी आचारधर्म अत्यंत कडक, स्नानपूजा होण्यापूर्वी अन्नपाण्याला स्पर्श नाही, अशा परिस्थितीत इतके श्रम करणे, म्हणजे एक दिव्यच होतें. गिरणीच्या महाद्वारावर “ धी राजावहादूर नरसिंग-गिरजी मिल ” असे नांव कोरलेलें असलें, तरी, अप्पासाहेबांच्या वरील-प्रमाणें सतत परिश्रमांमुळे या गिरणीचें “ वारद गिरणी ” हेंच नांव सर्वसामान्य जनतेच्या तोंडीं झालें, व तें आजहि कायम आहे. दुष्काळाच्या दिवसांत गरीब मजुरांच्या पोटांत दोन घास घालण्याचें श्रेय जें या गिरणीस मिळालें, त्यास, अप्पासाहेब वारद हे सर्वस्वी कारण आहेत, अशी त्या गरिबांची सार्थ समजूत होती, हेंहि “ वारद गिरणी ” असें सर्वतोमुखी होण्यास आणखी एक कारण झालें असल्यास नवल नाही.

गिरणीचा एकंदर व्यवहार फायदेशीर होण्याकरितां म्हणून त्यांनी ज्या ज्या गोष्टी केल्या, त्यांत पुढील गोष्टींचाहि समावेश होतो:-

(१) गिरणी मजुरांना कामावर येण्यास सोईचें पडावें, म्हणून, त्यांना रहाण्यासाठीं गिरणीच्या आसपासच चाळी बांधण्यांत आल्या. ही कल्पना अप्पासाहेबांच्या पूर्वी दुसऱ्या कोणासहि आली नव्हती. गिरणी-कडे जाण्यायेण्यांत होणारा मजुरांच्या शक्तिचा अपव्यय कमी झाल्यास, त्यांच्या उत्पादक शक्तींत वाढ होते, ही कल्पना मनाशीं बांधून, अप्पासाहेबांनीं ही सोय केली. (२) मजुरांच्या व त्यांच्या मुलाबाळांच्याहि शिक्षणाची सोय व्हावी, व मजुरांची त्यासंबंधींची चिंता दूर होऊन, त्यांच्या मनावरचा ताण कमी व्हावा, म्हणून शाळा उघडण्यांत आल्या. (३) स्पृह्यास्पृह्य अगर जातीय विचार यांस थारा न देतां, सर्वांचें शिक्षण एकत्र चाले, कर्तबगार व बुद्धिवान् अशा मुलांना त्यांच्या त्यांच्या आवडीच्या उद्योगधंद्यांचें व कलांचें शिक्षण देण्यांत येऊन, योग्य कामावर त्यांना नेमून येण्यांत येई. (४) गिरणीमजुरांतील बंधुभावाची वाढ व्हावी, व गिरणी चालकाविषयीहि त्यांना आपलेपणा वाटावा, म्हणून, त्यांच्या श्रद्धायुक्त धार्मिक भावनेस वळण देण्याकरितां गिरणीच्या आवारांत गणपतीचें मंदिर बांधण्यांत घेऊन, त्यांत गणपतीच्या सुंदर

मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत आली. (५) मजुरांच्या सोईसाठी स्वतंत्र सुतिकागृह व दवाखाना बांधावा, अशी अप्पासाहेबांची फार मनीषा होती, परंतु, भागीदारांच्या संमतीच्या अभावी, त्यांना तो बेत रहित करावा लागला. तथापि म्युनिसिपालिटीच्या दवाखान्याचा उपयोग मजुरां-साठी विशेष तऱ्हेने व्हावा, म्हणून, त्या दवाखान्याला मदत देण्यास सुरुवात केली गेली. (६) व्यापारी शिक्षणाच्या सोईकरिता व्यापारी शाळा स्थापणे व वाढविणे, या गोष्टी अप्पासाहेबांनी म्युनिसिपालिटीतर्फे करविल्या; आणि मजुरांच्या व गांवांतील इतर गरिबांच्या मुलांच्या व्यापारी शिक्षणाची सोय केली.

अशा प्रकारे गिरणींतील सर्व लहान-मोठ्या कामगारांत गिरणीसंबंधी आपलेपणाची भावना निर्माण करण्याकरिता, त्यांनी इतक्या गोष्टी केल्या. या कामी, कांही कमी अधिक खर्च आला, व त्याबद्दल भागिदारांनी तक्रार केली, तर तो सर्व जादा खर्च अप्पासाहेब बिनबोभाट स्वतःकडे लावून घेत.

मोठमोठे उद्योगधंदे समाईक व राष्ट्रीय मालकीचे झाले पाहिजेत, अशी समाजवादी प्रवृत्ति आज जी दिसत आहे, त्या प्रवृत्तीचे वीज अर्धशतका-पूर्वीच धर्मनिष्ठ अप्पासाहेब वारदांच्या मनांत रुजल्याचें, वरील त्यांच्या सर्व उद्योगामुळे, स्पष्ट होतें. परमेश्वराने अप्पासाहेबांना थोडें अधिक आयुष्य दिलें असतें, व मांडवलदार, भागिदाराचें सहकार्य त्यांना लाभलें असतें, तर सर्व हिंदुस्थानांत वारद गिरणीने पहिली राष्ट्रीय गिरणी म्हणून मानाचें स्थान पटकावल्याचें चित्र आज दिसलें असतें. परंतु (Man proposes & god disposes) “मानव ठरवी नि देव जिरवी” हेंच खरें !

याप्रमाणें सर्व बाजूंनी सजता केल्यानंतर, गिरणीचा कारभार सुव्यव-स्थित कसा चालेल, मजूर आत्मीयतेने भरपूर कामाचा उठाव कसा कर-तील, आणि उत्पादनशक्ति कशी वाढेल, इकडे अप्पासाहेबांनी आपलें लक्ष लाविलें.

मजुरांच्या कामाची तपासणी करण्याकरिता एक तपासनीस नेमण्यांत आला. कमीतकमी सुताची नासधूस करून, ठराविक वेळांत, नेमून दिलेलें काम व्यवस्थित करणाऱ्या मजुरांच्या जागेवर हिरवे निशाण लावून, अशा

मजुरांची नांवनिशी अप्पासाहेबांकडे दररोज या तपासनिसास कळवावी लागे. या यादीतील ज्यांचे काम अप्पासाहेबांना पसंत पडे, त्यांना ठरलेल्या वेतनापेक्षा एक आणा अधिक देण्यांत येई. सर्वत्र महिनाभर व वर्षभर अशा तऱ्हेने दिनचूक काम करणाऱ्यास महिनाअखेर व वर्षाअखेर बक्षिसे देण्यांत येत. या युक्तीने मजूर आस्थापूर्वक आणि काळजीने काम करीत, व मालहि उत्तम प्रकारचा निघे.

याप्रमाणे तयार झालेल्या मालाच्या वाहतुकीस कमी खर्च येऊन, तो फायद्यांत पडावा, या उद्देशाने अप्पासाहेबांनी रेल्वेएजंटस भेटून, कापसाच्या वाहतुकीचे रेल्वेभाड्यांत सवलत मिळविली. रेल्वेचा सायडिंग फाटा कारखान्याच्या हद्दींत आणविला. या खटपटीचा फायदा इतर गिरण्यांनाहि मिळाला, व पर्यायाने अप्पासाहेबच त्यास कारणीभूत झाले.

मुंबईच्या मिल ओनर्स असोसिएशनतर्फे इंग्लंड वगैरे देशांत हिंदुस्थानांतील गिरण्यांचे फिरते एजंटस् असावेत, व हिंदुस्थानांतील गिरण्यांचा माल परदेशांत जास्त खपावा, म्हणून अप्पासाहेबांनी पत्रव्यवहार सुरू केला. परंतु इतर गिरणीवाल्यांच्या सहानुभूतीच्या व सहाय्याच्या अभावी हा प्रश्न अनिर्णितच राहिला. इतर गिरण्यांनी दुर्लक्ष केलें, तरी आपल्या गिरणीचे खास दुकान जपान वगैरे देशांत असावे, व तेथील माहिती आपणांस सुलभतेने मिळावी, यासाठी अप्पासाहेबांनी पत्रव्यवहार सुरू केला.

सोलापुरांतील गिरण्यांना लागणारा कापूस सोलापूर जिल्ह्यांतच पिकविला जावा, याबद्दलहि अप्पासाहेबांची खटपट चालू होती.

आपण सुरू केलेला हा गिरणीचा उद्योग अत्यंत यशस्वी व्हावा, म्हणून वरीलप्रमाणे सदर धंद्यास उपयोगी अशा निरनिराळ्या गोष्टींचा परामर्श अप्पासाहेबांनी घेतला.

१८ मार्च १८९८ रोजी गिरणीच्या उद्घाटनाचा फार मोठा जाहीर समारंभ करण्यांत आला. या समारंभाचे वेळी, गिरणी स्थापनेच्या कामी ज्यांच्या श्रमाचा व चातुर्याचा विशेष उपयोग झाला होता, त्या सर्वांना ज्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुरूप बक्षिसे देऊन गौरविण्यांत आले. या बक्षिभांची कल्पना नरसिंगगिरजींना पटली नाहीं, म्हणून अप्पासाहेबांनी तो खर्च स्वतः सोसला.

गिरणीची भरभराट व्हावी, म्हणून अप्पासाहेबांनी जी ही सर्व खटपट, त्यांना सुचेल त्याप्रमाणे केली, ती कितपत बरोबर आहे, याचा पडताळा पहाण्यासाठी त्यांनी सर्व हकीकत न्या. मू. रानडे यांना पुणे येथे समक्ष भेटून सांगितली. भागिदारीच्या कराराची माहितीहि त्यांना याच वेळी देण्यांत आली. न्या. मू. रानड्यांनी सर्व हकीकत ऐकून घेऊन, भागिदारीवर उभारलेले धंदे आपल्याकडे कसे टिकत नाहीत, कै. नामजोशी यांना भागिदारीच्या धंद्यांत कटु अनुभव घेऊन, ते कसे बुडाले, भागिदारीच्या धंद्यांत नफेबाजीस बळी न पडणाऱ्या समानशील भागिदारांचा कसा अभाव आहे, वगैरे सांगून धोक्याची सूचना दिली; व गिरणीचा धंदा सावधगिरीने करण्याबद्दल सल्ला दिला. वें. होसाळींच्या संबंधांत न्या. मू. रानड्यांनी दिलेला सल्ला बरोबर ठरला होता, (यासंबंधीची हकीकत पुढे देण्यांत आली आहे.) त्यामुळे, अप्पासाहेबांची श्रद्धा त्यांच्यावर विशेषच होती. याही बाबतीत त्यांचा सल्ला अप्पासाहेबांना विचारणीय वाटला; आणि तो डोळ्यांपुढे ठेवून, गिरणी भरभराटीस आणण्याकरिता ते अधिकाधिक सावधगिरी व मेहनत घेऊ लागले.

गिरणीच्या यंत्रालयाकडे व रंगखात्याकडे अप्पासाहेब जाताने लक्ष घालीत. केलीको प्रिटिंग, डाइंग, वगैरेचें शिक्षण स्वतःचानें देऊन, हिंदी तज्ञ तयार करण्याची खटपट करून, त्या खात्यांतील युरोपियन व तत्सम कलावंतांचें महत्त्व कमी करण्यांत आलें. अशा धंद्यांत गोरगरिबांना संधि मिळावी, म्हणून दक्षता घेण्यांत येई. महार, वडार इत्यादि मागासलेल्या जातीच्या लोकांना सुतारकाम, लोहारकाम, गवंडीकाम, विणकाम वगैरेत तरबेज करण्यांत आलें. सन १९०० साली सरकारकडून गिरण्यांकडे अशी सूचना आली, की, महारांच्या मुलांसाठी प्रत्येक गिरणीने एक एक वेगळी शाळा काढावी. अप्पासाहेबांनी ताबडतोब आपल्या रुईच्या गुदामांतील जागा, अशा शाळेकरिता मोठ्या आनंदाने दिली. पुढे ती शाळा केवळ महारांसाठी न रहाता, सर्वांनाच खुली झाली. अशा तऱ्हेने फारसा गाजावाजा न करिता, स्पृष्ट्यास्पृष्ट भेद नाहीसा करण्याचें श्रेय अप्पासाहेबांनी मिळविलें.

विशेष बुद्धिमान् अशा नोकराकडे अप्पासाहेबांचें विशेष लक्ष होतें. या गिरणींत बसलिगप्पा कल्याणशेड्डी (विद्यमान सुदर्शनकार रा. सा.

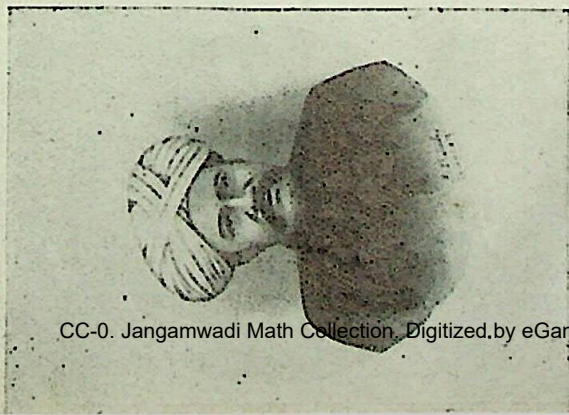
कल्याणशेटी B. A. LL. B. यांचे चुलते) म्हणून दरमहा ८ रु. पगारावर कारकून होते. रंगकामाकडे त्यांच्या बुद्धीचा कल आहे, ही गोष्ट अप्पासाहेबांच्या लक्षांत आली. त्यांनी कल्याणशेटींचा वर्ग ताबडतोब रंगखात्याकडे केला. त्या कामांत कल्याणशेटी इतके प्रवीण झाले, की त्या कामांतील तज्ञ म्हणून त्यांना १५० रुपयांपर्यंत बढती मिळाली. याच कामाकरितां लागणारा तज्ञ निदान ५-६ शें रुपये दरमहा खाऊन गेला असता, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून, अप्पासाहेबांनी पगाराव्यतिरिक्त घर बांधून देणें, व इतरहि प्रकारचें सहाय्य कल्याणशेटींना केलें. याचप्रमाणें इतरहि कांहीं लोकांना अहमदाबाद, दिल्ली, कानपूर वगैरे ठिकाणी पाठवून, उच्च धंदे-शिक्षण देवविण्याची तजवीज करण्यांत आली.

या गिरणीच्या मालाचे नमुने दावणगिरी, वल्लारी, सिकंदराबाद येथील बाजारपेठांत पाठवून, मालाच्या उत्कृष्टपणाची शिफारसपत्रें अप्पासाहेबांनी मिळविली, आणि या प्रमुख बाजारपेठा काबीज केल्या.

याप्रमाणें गिरणीच्या धंद्यांत अप्पासाहेबांनी आपली सर्व बुद्धिमत्ता व उत्साहशक्ति ओतून, तो धंदा ऊर्जितावस्थेस पोहोचविण्याची पराकाष्ठा चालविली होती. अशा वेळी कांहीं संकीर्ण प्रश्न त्यांच्यापुढें उभे रहात, आणि तेहि ते मोठ्या शिताफीने आणि स्वार्थपरार्थास उपयुक्त अशा रीतीने सोडवीत.

त्यांपैकी कांहींचा उल्लेख खाली करण्यांत येत आहे.

(१) मेकॅनिकल एंजिनिअर होण्याकरितां, कमीतकमी तीन वर्षे कोणत्या तरी गिरणींत उमेदवारी करून एंजिनिअरचें सर्टिफिकेट मिळवावें लागे. गिरणीतील कायम एंजिनिअर लोक या संधीचा गैरफायदा घेऊन, सर्टिफिकेट देण्याकरितां उमेदवाराकडून पांच पांचशें रुपयांचें बक्षीस अडवून घेत, व उमेदवारहि “अडलेल्या नारायणा” प्रमाणें त्यांचे पाय धरून मुकाट्याने पैसे देत. याचा दुष्परिणाम हुषार पण दरिद्री उमेदवाराला भोगावा लागे; आणि त्याचें जन्माचें नुकसान होई. एंजिनियरांची ही लबाडी अप्पासाहेबांच्या लक्षांत येऊन, गरिबावद्दलची त्यांची भूतदयावृत्ति जागृत झाली, आणि एंजिनिअर नेमतांना त्यास पहिली अट ही घालण्यांत येई की, त्यानें उमेदवारांकडून सर्टिफिकेटाकरितां एक छदामहि न घेतां, त्यास आपली विद्या प्रामाणिकपणें शिकविली पाहिजे. ते येथेंच थांबले

राजाबहादूर

ग्य नगिरजी जसपतगिरजी महाराज

पुण्यश्लोक वारद

राजा नरसिंगगिरजी

राजा ग्यानगिरजी महाराज

☆ वा. दसरा समारंभ ☆

पुण्यश्लोक वारद विजयादशमीस मोठ्या समारंभातें सीमोहधन करून, वडिलांचे समाधीचे दर्शन पूजनांकरितां जात असत. ही प्रथा अद्याप चालू आहे.

नाहीत, तर हुषार व योग्य उमेदवार आढळतांच, ते त्याला आपल्या गिरणीत नेमून घेत; व कर्तव्यबुद्धीने त्याच्या खाण्यापिण्याचा खर्च खास-गीतून करून, व त्यास सर्टिफिकेट मिळवून देऊन, त्याचा जन्माचा दुवा घेत.

(२) बसलिंगप्पा कल्याणशेठ्ठी यांचें उदाहरण पूर्वी आलेंच आहे. त्याचप्रमाणें नवरोजी नसरवानजी या कुशाग्रबुद्धीच्या उमेदवारास त्यांनी उत्तेजन दिलें, व गुलबर्ग्याच्या एका मिलमध्ये त्यास मॅनेजरची जागा मिळण्याची खटपट केली.

(३) अब्दुलसाहेब सिंदगी या मुसलमान उमेदवारास, अप्पासाहेबांनी अहमदाबादच्या गिरणीत मॅनेजरची जागा मिळवून दिली. तो अखेर १२०० रुपये पगार मिळविणारा मॅनेजर झाला.

याप्रमाणें जातपात न पहातां “ गुणाः पूजास्थान ” या न्यायानें, अप्पासाहेबांनी गरीब, हुषार, व होतकरू मुलांचें कल्याण केलें. यांत त्यांचा कोणताहि स्वार्थी हेतु नसून, गुणी जनांच्या गुणांचें चीज करणें, व देशाचा बौद्धिक दर्जा वाढविणें, हीच दृष्टि होती.

एकीकडे गिरणीची भरभराट होत होती, तर दुसरीकडे कांहीं अडचणीहि येत होत्या. या दोन्ही आपत्तींमधून निभावून नेण्याचा तारिखरचा नाच अप्पासाहेबांना अत्यंत कौशल्यपूर्ण रीतीनें करावा लागत होता. ह्यापूर्वी कोणत्याहि गिरणीत ६० नंबरचें सूत निघत नव्हतें, तें या गिरणीत निघूं लागलें. ८० नंबरचें सूत काढण्याची तयारी करण्याची अप्पासाहेबांची मनीषा होती. अप्पासाहेबांचे सुदीर्घ प्रयत्न, व ग्यानगिरजींचा भांडवलचा पुरवठा, यामुळें नरसिंगगिरजी मिल्सचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष चालूं होता. या धंद्यांत अप्पासाहेबांचे चार लक्ष, व ग्यानगिरजींचे सहा लक्ष रुपये, असें भांडवल प्रथम गुंतविण्यांत आलें होतें. १९०१ साल गिरण्यांना घातवर्ष ठरलें. मुंबईतील कित्येक गिरण्या बंद पडल्या. कित्येक कामांचे तास कमी करून, कशाबशा जीव धरून होत्या. परंतु, वारद गिरणीत सतत बारा तास काम चाले, व अडीच लक्ष रुपये नफा झाला. गिरणीच्या दहा आणे भागीदारास इतका नफा झाल्याचें खरें सुद्धां वाटेना. इतरेजनांनाहि संशय येऊं लागला. म्हणून अप्पासाहेबांनी, सोलापूरचे श्रीमंत शेठ हिराचंद नेमचंद यांना, हिशेब तपासण्यास विनंति केली. त्यांनीं बाराकाईनें हिशेब तपासून, नफ्याच्या खरेपणाचें शिफारस पत्र

ग्यानगिरजी व नरसिंगगिरजींना सादर करून, त्यांची खात्री पटविली. अशा प्रकारे गिरणीच्या उत्कर्षाची चढती कमान होती. गिरणी २४ तास चालू झाली. या गिरणीच्या मालाची मागणीहि अतोनात वाढली. सतत २४ तास चालणारी हिंदुस्थानांतील पहिली गिरणी, म्हणून मुंबईच्या टाइम्स ऑफ इंडियाने या गिरणीचा गौरवपूर्वक उल्लेख केला. या सर्व परिस्थितीमुळे, गिरणीने भरभराटीचा उच्चांक गाठला, आणि अप्पासाहेबांच्या मनांत परदेशी कापडाशी टक्कर देण्याइतकें तलम कापड काढावें म्हणून, ८० नंवरच्या सुताच्या निर्मितीकरिता, २० हजार चात्या मागविण्याचा विचार सुरू झाला. गिरणीच्या शेअर्सचा भावहि हजारावरून दोन हजारांवर गेला होता. आणि १९०७ सालापर्यंत गिरणीने उत्कर्षाचे शिखर गाठलें.

परंतु, हें उत्कर्षाचें शिखरच पतनाचें विवर ठरलें. १९०४ सालीं ग्यानगिरजी कैलासवासी झाले होते. ८० नंवरच्या सुताच्या चात्यांकरितां लागणारे भांडवल पुरविण्यास नरसिंगगिरजी कुरकुरू लागले. त्यामुळे, अप्पासाहेबांनीं खुद्द हैद्राबादेतीलच कोणा एका शेठजींना पांच आणे व्याजनें भांडवल पुरविण्यास तयार केलें. दुसरा भांडवल पुरवितो हें कळतांच, स्वतः नरसिंगगिरजी भांडवल देण्यास तयार झाले; पण ऐन वेळीं त्यांनीं ९ आणे व्याज, आणि अप्पासाहेबांच्या ६ आणे भागांतील एक आणा भाग आपणांस मिळावा, अशी विलक्षण अट घातली. अप्पासाहेबांना नरसिंगगिरजीचें हें वर्तन शुद्ध अडवणुकीचें वाटलें. पण करणार काय ! “ अडली गाय ” न्यायानें, व “ नव्यापेक्षां जुनाच बरा ” या पोक्त विचारानें, अप्पासाहेबांनीं नरसिंगगिरजीच्या सूचनेस मान्यता दिली. गिरणींतील अप्पासाहेबांची भागीदारी फक्त ६ च आण्यांची होती. त्यांतूनच त्यांचा परोपकाराच्या अनेक बाबींकडे खर्च होत असल्यानें, शिल्लक पडत नसे. तशांतच “ इंद्रमुवन ” नांवाच्या भव्य प्रासादाच्या बांधकामास त्यांनीं सुरुवात केल्यामुळे, नरसिंगगिरजीचें मन अप्पासाहेबांविषयी कलुषित करण्याचा उपद्व्याप कोणी तरी सुरू केला. याचा परिणाम असा झाला, कीं, अहमदाबादच्या गिरणींत काम केलेला कोणी एक, मडकी-पाटील यांच्या कामकाजावर देखरेख करण्यासाठीं पाठविण्यांत आला. त्यानें खूब बारकाईनें तपास केला; आणि नरसिंगगिरजींकडे कळविलें, कीं, “ इतक्या सचोटीनें गिरणीच्या मॅनेजिंग

एजंटचें काम करणारा अप्पासाहेबांच्या तोडीचा दुसरा कोणीहि, कोणत्याहि गिरणीस लाभल्याचा माझा अनुभव नाहीं. गाडी, घोडा, दाणागोटा, व मजुरांना देण्यांत येणाऱ्या बक्षिसांची रक्कम याबद्दलचा सर्व खर्च अप्पासाहेब आपल्या ६ आप्याच्या नफ्यांतून करितात, आणि म्हणून, ही गिरणी अत्यंत मोठ्या नफ्यांत चालत आहे. ” परंतु नरसिंग-गिरजीची संशयनिवृत्ति झाली नाहीं. त्यांनीं दुसरे एक गृहस्थ देखरेखीकरितां पाठवून दिले. या गृहस्थांनीं मात्र “ज्याची खावी पोळी, त्याची वाजवावी टाळी,” असा प्रकार सुरू केला; आणि चालत्या गाड्यास खिल घालण्याचा उद्योग आरंभिला. “हाच कपास कां घेतां ? तोच कोळसा कां वापरतां ? याच माणसास काम कां सांगतां ? ” अशा प्रकारच्या या नवीन माणसाच्या “बीचमें मेरा चांदभाई ” वृत्तीचा अप्पासाहेबांना तिद्वारा आला. आणि १९०८ सालापासून गिरणीच्या कारभारांतून त्यांनीं आपलें लक्ष काढून घेतलें.

याचा परिणाम होऊन, गिरणी नुकसानीत येऊं लागली. याचा वज्रा ताबडतोब झाला, म्हणून कांहीं लोकांनीं मध्यस्थी करून, नरसिंगगिरजी व अप्पासाहेब यांचे दरम्यान समेट घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या समेटाचा हेतु, गिरणी पूर्ववत् भरभराटीस यावी, हाच होता. परंतु, अप्पासाहेब कितीहि पड खाऊन समेटास तयार झाले, तरी, नरसिंगगिरजी वरचेवर आपला शब्द बदलूं लागले; आणि समेट अशक्य झाला. शेवटीं अप्पासाहेबांनीं आपल्या ६ आप्याच्या भागीदारीच्या सुरक्षिततेसाठीं आपल्यातर्फें मडकी व पाटील यांना गिरणीत कामावर ठेविलें.

अप्पासाहेब मॅनेजिंग एजंटचें काम करीत होते, तोंपर्यंत, गिरणीचा उत्कर्षच होत होता. इतकेंच नव्हे, तर, सोलापुरांत तिसरी गिरणी उभारण्यासंबंधी साशंकित असलेल्या भांडवलदारांची त्यांनीं चांगलीच जिराविली. त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून, सोलापुरांत आणखीहि दोन गिरण्या निघाल्या, व उत्तम चालल्या. याचेंहि श्रेय अप्पासाहेबांची दूर दृष्टि व महत्वाकांक्षा यांसच सर्वस्वी जातें. याचें आणखी एक प्रयत्न, बाशीं येथील व्यापाऱ्यांनीं व म्युनिसिपालिटीनें अप्पासाहेबांस जें मानपत्र दिलें, त्यांत, “बाशीं येथें ज्या गिरण्या निघाल्या, त्या निघण्यास अप्पासाहेबांचा सह्या, स्फूर्ति व कर्तबगारीच कारण होय, अशा दिलेल्या स्पष्ट कबूलीनें येतें.

इतकी सर्व अनुकूलता असून, “मनुषा चितितम् कार्यम् दैवमन्याद्वि-
चिंतयेत्” या न्यायाने, भागीदार कमी व्याजाने रक्कम देईनात, दुसऱ्या-
कडूनहि घेऊं देईनात, उलट संबंध गिरणीवर ताबा करण्याचा त्यांचा प्रयत्न
आहे, वगैरे प्रतिकूल गोष्टींमुळे अप्पासाहेब अखेर निराश झाले. या वेळीं
हिंदुस्थानांत स्वदेशी चळवळ जोमांत होती. देशी गिरण्यासंबंधी जनतेला
अभिमान वाटत होता. या परिस्थितीचा फायदा या गिरणीस मिळावा,
अशी अप्पासाहेबांची घडपड होती. परंतु कै. न्या. मू. रानडे यांनीं वर्त-
विलेला होरा दुर्दैवाने खरा ठरला. आणि एकाच ध्येयाचे व दृष्टीचे
भागीदार नसल्यास, परस्पर सहकाराचा उद्योग कसा फसतो, हें कटु सत्य
त्यांच्या प्रत्ययास आलें. आजहि सहकारी तत्त्वांवर उभारल्या जाणाऱ्या
उद्योगधंद्यांच्या व त्यांच्या राष्ट्रीयकरणाच्या मार्गावरील धोंड हीच नाही
काय !

अप्पासाहेबांच्या या निराशेचे प्रतिबिंब त्यांच्या मृत्युपत्राच्या चौदाव्या
कलमांत स्पष्ट पडलेलें दिसतें. १९०९-१० सालांमध्ये अप्पासाहेबांचा
रक्तदावाचा विकार वाढूं लागला. १९११ सालच्या आरंभी तो विकोपास
जात आहे, याची जाणीव त्यांना झाली; आणि त्यांनीं आपलें मृत्युपत्र
लिहून ठेवले. या मृत्युपत्राच्या १४ व्या कलमांत “धी नरसिंगगिरजी
मॅन्युफॅक्चरिंग मिलमध्ये एकंदर एजन्सीच्या भागांत माझा ६ आण्यांचा
हिस्सा आहे, शिवाय गिरणींत शेअर्स आहेत, व डिपॉझिट रक्कम आहे.
दोन वर्षांपूर्वी मी मिलची वहिवाट पहात होतो, पण या दोन वर्षांत मी
पहात नाही, ती नुकसानीत आहे, कारण मिलची व्यवस्था चांगली नाही,
ग्यानगिरजीशीं समक्ष व पत्राने वाटाघाटी केल्या, पण कोणतीच व्यवस्था
लागली नाही, तेव्हां आरंभीच्या त्यांच्यांत व आमच्यांत झालेल्या खासगी
करारान्वये पंच नेमून, किंवा जरूर पडल्यास कोर्टांमार्फत योग्य व कार्यदे-
शीर दिसेल, तसा पंचांनीं या लढ्याचा निकाल लावून घ्यावा, हा सर्व
अधिकार वरील पंचांस दिला आहे,” या आज्ञाचा मजकूर आहे. याप्रमाणें
“कर्मण्येवाधिकारस्ते” तत्त्वाप्रमाणें चालणाऱ्या, अप्पासाहेबांसारख्या
कर्मयोग्यांच्या पदरीं निराशेचीं कटु फळे टाकण्याचा कठोरपणा नियतीनें
केला.

गृहस्थाश्रम

“ धन्यो गृहस्थाश्रमः ”

[सुभाषित].

अप्पासाहेबांच्या सर्वच गोष्टी आदर्श होत्या. त्यांचे प्रापंचिक जीवन, गृहस्थ या नात्याने त्यांच्यावर पडलेल्या जबाबदाऱ्यांची जाणीव, त्यांची दिनचर्या वगैरे डोळ्यांसमोर उभी राहते. अप्पासाहेब कर्ते झाल्यापासून, त्यांच्या कर्तृत्वाचा व्याप एवढा मोठा वाढला की, ते इतकी कामे व्यवस्थितपणे कसे पार पाडीत, याचे सामान्य माणसाला नवल वाटत असे.

ब्राह्ममुहूर्ती म्हणजे पंच पंच उषःकाली ते जागे होत, विछान्यांतच थोडा वेळ नामस्मरण करीत; आणि रुमाल बांधून बाहेर पडत. घरांतील नोकरचाकर उठून कामास लागले आहेत की नाहीत, विद्यार्थ्यांनी अभ्यास सुरू केला आहे का, या गोष्टी ते याच वेळी पाहून घेता. शौचमुखमार्जनादि विधि उरकून, सूर्योदयाच्या आत ते मोकळ्या हवेत घरच्या टांग्यातून फिरवयास जात. शेती, गिरणीचा कारभार, बाहेर चालू असलेली बांधकामे यांवर देखरेख करणे, त्यांसंबंधी माहिती मिळविणे व सूचना देणे, वगैरे कामेहि ते या फिरण्याच्या वेळांतच करून घेत. बरोबर ८ वाजता ते वाड्यांत परत येत. वाड्यांत आल्यानंतर आल्यागेल्याच्या गांठी-भेटी घेऊन, लहान मुले व विद्यार्थी यांच्याशी गप्पागोष्टी करून, विद्यार्थ्यांना अक्षर, हिशेब यांचे थोडेबहुत शिक्षणहि देत. घरांत माजीपाला काय आहे, आजच्या जेवणांत काय पदार्थ असावेत वगैरेबद्दल विचारपूस करण्यांत दहा वाजत त्यानंतर सुमारे दीड तास स्नान, इष्टलिंगाची नित्य पूजा वगैरे नित्यक्रम

आटोपून ते भोजन करीत. भोजनोत्तर दडि दोन वाजेपर्यंत ते वामकुशी घेत. यावेळींच वर्तमानपत्रें वाचून घेणें, महत्त्वाच्या कामांची चौकशी करणें, या गोष्टी चालू असत. दोन ते पांच वाजेपर्यंत दुकानचें कामकाज व पत्रव्यवहार, या गोष्टीकडे ते लक्ष देत. पत्रव्यवहार मराठी, कानडी, हिंदी, इंग्रजी या चार भाषांत असे. या चारी भाषा जाणणारे कारकून त्यांच्या संग्रहीं होते; व त्यांच्याकडून पत्रांची उत्तरे ते ताबडतोब लिहवून घेत. पांच वाजल्यानंतर अल्पसा फलाहार करून ते पुन्हां बाहेर फिरावयास जात. हा कालहि केवळ रिकामा असे, असें नाहीं. एखादा हुषार कारकून, प्रामाणिक शिपाई, एखादा दुसरा पाहुणा, अशा छवाजम्यासह आपल्या चार-चारकोतून ते शहराबाहेर पडत. बाहेर गेल्यावर, रात्री ८ वाजेपर्यंत सहल करून व बरोबर असलेल्या मंडळीशीं गप्पागोष्टी व कामासंबंधींचीं बोलणीं करून, ते घरीं परत येत. रात्री १० वाजेपर्यंतचा वेळ, स्नान, इष्टलिंगाची आराधना, जेवण यांत जाई. १० ते ११ वाजेपर्यंत दुसऱ्या दिवसाच्या कामकाजासंबंधीं जरूर त्या सूचना नोकरवर्गास देऊन, बरोबर अकरा न्नाजतां ते झोपावयास जात. अशा रीतीनें व्यवस्थित दिनचर्या ठेविल्यामुळे सर्वानाच सुख लागत असे. नोकरचाकर व्यवस्थित असावेत, असें एखाद्या मोठ्या कुटुंबचालकाला वाटत असेल, तर त्यानें स्वतः अत्यंत व्यवस्थित व वक्तशीर वागलें पाहिजे, या तत्त्वाची पूर्ण जाणीव अप्पासाहेबांना असल्यामुळे, “आधीं केलें नि मग सांगितलें” याचें परिपालन ते मोठ्या कसोशीनें करीत. पुणें, लोणावळें, महाबळेश्वर अशा ठिकाणीं अप्पासाहेबांचा मुक्काम असला, तरी त्यांच्या या दिनचर्येत बदल होत नसे.

अप्पासाहेबांचा मुक्काम उन्हाळ्यांत लोणावळ्यास असे. तेथें सकाळ-संध्याकाळच्या सहलीच्या वेळीं त्यांना कै. न्यायमूर्ति रानडे, कै. वामन आंबाजी मोडक व कै. न्यायमूर्ति तेलंग प्रभृति (त्यावेळचे विद्वान् व सन्माननीय पुढारी), यांच्या सहवासाचा व त्यांच्याशीं सामाजिक, धार्मिक, राजकीय वगैरे विषयांसंबंधीं विचारविनिमय करण्याचा लाभ मिळत असे. त्यामुळेच त्यांच्या ज्ञानांत अमोल अशी भर पडे. अशा तऱ्हेचीं संधि अप्पासाहेब कधींहि वाया घालवीत नसत. अप्पासाहेबांचे वेळीं लिंगायत म्हटला कीं, तो गबाळ्या आणि अव्यवस्थित असला पाहिजे, अशी एक समजूत होती. लग्नकार्याच्या वेळाहि त्यामुळे बरोबर साधत नसत. परंतु अप्पासाहेबांनीं स्वतः अत्यंत वक्तशीर वागून, समाजालाहि लग्न-

कार्याच्या मुहूर्तवेळा बरोबर साधण्याची संवय लाविली. लिंगायत समाजातील लग्नसमारंभाला जाणें, ते आपलें कर्तव्य समजत; परंतु त्याबरोबरच समारंभाच्या यजमानाला ठरलेल्या वेळा न चुकविण्याबद्दल खडसावून सांगत; आणि इतकेंहि करून वेळ चुकलीच तर ते कुणाच्याहि रागलोभाची पर्वा न करितां, तेथून परत येत. याचा परिणाम असा झाला कीं, लिंगायत-समाजातील कोणत्याहि समारंभाच्या वेळा अचूक साधल्या जाऊं लागल्या, आणि अशा तऱ्हेच्या मुहूर्तांना “ वारदी मुहूर्त ” अशी संज्ञा रूढ झाली.

खाजगी वर्तनाप्रमाणेंच अप्पासाहेबांचें धार्मिक वर्तनाहि किता घेण्यासारखें होतें. त्यांचें धार्मिक वर्तन अत्यंत शुद्ध व नैष्ठिक असे. घरांत व प्रवासांत कडव्या अग्निहोत्र्याप्रमाणें अप्पासाहेब अत्यंत शुचिर्भूत असत. गुरुपादोदकानें वा गुरुप्रासादिक भस्मानें शुद्ध केलेलें, नदी, ओढा वा विहिरीचें पाणीच ते स्नानास वापरीत. अन्न शिजाविण्यास व पिण्यासहि असेंच पाणी त्यांना लागे. नळाच्या पाण्यास ते अखेरपर्यंत शिवले नाहींत. आपल्या अन्नपाण्यावर इतर धर्मीयांची दृष्टि न जाईल, अशी खबरदारी ते घेत. इष्ट लिंगाशिवाय अन्य देवता, स्थावर शिवलिंगसुद्धां-त्यांना मान्य नसे. त्यांच्या देव्हान्यांत शिवाची वा नंदीची मूर्ति नव्हती. सकाळ सायंकाळ गुरुपादोदक मात्र नियमानें व्हावयाचें. प्रवासांतसुद्धां हे विधि ते टाळीत नसत.

अप्पासाहेब स्वतः कडवे धर्मनिष्ठ होते, तरी इतरांच्या धार्मिक आचाराबद्दलहि ते साहिष्णुता बाळगीत. इतर लोकांना गणपति-उत्सव करावयास ते प्रोत्साहन देत. त्र्यंबकेश्वर व सिद्धेश्वर यांच्या मंदिरांत रुद्राभिषेक वगैरे पूजाप्रकाराहि, ते आपलेच जंगम शास्त्री यांचेकडून करवीत. त्यावेळीं उपस्थितहि रहात; पण त्यांत स्वतः मात्र भाग घेत नसत. लिंगायत धर्माचारांत स्थावर लिंगपूजा (पार्थिव लिंगपूजा) त्याज्य मानिली आहे. अप्पासाहेब स्वतः ती करीत नसत, परंतु जर हुसऱ्या कोणाची श्रद्धा असेल, तर ते त्याच्या आड येत नसत. या त्यांच्या परमतसहिष्णुतेमुळें, लिंगधारी समाजांत त्यांच्याविषयीचा आदर फारच बळावला होता.

कोणाहि गोऱ्या साहेबाच्या भेटीस जाण्याचा व त्याच्याशीं हस्तांदोलन करण्याचा प्रसंग आला, तर ते घरीं आल्यावर स्नान करीत. तथापि हरिजनांचा स्पर्श झाला, तर ते याप्रमाणें स्नान करीत नसत. अप्पासाहेबांची ही संवय एका गव्हर्नराच्या कानांवर गेली. त्या गव्हर्नरास अप्पासाहेबांच्या बंग-

ल्यावर अल्पोपहार देण्याचें ठरलें. अप्पासाहेब त्यांना आमंत्रण देण्यास गेले. त्यावेळीं साहेबमजकुरानें अप्पासाहेबांना याचा खुलासा विचारला. त्यावेळीं अप्पासाहेबांनीं धीटपणें सर्व गोष्टी कबूल केल्या; व “मी आपल्या धर्माचाराप्रमाणें या गोष्टी करित असतो,” असा खुलासा केला. पाहुणा म्हणून मी आपणांबरोबर अल्पोपहारास फक्त उपस्थित राहून, आपलें यथायोग्य आदरातिथ्य करीन; परंतु माझ्या धार्मिक बंधनामुळें, मी तेथें कांहीं खाऊं शकणार नाहीं. तथापि अशा रीतीनें आपलें आदरातिथ्य व माझा धार्मिक आचार, या दोहोंचेंहि पालन मी केल्यास आपली कांहीं हरकत आहे काय ?” असा उलट सवाल त्यांनीं साहेबांस केला. अर्थात् साहेबांना त्यांचा हा विनतोड युक्तिवाद खोडून तर काढता आलाच नाहीं, उलट “माझी वा माझ्या सरकारची याबाबत मुळीच हरकत नाहीं,” असें सांगून साहेबांनीं आमंत्रणाचा स्वीकार मोठ्या आनंदानें केला.

अप्पासाहेब स्वतःसंबंधी व धर्मासंबंधी कर्तव्याचें पालन ज्या कसोशीनें करित, त्याच कसोशीनें आपल्या कुटुंबीयासंबंधीचीं कर्तव्येहि पार पाडीत. अप्पासाहेबांचे चुलते चन्नवसप्पा व वडील वसप्पा कैलासवासी झाल्यावर स्वतःची पत्नी, चुलती गुरव्वाबाई, चुलत भावजय राचव्वाबाई, व सख्खी चुलत बहीण कुमारी सिद्धव्वा यांचा भार अप्पासाहेबांवर पडला होता. ता. २-५-१८७५ रोजीं कै. चन्नवसप्पा यांनीं जें मृत्युपत्र करून ठेविलें आहे, त्यांत “माझ्या पाठीमागें माझी लग्नाची बायको गुरव्वा, माझी सून राचव्वा, औरस मुलगी सिद्धव्वा यांचें व माझा सख्खा पुतण्या मल्लप्पा यांचें एका ठिकाणीं न वनलें तर, माझी बायको व माझ्या कन्येचें लग्न होईपर्यंत कन्या, यांस मिळून अन्नवल्गावद्दल दरमहा रुपये दहापर्यंत मल्लप्पानें द्यावे. कन्येचें लग्न झाल्यावर, माझे स्त्रीस अन्नवल्गावद्दल दरमहा रुपये आठ द्यावे. माझी सून राचव्वा हिचेहि मल्लप्पाजवळ राहण्याचें न जमलें तर, व ती चांगल्या चालीनें राहिली तर, तिजला दरमहा रुपये आठप्रमाणें अन्न-वल्गावद्दल मल्लप्पानें द्यावे,” अशा आशयाचा मजकूर आहे. मृत्युपत्रांत अशी जर शर्त होती, तरी अप्पासाहेबांनीं या सर्वांना फारच चांगल्या रीतीनें सांभाळिलें. त्यांची प्रथम पत्नी *सौ. वसव्वाबाई ही फारशी सुस्वरूप नसून कुष्णवर्ण व स्थूल होती, तरीहि अप्पासाहेबांनीं

* यांच्याविषयीचीं माहिती परिशिष्टांत पहा.

तिला वागाविण्यांत कोठल्याहि तऱ्हेचा पंक्तिप्रपंच केला नाही. या प्रथम पत्नीपासून अप्पासाहेबांना चन्नवसप्पा व संगव्वा अशा दोन मुली व चन्नवसप्पा नांवाचा मुलगा, अशी तीन अपत्ये झाली, मुलाचा जन्म इ. स. १८८१ मध्ये झाला. त्याबद्दल त्यावेळच्या स्थानिक पत्रांत आनंदोत्सवाची वर्णने आढळतात. या पुत्रोत्सवाबद्दल अप्पासाहेबांचे त्यांच्या इष्टमित्रांकडून मोठ्या प्रमाणावर अभिनंदन झाले. वारशाचा उत्सव थाटाचा झाला, आणि दानधर्माहि मोठ्या प्रमाणांत करण्यांत आला. हा मुलगा दीड वर्षांतच इहलोक सोडून गेला. त्यानंतर वसप्पा नांवाचा मुलगा झाला, पण तोहि लौकरच वारला. अशा रीतीने वारद-दांपत्याला पुत्रमुखाच्या आनंदास पारले व्हावे लागले. अखेरचे अपत्य म्हणजे रेवम्मा ही मुलगी झाली; आणि तिच्या जन्मापासून वसव्वाबाईची प्रकृति बिघडत गेली. देशी विदेशी, नवे जुने उपचार करण्यांत अप्पासाहेबांनी यत्किंचितही कसूर केली नाही. तथापि त्याचा कांही उपयोग न होता १८९० च्या सुमारास वसव्वाबाई शिवैष्य झाल्या. या प्रथम पत्नीच्या रोगाच्या असाध्यपणामुळे, औषधपाण्यावर खर्च करण्यांत कांही अर्थ नाही, असे कांही मित्रांनी अप्पासाहेबांना सुचविले; परंतु रोग असाध्य असला तरी रोग्याच्या यातना कमी करण्याकरितां औषधोपचाराची जरूरी राहतेच, अशी विचारसरणी अप्पासाहेबांची होती.

प्रथम पत्नीपासून झालेल्या तीन मुली, अनुक्रमे, बाशींचे ऐनापुरे, सोला-पूरचे मडकी, आणि तालीकोटचे सालंकी यांच्या सुप्रसिद्ध घराण्यांत देण्यांत आल्या. चन्नवसप्पा मडकी हे अप्पासाहेबांच्या प्रथम पत्नीचे माचे होत. सालंकीचे घराणे हे अप्पासाहेबांचे मातुल घराणे होय. या तिन्ही मुलींची लग्ने झाल्यामुळे, घरांत लहान मूल उरले नाही. त्यामुळे अप्पासाहेबांच्या व्हेही मंडळीकडून दुसरे लग्न करण्याबद्दल आग्रह होऊ लागला. अप्पासाहेबांनाहि ही सूचना पटली; व ते लग्नास तयार झाले. मुली पहाण्यास सुरुवात झाली. पंढरपुराजवळील करकंब येथील विडवे घराण्यांतील शिवगंगा नांवाची ११ वर्षांची मुलगी वधू निश्चित झाली. बिजवराने एवढ्या अल्पवयी मुलीशी लग्न करावे का ! ही समस्या अप्पासाहेबांच्यापुढे होती. तथापि मुलीचे उत्तम टिपण, कुलीन घराणे, सुस्वरूप, सुलक्षणत्व आणि त्यावेळची समाजस्थिति वगैरेपुढे ही समस्या गौण ठरली. लग्नाचा निर्धार झाला; परंतु करकंबचे हे घराणे कर्नाटकी नसून महाराष्ट्रीय आहे, ही अडचण

अप्पासाहेबांचे जुने व वृद्ध मुनीम बसप्पा अण्णा देशट्टी यांनी उभी केली. देशट्टी हे अप्पासाहेबांचे आत व चुलत्यापासूनचे नोकर होते. करकंबची मुलगी करणें म्हणजे, कुलपरंपरेस बाध येतो, अशी त्यांची विचारसरणी होती. त्यामुळे अप्पासाहेबांना कोढें पडून, त्यांनी या बाबतीत मौन धारण केलें. पुढें कै. नारायण गोविंद वकील यांनी देशट्टींना मुलगी पहाण्याकरितां नेलें. बरोबर ज्योतिषी व लक्ष्मीनारायण सारडा हेहि होते. मुलीचीं सुलक्षणें, स्वरूप वगैरे पाहून, देशट्टींनी दुराग्रह सोडून, लग्नास संमति दिली, आणि तिथिनिश्चय करूनच ही मंडळी परत फिरली. हें लग्न १८९१ इ. च्या वैशाखांत झालें. या लग्नावरोवरच इतर गोरगरिबांची १५-१६ लग्नें लावून देण्यांत आली.

अप्पासाहेबांची द्वितीय पत्नी ही अल्पवयी असून, घरांत पोक्त माणूस कोणचि नाही, म्हणून त्यांनी वीरव्वाबाई वारद नांवाची एक पोक्त व शहाणी बाई घरांत आणून ठेविली. शिवगंगेचें सासरचें नांव बसव्वाबाई हेंच ठेवण्यांत आलें. वीरव्वाबाईंनी बसव्वाबाईस गृहशिक्षण व काशीबाई भोंसले नांवाच्या बाईंनी लिहिणें वाचणें शिकविण्यास सुरुवात केली. बसव्वाबाईंची बुद्धि तरतरीत आणि ग्रहणशक्ति तीव्र होती. कुलशील घराण्यांत जन्म व वाढ झाल्यामुळे ती गृहकृत्यदक्ष, अतिथीसत्कारतत्पर, कुलपरंपराभिमानी अशी होती. सासरीं आल्यावर तिला मिळालेल्या शिक्षणामुळे, लिहिणें वाचणें, कशिदा वगैरे हस्तकौशल्य, यांत ती प्रवीण झाली. मराठीप्रमाणें कानडी भाषाहि लिहिण्यावाचण्यांत ती तरबेज झाली. तिचा आवाज गोड असल्यामुळे, तिला गायनकलेचेंहि शिक्षण देण्यांत आलें. न्यायमूर्ति रानडे, वासुदेवरव कानिटकर वगैरे स्त्री-शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्यांच्या व त्यांच्या विचारांच्या परिचयामुळे, इतक्या जुन्या कार्लीहि, अप्पासाहेबांनी आपल्या द्वितीय पत्नीस, हें सर्व तऱ्हेचें शिक्षण देण्याचें धाडस केलें. या सुमारास सोलापूरचे कलेक्टर लक्ष्मण गोपाळ ऊर्फ अप्पासाहेब देशमुख यांच्या पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई, सुप्रसिद्ध काशीताई कानिटकर, डॉ. किलोस्कर यांच्या पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई या सुशिक्षित स्त्रिया सोलापुरांत रहात असून, सोलापूरच्या भगिनीविर्गांत नवाविचार जागृति व संघटना करण्याचा प्रयत्न करीत होत्या. साहजिकच बसव्वाबाईंना या भगिनींचा सहवास व प्रोत्साहन यांचा लाभ झाला.

या सर्व स्त्रियांनी मिळून 'सरस्वती-मंदिर' नांवाची संस्था १८९५ चे सुमारास स्थापन केली. वारदवाढ्यांतच या संस्थेची मुहूर्तमेढ रोविण्यांत आली.

वसव्वावाई यावेळीं फार तर १५-१६ वर्षांच्या असतील. तथापि त्यांनीं सरस्वती-मंदिराच्या जोपासनेंत पूर्ण लक्ष घातलें होतें. संस्थेतर्फे स्त्रियांकरतां व्याख्यानें, कीर्तनें, हळदीकुंकू-समारंभ इ. गोष्टीं सुरू करण्यांत येऊन, हस्त-कौशल्याच्या गोष्टींनाहि उत्तेजन मिळूं लागलें. अशा रीतीनें सोलापूर शहरांतील स्त्रीवर्गांत सुधारणा हळूहळू मूळ धरूं लागली. सोलापूर शहरांत लिंगायत समाजाचा भरणा विशेष असल्यामुळे, आणि त्या समाजाचें नेतृत्व अप्पासाहेवांकडे असल्यामुळे, स्त्रीसमाजांतहि वसव्वावाईना महत्त्व व पुढारपण प्राप्त झालें. जुनाट वृत्तीच्या लिंगायत समाजांत ही गोष्ट अर्थातच टीकेस कारणीभूत झाली; परंतु अप्पासाहेवांनीं तिकडे दुर्लक्षच केलें. स्त्रियांनीं गृह-कृत्यदक्ष राहून, आपली संवत्सरा व सुधारणा करून, पुरुषांबरोबरीचें स्वातंत्र्य अवश्य उपभोगावें, अशी अप्पासाहेवांची सुवर्णमध्यत्वाची कल्पना होती.

सौ. वसव्वावाई श्रीमंत होत्या. रत्नजडित अलंकार घालून मिरविण्याची हौस पुरी करणें त्यांना अशक्य नव्हतें; परंतु श्रीमंतीपेक्षां मानवता त्यांच्याजवळ जास्त प्रमाणांत होती. त्या स्वदेशी वांगड्याच घालीत. प्रसंगी मोलकरणीच्या मुलीची घेणीफणी करण्यांतहि त्या कमीपणा मानीत नसत. “साधी रहाणी व उच्च विचारसरणी”, हें त्यांचें ब्रीद होतें. वाणी अत्यंत मधुर, नोकरांशीं निगर्वां वागणूक, भूतदयायुक्त वृत्ति, इ. गुणांनीं त्या मंडित होत्या. पतिप्रेमाबरोबर इतरांचा आदरहि त्यांनीं संपादन केला. घरांत रहाणाऱ्या व जेवणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या सुखदुःखाकडे त्या मातेच्या नजरेनें बघत. ऋषिपंचमीच्या दिवशीं बैलाच्या श्रमावांचून तयार झालेलीं फळें व भात (त्यांच्या मळ्यांत तयार झालेलीं) त्या उभ्या शहरांत वाटीत. गुन्हाळाच्या दिवसांत रसपान, हुरड्याच्या दिवसांत हुरडा वगैरे समारंभ, स्त्रियांकरतां त्या मुद्दाम घडवून आणीत. तसेंच पुराण, कीर्तनहि करवीत. अशा प्रकारें वसव्वावाई या सोलापूर शहरवासी स्त्रियांमध्ये अग्रगण्य म्हणून चमकूं लागल्या.

अप्पासाहेवांना त्यांच्या या सुविद्य पत्नीमुळे एक मोठा लाभ झाला होता. न्यायमूर्ति रानडे, न्यायमूर्ति तेलंग, डॉ. भांडारकर, सुंबईचे वेळोवेळीं असणारे गव्हर्नर, त्यांचे सेक्रेटरी, सोलापूरचे कलेक्टर, पुण्याचे कमिशनर, बडोद्याचे गायकवाड, अक्कलकोटचे राजेसाहेब, कोल्हापूरचे छत्रपती, म्हैसूरचे महाराज, निजामसरकार, मिरज प्रभृति दक्षिणी संस्थानचे आधिपति, टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, नामजोशी, आगरकर, वासुकाका जोशी प्रभृति

राष्ट्रीय पुढारी व वृत्तपत्रकार, सर फेरोझ शहा मेथा, नामदार गोखले वगैरे प्रागतिक पुढारी, वर्तमानपत्रकार व लहान मोठे कार्यकर्ते, सरकारपक्षीय मुंबई टाइम्स, अँडव्होकेट, इंदुप्रकाश आदि वर्तमानपत्रे, तसेंच मनोरंजन बालबोध, विविध ज्ञानविस्तार वगैरे साहित्यविषयक मासिके इ.चे संपादक व लेखक, आणि पुढील पिढीतील न. चिं. केळकर, खाडिलकर, ज. स. कर्ंदीकर वगैरेंनी त्यांचे जिवाच्याचे संबंध होते, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या बायकामुलापर्यंतहि अप्पासाहेबांचा व बसव्वाबाईंचा दृढपरिचय झाला होता. बसव्वाबाई या जुन्या काळच्या व अडाणी असल्या, तर अप्पासाहेबांना एवढ्या मोठ्या व्यक्तींच्या पूर्ण परिचयाचा लाभ होण्यास अडचण पडली असती. उमरावतीचे कै. रा. ब. मुधोळकर, कै. दादासाहेब खापर्डे व सर मोरोपंत जोशी, हेहि अप्पासाहेबांच्या परिचितांमध्ये होते.

बसव्वाबाई जशा सुविद्य होत्या, तशाच शरीरकष्टासहि त्या माघार घेत नसत. अप्पासाहेब एकदा त्यांचेसह सिंगड पहाण्यास गेले होते. सुखासीन वृत्तीचे लोक गडावर खुर्चींच्या सहाय्यानें चढत. बसव्वाबाईंनाहि खुर्चीं-वरूनच गडावर जाण्याचा आग्रह सर्वांनीं केला. परंतु बसव्वाबाई, सौ. भागीरथीबाई पाटील यांचेसह सर्व गड पार्यंत चढून गेल्या. बसव्वाबाईंना या आग्रहाचे कारण विचारतां, त्यांनीं, “मनुष्यानें मनुष्यास वाहन बनविणें मला बिलकूल पटत नाहीं,” असा खुलासा केला. भूतदयेच्या या सूक्ष्म तत्त्वाच्या बसव्वाबाईंजवळ असलेल्या जाणीविवद्दल सर्वांनाच सादर कौतुक वाटलें.

अप्पासाहेब संसारसौख्याच्या अत्युच्च शिखरावर याप्रमाणें विहरत होते. तथापि लग्न होऊन दहा वर्षे लोटलीं, तरी पुत्रसौख्य नाहीं, या गोष्टीचें गालबोट त्या सौख्यास लागलेलें होतें. दोघांच्याहि मनाला ही टोचणी मधून मधून भासत असे. दुसरें लग्न करण्यांत मुख्य हेतु पुत्रप्राप्तीचा होता, याची जाणीव बसव्वाबाईंना विशेषत्वानें वाटत असे. म्हणून त्यांनीं अप्पासाहेबांना तिसरें लग्न करण्याचा आग्रह सुरू केला. डॉ. माधवराव रानडे यांना बरोबर घेऊन सौ. बसव्वाबाईं मुंबईस गेल्या; व तेथें नामवंत स्त्री-डॉक्टराकडून त्यांनीं आपली प्रकृति तपासून घेतली. तपासणींत, गर्भसंभव अशक्य, असा निर्णय मिळाला, यामुळें तर बसव्वाबाईंनीं अप्पासाहेबांना तिसऱ्या लग्नाचा आग्रह विशेष निकरानें करण्यास सुरूवात केली. वीरशैव मठाचे अधिकारी पंचाचार्य जगद्गुरु शिवलिंग-

स्वामी यांनीहि वसव्वावाईच्या आग्रहास पुष्टि दिली. गृहस्थास पुत्राशिवाय कैलास नाही, “अपुत्रस्य गतिर्नास्ति,” अशा आशयाचें या स्वामीचें मत होतें. या मताचा पगडा अप्पासाहेब व वसव्वावाई यांच्यावरहि नव्हता असें नाही. याच वेळीं कूर्ग येथील लिंगायत देसायांची राजकन्या अप्पासाहेबांना सांगूनाहि आली होती. अप्पासाहेबांनीं रुकार दिला असता, तर काशी मठाच्या जगद्गुरूंच्या वजनामुळें, हें लग्न शक्यहि झालें असतें. परंतु अप्पासाहेबांच्या धार्मिक व ज्योतिषविषयक मतांमुळें, अप्पासाहेब तिसरा विवाह करण्यास फारसे उत्सुक नव्हते. देवी पुत्रसुख असेल, तर तें, आहे त्या स्त्रीपासूनच मिळालें पाहिजे, अशी त्यांची श्रद्धा होती. तेव्हां कुलशीलाचा व पोट-जार्तीतील भेदामेदाचा प्रश्न पुढें येऊन, कूर्ग राजकन्येच्या लग्नाचा योग आला नाही, ही अप्पासाहेबांना एक इष्टापत्तीच वाटली. तथापि वसव्वावाई यांच्या आग्रहाचा विजय होऊन, ज्येष्ठ वद्य ९ शके १८२३ (इ. स. १९०१) रोजी, हवेली येथील कोली घराण्यातील गौरव्वावाई यांच्याशी अप्पासाहेबांचा तिसरा विवाह झाला. यावेळींहि गोरगरिवांचीं २६ लग्नं लावून देण्यांत आलीं. आपल्या कुटुंबातील होणाऱ्या प्रत्येक विवाहसमारंभाचे वेळीं शक्य तितकीं गोरगरिवांचीं लग्नं करून देणें, ही अप्पासाहेबांनीं वहिवाटच सुरू केली.

या तृतीय पत्नीशीं अप्पासाहेबांची वर्तणूक अत्यंत प्रेमळपणाची होती. त्यांचें माहेरचें नांव गौरव्वावाईच पुढें चालविण्यांत आलें. या लग्नातच प्रौढ होत्या. लग्नानंतर वर्ष दीड वर्षांनींच त्यांना कन्या झाली; तिचें नांव रुद्रव्वा. त्यानंतर दोन वर्षांनीं रत्नव्वा नांवाची कन्याच झाली. तिसरा विवाह करूनाहि मुलगा नाही, यामुळें वारद घराण्यांत व त्यांच्या आतेष्ट, आश्रित वगैरेंत निराशेचें व असमाधानाचें वातावरण पसरलें. अनिष्ट ग्रहांची शांति करावी, होमहवन करावें, रुद्रानुष्ठान वसवावें वगैरे गोष्टी अप्पासाहेबांना सुचविण्यांत आल्या, व त्यांनींहि त्यास अनुमति दिली.

या कार्यांत निष्णात असलेले मठाधिकारी, शास्त्री व पंडित यांना पाचारण करण्यांत येऊन, अनुष्ठानें सुरू झालीं. अन्नदान होऊं लागलें. सुवासिनींची पूजा करण्यांत येऊं लागली. ऋत्विजगणांना, शास्त्र्यांना, जंगमांना, अन्नदान, वस्त्रदान, दक्षणा वगैरे मोठ्या प्रमाणांत देण्यांत येऊं लागली. सतत १४ दिवस होमकुंडांत तुपाची अखंड धार चालूं होती. वेदघोष चालूं होते, स्वतः अप्पासाहेब उभय पत्नींसह अमीला

आहुति देण्यांत मग होते. इतक्यांत सोलापूर शहरांतील नामवंत व पूज्य महाशिवशरण नालवतवाड स्वामी* तेथें आले. त्यांनीं होमकुंड पेटलेलें पहातांच अवाक्षरहि न बोलतां, एकदम अग्निकुंडांत उडी घेतली. सारे भयचकित झाले. सौ. बसव्वाबाई वारद मात्र मुळींच गांगरल्या नाहींत. त्यांनीं ताबडतोब शाक्तिसर्वस्व वेंचून स्वामींना कुंडाबाहेर काढलें. स्वामी म्हणाले, “हरहर ! आई, तूं कशाला बरें मला बाहेर ओढून काढलेंस ? माझे वाडिलांस (अप्पासाहेबांस) पुत्र नाहीं, म्हणून हें होमहवन चाललें आहे ना ? यांत जकून मी तुझेच पोटीं जन्म घेणार होतो.” सौ. बसव्वा बाई म्हणाल्या, “आपण जीवंत नसतांना आम्हांला पुत्रसुख लाभलें, तरी तें कशाचें सुख ? आपणासारख्या सत्पुरुषांच्या समक्षच पुत्रसुख पहाण्यास मिळालें, तरच खरें सार्थक ! ” बाईचे हे उद्गार स्वामींनीं ऐकून ‘ तथास्तु ’ म्हणून आशीर्वाद दिला व स्वामी निघून गेले. अशा रीतीनें या सत्कार्यांत आलेलें संकट निरसन होऊन होमहवनाची उत्तम प्रकारें सांगता झाली. ही गोष्ट अभिन वद्य ५ शके १८३० (इ. १९०८) ला झाली.

काहीं दिवसांनीं सौ. गौरव्वाबाई व सौ. बसव्वाबाई या दोघांहि गरोदर असल्याचीं लक्षणे दिसूं लागलीं. त्यामुळें चहूंकडे आनंदाचें साम्राज्य सुरू झालें. काळजी फक्त, मुलगे होणार कीं मुली, मुलगा होणार असेल तर तो कोणास, व मुलगी होणार असेल तर कोणास वगैरेगुहलुचीच होती. आणि हाच एक चर्चेचा विषय होऊन बसला होता. साधुसंत, ज्योतिषी यांचेपुढेहि या प्रश्नाची चर्चा करण्यांत येई. दोघांनाहि मुलगेच होणार, असे आशीर्वाद मिळत, व होरे वर्तविले जात. आसेष्टांकडे व इष्टमित्रांकडे डोहाळे जेवणांचे समारंभहि फारच मोठ्या प्रमाणांवर झाले. सन १९०९ च्या ऑक्टोबरमध्ये १० तारखेस सौ. गौरव्वाबाई प्रसूत होऊन, त्यांना मुलगा झाला. (हे सुपुत्र म्हणजे विद्यमान बाबासाहेब वारद होत.) हा पुत्रोत्सव सर्व शहरांत मोठ्या आनंदानें साजरा झाला.

यानंतर एक आठवड्यांतच बसव्वाबाईचाहि प्रसूतिसमय प्राप्त झाला. ७ वा माहिना असल्यामुळें हा समय थोडासा अकालींच होता. प्रसूति सुलभ होईल, असा रंग दिसेना. शस्त्रप्रयोगाशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें वैद्यकीय मत पडलें. परंतु बसव्वाबाई शस्त्रप्रयोगास अनुकूल नव्हत्या. अप्पासाहेबांच्या

* यांची माहिती परिशिष्टांत पहा.

कासोऽप्याचें पाणी घेऊन, कित्येक अडलेल्या छिया बाळंत झाल्याची त्यांना माहिती होती; व बसव्वावाईनींहि तोच उपाय करण्याचें ठरविलें. अप्पासाहेबांना बसव्वावाईच्या खोलींत बोलावून नेण्यांत आलें. त्यांनीं अप्पासाहेबांच्या कासोऽप्याचें पाणी घेतलें. अप्पासाहेबांनींहि प्रेमाद्र्द दृष्टीनें पाहून, प्रेमळपणें बसव्वावाईच्या अंगावरून हात फिरविला; आणि दहा मिनिटांतच त्यांनीं पुत्ररत्नास जन्म दिला.

त्यावेळच्या पद्धतीप्रमाणें व अप्पासाहेबांच्या सत्कीर्तीमुळें हे पुत्रोत्सव मोठ्या प्रमाणांत साजरे झाले. वर्तमानपत्रांतूनहि या वृत्तास प्रसिद्धि देण्यांत आली. अभिनंदनपर संदेशांचा वर्षाव झाला. वारशाचे आहिर येऊ लागले. जाहीर समांतून अभिनंदनपर भाषणें झालीं. उंटावरून, हत्तीवरून व गाड्यांतून साखर-पानें वाटण्यांत आलीं; आणि मोठा दीपोत्सव झाला.

या आनंदांत पुढील घटनेनें विरजण पडलें. प्रसूतिनंतर सौ. बसव्वावाईची प्रकृति झपाट्यानें विचडूं लागली. वैद्यकीय इलाज अपुरे ठरले; आणि पंधरा दिवस होतात न होतात तोंच, बसव्वावाई शिवलोकीं गेल्या, आणि त्यांचा तान्हुलाहि कांहीं महिन्यांनीं त्यांच्याकडे गेला. बसव्वावाईच्या मृत्यूबद्दल वर्तमानपत्रांतून व जाहीर संभाषणांतून दुःखोद्गार व्यक्त करण्यांत आले, व त्यांना जनतेनें आपली श्रद्धांजलि अर्पण केली. एकाच वेळीं परमेश्वरानें दोन पुत्र अप्पासाहेबांना देऊन, त्यांचा आनंद द्विगुणित केला. तथापि सौ. बसव्वावाई आणि त्यांचा तान्हुला, यांच्या मृत्युमुळें या सौख्यास दृष्ट लागली. बसव्वावाईच्या मृत्यूनंतर सर्व सोलापूर शहरांत दुःखाचें वातावरण निर्माण झालें. सर्व जमातींच्या भगिनींनीं त्यांची खणानारळांनीं ओटी भरून, त्यांना पंचारती ओवाळली. स्मशानयात्राहि फारच मोठी निघाली होती. अशा रीतिनें अप्पासाहेबांच्या द्वितीय पत्नीचा संसार संपुष्टांत आला.

१८७५ सालापासून अप्पासाहेब स्वतःच्या मिळकतीचा कारभार पाहूं लागले; तेव्हांपासून एकंदरानें त्यांचें सर्व आयुष्य भरभराटीचेंच गेल्लें दिसतें. किरकोळ विघ्नें मधून मधून येत, पण त्यामुळें त्यांचें यशांत कधीं कमतरता आली नाहीं. अशा विघ्नपैकीं अप्पासाहेबांच्या चुलतकिडून वारंवार त्रास होण्याचें एक विघ्न होतें. चन्नबसप्पांच्या मृत्युपत्राप्रमाणें, मिळकतीचा अर्धा भाग अप्पासाहेबांकडे होता; परंतु चन्नबसप्पांची पत्नी व सून [अप्पा-

साहेबांची सख्खी चुलती व चुलतभावजय] यांचे आतेष्ट, मिळकतीच्या लोभाने अप्पासाहेबांना वारंवार सतावीत. या दोघांचीहि वरदास्त अप्पासाहेबांनी अत्यंत सन्मानपूर्वक ठेविली होती; व दानधर्मास त्यांना लागेल तितका पैसा ते पुरवीत. पण बोलून चालून स्त्री जात ! एवढ्या तेवढ्यावर संतुष्ट रहाणे शक्य नव्हते. आपल्या माहेरच्यांना या मिळकतीपैकी कांहीं हिस्सा मिळावा, अशी त्यांना वारंवार उकळी येई; परंतु चन्नबसप्पाच्या वेळेचे मुख्य कारभारी—[अप्पासाहेबांचेहि हे कारभारी होतेच]—शरणप्पा कोडगी हे अप्पासाहेबांच्या चुलतीवर व भावजयीवर वजन पाडून, त्यांना शांत करीत. कोडगींनीच चन्नबसप्पाच्या मृत्युपत्राला या उभयतांची संमति मिळविली होती. मृत्युपत्राचे बाबतीत अप्पासाहेब मौन पाळून असत. कायदेशिररित्या आपली चुलती व भावजय कांहीं करू शकत नाहींत, हें जरी अप्पासाहेबांना कळत होतें, तरी या असहाय्य परिस्थितीचा फायदा, त्या दुःखी जीवांचे बाबतीत घेण्याची वासना, त्यांना कधीहि झाली नाहीं. उलट घरांत व घराबाहेर त्यांना दुःख कसें न होईल, व त्यांचा यथोचित सन्मान कसा राखला जाईल, याबद्दल ते डोळ्यांत तेल घालून जपत.

चुलतीच्या अंतकाळी अप्पासाहेब चुलतीजवळ गेले, आणि म्हणाले, “कुणाला काय द्यावयाचें, दानधर्म काय करावयाचा, हें निःसंकोचपणें मला सांगा. तुमचे हे १० हजाराचे दागिने माझ्याजवळ आहेत. ते तुमच्या समक्षच, तुम्ही सांगाल तितकी त्यांत अधिक भर घालून, ज्यास द्यावयास सांगाल त्यास देतो.” त्या थोर पुरुषाचा अपकारास उपकार असा स्वभाव पाहून म्हातारीस पश्चात्ताप झाला. ती म्हणाली “हे दागिने माझ्या मुलीस दे. तिच्या मुलांबाळाकडे लक्ष देत जा. आणि माझ्या पश्चात् ५ हजारांचा दानधर्म कर.” अप्पासाहेबांनी आपला बोल खरा केला.

मृत्युपत्रांतील शर्तीचा वेडावांकडा अर्थ करून, मृत्युपत्र करणारांच्या इच्छादारांना देशोघडीस लावणारे गुंड, आणि मृत्युपत्रांतील शर्ती बाजूस ठेवून, मानवधर्म पाळणारे अप्पासाहेब, यांचा विचार करतां, अप्पासाहेबांचें मोठेंपण कशांत होतें, व त्यांची दिगंत कीर्ति कां झाली, यावर लखल प्रकाश पडतो.

गृहस्थाश्रमांत वाडिलांच्या इच्छेचा मान राखणें, हाहि अप्पासाहेबांचा एक विशेष गुण होता. त्यांची चुलत वहीण सिद्धवा इच्या अकराव्या वर्षी त्यांनी तिचें लग्न बागेवाडी येथील किणगी कुलोत्पन्न बसप्पा यांच्याशी, शके

पुण्यश्लोक वारद
[नेहमर्च्या पोषालांत.]

पुण्यश्लोक वारद
[पगडी घातलेले]

१८०३ (इ. स. १८८१) च्या माघ महिन्यांत लावून दिलें. याचवेळीं त्यांनीं आपल्या चन्नवसव्या व संगव्या या अनुक्रमें ५ व ३ वर्षे वयाच्या मुलींचीं लग्नें, व चुलते चन्नवसव्या यांच्या अंतिम इच्छेप्रमाणें इतर गोरगरिवांचीं १०८ लग्नें व १०८ वेलाच्या झाडांचीं लग्नेंहि उरकून घेतलीं. या लग्नसमारंभाचा थाट अभूतपूर्व असा होता. भव्य व शोभिवंत मंडप, १०८ वोहली, प्रत्येक वधूवर व त्यांचे नातलग यांचे आहेर, वधूचें मंगलसूत्रादि अलंकार, हीं सर्व एकजात अप्पासाहेबांनीं स्वखर्चानें बनविलीं होती. या लग्नाकरितां मुंबईहून मुद्दाम युरोपियन बँडवाल्यांचा बँड आणविला होता. कै. गणेश चावाजी माटे वकील, या सुप्रसिद्ध कलावंतांनीं तयार केलेलें अत्यंत आकर्षक असें दारूकामाहि उडविण्यांत आलें. पांच पांच हजारांच्या भोजनांच्या पेंक्तीहि रोज उठत असत. असा समारंभ सतत पांच दिवस चालूं होता. ज्यांना भोजनास येणें शक्य नसे, अशांना शिधासामुग्री पांचविण्यांत आली. विशेष हें कीं, एवढ्या अवाढव्य समारंभांतहि अव्यवस्थितपणा अथवा बेशिस्ती यांचें नांवहि नव्हतें. अशा प्रकारचा सोहळां सोलापुरांत पूर्वीं कुणीच पाहिला नव्हता, व पुढें तर दिसणेंच शक्य नाहीं. या लग्नांमुळे अप्पासाहेबांच्या औदार्याचा डंका आसेतु हिमाचल गाजला, यांत शंका नाहीं.

समाजक्रण

धनवंताची दौलत नोहे देवाघरची ठेव असे
दीनासाठीं दीन दयाघन विश्वासानें ठेवितसे
सालसवाई करुनि पूजिला जनतारूपीं जनार्दन
शीलवंत सत्कीर्तिवंत जगिं धन्य धन्य तो धनवान.

(कावि-कुंजविहारी).

अप्पासाहेबांच्या धार्मिक आचारांत समाजशिक्षणालाहि अत्यंत महत्त्वाचें स्थान होतें. या बाबतींत ते कोणत्याहि प्रकारचा पंक्तिप्रपंच करीत नसत. विद्यार्थी कोणत्याहि जातीचा असो, विद्यादानास तो योग्य समजला जाई. मुंबईच्या व्यापार पद्धतींत शेंकडा अर्घा आणा, पाठशाळा व धर्मदाय फंड म्हणून वसूल करण्याची पद्धति असे. अप्पासाहेबांनाहि त्यांच्या मुंबईच्या व्यवहारांत अशा प्रकारचा निधि जमविण्याची संधि मिळाली होती; आणि तो निधि व त्यांत आपल्या उत्पन्नापैकीं कां रक्कम भर घालून, ती सर्व रक्कम त्यांनीं परोपकारांतच खर्च केली. इतर व्यापारी अशा तऱ्हेचे निधि आपलें नांव वाढविण्याकरितां देवमंदिरे, धर्मशाळा वगैरे बांधण्यांत, किंवा दुसरे खाजगी धंदे उभारण्यांत खर्च करीत. परंतु अप्पासाहेबांनीं या निर्धाचा असा दुरुपयोग कधीहि केला नाहीं.

अप्पासाहेबांचे चुलते चन्नबसप्पा ह्यात असतांनाच, बह्जारी येथील एक दानशूर व धनाढ्य लिंगायत व्यापारी सक्करि करडेप्पा कैलासवासी झाले. ते अत्यंत धर्मनिष्ठ असून लिंगायतांतील जंगम वर्गीयांना संस्कृत-मधून धर्मशिक्षण देण्याची व्यवस्था त्यांनीं केली होती. त्यांच्या पश्चात् तें

कार्य चालणें कठीण झालें, म्हणून बरेच जंगम भिक्षुक, चन्नवसप्पाकडे येत असत. ही गोष्ट अप्पासाहेबांना माहीत होती. ही संस्कृत शिक्षणाची अडचण दूर करण्याकरितां अप्पासाहेबांनीं चैत्र शु॥ प्रतिपदा, शके १८०० या शुभ मुहूर्तावर, सोलापूर येथें, 'वारद संस्कृत पाठशाळे'ची स्थापना केली.* या शाळेंत सुमारे ७५ विद्यार्थी शिक्षण घेत; व त्यांचें जेवणखाण, कपडेलत्ते, पोथ्यापुस्तकें वगैरे व्यवस्था अप्पासाहेब स्वखर्चानें करीत. वे. शा. सं. दादाचार्य व नारायणाचार्य हे दोन विद्वान् शास्त्री या शाळेचे अध्यापक नेमण्यांत आले होते. त्याप्रीत्यर्थ अप्पासाहेबांना दरमहा ५०० रुपयेपर्यंत खर्च करावा लागे. बुद्धिमान व होतकरू विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्ति देऊन, पुढील अभ्यासाकरितां काशीक्षेत्रास पाठविण्यांत येई. ही पाठशाळा सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांना उघडी असे. दासोहाचे वेळीं ज्या गुरुवर्गीय जंगमांचा अप्पासाहेबांशीं परिचय होई, तो गुरुवर्ग असंस्कृत, अज्ञानी आणि अजागळ असल्याचा प्रत्यय त्यांना येई. या पाठशाळेमुळें, असे लोक सज्जन, सुसंस्कृत व रहाणीनें नीटनेटके असे होऊं लागले. इतकेंच नव्हे तर, या पाठशाळेंतून धर्मशिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांपैकीं कांहीं, काशीक्षेत्रांत शिक्षण घेऊन जगद्गुरुंच्या पीठावर विराजमान झाले; व कांहीं विद्वान् शास्त्रीहि झाले.

ही पाठशाळा सुरू करावयास दुसरीहि कांहीं कारणें होती. सरकारी शाळेंतील संस्कृतज्ञ अशा ब्राह्मण शिक्षकांनीं ब्राह्मणाव्यतिरिक्त इतर विद्यार्थ्यांना संस्कृत शिकविण्याचें नाकारलें होतें. तसेंच लिंगायत धर्मगुरूंना वेद व रुद्र शिकविण्यास तत्कालीन कर्मठ वैदिक ब्राह्मण नकार देत. इतकेंच नव्हे तर, सोलापूरच्या शिवालयांत शिवपूजन करण्यासाठीं ब्राह्मण पुजारी असत; व रुद्राभिषेकाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांनाच आहे, लिंगायत गुरूंना तो नाहीं, म्हणून त्यांना रुद्राभिषेक करण्यास प्रतिबंध करीत. परळी वैजनाथ, त्र्यंबकेश्वर, एड्डूर, वगैरे क्षेत्रांमध्ये रुद्राभिषेकाचा अधिकार लिंगायत धर्मगुरूस आहे कीं नाहीं, असा वाद चालूं होता. मुंबई हायकोर्टानें, लिंगायत हे शूद्र आहेत, असा एक अहमदनगर येथें उत्पन्न झालेल्या खटल्यांत निर्णय दिला. यामुळें लिंगायत हे शूद्र नसून त्रैवर्णिकापैकींच उच्चवर्णीय आहेत, हें सिद्ध व्हावें, अशी अप्पासाहेबांना विवंचना लागली होती. विद्वान् जंगम

* या पाठशाळेची विस्तृत माहिती परिशिष्टांत पहा.

शास्त्री तयार होण्यास या पाठशाळेचा चांगलाच उपयोग झाला. लिंगाय-
तांची धर्मकृत्ये लिंगायत धर्मगुरूंनीच करावीत, असा पायंडा या पाठशाळे-
मुळेच पडला. यापूर्वी महाराष्ट्रीय लिंगायतांचीं लग्ने, घरांचे वास्तु वगैरे सर्व
संस्कार ब्राह्मण जोशीच अवैदिक पद्धतीनें करीत. गेल्या ५०-७५ वर्षांत
ती प्रथा मोडण्याचें मुख्य श्रेय ' वारद संस्कृत पाठशाळेंतील ' धर्मज्ञानाच्या
प्रसारासच आहे. " आम्हीं जंगम म्हणजे लिंगायतांतील गुरू, अर्थात् ब्राह्मण
खरे, पण आम्हीं आपलेपणा विसरून गेलों होतो. या पाठशाळेनें आम्हांस
स्वत्वाची जाणीव करून दिली. " असे स्पष्ट उद्गार एका जंगम स्वामीनें
अप्पासाहेबांजवळ काढले.

धार्मिक शिक्षणाबरोबर कीर्तन, पुराण व गायन यांचें शिक्षणहि या
पाठशाळेंत देण्यांत येत असे. अशी संस्कृत शिक्षणाची व्यवस्था कोठेंच
नसल्यामुळे, कर्नाटक भागांतूनहि या पाठशाळेंत विद्यार्थी येत असत.
लिंगायत समाजांत स्वधर्म व स्वसंस्कृति यांचा प्रसार, या पाठशाळेमुळे पुष्क-
ळच झाला. जैनापूरशास्त्री, जगदीशशास्त्री, मणूरमठाध्यक्ष हे याच पाठ-
शाळेंतून संस्कृत विद्यासंपन्न होऊन, याच शाळेंत पुढें अध्यापक म्हणून काम
पाहूं लागले.

सनातन धर्माशिक्षणामुळे आधुनिक इंग्रजी शिक्षणाकडे अप्पासाहेबांनीं दुर्लक्ष
केलें असें नाहीं. अनेक ब्राह्मण व लिंगायत विद्यार्थ्यांना नवविद्यासंपन्न
करण्यास त्यांनीं सहाय्य केलें. लिंगायतांमध्ये एखादा आय्. सी. एस्.
(I. C. S.) व्हावा, अशी त्यांची इच्छा होती; व त्याकरितां वैराग
येथील होसाळी घराण्यांतील शिवालिंगप्पा यांची त्यांनीं निवड केली.

शिवालिंगप्पा दहा वर्षांचे होतात न होतात, तों त्यांचें प्राथमिक शिक्षण
पूर्ण झालें. त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल त्यावेळींच ते प्रसिद्ध होते. पुढील शिक्षणाची
सोय व्हावी म्हणून, शिवालिंगप्पाचे वडील बंधु त्यांना घेऊन अप्पासाहेबांकडे
आले. अप्पासाहेबांनीं त्यांस आपलेजवळ ठेवून घेतलें; व इंग्रजी शाळेंत
घातलें. शिवालिंगप्पानें एका वर्षांत तीन इयत्तांचें शिक्षण पूर्ण केलें. त्यांचे
शिक्षक त्यांस ' बालसरस्वती ' म्हणून संबोधित. पुढील शिक्षणाकरितां
त्यांस पुण्यामुंबईस पाठवावें, अशीहि त्यांच्या शिक्षकांनीं इच्छा व्यक्त केली.
म्हणून अप्पासाहेबांनीं त्यांस पुणें येथें भावे स्कूलमध्ये घालून, त्यांचे पुढील
शिक्षणाची व्यवस्था केली. शिवालिंगप्पा मॅट्रिकची परीक्षा पाहिल्या वर्गांत

पास झाले; व उच्च शिक्षणाकरिता त्यांस मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये घालण्यांत आले. मुंबईत शिवालिंगप्पाची सर्व प्रकारची सोय व्हावी म्हणून, मुंबईच्या वारद दुकानावर त्यांचे बंधु तम्मणप्पा यांना नोकरी देण्यांत आली. शिवालिंगप्पा हे बी. ए. पास होतांच आय्. सी. एस्.च्या परीक्षेकरिता स्वखर्चाने त्यांना इंग्लंडला पाठवावे; असे अप्पासाहेबांच्या मनानें घेतलें. पुण्यास कमिशनर, व त्यापूर्वी सोलापूरचे कलेक्टर असलेले एक युरोपियन गृहस्थ अप्पासाहेबांच्या परिचयाचे होते. ते पेन्शन घेऊन इंग्लंडला जाणार होते. होसाळीच्या विलायतेंतलिल शिक्षणाची व्यवस्था त्यांच्या देखरेखीखाली करावी, म्हणून अप्पासाहेब होसाळीसह त्या गृहस्थांना भेटले. होसाळीचें इंग्रजी भाषण वगैरेवर साहेब बेहद खूप झाले; आणि त्यांनी होसाळीच्या शिक्षणाची जबाबदारी पत्करण्यास होकार दिला. होसाळीच्या इंग्रजी वाक्पटुत्वाचा आणखी एक अनुभव अप्पासाहेबांना आला. नित्याप्रमाणें अप्पासाहेब उन्हाळ्यांत लोणावळ्यास असतांना, न्यायमूर्ति रानडे यांच्या अध्यक्षतेखाली एका इंग्रज गृहस्थाचें, इंग्रजी भाषेंतून व्याख्यान झालें. या व्याख्यानास न्या. तेलंग, डॉ. मांडारकर प्रभृति पुढारीहि होते. अप्पासाहेब या व्याख्यानास होसाळींना घेऊन गेले. व्याख्यान संपून घरी आल्यावर अप्पासाहेबांनी व्याख्यानांत काय सांगितलें गेलें, याबद्दल होसाळींना पृच्छा केली. होसाळींनी व्याख्यात्याचें व्याख्यान, व अध्यक्षचा समारोप हावभावासह इंग्रजीतूनच म्हणून दाखविला. अप्पासाहेबांना याचें कौतुक-मिश्रित आश्चर्य वाटलें.

दुसऱ्या दिवशी अप्पासाहेब होसाळींना बरोबर घेऊन न्यायमूर्ति रानडे यांच्याकडे गेले, व तेथें सर्व मंडळींना होसाळींनी आदले दिवशीचें व्याख्यान शब्दनशब्द ऐकाविलें. सर्वांनाच यामुळें कौतुक वाटलें, आणि सत्पात्री विद्यादान केल्याबद्दल अप्पासाहेबांना सामिमान आनंद वाटला. या मुलास आय्. सी. एस्.ला पाठविण्याचा आपला विचार आहे, तेव्हां आपलें मत काय ? ” असे अप्पासाहेबांनी न्यायमूर्ति रानड्यांस यानंतर कांहीं दिवसांनी विचारलें. “ पाठांतरशक्ति तीव्र असली, तरी असा मुलगा आय्. सी. एस्.ला योग्य असेलच असें नव्हे. ” असा रानड्यांनी आपला अभिप्राय व्यक्त केला. रानड्यांबद्दल अप्पासाहेबांना आदर होता. त्यांनी दिलेल्या मतामुळें अप्पासाहेबांना विस्मयाचा धक्का बसला. तथापि या मतामुळें खचून न जाता, अप्पासाहेबांनी आपल्या स्वभाव-

धर्माप्रमाणें चिकाटी न सोडतां, होसाळीला मोठ्या समारंभानें इंग्लंडला खाना केलें.

विलायतेंत गेल्यावर होसाळीकडून अप्पासाहेबांच्या अपेक्षाभंगास हळं हळं सुरुवात झाली. एक दोन महिन्यांनंतर होसाळीकडून पत्राहि येण्याचें बंद झालें. होसाळीवर देखरेख ठेवणाऱ्या साहेबांकडे अप्पासाहेबांनीं विचारपूस केली; परंतु, “मी पुष्कळदां होसाळीकडे गेलों, पण त्यांची भेट-होत नाही,” असा जबाब आला. दोन वर्षेपर्यंत होसाळीचें पत्र नाही, म्हणून त्यांच्या दोघा बंधूंना व सुशील पत्नीच्या माहेरच्या लोकांना अत्यंत चिंता वाटूं लागली, व त्यांनीं अप्पासाहेबांकडे चौकशी केली. त्यांना धीर देण्याशिवाय अप्पासाहेब तरी काय करणार ? अशांतच होसाळीची आई आसन्नमरण होऊन पडली होती. होसाळीचें मातेवर व तिचें होसाळीवर अत्यंत प्रेम होतें. पैसे संपल्यानंतर “मी आय. सी. एस्.ची परीक्षा देऊं शकलों नाही, सव्व बॉरिस्टर होऊन परत येतो,” असें अप्पासाहेबांस होसाळीचें पत्र आलें.

१८९६ सालीं होसाळी बॉरिस्टर होऊन जन्मभूमीस परत आले. परदेश-गमन करणारे, होसाळी हे पाहिलेच लिंगायत गृहस्थ असल्यामुळें, त्यांना प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घ्यावें, अशी अप्पासाहेबांची इच्छा होती. परंतु तत्कालीन कर्मठ लिंगायतांना तें पटलें नाहीं. त्यांनीं सभा भरवून जाहीर केलें कीं, विलायतेंत होसाळींनीं अमक्षमक्षण व अपेयपान केलें नाहीं, याची पूर्ण खात्री करून दिल्यावांचून, आम्हीं त्याला जातीत घेणार नाहीं; व त्याच्याशीं कोणताहि व्यवहार करणार नाहीं. सोलापूर समाचारच्या त्या वेळच्या साप्ताहिक अंकांत या सभेचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे. या सामाजिक आग्रहामुळें होसाळींना, आपली पत्नी व आतिष्ठ यांच्या सहवासास मुकावें लागलें.

होसाळींनीं सोलापुरांत बॉरिस्टरी सुरू केली, व अप्पासाहेबांच्या प्रयत्नांनें तें सरकारी वकील नेमले गेले, तरी त्यांच्यावरील सामाजिक बहिष्कार दूर झाला नाहीं. अखेर कंटाळून होसाळींनीं वैराग येथें जाऊन प्रायश्चित्त घेतलें, व आपल्या पत्नीस घेऊन उमरावतीस बॉरिस्टरी करण्याकरितां गेले. सर मोरोपंत जोशी यांना अप्पासाहेबांनीं पत्र देऊन होसाळींचा परिचय करून दिला होता. उमरावतीच्या लिंगायतांशींहि होसाळींचें जमलें नाहीं, व अखेर त्यांच्या धर्मपत्नीला वैरागास परत यावें लागलें. त्यानंतर होसाळी आर्यसमाजिस्ट झाले, व आर्य समाजिस्ट कुमारिकेचीं त्यांनीं विवाह केला.

उमरावती येथेहि ते टिकू शकले नाहींत. अकोला, यवतमाळ, नागपूर वगैरे ठिकाणी धंदा करून, अखेर ते वेंगलोर येथें गेले. त्यांची लिंगायत पत्नी अद्यापहि वैराग येथें असून, त्यांच्या द्वितीय पत्नीचीं मुलेंबाळेंहि चांगल्या अधिकारावर आहेत.

लिंगायत समाजांत परदेशगमन रुढ व्हावें, व लिंगायत समाजांतील होतकरू लोक पाश्चात्य विद्याविभूषित व्हावेत, म्हणूनच अप्पासाहेबांनीं होसाळींचा पुरस्कार केला. अप्पासाहेब स्वतः लिंगायत धर्माच्या जुन्या आचारविचाराला जरी अखेरपर्यंत चिकटून होते, तरी आपल्या समाजांनं जगाबरोबर प्रगतिमार्गावर असावें, अशी त्यांची तीव्र इच्छा होती

होसाळी हे पाहिले लिंगायत बॅरिस्टर होत. परदेशगमन केल्यामुळें, जरी त्यावेळच्या समाजांनं त्यांना जवळ केलें नाहीं, तरी त्यांच्याविषयीं अप्पासाहेबांचें मन मात्र अखेरपर्यंत शुद्धच राहिलें. अप्पासाहेबांचा प्रयत्न-वाद आणि परोपकारवृत्ति यांचें होसाळी प्रकरण एक अत्यंत नमुनेदार उदाहरण होय.*

लिंगायतांत उत्कृष्ट सिव्हिलियन, कायदेपंडित, डॉक्टर, वैद्य, इंजिनियर, कलावंत वगैरे आधुनिक विद्याविभूषित लोक निर्माण व्हावेत, अशी अप्पासाहेबांची इच्छा असल्यामुळें, लायक व योग्य लिंगायत विद्यार्थी व संस्था यांना ते शक्य ती मदत करीत. तथापि त्यांची ही दृष्टि केवळ स्वजातीपुरतीच मर्यादित नसून, कोणाहि लायक विद्यार्थ्यास ते उत्तेजन देत. ज्या ठिकाणी त्यांना जाण्याचा प्रसंग येई, तेथील विद्यालये, विद्यार्थी, वाचनालये वगैरेना ते आर्थिक मदत करीत. अप्पासाहेबांच्या संग्रहांत मुंबईच्या आर्थन एज्युकेशन सोसायटीच्या प्रिन्सिपॉलचें एक पत्र सांपडलें आहे. १९०३ सालीं त्या शाळेला अप्पासाहेबांनीं भेट दिली. त्यावेळीं तेथील विद्यार्थ्यांची हुशारी पाहून, विद्यार्थ्यांच्या खाऊसाठीं अप्पासाहेबांनीं २०० रु. दिल्याचा उल्लेख त्या पत्रांत आहे.

लातूर येथील वसप्पा सोळसे नांवाच्या एका गरिब होतकरू कलावंतास चित्रकलेच्या शिक्षणासाठीं, मुंबई येथील सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्टमध्ये दहा वर्षेपर्यंत अप्पासाहेबांनीं स्वखर्चानें ठेवून, त्यास चित्रकला-निपुण बन-

* व. होसाळी प्रकर्णाबाबत पत्र परिशिष्टांत पहा.

विलें. त्यानंतर प्रो. सर शिवशंकर नारायण यांचेजवळ राहून फोटोग्राफी, व नेचर वर्कचे शिक्षण घेण्यासहि त्यास मदत केली. या कलावंतांनं काढलेलीं कांहीं चित्रें, अप्पासाहेबांच्या वंगल्यांत व मडकी यांच्या दिवाणखान्यांत अद्यापि पहावयास मिळतात. कै. न्यायमूर्ति रानडे, सयाजीराव गायकवाड व कांहीं वीरशैव धर्मगुरु, यांची या विद्यार्थ्यांनं काढलेलीं तैलचित्रें कलाभिज्ञ लोकांना फारच पसंत पडलीं आहेत. अप्पासाहेबांनीं उत्तेजन दिलेल्या कलावंतांत पुण्याचे सुप्रसिद्ध चित्रकार प्रो. पिंपळखरे आणि सोलापूरचे फोटोग्राफर कै. केशवराव दिवेकर व कै. वि. म. ओक पेंटर हे होत. प्रो. पिंपळखरे व केशवराव दिवेकर यांची स्वदस्तुरचीं पत्तें अप्पासाहेबांच्या दसरांत अद्याप आहेत. केशवराव दिवेकर यांना फोटोग्राफी असाध्य वाटत होती. तथापि ते अप्पासाहेबांकडे नोकरी मागण्यास आल्यावेळीं, अप्पासाहेबांनीं त्यांना चिकाटनिं शिक्षण घेण्यास उत्तेजन देऊन, १२ वर्षेपर्यंत मुंबईस स्वखर्चांनं ठेविलें. केशवरावांची प्रॉक्रेटस चार-पांचशे रुपयांची होती; व त्यावद्दलचें सर्व श्रेय ते अप्पासाहेबांनाच देत.

एका ब्राह्मण विधवेस सुईणीचें शिक्षण घेण्याकरितां द्रव्यसहाय्याची जरूर लागली. सोलापुरांतील सर्व ब्राह्मण अधिकाऱ्यांकडे फिरून, तिला केवळ वीसच रुपये मिळाले. आतां आपलें शिक्षण होत नाहीं, म्हणून ती निराशच झाली होती. अशा वेळीं अप्पासाहेबांच्या औदार्याची कीर्ति तिच्या कानांवर आली, व तिनें आपल्या वृद्ध आईसह अप्पासाहेबांची भेट घेऊन, त्यांना आपला हेतु कळविला. अप्पासाहेबांनीं त्यांना २-३ दिवसांनीं पुन्हां भेटण्यास सांगितलें. त्यानंतर डॉ. रानडे यांना बोलावून घेऊन सुईणीचे कामास लागणारीं सर्व साधनें व शस्त्रें मुंबईहून मागाविलीं, आणि ती बाई पुन्हां भेटल्यावर तिच्या स्वाधीन केली. या मायलेकांना हें औदार्य अपूर्वच वाटून, त्यांनीं या मदतीची फेड कशी व केव्हां करावी, अशी भीत भीत पृच्छा केली. त्यावर अप्पासाहेबांनीं जें उत्तर दिलें, त्यावरून त्यांच्या मनाची समत्वबुद्धि व थोर औदार्य याची प्रचीति येते. अप्पासाहेब म्हणाले, "या साधनांवर तुम्ही शिका व तुमच्या सारख्याच अनाथ व स्वावलंबी गरजूंना हा उद्योग शिकवा, म्हणजे माझ्या रकमेची फेड झाली, असें मी समजेन."

सोलापुरांत रोमन कॅथॉलिक मिशनची शाळा होती. त्या शाळेस अप्पासाहेबांनीं स्वखर्चांनं जिना बांधून दिला. जैन पाठशाळेस अप्पासाहेबांनीं

जरूर तो आश्रय देऊन, आर्थिक सहाय्य केलें. सोलापूरच्या म्युनिसिपल व्यापारी शाळेस कमी पडलेलें आर्थिक सहाय्य अप्पासाहेब करितच, शिवाय शाळेचा पदार्थसंग्रह, बांक, पुस्तकें, शिक्षकांचा पगार, कित्येक मुलांची फी, पुस्तकें, जेवणाखाणाचा खर्च वगैरे तेच करित.

जातीयता किंचितहि मनांत न आणतां, अप्पासाहेब मिशनरी शाळेंतलिः मुलांना हुरडा व रसपान समारंभाकरितां बोलावत, व त्यांना आणि अशा शाळांना जरूर तीं सर्व प्रकारची मदत करित. मुसलमानांच्या मशिदी, जैनांच्या पाठशाळा, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, थिऑसफिकल सोसायटी, अशा विविध धर्मीय व पंथीय संस्थांना अप्पासाहेबांनीं आर्थिक सहाय्य केलें होतें. एका मुसलमान लीस मकेंच्या यात्रेकरितां जरूर तीं सर्व मदत त्यांनीं केली.

इ. स. १९०१-२ सालच्या सुमारास कर्नाटकांत हनगळकुमार महा० स्वामींच्या प्रेरणेनें अप्पासाहेब वारद, कै० लखमगौडा वंटमुरीकर, कै. सिरसंगीकर देसाई, कै. रा. व. अरटाळ, कै. सर पुट्टणशेट्टी आदिकरून लिंगायत पुढाऱ्यांनीं वीरशैव महासभेची स्थापना करून, लिंगायत समाजा-मध्ये सुधारणा व्हावी, व आपल्या धर्माचें स्वरूप त्यांना कळावें, म्हणून प्रयत्न चालविले होते. कै० सिरसंगीकर देसाई हे निपुत्रिक असल्यामुळे, त्यांनीं आपलीं सर्व मिळकत लिंगायतांच्या शिक्षणप्रसारार्थ विश्वस्तांच्या स्वाधीन केली होती. त्या निर्धोतूनच कर्नाटक लिंगायत एज्युकेशन सोसायटी, वेळगांवचे लिंगराज कॉलेज वगैरे शिक्षणसंस्था उदयास आल्या. याच पद्धतीवर सोलापुरांत व महाराष्ट्रीय लिंगायतांतहि शिक्षणकार्य सुरू करावें, या हेतूनें १९०७ च्या डिसेंबरमध्ये, सोलापूर येथें श्रीसिद्धेश्वर मंदिराच्या भव्य मंडपांत वीरशैव महासभेचें तिसरें अधिवेशन, सर पुट्टणशेट्टी यांच्या अध्यक्षतेखालीं अप्पासाहेबांनीं घडवून आणलें. या महासभेंत लिंगायतांच्या गरीब विद्या-ध्यांना सामान्य शिक्षण मोफत मिळावें म्हणून, 'लिंगायत शिक्षण संस्थे'ची स्थापना करण्यांत आली. या संस्थेला स्वतःची एक लक्ष रुपये किंमतीची उत्तम जमीन व दहा हजार रोख रुपये देऊन, दोन लक्षांचा कायम निधीचा ट्रस्ट जिल्हाधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखालीं उभारून, संस्था चिरस्थायी व्हावी म्हणून, निधी गोळा करणें, संस्थेचे नियम करणें, वगैरे गोष्टी अप्पासाहेबांनीं सुरू केल्या होत्या, पण दुर्दैवानें तो पूर्ण होण्यापूर्वीच अप्पासाहेबांचें दुःखद निधन झालें. त्याबरोबरच लिंगायतांच्या शिक्षणाचें

संकल्पित कार्यहि गर्भावस्थेतच जिरून गेलें. १९०७ च्या मे माहिन्यामध्ये वीरशैव महाजन समा स्थापन करण्यांत आली; व अनाथ विद्याथ्यांचें वसतिगृह सुरू करण्यांत आलें. तरी पणः कर्नाटक एज्युकेशन सोसायटी-प्रमाणें, त्यांचा विस्तार महाराष्ट्रांत व्हावा तसा झाला नाहीं.

अशा प्रकारें सर्व प्रकारचें ज्ञान व कला यांचा प्रसार, स्वधर्मांयांत व अन्य धर्मांयांतहि व्हावा, म्हणून अप्पासाहेबांनीं समाजशिक्षणकार्यास कसकशी मदत केली, याचें विवेचन वर केलें आहे. व्यक्तिजीवनाच्या विकासाबरोबर, समाजजीवनाचाहि विकास साधावा, असा, कै. महात्मा गांधींच्या तत्त्वप्रणालीप्रमाणें प्रेरित होऊन, कर्तृत्ववान्, थोर पुरुष, हिंदु-स्थानच्या राष्ट्रीय जीवनांत, महात्मा गांधीजींच्याहि पूर्वीच अप्पासाहेबांच्या रूपानें सोलापुरांत होऊन गेला.

समाजसेवा

तो नर भला भला भला तो भला,
प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ जयांनं केला.
(रामदास).

अप्यासाहेबांचें कार्यक्षेत्र चौफेर व अफाट असें होतें. त्यांनीं स्वतःचा प्रपंच ज्या मानानें नेटका केला, त्यापेक्षांहि जास्त प्रमाणांत त्यांचा सार्वजनिक प्रपंचाचा पसारा अधिक नेटका व व्यापक असा होता. या कार्यक्षेत्रांत सार्वजनिक कार्य, लोकसेवा, सरकारदरवारचीं कामें, समाजांतील वागणुकीच्या पद्धती, सार्वजनिक ज्ञानप्रसार साधनांस उत्तेजन, ज्ञानार्जनाची तळमळ वगैरे कित्येक अंगोपांगांचें दर्शन आपणांस होतें.

इ. स. १८७२ च्या डिसेंबर महिन्यांत, न्यायमूर्ति रानडे ह्यांनीं स्वदेशी व्यापारावर एक अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर व्याख्यान दिलें. त्यांत नवीन अर्थशास्त्राचे सिद्धांत हिंदुस्थानला पोषक कसे होतील, याचें विवेचन करतांना, हिंदुस्थानची पिळणूक कशी होत आहे, याचेंहि स्पष्टीकरण केलें. ब्रिटिशांची व्यापारपद्धति, आणि हिंदी कारागिरीचा क्षय, यांचें त्यांनीं हृदयभेदक वर्णन केलें. व्यापारांत मालाची आयात निर्यात सारख्या प्रमाणांत असणें, हेंच त्या देशाच्या व्यापाराच्या उत्कृष्टपणाचें लक्षण आहे, हा अर्थशास्त्रांतील सिद्धांत, त्यांनीं उत्तम प्रकारें पटवून दिला, आपल्या देशांतील व्यापाराची शोचनीय अवस्था बदलली पाहिजे, आणि त्याकरितां व्यापार व राज्यकारभार आपल्या हातीं असला पाहिजे, असें त्यांनीं प्रतिपादन केलें. ही गोष्ट घडून येण्यास देशांत कारखान्यांची वाढ करणें, व विलायती

मालाच्या आयातीस पायबंद घालणें, या साधनांचा अवलंब करणें जरूर आहे, हेंहि त्यांनीं सुचविलें. १८७३ सालीं या सिद्धांताची अंमलबजावणी करण्याकरितां, त्यांनीं सार्वजनिक समेची स्थापना केली; व त्या समेमाफत जिह्मानिहाय जमीनमहसूल पद्धति, शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिति, स्वदेशी प्रचार वगैरेंचा अभ्यास व प्रसार सुरू झाला. सोलापुरांत या कार्याचें पुढारीपण साहजिकच अप्पासाहेबांकडे आलें. त्यावेळीं सोलापुरांत सार्वजनिक समेच्या प्रचाराचें आस्थापूर्वक कार्य करणारे कै. नागपूरकर वकील यांना अप्पासाहेबांनीं अमोल सहाय्य केलें.

१८७६-७७ च्या दुष्काळांत अप्पासाहेबांनीं गोरगरिवांना मदत केल्याचा उल्लेख आढळतो. हाच त्यांची मनोवृत्ति, प्रत्यक्ष कार्य करतां करतां जास्त जास्तच परिणत होत गेली.

पाश्चात्य लोक व्यापार कोणत्या पद्धतीनें करतात, व तो त्यांना कसा फलदाई होतो, याचा विचार, त्यांनीं निरनिराळे ग्रंथ वाचून घेऊन व त्यांचें मनन करून केला होता. अमेरिकेंतील सर अंड्रयु कार्नेजी, व जे. पी. मॉर्गन, इंग्लंडचे थॉमस ग्रे शॅम व जॉन जेकर या क्रीडोपतींचीं चरित्रें व त्यांनीं लिहिलेले ग्रंथ, अप्पासाहेबांनीं विकत घेऊन वाचून घेतले, व त्यांचें मनन केलें. ते ग्रंथ आजहि वारद-ग्रंथसंग्रहांत आहेत. मुंबईस पेढी काढल्यानंतर, मुंबईतील व्यापार कसा चालतो, व कसा चालावा, याचें विवेचन करणारें एक पुस्तक १८९२ मध्ये प्रसिद्ध झालें. या पुस्तकांत अप्पासाहेबांच्या व्यापारविषयक धोरणाचें फळ दृग्गोचर होतें. या पुस्तकाचा परिणाम एवढा झाला कीं, मुंबईच्या बाजारपेठेवर अप्पासाहेबांचें वर्चस्व चालूं झालें; आणि मुंबई शहरांत प्रथम बाजारभाव प्रसिद्ध होत, ते वारदांच्या पेढीवरूनच. १९०५ सालीं सोलापूर म्युनिसिपालिटीची व्यापारी शाळा सुरू झाली. अप्पासाहेब हे २५ वर्षांपासून सतत म्युनिसिपालिटीचे सदस्य म्हणून निवडून येत असत. या शाळेच्या स्थापनेनें सर्व श्रेय अप्पासाहेबांना व त्यांच्या व्यापारविषयक विचारांनाच विशेष होतें. या शाळेचे हेडमास्तर श्री. त्रिंबक भास्कर खरे बी. ए. (मध्यप्रांताचे माजी पंतप्रधान, जुन्या व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळांतील सभासद, अलवार संस्थानचे प्रधान मंत्री नामदार डॉ. खरे यांचे वडील बंधु) हे होते. ग्रं. भा. खरे यांनीं “ व्यापारसाम्राज्य ” वा “ व्यापार मार्गदर्शिका ” हा ग्रंथ लिहून १९०५ मध्ये प्रकाशित केला. तो ग्रंथ त्यांनीं अप्पासाहेब वारद

यांना त्यांची स्वधर्मपरायणता, सदाचरण, लोकसंग्रह, देशाभिमान, व्यवहार-नीतिनैपुण्य अशा अनेक गुणांवर लुब्ध होऊन, अर्पण केला आहे. श्री. खरे यांना हा ग्रंथ लिहिण्याची स्फूर्ति अप्पासाहेबांच्या व्यापारी शालेशी आलेल्या त्यांच्या संबंधामुळेच झाली. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत, अप्पासाहेबांनी रानडे प्रभूतीचे जे विचार आत्मसात् केले होते, तेच विचार श्री. खरे यांनी अवतरण-चिन्हांकित केलेले आहेत. अप्पासाहेबांशी झालेल्या विचार-विनिमयाचेंच हें उघड उघड फळ होतें. याप्रमाणें अप्पासाहेब व त्यांचेऱ्ही ज्यांचे संबंध आले, त्यांच्या दृष्टीपुढें, ईंग्लंडची प्रगाति ज्या व्यापारी मार्गांनी झाली, तोच मार्ग अभिप्रेत होता, असें दिसतें.

१९०९ मध्ये जानेवारीच्या १४, १५, १६ तारखांस, सोलापूर येथें शेतकी-प्रदर्शन भरलें होतें. त्यावेळचे सोलापूरचे कलेक्टर यांनी शेतकीचें प्रदर्शन भरविण्यास वारदांनाच पत्र लिहून प्रोत्साहन दिलें. त्याप्रमाणें ताबड-तोव एक कार्यकारीमंडळ स्थापन होऊन, त्यांत सोलापूरचे कलेक्टर, अप्पासाहेब वारद, गोविंदराव काकडे, खानवहादूर पीरमहंमद दफेदार, रा. सा. किसनलाल रामगोपाल पल्लोड, चनवसप्पा पंचप्पा उंबरजे, चाफळकर, हसापूरकर, सरकारी शेतकी खात्याचे अधिकारी इत्यादींचा समावेश करण्यांत आला होता. या प्रदर्शनांत जिल्ह्यांतील शेतीच्या उत्पादनाची परिस्थिति काय आहे, याबद्दल संभापणें झालीं. त्यांत अप्पासाहेबांचे एक विश्वासू सहकारी, मल्लिकार्जुन अप्पाराव पाटील यांचें कपाशीच्या सोलापूर जिल्ह्याचे उत्पादनासंबंधीचें व्याख्यान विशेष माहितीपूर्ण आणि उद्बोधक झालें. X

अप्पासाहेब सार्वजनिक संस्थांतून, समारंभांतून व कार्यांतूनहि प्रमुखत्वानें भाग घेत. उदाहरणार्थ, १८८५ सालीं लिंगायत विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास मदत म्हणून, निधि गोळा करण्याकरितां, बोरामणी स्वामींच्या अध्यक्षतेखाली जी संस्था स्थापन झाली, त्या संस्थेचे उपाध्यक्ष अप्पासाहेब होते. तसेंच सोलापूरचे प्रमुख व्यापारी व सुशिक्षित अधिकारी यांच्या युनियन क्लबचेहि

X “सोलापूर जिल्ह्यांत १९०१-२ मध्ये १०,३३० एकर, ३-४ मध्ये ४६,२७० एकर, ६-७ मध्ये १,०१,४८३ एकर जमीन कापसाच्या लागवडीस उपयोगांत आणली जात असे. सगळ्या हिंदुस्थानांत ६-७ सालांत २,१०,७४,००० जमिनींत कपाशीची पेरणी होत असे. सदर प्रमाणाशीं सोलापूर जिल्ह्याचें प्रमाण पुष्कळ मोठें होतें.”

ते सदस्य होते. १८८७ साली पुण्याच्या वक्तृत्वोत्तेजक सभेची शाखा सोलापुरांत स्थापन झाली, तिचे प्रेरक व सहाय्यक अप्पासाहेबच होते. सिद्धेश्वर संस्थेच्या जमीनजुमत्यावर सरकारची वक्रदृष्टि झाली होती, त्या बाबतीत पंचामार्फत मध्यस्थी करून सरकारशी तडजोड केली, ती अप्पासाहेबांनीच. सार्वजनिक कार्य करणारे श्री. नागपूरकर वकील, यांना आर्थिक सहाय्य अप्पासाहेबच करित. १८८८ मध्ये न्यायमूर्ति रानडे सोलापुरास आले असता, त्यांच्या सत्कारसमारंभांत अप्पासाहेबांनीच पुढाकार घेतला. १८८९ मध्ये सोलापूर येथे डफरिन हॉस्पिटल स्थापन झाले, ते अप्पासाहेबांच्या सहाय्यानेच. सोलापुरांत श्रीसिद्धेश्वराच्या काठ्यांच्या मिरवणुकींतील वाघें, कोणत्याहि ठिकाणी वाजाविण्याचें वंदन कण्याचा हायकोर्टाचा निकाल, अप्पासाहेबांच्या प्रयत्नामुळेच होऊ शकला. वाद्य-विषयक १८८९ साली झालेल्या दंग्यामुळे हायकोर्टापर्यंत जाण्याचा प्रसंग उत्पन्न झाला होता. याच वर्षी अप्पासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली “ वीरशैव ज्ञानवर्धक सभा ” स्थापन झाली. १८९३ साली राष्ट्रीय सभेचे आद्यजनक ए. ओ. ह्यूम हे पुण्यास आले असता, अप्पासाहेबांनी त्यांना मुद्दाम सोलापुरास आणवून त्यांचा मोठा सत्कार केला. सोलापूरचे डिस्ट्रिक्ट जज्ज श्री. टागोर यांनी ‘ रिपन हॉल ’ वांधण्यास अप्पासाहेबांचेंच सहाय्य घेतलें. अप्पासाहेबांनीहि गोविंदराव नाझर यांच्या सहाय्याने त्या हॉलच्या बांधकामावर देखरेख केली. यापूर्वी १८९०-९१ मध्ये संमतिवयाचे कायद्याविरुद्ध प्रचार करण्याकरिता, अप्पासाहेबांनी कै. लोकमान्य टिळकांना सोलापुरास आणविलें होतें. अप्पासाहेबांचे सहकारी श्री. नागपूरकर वकील वगैरे मंडळी, संमतिवयाचे कायद्यास पाठिंबा देणारी होती. तरी त्यांचे भडिस्तव अप्पासाहेबांनी आपल्या प्रामाणिक मतास मुरड घातली नाही. १८९४ साली सोलापुरांत अप्पासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली “ व्यापाऱ्यांचा अडत संघ ” स्थापन होऊन व्यापाऱ्यांच्या संघटनेचा पाया घातला गेला. १८९५ मध्ये पुणे येथे राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन भरावयाचें होतें. अधिवेशनाच्या पूर्वी राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांतच सामाजिक परिषद भरविण्याची वहिवाट असे. परंतु महाराष्ट्रांतील सुधारक, दुर्वारक या पक्षभेदामुळे, पुण्यास राष्ट्रीय सभेचे मंडपांत सामाजिक परिषद भरविण्यास अडचण उत्पन्न होऊन, ठिकठिकाणचीं मते मागविण्यांत आली. सोलापुरांत अप्पासाहेब वारद, बापुसाहेब किलोस्कर, नागपूरकर वकील, सामंत वकील यांनी राष्ट्रीय सभेच्या

मंडपांतच सामाजिक परिषद भरवावी, असें मत दिलें. दुसऱ्या पक्षातर्फे बाळासाहेब नातू सोलापुरास आले, परंतु त्यांना कोठेंच थारा मिळेना. अखेर चक्रदेव वकील, व अप्पासाहेबांचे एक विश्वस्त सहकारी श्री. पाटील व बापुसाहेब लेले वकील यांनी बाळासाहेबांस सहाय्य करून, राष्ट्रीय सभेच्या मंडपांत सामाजिक परिषद भरविण्याविरुद्ध जाहीर सभेत ठराव केला. पाटील व लेले या आपल्या सहकाऱ्यांविरुद्ध अप्पासाहेब कांहीं एक बोलले नाहींत. कारण, या मत-स्वातंत्र्याच्या काळांत कोणी कोणावर आपलीं मते लादूं नयेत, असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. याच वर्षी बडोद्याचे राजे कै० श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड हे अक्कलकोट संस्थानांत जात असतां, त्यांचा मुक्काम अप्पासाहेबांचे वंगल्यांत झाला. त्या वेळीं अप्पासाहेबांनीं आपल्या पुण्याश्रम बागेंत एक जाहीर सभा भरवून, बडोदे नरेशांना मानपत्र देण्याचा समारंभ घडवून आणला. मुंबई कायदेमंडळाची १८९५ ची निवडणूक झाली- त्यांत अप्पासाहेबांनीं कै. नामजोशी यांच्या मध्यस्तीमुळे, लोकमान्य टिळकांच्या निवडणुकीस मदत केली होती. रा. व. जठार यांचे करितां न्यायमूर्ति रानडे यांचें वजन आलें. तथापि अप्पासाहेबांनीं आपला शब्द मोडला नाहीं. १८९६-९७ मध्ये, मुंबई इलाख्यांत दुष्काळ व जेजिरे यांचें श्रेमान सुरू होतें. लोकांना कामें मिळार्थीत म्हणून, पुण्याच्या सार्वजनिक सभेमार्फत चळवळ चालू होती. त्याकरितां १८९६ सालीं कै. टिळक सोलापुरास आले. त्या वेळीं अप्पासाहेबांनीं त्यांचें कार्यांत जरूर तो भाग घेऊन, कोष्टी, साळी वगैरे लोकांना खडी फोडण्याचीं कामें न देतां हातमागावर कापड विणण्याचें काम द्यावें, या दृष्टिनें प्रयत्न केले. या चळवळीस अप्पासाहेबांनीं सक्रिय सहाय्य केलें. या संबंधाचे विचार विनिमय अप्पासाहेबांच्या वाढ्यांतच होत. व्यापारी वर्गांत त्यांनीं एक निधि उभा केला, आणि या कोष्टी, साळी, लोकांना कलेक्टरमार्फत सूत पुरवून, हातमागाच्या धंद्यास उत्तेजन देवाविलें. याकरितां अप्पासाहेब व त्यावेळचे सोलापूर शहरांतील श्रीमंत सावकार शेठ वीरचंद दीपचंद यांनीं गव्हर्नरकडे शिष्टमंडळ नेऊन, यश संपादन केलें. १८९७ सालीं अब्रूदार गोरगरिबांना अन्नाची भ्रांत पडली, तेव्हां त्यांच्या घरोघर शिधा पोंचविण्याच्या कामांत, अप्पासाहेबांनींच पुढाकार घेतला. जेजिमध्ये गोरगरिबांना झोंपड्या बांधण्यासाठीं तडे, बांबू यांचा पुरवठा करून, आजारी माणसांच्या औषधपाण्याचींही व्यवस्था अप्पासाहेबांनींच केली.

१८९९ मध्ये रिपन हॉलचें उद्घाटन अप्पासाहेबांच्या अध्यक्षतेखालीं

झालें; व राजा नरसिंगगिरजी मिल, मेकॉनकी कलेक्टरांच्या हस्ते अप्पासाहेबांनीं सुरू केली. १९०१ मध्ये शिवराई नांवाचें एक जुने अधिक तावें असल्लें नाणें सरकारने बंद केल्याची हूल उठली. खेड्यापाड्यांतील लोक शहरांत येऊन, तें वाटेल त्या भावानें फुकून टाकूं लागले. अप्पासाहेबांना हें कळतांच, त्यांनीं व्यापाऱ्यांची सभा बोलावून, ५० हजार रुपयांपर्यंत निधि गोळा केला व शिवराई योग्य मोबदल्यांत खरेदी करून, लोकांचें नुकसान टाळलें. तसेंच सरकारकडून ही हूल खोटी आहे, असें प्रसिद्ध करण्याचा बंदोबस्त करवून लोकांच्या पुढील नुकसानीसहि आळा घातला.

अप्पासाहेब हे त्यावेळच्या राष्ट्रीय समेचेहि भक्त होते. पुण्यामुंबईस राष्ट्रीय समेचें अधिवेशन भरलें, तर ते अगत्यपूर्वक स्वागत-मंडळाचे सभासदहि होत; आणि सन्मानपूर्वक त्यांचें स्थान व्यासपीठावर असे. १९०५ सालीं राष्ट्रीय सभा म्हणजे “पैशाचा अपव्यय, व कांहीं शब्दांचा वडेजाव” असा उघड उघड आक्षेप कांहीं लोक घेत असत. सोलापूरच्या एका समेत अप्पासाहेबांनीं या आक्षेपास जें चोख उत्तर दिलें, तें मननीय आहे. “राष्ट्रांत एकी होण्यास, निरनिराळ्या प्रांतांतील पुढाऱ्यांनीं एकत्र येणें, एकमेकांची ओळख करून घेणें, परस्पर विचारविनिमय करणें वगैरे गोष्टी अत्यावश्यक आहेत,” असें त्यांनीं ठासून प्रतिपादन केलें. या कारणाकरितां लक्षावधि रुपये खर्च झाले, तरी तो पैशाचा अपव्यय म्हणतां येणार नाहीं, अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. अप्पासाहेब काँग्रेसभक्त होते, तरी काँग्रेस केवळ बोलबेवडी रहावी, हें त्यांना पसंत नव्हतें. काँग्रेसची उभारणी विधायक कार्यावर असावी, तिचें कार्य सतत चालावें, काँग्रेस-कार्याला निर्घाची अडचण पडूं नये, म्हणून एखादी कापड गिरणी उभारून पैशाचा शरा सतत चालूं रहावा, अशी त्यांची विचारसरणी होती. १९०६ मध्ये कै. दादामाई नौरोजी यांच्या अध्यक्षतेखालीं कलकत्ता येथें भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनांत, स्वराज्य, राष्ट्रीय शिक्षण, स्वदेशी व बहिष्कार ही चतुःसूत्री पसंत झाली; परंतु अप्पासाहेबांना त्यांतील बहिष्कार सोडून बाकीचें विधायक कार्य मात्र मान्य होतें. १९०७ च्या जानेवारी महिन्यांत काँग्रेसचा संदेश सोलापूरकरांस पोंचविण्याकरितां श्री. महिकार्जुनाचे देवाल्यांत अप्पासाहेबांचे अध्यक्षतेखालीं जाहीर सभा घेण्यांत आली. राष्ट्रीय समेचें प्रचारकार्य खेड्यापाड्यांतून व्हावें, म्हणून आर्थिक सहाय्य देण्याचेंहि अप्पासाहेबांनीं कबूल केलें. त्यावेळीं सोलापुरांत रहात असलेले, पिंपळ-

[पृष्ठ १०७]

अखिल भारतीय वीरशैव महासभा अधिवेशन ३ रें सोलापूर, इ. स. १९०७

अध्यक्ष : सर के. पी. पुट्टण्णोद्दी, C. I. प्र. मद्रास, वसलेले डा. क. ४ थे. स्वागताध्यक्ष : पुण्यशोक वारद, वसलेले डा. क. २ रे.

श्री सरस्वतिमंदिर सोलापूर

[छ १२]

पुण्यश्लोक वाराहोद्या प्रेरणें श्री सरस्वतिमंदिर सोलापूर या पहिल्या स्त्री-शिक्षण-संस्थेची स्थापना १८९५ साली झाली.

खुंट्याचे (अखेरची १२ वर्षे करमाळ्यांत स्थायिक झालेले) कै. द. मं. कमलाकर रामचंद्र सुमंत, यांचे अप्पासाहेबांना सहकार्य मिळू लागले. सोला-पूर येथील त्यावेळचे राष्ट्रीय पक्षाचे धुरीण कै. जगन्नाथ मोरेश्वर सामंत हेहि त्यांना मदत करीत. १९०७ च्या डिसेंबरमध्ये सुरत काँग्रेसचा जो वखेडा झाला, त्यावेळी अप्पासाहेबांना वाईट वाटले; परंतु दोन्ही पक्षांच्या पुढाऱ्यांशी व अनुयायांशी ते सारख्याच प्रेमाने वागत.

कै. नामदार गोखले हे रानडे स्मारक-निधीकरिता सोलापुरास आल्या-वेळी, सदर निधीस अप्पासाहेबांनी स्वतः पुढाकार घेऊन, स्वतःची १००१ रु. देणगी दिली, व इतरांकडूनहि वरीच मदत करविली. भारत सेवक समाजासहि त्यांनी आर्थिक सहाय्य केली.

१९०८ च्या आरंभी कै. लोकमान्य टिळक, डॉ. नानासाहेब देशमुख, चिंतामणराव देशमुख, प्रो. विजापुरकर व वासुदेवराव जोशी, असे वडे वडे राष्ट्रीय पुढारी तळेगांवच्या राष्ट्रीय शिक्षण विद्यालयाकरिता निधि गोळा करावा म्हणून सोलापुरास आले. त्यांचा मुक्काम अप्पासाहेबांच्या वेगल्यांतच होता. कै. लोकमान्य टिळकांची फार मोठी मिरवणूक सोलापुरांत काढण्यांत आली. नरसिंगगीरजी मिलपुढे अप्पासाहेबांनी गिरणीतर्फे लोकमान्यांना हार घातला, व लोकमान्यांनीहि अप्पासाहेबांना अत्यंत आग्रहाने गाडीत शेजारी बसवून घेतले. लोकांनी टाळ्यांच्या गजरांत, लोकमान्य व वारद यांच्या जयजयकारांत वरील घटनेस पसंती दर्शविली. अप्पासाहेबांनी समर्थ विद्यालयास ४१०० रुपयांची देणगी दिली.

विधायक कार्य कोणत्याहि संस्थेतर्फे असो, त्यास प्रोत्साहन व आर्थिक सहाय्य अप्पासाहेबांकडून मिळावयाचेंच, असें झाले होतें. लोकमान्य टिळकांना त्यांनी मदत केली, व तळेगांवच्या शाळेस (जेथे बॉम्ब तयार करतात अशी त्या वेळच्या सरकारची समजूत होती.) आर्थिक सहाय्य केली. याचा परिणाम, गुप्त पोलिसांनी त्यांच्याविरुद्ध बळ्या अधिकाऱ्यांकडे रिपोर्ट करण्यांत झाला. अधिकारीवर्ग आपणाशी थोडा फटकून वागत आहे, असा संशय अप्पासाहेबांना आला. यासंबंधांत अप्पासाहेबांनी अधिकाऱ्यांना खरमरीत पत्रे लिहून, गुप्त पोलिसांच्या रिपोर्टांची शहानिशा न करिता, एखाद्या भल्या-गृहस्थासंबंधाने आपली मने कळवित करून घेणें, हे इंग्रजांच्या न्यायाधिष्ठित राज्यकारभारास लांछनास्पद आहे, असें स्पष्ट जाणविलें. ता. ६-७-१९०९

रोजी वरील आशयाचें पत्र त्यांनीं त्यावेळचे कमिशनर मॉरिसन यांनाहि लिहिलें. ताबडतोब ११-७-९ चे मॉरिसनकडून आलेल्या उत्तरांत, “आपल्यावरील सर्व आरोप खोटे असल्याचें मला आढळून आलें आहे, व आपणांवर विनाकारण असे आरोप करण्यांत यावेत, याबद्दल मी अत्यंत दिलगीर आहे, असें स्पष्ट लिहिलें आहे.” या प्रकरणीं वस्तुस्थिति अशी होती कीं, अप्पासाहेबांचे एक प्रमुख कारभारी श्री. मल्लिकार्जुनप्पा पाटील यांनीं चित्रशालेचे कै. वासुकाका जोशी यांचेकडे कांहीं फरशी पाठविली होती. वासुकाकांनीं त्यापैकीं कांहीं फरशी तळेगांवच्या समर्थ विद्यालयाकडे खाना केली. त्यावेळच्या आतिशहाण्या गुप्त पोलिसांना ही फरशी म्हणजे बॉम्ब निर्माण करण्याचें एक साधन वाटून, त्यांनीं वारिष्ठांकडे अप्पासाहेबांविरुद्ध रिपोर्ट केला होता.

सोलापूर लोकल बोर्डांत व म्युनिसिपॅलिटींत सरकारतफेंचे सभासद म्हणून अप्पासाहेबांनीं बरींच वर्षे काम केलें. त्यावेळीं या संस्थांचा अध्यक्ष कलेक्टर व तो बहुधा युरोपियन असे. सरकारतफेंचे सभासद असूनहि अप्पासाहेब स्वामिमान व स्वकर्तव्य याची जाणीव ठेवून, अध्यक्षशांशीं वर्तन ठेवीत. त्या वेळींहि गोरा कलेक्टर म्हणून ते कधींहि नमून वागले नाहींत. सोलापूरच्या लेडी इफरीन हॉस्पिटलमध्ये एक युरोपियन नर्स होती. ती, स्त्री रोग्यांशीं उन्मत्तपणें वागत असे. ती कलेक्टरच्या मर्जांतील होती. तरीहि अप्पासाहेबांनीं तिला कामावरून दूर करविलें. लोकलबोर्डांतील एक ओव्हरसियर प्रकृतीच्या दृष्टीनें कामास नालायक झाला होता व त्यामुळें अप्पासाहेबांनीं त्यास कमी केलें. त्यास पुन्हां कामावर घ्यावें, म्हणून खुद्द कलेक्टरनीं अप्पासाहेबांस मंड घातली. तथापि त्यांनीं आपला निर्णय फिरविला नाहीं; आणि ओव्हरसियरास परत कामावर घ्याल तर मी राजीनामा देईन, असें खडखडीत बजाविलें. अर्थात् अप्पासाहेबांचा विजय झाला, हें निराळें सांगणें नकोच. १९०० सालांत सोलापूर म्युनिसिपॅलिटीनें एका सॅनिटरी इन्स्पेक्टरास कामावरून कमी केलें. कलेक्टर मि. मेकॉनकी यांच्याकडे अर्ज केल्यावरून, हें प्रकरण फेरविचारासाठीं म्युनिसिपॅलिटीकडे आलें. बोर्डाच्या सभेच्या वेळीं कलेक्टर स्वतः हजर राहिले, आणि त्यांच्या दडपणानें सर्व सभासदांनीं होयबाप्रमाणें माना डोलावून, सदर इन्स्पेक्टरांस कामावर घ्यावें, असें बहुमतानें ठराविलें. स्वतःच्या प्रामाणिक मताला चिकटून राहिले, असे अप्पासाहेब एकटेच. त्यांनीं झालेलें बहुमत हें खरें नसून, आपल्या दडपणाचें फळ

आहे, असें कलेक्टरच्या तोंडावर स्पष्ट सांगितलें. सदर इन्स्पेक्टरची नालायकी अप्पासाहेबांनी कलेक्टरांस पूर्णपणें पटवून दिली. साहेबांनाहि मनोमन ती पटली. तथापि साहेबांनी आपला दुराग्रह सोडला नाही; व इन्स्पेक्टरास परत कामावर घेतलें. अशा वेळीं निर्वाणाच्या ठरलेल्या मार्गाचें अवलंबन करून, अप्पासाहेब निषेधार्थ सभेंतून उठून गेले. अर्थात् कलेक्टरांना अप्पासाहेबांचा राग येऊन, त्यांनी अप्पासाहेबांस सरकारी सभासदत्वाच्या लाचार भूमिकेची जाणीव पत्रद्वारे देऊन, “तुम्ही म्हणूनच आम्ही ताबडतोब कांहीं बंदोबस्त करित नाही, पुढें काळजी घ्या,” असें अधिकारमस्तीनें पत्र लिहिलें. अप्पासाहेबांनीहि तितक्याच बाणेदारपणें उत्तर दिलें कीं, “मी १५ वर्षे सरकारी सभासद आहे, पण याचा अर्थ मी माझ्या सदसद्विवेकबुद्धिला सोडचिठ्ठी घ्यावी, असा असेल, तर हाच माझा राजीनामा समजावा ” असें उत्तर लिहून, सोलापूर लोकल बोर्ड, म्युनिसिपॅलिटी यांचें सभासदत्व आणि बॅच मॅजिस्ट्रेटशिप अशा तिन्ही अधिकारांचें त्यागपत्र त्यांनी सोबत रवाना केलें. कलेक्टरनीं हें बाणेदार वर्तन पाहून, राजीनामे मंजूर करण्याचें धाडस न करतां, मोठ्या मिनतवारीनें ते अप्पासाहेबांना परत घ्यावयास लाविलें.

लोकमान्य टिळक यांचेवर १८९७ सालीं जो खटला झाला होता, त्याच्या वचावाकरितां अप्पासाहेबांनी लोकमान्यांना निधि गोळा करून दिला. १९०८ सालीं लोकमान्यांना राजद्रोहाचे खटल्यांत शिक्षा झाल्यामुळें, सोलापूर येथें भरलेल्या जाहीर सभेंत दे. म. सामंत वक्रील यांनी माषण केलें, म्हणून त्यांची सनद १ वर्षाकरितां रद्द करण्यांत आली. या अवधीत सामंतांचा खाजगी खर्च अप्पासाहेबांनीच चालविला. अशा प्रकारें अप्पासाहेब हे सर्व सरकारमान्य व सरकार विरोधी परंतु लोकहितकारक अशा कोणत्याहि कार्याला घडाडीनें प्रोत्साहन देऊन, आर्थिक सहाय्य करित. त्यांचे गुणांवर प्रसन्न होऊन सरकारनें त्यांना १९०१ सालीं ‘रावसाहेब’ व १९१० सालांत ‘रावबहादुर’ या पदव्या अर्पण केल्या. या सरकार मान्यतेबद्दल लोकांनीहि जागजागी सभा भरवून, अप्पासाहेबांचा सन्मान केला. चाटी गल्लींत व्यापाऱ्यांच्या अनेक संस्थांतर्फे व काडादी प्रभृतींच्या प्रेरणेनें व नेतृत्वाखालीं फार मोठा थाटाचा सत्कार-समारंभ, अप्पासाहेबांना “रावसाहेब” पदवी मिळाल्याबद्दल झाला होता. त्यावेळीं अप्पासाहेबांवर चांदी सोन्याचीं फुलें उघळण्यांत आलीं होती. त्याबरोबर हांजी-हांजीखोरांस रावबहादुराच्या मिळाल्यात, आणि अप्पासाहेबांसारख्या निरपेक्ष

आणि निरलस कार्यकर्त्याला रावसाहेबासारखी क्षुल्लक पदवी द्यावी, याबद्दल जनतेने सरकारचा निषेध केला. सरकारने आपली चूक दुरुस्त केली, पण ती ९ वर्षांनी.

अप्पासाहेबांना विद्यालयीन शिक्षण फारसे मिळण्याचा योग आला नाही, तरी त्यांचे व्यवहारज्ञान अचाट व बुद्धीची झेप फार मोठी पळेदार होती. त्या जोरावर, आणि कार्याची हौस, कार्यनिष्ठा, अविश्रांत काम करण्याची शक्ति, यांच्या बळावर त्यांनी आपले ज्ञानांत खूपच वाढ केली. श्री सिद्धेश्वर क्षेत्रांत आदर्शभूत नागरीक म्हणून, अप्पासाहेबांचा अवतार, श्री सिद्धेश्वरकृपेने झाला, अशी पुष्कळांची श्रद्धा होती. निरनिराळ्या मार्षेतील ग्रंथ, तज्ञांकडून वाचून घेऊन, कलाकौशल्य, कायदा, व इतर विद्या यांची माहिती ते करून घेत. अश्वविद्या, कपाशाच्या जाती व उपयोग, शेंगदाणा आणि ऊस यांच्याबद्दलची माहिती, चांदीसोने, जडजवाहिरयांची परिक्षा, जोतिष-विषयक माहिती वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे ज्ञान, त्यांनी संपादन केले. ते पढीक विद्वान नव्हते, पण अत्यंत व्यवहारज्ञानी होते. याकरिता गुणज्ञांचा संग्रह व गुणाला उत्तेजन हा त्यांचा स्वभावच बनला होता.

सर्व प्रकारची इंग्रजी, मराठी, कानडी वर्तमानपत्रे ते विकत घेत, आणि निरनिराळ्या विषयांवरील ग्रंथांचाहि संग्रह करित. विश्रांतीचा वेळ ते अशा ग्रंथांची पारायणें करवून घेण्यांत घालवीत. मनोरंजन म्हणजे आळसांत वेळ घालविणे, ही त्यांची व्याख्या कधीच नव्हती. मुंबईस गेल्या वेळी ते प्रथम काही करित असतील तर, कोणते नवीन ग्रंथ प्रकाशित झाले हें पाहून, त्यांतील उपयुक्त ग्रंथ खरेदी करणे, हें होय. अशा रीतीने मिळविलेले ज्ञान, ते प्रत्यक्ष आचारांतहि आणण्याची कोशिस करित.

स्वजातीयांना आपल्या जातीचे व धर्माचे मूळ स्वरूप समजावे, त्यांच्यांत उच्च आचारविचार सुरू व्हावेत, कानडी न समजणाऱ्या महाराष्ट्रीय वीरशैबांना धर्मज्ञान व्हावे, या हेतूने कानडी व संस्कृत भाषेतील अनेक धर्मग्रंथ मराठीत भाषांतर करून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम अप्पासाहेबांनी केला. “वीरशैवालिंगी ब्राह्मण” धर्मग्रंथमाला ही या प्रकाशनापैकीच होय. महाराष्ट्रांतलि लिंगायतांत हे धर्मग्रंथ त्यांनी बहुधा फुकटच वाटले. महाराष्ट्रीय लिंगायतांस आपल्या धार्मिक आचारविचारांची जाणीव या ग्रंथमालेतूनच झाली. या ग्रंथमालेचा हेतु प्रस्तावनेतलि पुढील विचारांवरून स्पष्ट होतो. “कलिकालाला अनुसरून भारतवर्षातील सर्व मतांस जीर्णावस्था प्राप्त झाली, तशीच अनादिसिद्ध वीर-

शैव मतालाहि ग्लानी आली आहे. हें जाणून, आपल्या उत्कर्षाकरितां स्व-धर्माचे पुनरुज्जीवन करावें, या हेतूनें सर्वच पंथांतील मताभिमानांनीं सृष्ट लोक आपापल्या मताच्या उद्धारार्थ इष्टत आहेंत. त्याचप्रमाणें अप्पासाहेब वारद हे वीरशैव लिंगी ब्राह्मण-धर्मग्रंथमालेमार्फत स्वमत्ग्रंथांचा शोध करून, पुढें गुंफीत आहेत,” अशा आशयाचा उल्लेख ग्रंथकारांनीं केला आहे. लिंगायतांचे बहुतेक ग्रंथ संस्कृत भाषेत, परंतु कानडी लिपीत आहेत. वाराव्या, तेराव्या-चौदाव्या शतकांतील लिंगायत शरणांचा इतिहास कानडी भाषेतच आहे. या ग्रंथांना वचनग्रंथ असें म्हणतात. वसववचनग्रंथ, चन्नवसवेश्वरवचनग्रंथ, प्रभुदेववचनग्रंथ इ. वचनग्रंथांचा प्रसार कर्नाटकांत झाला होता. वस-वेश्वरांच्या पूर्वी जे वीरशैव सिद्ध पुरुष होऊन गेले, त्यांनीं संस्कृतमध्ये लिहून ठेवलेले ग्रंथ मिळतालीं तितके मिळवून, मराठीतून प्रसिद्ध करण्याचें कार्य अप्पासाहेबांनींच हातांत घेतलें. वे. शा. सं. त्रिविक्रम गुरुनाथ काळे, कृष्णाजी नारायण जोशी, रंगाचार्य मुघोळकर यांना अप्पासाहेबांनीं आश्रय देऊन, त्यांच्याकडून हें भाषांतराचें काम करविलें. कानडी लिपीतील संस्कृत बरोबर समजून घेतां यावें म्हणून वे. मू. मल्लिकार्जुन शास्त्री जैनापूर, व पं. मल्लिकार्जुनशास्त्री मणूरमठाध्यक्ष यांची योजना करण्यांत आली. अशा प्रकारचे लहानमोठे ग्रंथ २५-३० तरी आहेत. या ग्रंथांवरून लिंगायत धर्माचे आचारविचार, वेदशास्त्राधारे कसे परिणत होत गेले, याचा स्पष्ट बोध होतो. सुप्रसिद्ध शिवयोगी रेणुकाचार्य यांनीं लिहिलेला सिद्धांत शिखा-मणि हा ग्रंथ दोन भागांत या ग्रंथ-मालेंतूनच प्रसिद्ध झाला. या ग्रंथावरून वीरशैवांचें मूळ तत्त्वज्ञान शाक्तिविशिष्टाद्वैती होय, असा प्रकाश पडतो. लिंगा-यतांनीं विधिपूर्वक धारण केलेलें इष्ट लिंग हें प्राणलिंगाशीं कसें समरस होतें आणि शिवजीवैक्य साधल्यानंतर शिवपर तत्त्व-रहस्याचा साक्षात्कार कसा होतो, याची माहिती सिद्धांत-शिखामणीच्या दोन्ही भागांत आलेली आहे. तसेंच भक्तांचे आचार कसे असावेत, दीक्षागुरु, शिक्षागुरु व ज्ञानगुरु हे व त्यांचे आचार कसे असले पाहिजेत, यांचीहि माहिती त्यांत आहे. यावरून वीरशैव म्हणजे शुद्ध-पूर्ण झालेला-शुद्ध शिवयोगी होय, असा बोध होतो. या सर्व ज्ञानाच्या प्राप्तीकरितां गुरुचें, त्याच्या पादोदकाचें, व प्रसादाचें अत्यंत महत्त्व सांगि-तलेलें आहे; आणि म्हणूनच नित्याच्या आचारविचारांत, गुरुसांप्रदायास व त्यांच्या पादोदकतीर्थास अत्यंत महत्त्व दिलेले आहे. वीरशैव म्हटला, कीं तो अष्टावर्णींनीं युक्त असावा, व गुरुकृपेनें पूर्णज्ञानी, व सर्वसंगपरित्यागी असावा, असें मानलें गेलें आहे. वीरशैव हा पुरुष, स्त्री, किंवा बाल असो

त्या सर्वावरच आरंभापासून गुरुकृपा होत असल्यामुळे, त्यांचा अंतकाल म्हणजे शिवरूपकाल अशी समजूत आहे; आणि त्यामुळे देहावसानानंतर त्याच्या समाधीवर शिवलिंगाची प्राणप्रतिष्ठा करून, तो शिवरूप झाल्याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय आणून देण्याचा परिपाठ आहे. त्रैवर्णिकांच्या आचारांतील पंचसूतकादि प्रकार लिंगायतांनी वर्ज्य मानले आहेत. हिंदुधर्मातील त्रैवर्णिकांचे आचार व लिंगायतांतील आचार, ह्यांतील वैशिष्ट्य कोणते असेल, तर ते हेच होय. जे जे कार्य करतील, ते ते शिवार्पणमस्तु याच एका अत्यंत श्रेष्ठ व पवित्र भावनेने कर, असा आग्रह वीरशैव धर्माचाराच्या मुळाशी आहे. या वीरशैवग्रंथमालेतून प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांमुळे, महाराष्ट्रीय वीरशैवांत, आपण उच्चवर्णीय वा वर्णीय आहोत ही जाणीव उत्पन्न झाली, आणि दीक्षाविधीचा छुस्त झालेला प्रकार पुन्हा रूढ होऊ लागला. हा दीक्षाविधीच लिंगायतांतील खरा आचारविधि होय. जन्मतः लिंगायतसुद्धां शूद्र मानलेला आहे, आणि तो तसा असतो, म्हणून जन्मतःच त्याला त्याच्या कुलगुरुकडून लिंगधारणेची पहिली दीक्षा दिली जाते. वयाच्या ८ व्या वर्षी गुरुकडून भक्ताचार दीक्षा दिली जाते. कर्मांत कमी या दोन दीक्षा ज्यास प्राप्त होत नाहीत, त्यास वीरशैव वा लिंगायत म्हणवून घेण्याचा अधिकार नाही. या दोन्ही दीक्षा स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाहि घेतां आल्या पाहिजेत, असा आचारशास्त्राचा आग्रह आहे. हे आचारशास्त्र छुस्त झाल्यामुळे, लिंगायतसमाज आचार व संस्कारहीन आहे, अशी समजूत झाली होती. ती दूर करण्याचा प्रयत्न अप्पासाहेबांनी या ग्रंथमालेमार्फत केला. एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत, सर्वच लिंगधार्त्यांत दीक्षासंस्कार पुनरुज्जीवित व्हावा, म्हणून सर्वप्रकारचे मठाधिकारी स्वामी व शास्त्री सोलापूर येथे बोलावून त्यांच्याकडून ११०० लोकांना सामुदायिक दीक्षा देण्यांत आली. तसेच सोलापूर येथील श्री. सिद्धेश्वराचे पुजारी (हिरेश्चु) यांच्यांत पूर्वी लिंगधारणेची पद्धत नव्हती, ती अप्पासाहेबांनी त्यांना लिंगधारणदीक्षा देवून सुरू केली. तेव्हापासून हिरेश्चूहि लिंगधारण करीत असतात. आणि असा आचारधर्म समाजांत प्रसृत व्हावा म्हणून अप्पासाहेबांनी हजारों रुपये खर्च केले.

१९०७ मध्ये सोलापूर येथील वीरशैव महासभेचे अधिवेशनांत स्वागताध्यक्ष म्हणून अप्पासाहेबांनी भाषण केलें, त्यांत त्यांनी आरंभालाच चित्रकलदुर्ग येथील शून्य सिंहासनाधीश्वर जगद्गुरु, हिमवतकेदार येथील पंचाचार्य सिंहासनाधीश्वर, आणि काशी येथील पंचाचार्य सिंहासनाधीश्वर या

सर्वांच्या उपास्थित प्रतिनिधींना अभिवादन करून, विरक्त व आचार्य ह्या दोन्ही सिंहासनाव्हाळ आदर व्यक्त केला, शिवाय त्या सिंहासनावर अप्पा-साहेबांच्याच संस्कृत पाठशाळेचे संस्कृतज्ञ व धर्मशास्त्रांत प्रवीण झालेले विद्यार्थी होते. अशा प्रकारे आपल्या धर्मप्रसाराचे कार्यास फळे येत असलेली पाहून, त्यांनी आनंद व्यक्त केला.

त्याचप्रमाणे म्हैसूर दरबारने शून्यसिंहासनाधीश्वर चित्रकलदुर्ग महास्वामीचे पूर्वापार विरुदावलींतील कांहीं हक्क नष्ट केले होते. त्याविरुद्ध १९०८ मध्ये कर्नाटक व महाराष्ट्र यांतील सर्वधर्मीय व जातीय पुढाऱ्यांच्या सहकार्याने अप्पासाहेबांनी चळवळ सुरू केली. १३ ऑक्टोबर १९०८ रोजी सोलापूर येथील मेकॉनकी नाटकगृहांत सर्वधर्मीय अशा २००० लोकांची जाहीर सभा भरली. कोल्हापूरचे कै. श्रेष्ठी बी. ए., सोलापूरचे हुजूर डेपुटी कलेक्टर फेळकर, सोलापूरचे वकील ज. मो. सामंत, डॉ. जगदेवराव अण्णाराव देशमुख, गौतमचंद मोतीचंद शहा वकील, खानबहादूर परिमहमद शेखहुसेन दफेदार, बंडप्पा नागप्पा काडादी, विष्णु रघुनाथ लेले वकील, अभ्यंकर, शंठ मोतीचंद पदमसी, महालिंगप्पा वजीरकर, हिराचंद नेमचंद दोशी, रेवणासिद्धप्पा पंचप्पा उंबरजे वगैरे लोकांनी भाग घेऊन, “म्हैसूर दरबारने आपला हुकूम मागे घ्यावा, अशी जोराची मागणी केली. अप्पासाहेब या सभेचे अध्यक्ष होते. म्हैसूर दरबारने अखेर आपला हुकूम मागे घेतला.

चित्रकलदुर्ग शून्यसिंहासनाधीश वीरशैव जगद्गुरु धारवाड वगैरे भागांत आपल्या विरुदावलीसह “अड्डपालखी” (आडवीपालखीच्या मानासह धर्मप्रसारार्थ संचाराकरितां आले असतांना “व्यासंतोळ” * प्रकर्ण उद्भवले.

* “प्रत्यक्ष निंदाव्यंजक अगर अभद्र प्रकार असूं नयेत. असल्यास तो आचार धार्मिक आहे, या सबबीवर चालूं द्या, असें म्हणण्याचा कोणाहि वर्गास अधिकार नाही. तो बंद करणे यांतच समाजाचें हित आहे. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, असे प्रकार एखाद्या धर्माचारांत नसतील, तर केवळ अप्रत्यक्ष रीतीने आपली त्यांत निंदा आहे, अशा सबबीवर त्यास आड येणें हेंहि बरोबर नाही. या दोहोंहूनहि महत्त्वाची अशी तिसरी गोष्ट आहे. ती अशी की एखादा वादग्रस्त धर्माचार करूं देणें, अगर न देणें याचा निर्णय

[पुढें चालूं]

शिवश्रेष्ठपर शिवस्तुति लिहिणाऱ्या व्यासाच्या हस्ताचें विजयचिन्ह म्हणजे व्यासंतोळ. या विजयचिन्हावर लिंगायत थुंकतात, अशा कल्पनेनें कांहीं वैष्णवपंथीयांनीं चिडून, कलेक्टरचे सहाय्यानें मिरवणूक बंद पाडली. पुण्याच्या केसरी पत्रांत लिंगायत महास्वामींची ही विरुदावली अन्य धर्मीयांना व जातीयांना चीड आणणारी आहे, असा अपप्रचारहि एकानें सुरू केला होता. हे आक्षेप सर्वस्वी खोटे आहेत, असें अप्पासाहेबांनीं केसरी पत्राला व सरकाला पटवून देऊन ही संचारबंदी उठाविली. व्यासंतोळ म्हणजे व्यास-निंदा नव्हे, तर व्यासस्तुति होय.

या बाबतींत केसरीचे त्यावेळचे संपादक कै. नरसिंह चिंतामण केळकर, अप्पासाहेबांना त्यांच्या मृत्युपूर्वीच भेटले होते, असें केसरीतील मृत्युलेखावरून स्पष्ट होतें. पुढें हेच लिंगायत जगद्गुरु सोलापूर, बाश्ची, पुणे, कोल्हापूर वगैरे भागांत व्यासंतोळसह मिरविले, त्या मिरवणुकींना कोणीहि विरोध न करितां उलट सर्वांनींच सहकार्य केलें. या सभेचाचें सर्व श्रेय अप्पासाहेबांच्या सर्वधर्म व जातिसहिष्णुतेलाच आहे.

अशा प्रकारें वीरशैव मताचा व जातीचा उद्धार करण्याचे त्यांचे प्रयत्न चालूं असतां, त्याला विरोधी अशी दुसरी एक शक्ति वीरशैवांतूनच निर्माण होऊं लागली. वीरशैव समाजांतून गुरुवर्गाच्या अज्ञानामुळे व वीरशैवांतील धर्मश्रद्धा नष्ट झाल्यामुळे, खऱ्या आचाराचा व संस्काराचा फार मोठ्या प्रमाणांत लोप होऊन, वीरशैवांतहि उच्चनीच अशा जन्मजाती निर्माण झाल्या. हिंदुधर्मांमध्यें जातिभेद जितक्या तीव्रतेनें रुढ आहे, तितक्याच तीव्रतेनें

सर्वस्वी लोकानांच आपसांत केला पाहिजे. सरकारवर बहिष्कार घालून स्वावलंबनाचें श्रेय घेण्यासारखी ही बाब खाचित आहे. या बाबतींतला बहिष्कार तरी सरकारास खास अप्रिय होणार नाहीं. व्यासंतोळासंबंधानें आजपर्यंत कोणाच्या काय चुका व मारामाऱ्या झाल्या असतील त्या असोत, परंतु या-पुढें तरी हिंदुसमाजातील दुर्हाची ही एक क्षुल्लक बाब नाहींशी झाली पाहिजे. श्रीमंत अप्पासाहेब वारद यांजसारख्या सृज व सौजन्यपूर्ण लिंगायत समाजाग्रणींनीं हिंदु पुढाऱ्यांची मदत घेऊन, या बाबतींतील तंटा मिटविण्याचें मनांत आणलें असतां, तें अशक्य आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. (केसरी पुणे ता. २५-१०-१९१० पृष्ठ ५, केसरी १५-११-१० पृष्ठ ५, केसरी २२-११-१० संपादकीय लेखाचा शेवटचा भाग)

लिंगायतांतहि तो रुढ होऊन बसला. सर्व समाजाला श्रेष्ठता प्राप्त व्हावी एतदर्थ दीक्षादि धर्मसंस्कार अप्पासाहेबांनीं सुरू केले, आणि लिंगायतहि हिंदू-तील त्रैवर्णिकाप्रमाणेच उच्चवर्णीय आहेत, याचा प्रत्यय आणून दिला. सर्व लिंगायतांत रोटीबेटी व्यवहार आतां कां सुरू होऊं नयेत, असा प्रश्न या चळवळींतून कांहींनीं उपस्थित केला. बसवपूर्व वीरशैव समाज आणि बसवनिर्मित वीरशैव समाज, यांच्यांतील फरकाची शहानिशा विद्वान् मंडळींत सुरू झाली. बसवेश्वरपूर्व कालांतील वीरशैवांची स्थिति ऐतिहासिक साधनांच्या द्वारे गोळा-कचे कै. कल्याणशेठ्ठी बी. ए. सवरजिष्टार यांनीं एक पुस्तक लिहून सिद्ध केली. हें पुस्तक अप्पासाहेबांच्या वीरशैव ग्रंथमालेंतून प्रसिद्ध झालें. बसवेश्वर कालांत कोणाहि जातियाला लिंगधारणा झाल्यामुळें तत्पूर्वीचा खरा आचार-वंत व शीलवंत सांप्रदाय भ्रष्ट झाला, असा आरोप सदर पुस्तकांत करण्यांत आला आहे. याचा अर्थ बसवसांप्रदायिकांचा वर्ग म्हणजे, शरणसांप्रदायी वर्ग हाच खरा लिंगायत वा लिंगवंत होय, असें म्हणणारा वर्ग आज मोठ्या प्रमाणांत पुढें आलेला आहे. तसेंच विरक्त सांप्रदायिक श्रेष्ठ कीं आचार्य सांप्रदायिक श्रेष्ठ, या वादासहि तोंड फुटलेलें आहे. असल्या प्रकारचे हीन वाद उत्पन्न होऊं नयेत, म्हणून सोलापूर व बहलारी येथील महासभेंत आणि १९१० मध्ये सातारा येथें भरलेल्या महाराष्ट्र वीरशैव परिषदेंत, अप्पासाहेबांनीं कसून प्रयत्न केले. परंतु १९११ च्या आरंभालाच त्यांचें निधन झाल्यामुळें त्यांच्या पश्चात् पुढें कांहीं वर्षांनीं हे वाद अधिकच भडकत गेले, आणि हल्लीं तर ते कळसाला गेले आहेत, असेंहि अनेक प्रसंगांनीं प्रत्ययास आलें आहे. ही धर्मग्रंथमाला प्रसिद्ध करण्याचा मूळ हेतु, धर्मगुरु तयार करणें, दीक्षाविधीचे संस्कार सुरू करणें, लिंगधारीसमाज हा त्रैवर्णिकाचाच उच्च समाज होय हें सिद्ध करणें हाच होता; आणि हा हेतु गुरुस्वामी वर्गासारख्या-कडून चांगल्या रीतीनें सुफलित व्हावा म्हणून, आर्यसमाजी गुरुकुलाच्या पद्धतीवर विजापूर जिल्ह्यांतील बदामी येथें श्री. हनगलकुमार महास्वामींच्या नेतृत्वाखालीं वीरशैवांचें गुरुकुल प्रस्थापित करण्यास अप्पासाहेबांनीं उत्तेजन देऊन, आर्थिक सहाय्य केलें. तें गुरुकुल आजहि अस्तित्वांत आहे. नव्या पिढीत धर्मश्रद्धेचा अभाव असल्यामुळें या गुरुकुलाचें महत्त्व फारसें दृग्गोचर होत नाहीं. तरीपण अप्पासाहेबांची कळकळ व प्रयत्न यांचें महत्त्व कमी होत नाहीं.

अप्पासाहेब व्यापारी पेशाचे गृहस्थ असून, त्यांचे स्नेहसंबंध श्रीमंत

सयाजीराव गायकवाड, तंजावर व कोचीन येथील राजेसाहेब व अशाच इतर अनेक लहानमोठ्या संस्थानिकांशी जडले होते, त्यास केवळ त्यांची श्रीमंतीच कारणीभूत होती, असे म्हणता येत नाही. अशा बऱ्या लोकांशी स्नेहसंपादन करण्याकरितां लागणारे इतर गुणाहि त्यांच्या अंगी भरपूर होते.

एकदा श्रीमंत सयाजी महाराजांच्या मातुश्री आपल्या लवाजम्या. निशी हवा खाण्याकरितां पुण्याच्या वंडगार्डनमध्ये आल्या. बागेच्या आधिकाऱ्यांनी त्यांना बागेत प्रवेश करण्यास मज्जाव केला. त्यावेळीं अप्पासाहेब तेथेच हवा खाण्याकरितां आले होते; त्यांना ही हकीकत समजली. अप्पासाहेबांनी ताबडतोब अधिकाऱ्यांस वस्तुस्थिति सांगून, राणीसाहेबांना बागेत सन्मानपूर्वक प्रवेश मिळवून दिला. या प्रसंगामुळे राणीसाहेबांचा अप्पासाहेबांशी परिचय झाला, व त्यांनी अप्पासाहेबांना सहकुटुंब वंगल्यावर भेटीस बोलावून, त्यांचा स्नेह वृद्धिंगत झाला.

ज्यास स्नेही म्हटलें त्यास निरपवाद सहाय्य करावें, ही अप्पासाहेबांची सहज प्रवृत्ति होती. हें सहाय्य केवळ पोकळ नसे, तर त्यासाठी ते पदरमोडहि करीत. अप्पासाहेबांच्या मौल्यवान् वस्तु वेळप्रसंगी स्नेह्यांना उपयोगाकरितां मिळण्यास अडचण पडत नसे. डॉ. रानडे यांना सोलापूर येथें आरोग्यमंदिर बांधण्याचा आग्रह अप्पासाहेबांनीच केला, व त्याकरितां लागणारी माहिती व मदतहि केली.

मेकॉनकी थिएटरची जागा शेठ हिराचंद सखाराम गांधी यांना आग्रह करून अप्पासाहेबांनीच घ्यावयास लाविली; व त्याकरितां जरूर ते सर्व प्रयत्न केले, स्नेह्यांत लहानमोठा असा पंक्तिप्रपंच अप्पासाहेबांना माहीत नव्हता. त्यांचा एक शिषू नांवाचा अशिक्षित धनगर बालमित्र आपल्या नेहमीच्या पोषाखांत येऊन अप्पासाहेबांशी बालपणच्या नांवानें हांका मारून सलग्गी करीत असे. परंतु अप्पासाहेबांनी त्याचा कधीहि तिरस्कार केला नाही. इतर सुशिक्षित मित्रांइतकाच मान ते त्यास देत, गाडीतून फिरावयास घेऊन जात, आपलेपणानें गप्पागोष्टी करीत, व त्याच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणास व लग्न-कार्यास मदत करीत.

अप्पासाहेबांचे मूळ ब्राह्मण पंतोजी विष्णुपंत व सितारामपंत यांचे उपकार ते जन्मभर विसरले नाहीत. सितारामपंतांच्या पत्नीस ते अखेरपर्यंत आई-प्रमाणें मान देत. त्यांचे चिरंजीव नरसिंह याचे प्रपंचास, शिक्षणास व लग्न-मुंजीस मदत करून, त्यास एंजिनियर केलें. विष्णुपंतांच्या मुलास बी. ए.

पर्यंतच्या शिक्षणाचा व लग्नाचा खर्च अप्पासाहेबांनीच दिला. ही मुंजीलमें एवढ्या थाटानें करण्यांत आली, कीं त्यापूर्वी कोणाहि ब्राह्मण मुलांची मुंजीलमें एवढ्या थाटाची झाली नसतील. नरसिंह कुलकर्णी आजहि ही गोष्ट कृतज्ञतापूर्वक सांगतात.

अप्पासाहेबांची त्यांना अंगावर पाजणारी मराठा जातीची एक दाई होती. तिचें पालनपोषण अप्पासाहेबांनीं आमरण केलें, इतकेंच नव्हे तर तिच्या मुली व नाती यांचाहि परामर्ष त्यांनीं अखेरपर्यंत घेतला.

पुण्याचे वैद्य मेहेंदळे यांच्या पश्चात्सुद्धां त्यांच्या दूरच्या नातेवाईकांशीहि अप्पासाहेब प्रेमानें वागून मेहेंदळ्यांच्या ऋणांतून मुक्त झाले.

अप्पासाहेबांचे चुलते यांचे मुख्य मुनीम शरणप्पा कोडगी अप्पासाहेबांचाहि कारभार पहात असत. या गृहस्थांचा रुबाव व वजन फार मोठें होतें. त्यांची अखेरपर्यंतची गर्भश्रीमंती रहाणी. अप्पासाहेबांनीं स्वखर्चानें चालविली. दत्तक घेण्यास, त्यांचें लग्न करण्यास, स्थावर मिळकत करण्यास वगैरे जरूर लागेल तीं सर्व मदत अप्पासाहेबांनीं केली. अखेर कोडगींना पक्षाघातामुळें काम करवत नव्हतें, तरी त्यांचा थोडा आमरण अप्पासाहेबांनीं चालू ठेवला.

“मुंबईचा व्यापार” हें पुस्तक लिहिणारे शाळिग्राम, यांच्या मुलाच्या शिक्षणास सर्वतोपरी मदत अप्पासाहेबांचीच झाली. आपल्या शेतीखात्यांत दांडेकर नांवाचे गृहस्थास मुख्य कामगार म्हणून अप्पासाहेबांनीं नेमलें. नेमणुकीचा हुकूम दिला, आणि दांडेकर कॉलन्यानें वारले. त्यांचे पत्नीस व बंधूस और्ध्वदेहिकाकरितां पुण्याहून सोलापुरास आणविण्याचा व परत पोचविण्याचा सर्व खर्च अप्पासाहेबांनीं केला.

लोकसंग्रहांतील निरनिराळीं तत्वे अप्पासाहेबांना पूर्णपणें अवगत होती. परोत्कर्षसहिष्णुता, हें तत्त्वहि त्यांना माहीत होतें. सोलापूरचे एक अत्यंत धनाढ्य व्यापारी श्री. वीरचंद दीपचंद यांना इ. स. १८९८ सालीं सरकारकडून सी. आय. ई. हा किताब मिळाला. अप्पासाहेबांनीं त्याप्रीत्यर्थ मोठा थाटाचा पानसुपारी समारंभ केला. त्या प्रसंगीं भाषण करतांना ते म्हणाले, “जगांत सर्वश्रेष्ठ असा कोणीच नाही. ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें ज्याला त्याला बक्षीस मिळतें, व त्याचा गौरवहि होतो. अशा वेळीं त्याच्यापेक्षांहि आपण श्रेष्ठ होण्याची महत्त्वाकांक्षा धरणें, यांत अयोग्य असें कांहीं नाही; परंतु त्याकरितां जी चढाओढ करावयाची,

ती अत्यंत प्रामाणिक मार्गाने व आपल्या कर्तृत्वावरच भर देऊन केली पाहिजे. दुसऱ्याच्या पायांत पाय घालून, आपण मोठे होण्याचा प्रयत्न करणे, हे त्याज्य आहे. दुसऱ्याच्या उत्कर्षांत आपण आनंद मानणे, हेच प्रत्येकाचे कर्तव्य होय. ”

आपला बोल वेळच्या वेळी पुरा करणे, ही एक त्यांच्या लोकसंग्रहाची गुरुकिल्ली होती. कोणत्याहि धार्मिक, सामाजिक वा राजकीय कार्यांत कबूल केलेली देणगी, ते आंकडा घालतांच देऊन टाकीत. पुष्कळ पेढीवाले व सावकार “ वचने किं दारिद्र्य ” या न्यायाने आंकडे भरमसाट मोठे टाकतात, पण रक्कम देतांना टंगळमंगळ करतात, ही गोष्ट त्यांना अगदी नापसंत असे. नोकरचाकरांची बक्षिसे, पेन्शन, त्यांच्या मुलावाळांस मदत, या गोष्टीहि ते अगदी वेळच्या वेळी करीत.

दीनदुःख्यांच्याविषयी भूतदया ते मोठ्या प्रमाणांत दाखवीत; आणि लोकसंग्रहाचे कामांत त्यांना याहि गुणाचा फार उपयोग होत असे.

स्वतःचे बायर्तीत कोणत्याहि तऱ्हेचा उणेपणा त्यांना खपत नसे, इतकेंच नव्हे तर, ज्यांच्याशी त्यांचे संबंध आले, अगर ज्यांच्यासंबंधींची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकली गेली, अशांचा उणेपणाहि ते दिसू देत नसत; व जरूर तर ते आपल्या पदरास खारहि लावून घेत. १८९१ सालीं अक्कलकोट येथें राज्यारोहण समारंभ झाला. त्याप्रसंगीं गोरगरिबांची व इतर याचकांची दाद लागली नाहीं. हे वैगुण्य अप्पासाहेबांना खपलें नाहीं. त्यांनीं स्वखर्चाने त्या लोकांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली, व दानधर्महि केला. ही गोष्ट संस्थानिकांच्या कानावर गेली, आणि त्यांना मोठा अपमान वाटला. अप्पासाहेबांना त्याबद्दल संस्थानिकांनीं जाब विचारला; व त्यांचें सयुक्तिक उत्तर अप्पासाहेबांनीं देऊन, संस्थानिकांचा राग शांत केला. अप्पासाहेबांची दानबुद्धि अचाट व सर्वव्यापी होती; परंतु ती एकाद्या सार्वजनिक संस्थेवरच केंद्रित झाली नव्हती. त्यामुळे त्यांचें दान उठावदारपणें एखाद्या संस्थेच्या रूपानें दृग्गोचर झालें नाहीं. दानाला कशा तऱ्हेचें वळण लावावें, म्हणून स्थानिक वर्तमानपत्रांतून सूचनाहि झाल्या. त्याकडे अप्पासाहेबांनीं अगदींच दुर्लक्ष केलें असें नाहीं; परंतु व्यष्टींतूनच समष्टीचेंहि कल्याण साधतां येतें, अशी त्यांची श्रद्धा होती.

बार्शी तालुक्यांतील कोरेफळे गांवचे एक लिंगायत जमीनदार श्रीमंत

हगरे कैलासवासी झाल्यानंतर, त्यांच्या अज्ञान मुलावाळांचे पालक सोलापूरचे कलेक्टर होते. त्यांच्यापैकी एका अज्ञान मुलीचें लग्न ठरलें व अप्पासाहेबांना दोन्ही पक्षांतर्फे आग्रहाचें आमंत्रण आलें. कलेक्टरांना स्वतः जाण्यास वेळ नसल्यामुळे त्यांनीं अप्पासाहेबांना आपले प्रतिनिधि म्हणून सहकुटुंब पाठविलें. कलेक्टरचे प्रतिनिधि म्हणून बार्शीचे मामलेदार, पोलिस वगैरेंनी अप्पासाहेबांचा योग्य बंदोबस्त ठेवला होता. दोन्ही पक्ष अत्यंत श्रीमान् असल्यामुळे लग्नाचा थाट अपूर्व असाच झाला. कलेक्टरची सरकारी काटकसरी दृष्टि विचारांत घेतां, अज्ञानातर्फे अशा थाटास लागणारा खर्च होणें अशक्यप्राय होतें. म्हणून अप्पासाहेबांनीं जादा झालेला खर्च, अज्ञानाचे मिळकतीवर लादूं नये, अशी कलेक्टरांना विनंति केली. स्वतःचा वाटखर्च व प्रवासभत्ता तर त्यांनीं मुळींच घेतला नाहीं. एका थोर गृहस्थाच्या पश्चात् त्याच्या घराण्याचा उणेपणा दिसून येऊं नये, म्हणूनच अप्पासाहेबांनीं एवढी झीज सोसण्याची तयारी दाखविली. कलेक्टरांनीं हा जादा खर्च अप्पासाहेबांवर लादला नाहीं, ही गोष्ट निराळी.

सांगोल्यासहि एका लग्नाकरितां अत्याग्रहास्तव अप्पासाहेबांना जावें लागलें. ऐन लग्नाच्या वेळीं नवरीमुलीला पुतळ्याची माळ घातली नाहीं म्हणून व्याह्याव्याह्यांत तंटो उत्पन्न झाला, आणि लग्नाचा मुहूर्त चुकण्याची वेळ आली. अप्पासाहेबांच्या कानावर ही गोष्ट गेली, आणि त्यांनीं आपले कुटुंबाचे गळ्यांतील पुतळ्याची माळ नवरीच्या गळ्यांत घालून मुहूर्त साधला. नवऱ्या मुलाच्या बापास ही गोष्ट कळतांच, त्यास लाजल्यासारखें झालें, आणि त्यांनीं पुतळ्याची माळ विकत आणून अप्पासाहेबांची माळ परत घेण्याची त्यांना गळ घातली. अप्पासाहेबांनीं माळ घेण्याचें नाकारलें व त्याचेवद्दल “मलत्याच वेळीं मानापमानाला बळी पडून, लग्नाची शुभ वेळ टाळणें हें अनुचित होय” असा परत अहेर व्याह्यांस केला.

सोलापूर मुक्कामी एका ब्राह्मणाचे लग्नास अत्यंत आग्रहामुळे जावें लागलें. हुंड्याच्या पूर्ततेच्या अभावीं लग्न मोडतें कीं काय, असा प्रसंग उत्पन्न झाला. अप्पासाहेबांनीं ताबडतोब रकमेची पूर्तता आपले खाशांतून केली, व कार्य बिघडूं दिलें नाहीं.

अप्पासाहेबांना दया व दातृत्व यांचें बाळकडू होतें. परंतु भीडिखातर फोणत्याहि प्रकारें अयोग्य वागणुकीचा अवलंब ते करीत नसत. मुंबईचे

सुप्रसिद्ध व्यापारी मुरारजी गोकुळदास यांच्याकडे एका लग्नसमारंभप्रसंगी नायकिणीचें गाणें होतें. लग्नास म्हैसूरचे महाराज आले होते. अप्पासाहेबांनी प्रकृतीच्या सबबीवर गर्दीत बसवणार नाही, असें सांगितल्यामुळें, मुरारजींनी त्यांस वेगळ्या दिवाणखान्यांत बसविलें. तेथें अप्पासाहेबांचें स्वागत होऊन यथोचित सन्मान झाला; व पानसुपारी घेऊन ते परत निघाले. खास लग्नमंडपांत नायकिणीचें गाणें चालूं होतें. म्हैसूरचे महाराज उच्च स्थानी विराजमान झाले होते. अप्पासाहेबांचे आगतस्वागताची गडबड त्यांना दिसून आल्यामुळें, महाराजांनी त्यांना भेटील बोलाविलें. अप्पासाहेबांनी त्यांची उम्या उम्या भेट घेऊन, “ मी उद्यां आपणांस निवांत भेटेन ” असें सांगून, महाराजांचा निरोप घेतला. परंतु महाराजांच्या भिडेस्तव नायकिणीचें गाणें न ऐकण्याचा नियम त्यांनी मोडला नाही. अप्पासाहेबांना गाण्याचें वेड नव्हतें, किंवा ते नाटक कधीच पहात नव्हते, असें नाही. परंतु एखाद्या मोठ्या परिवाराच्या पोशिद्यावर असलेल्या जबाबदारीची त्यांना जी जाणीव होती, तिचे पालनार्थ त्यांना इतकें नीतिनिष्ठ व्हावें लागलें. कांहीं कामाकरितां परस्त्री अप्पासाहेबांच्याकडे आलीच तर आपली पत्नी किंवा घरांतील कोणी वडीलधारी स्त्री हजर असल्याशिवाय ते त्या परस्त्रीशीं बोलत नसत, व बोलत तेंहि तिच्याकडे पाठ फिरवून बोलत. या त्यांच्या नैतिक आचरणाचा लोकांवर विलक्षण पगडा बसला.

अप्पासाहेब स्वधर्मनिष्ठ होते, तरी इतरांच्या धार्मिक समजुतबिद्दल ते आदर बाळगीत. सोलापूरच्या मंगळवार पेठेंत दोन रस्त्यांचे मध्येच एक मारुतीचें देऊळ आहे. रामचंद्र भट वैद्य नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या मालकीचें तें होतें. रस्त्याची वाढ करतांना, हें मंदिर तेथून काढून टाकावें, असें अधिकाऱ्यांनीं ठरविलें. त्यानें अनेक मारुतीभक्तांकडे धांव घेतली, परंतु ती निष्फळ ठरली. अखेर अप्पासाहेबांच्या प्रयत्नानेंच तें मंदिर जागच्या जागी राहिलें.

मुंबईस भेगाची धामधूम सुरू असता, पांजरपोळांतील सेग्रीगेशन कॅंपला सर डॉ. मालचंद्र यांचेबरोबर अप्पासाहेबांनीं भेट दिली. भिन्न भिन्न धर्माचे व जातीचे लोक एका ठिकाणीं अडकवून ठेवलेले, व खाण्यापिण्यांतील सब गोलंकार यामुळें ते लोक अत्यंत चिडलेले दिसले. अप्पासाहेबांनीं त्या लोकांकरितां दरमहा ४० रुपये पगारावर स्वतंत्र आचारी पाठवून देऊन, लोकांतील असंतोष नाहीसा केला. सोलापूरच्या सेग्रीगेशन कॅंपमध्येहि त्यांनीं हाच व्यवस्था केली. प्रत्येक धर्माच्या व जातीच्या चालीरितीस मान देण्याकडे

अप्पासाहेबांची प्रवृत्ति होती. ज्ञानेश्वरी, बौद्धधर्मीयांचे ग्रंथ यांचाहि ते अभ्यास करीत, त्या संबंधीची टिपणें त्यांच्या जुन्या दस्तारांत आढळतात.

“मित्र जयास म्हणाविलें, सूत्रें त्यासी करूं नथे कपट” एवढेंच नव्हे, तर अशा मित्राचें संकट निवारण करणें, हेंहि अप्पासाहेब आपलें कर्तव्य समजत. लोकमतास न जुमानतां दादाचार्य शास्त्री या माध्वपंथीय वैदिक ब्राह्मणानें अनेक लिंगायत स्वामींना संस्कृत व वेदविद्या यांचे पाठ दिले. म्हणून माध्वाचार्यांकडून दादाचार्यांना प्रायश्चित्त घेण्याचा प्रसंग आला होता. माध्वाचार्यांची स्वारी सोलापुरास आल्यावेळीं दादाचार्य त्यांच्या दर्शनास गेले. लिंगायतांना संस्कृत शिकवून अधर्माचरण केलें, असा दादाचार्यांच्या विरुद्ध केलेला तक्रार अर्ज आचार्यांसमोर होता. माध्वाचार्यांनीं दादाचार्यांस धर्म-बाह्य वर्तनावद्दल २५ रु. दंड करून ताकीद दिली. दादाचार्यांनीं शास्त्राधार दाखविण्याचा प्रयत्न केला, तथापि स्वामींनीं तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. दादाचार्य दंड न भरतांच परतले. अप्पासाहेबांना हें कळतांच, त्यांनीं पदरचे २५ रु. दादाचार्यांना देऊन, “प्रथम गुर्वाज्ञा पाळा आणि मग तुमचें निर्दोषत्व सिद्ध करा,” असें सांगितलें. स्वामींच्या कानावर ही गोष्ट गेली, आणि अप्पासाहेब वारदांना त्यांनीं भेटीस बोलाविलें. दोघांचे दरम्यान बरीच चर्चा होऊन, वीरशैव वैदिक कर्मांचे अधिकारी कसे आहेत, याविषयीचा शास्त्राधार अप्पासाहेबांनीं स्वामींपुढें सुपूरद केला. याचा परिणाम असा झाला की, “तुमचें आमचें दैवत भिन्न असलें, तरी उभयतांच्या मुळाशीं वैदिक आचारच आहेत, व अशा प्रकारच्या वैदिक आचारसंपन्न धर्मीयांना वेदविद्या शिकवावयास कांहीं हरकत नाहीं,” असा निर्णय माध्वाचार्यांच्या मुखांतून बाहेर पडला.

अप्पासाहेब लाखांनीं उदार असले तरी कवडीनें कृपण होते. त्यांच्या दुकानांतलिं हिशेबांत पै दोन पैचीहि चूक त्यांना खपत नसे. अप्पासाहेबांच्या एका पुण्यातिथीचे वेळीं, सोलापूर म्युनिसिपॅलिटीचे एक चीफ ऑफिसर रा. सा. पित्रे यांनीं अप्पासाहेबांविषयी आपला अनुभव सांगितला तो असा—“अप्पासाहेबांनीं स्वतःच्यामार्गे अवढव्य कामाचा व्याप असूनहि म्युनिसिपॅलिटीचीं एकाहि सभा अगर समेची वेळ चुकविली, असें मला आठवत नाहीं. म्युनिसिपॅलिटीच्या मालाच्या लिलावांत आणा दोन आप्यांचाहि नफा होत असेल, तर तो ते अवश्य करीत. लक्षावधि रुपये उघडणारा हा पुरुष सार्वजनिक आप्या—दोन आप्यांची एवढी काळजी घेतो, हें पाहून मला

त्याचिविषयी साश्र्वर्य आदर वाटत असे. नोकरचाकरांच्या वावर्तीतील वांध्याचा निर्णय अप्पासाहेब ताबडतोब घेत. भिजत घोंगडें ठेवण्याची त्यांना संवय नसे. मुंबईजवळ भाईंदर येथे मीठ खरेदीचें अप्पासाहेबांचें एक दुकान होतें, त्या दुकानावर विनायक शाळिग्राम नांवाचा गुमास्ता होता. गणपती मिठागरांतील माल खरेदी करण्याची त्यास ताकीद होती. एका गिन्हाइकास शाळिग्रामनें एका दुसऱ्याच मिठागरांतील माल घेऊन दिला. म्हणून अप्पासाहेबांनीं शाळिग्रामास ताबडतोब कामावरून दूर केलें. आपणांवर अन्याय झाला, अशी शाळिग्रामनें अप्पासाहेबांजवळ तक्रार केली. त्यांनीं त्यास ताबडतोब बोलावून घेतलें, आणि स्वतःतर्फें नारायण गोविंद वकील, व शाळिग्रामतर्फें नागपूरकर वकील यांच्या पंचायतीपुढें झालेली हकीकत मांडून, दोष कोणाचा, याबद्दल निर्णय मागितला. दोघांनींहि आपापलें म्हणणें पंचापुढें ठेवलें. पंचांनीं हकीकत ऐकून घेऊन, निर्णय दिला कीं, “मूळच्या गणपती मिठागरांतील माल शाळिग्रामनें गिन्हाइकास न दाखवितां, फक्त गिन्हाइकाच्या म्हणण्यावरून त्यास दुसऱ्या मिठागरांतील माल घेऊन दिला, हें बरोबर नाहीं. दुसऱ्या मिठागरांतील माल गणपती मिठागरांतील मालापेक्षा चांगला कीं वाईट, हें गिन्हाइकास न समजल्यामुळें शाळिग्रामचीच चूक होती ! शाळिग्रामनें आपली चूक कबूल केली. अप्पासाहेबांनींहि झालें गेलें विसरून शाळिग्रामास वाटखर्च व इनाम देऊन परत रवाना केलें.

अप्पासाहेबांच्या तडकाफडकी निर्णयवृत्तीमुळें व कडक शिस्तीमुळें ते संतापी आहेत, अशीहि कित्येकांची समजूत होती. एका अज्ञानाचे ते पालक होते. अज्ञान वाईट लोकांच्या संगतीला लागून नाटक, तमाशे पाहूं लागला. त्याबद्दल अप्पासाहेबांनीं त्यास कडक शासन केलें. स्वार्थी आप्तांनीं अज्ञानाचा बुद्धिभेद करण्याचा उपद्व्याप सुरू केला. अप्पासाहेबांनीं ताबडतोब पालकत्वाचें त्यागपत्र दिलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं या आप्तांनीं अज्ञानास ३० हजार रुपयांस बुडाविलें, आणि तो अज्ञान अप्पासाहेबांस परत शरण आला.

अप्पासाहेब स्वतः दुकानावर कधीच जात नसत. दीपावलीत लक्ष्मीपूजनाचे दिवशीं थोडा वेळ हजेरी देत. गुप्त हेरामार्फत नोकरचाकर बरोबर काम करतात कीं नाहीं, यावर ते नजर ठेवीत. एक नोकर दुसऱ्या नोकरांवर हेरगिरी करित असे. त्याबद्दल त्यास ३ रु. जादा पगार मिळे. महत्त्वाच्या गोष्टी तारेनें कळविण्याचा अधिकार त्यास असे. एकदां किंतान व बारदाना

खरेदी करणाऱ्या अप्पासाहेबांच्या एका दलालास, एका व्यापाऱ्याने गुप्त लांच देऊन, आपला माल खरेदी करावयास लाविले. अप्पासाहेबांना हे ताबडतोब कळले, व त्यांनी त्यास ताबडतोब कामावरून दूर केले. गिन्हाइकाचे याकिंचितहि नुकसान होईल, असे ते कुणालाहि वागू देत नसत.

अप्पासाहेबांच्या दानपद्धतीमुळे लोक त्यांना कधी कधी लौकिकाची अत्यंत हांव असलेला पुरुष म्हणून कुजबुजत. परंतु या आक्षेपांत कांही एक अर्थ नाही. लौकिकाचे वावर्तीत अप्पासाहेब हावरे असते, तर कित्येकांच्या वावर्तीत आपणांस जो अनुभव येतो, त्याप्रमाणे त्यांनी लोकशिक्षणाचे निरनिराळे ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचे पूर्वी स्वतःचें चरित्र प्रसिद्ध करविले असतें; व तसें करण्यास त्यांना मनुष्य व द्रव्यवळाची वाटेकडे तेवढी अनुकूलता होती. परंतु उभ्या आयुष्यांत त्यांनी तेवढीच गोष्ट करण्याचें टाळले, हेंच वरील आक्षेपास परस्पर उत्तर आहे.

निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत निरनिराळ्या लोकांशीं वागण्याचें तंत्र त्यांनी इतकें आत्मसात् केलें होतें, कीं, कोणत्याहि गोष्टीचे त्यांचे निर्णय अगदीं अचूक असत; व सर्व दर्जाच्या लोकांत त्यांचेविषयी मोठा आदर असे. कामकाजाच्या वेळीं ज्या त्या माणसांशीं ज्याच्या त्याच्या दर्जाप्रमाणे ते वागणूक ठेवीत. परंतु एरव्ही ते त्याच्याशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागत. या त्यांच्या स्वभावामुळे सीतारामपंत मास्तरचा मुलगा नरसिंगराव यानें अप्पासाहेबांना “ आपण हलक्या कानाचे व रागीट आहांत, ” असें स्पष्ट सांगण्याचें घाडस केलें. अप्पासाहेब स्मितमुद्रेनें म्हणाले, “ आरोप ठीक आहे, पण निरनिराळ्या लोकांशीं वागतांना व खरे निर्णय देतांना असा आरोप कुणी केला, तर त्याबद्दल मला कांहींच वाईट वाटत नाही. माझी सदसद्विवेकबुद्धि स्वच्छ आहे; आणि कोणाचेंहि नुकसान करण्याकरितां मी कुणाला त्रास देत नाही, ही एकच गोष्ट माझ्या मनास समाधान देते.

एकंदरीत नोकरचाकर, उपकारकर्ते, स्नेहीसोबती आणि सर्वसामान्य जनता ह्यांचे संबंधी अप्पासाहेबांचे वर्तनांत वर सांगितल्याप्रमाणे निरनिराळीं वैशिष्ट्ये असल्यामुळे, त्यांना लोकसंग्रहाचें तंत्र अत्यंत यशस्वी रितीनें हाताळतां येत असे, आणि याचा परिणाम म्हणजे ते अजातशत्रु झाले होते. त्यांनीं जनतेच्या हृदयसिंहासनावर अत्यंत आदराचें स्थान मिळविलें होतें. अप्पासाहेब आपल्या अखेरच्या दिवसांत पुण्यास असतांना, त्यांनीं आपला सर्व कारभार पाटील व मडकी यांच्यावर अत्यंत विश्वासाने सोंपविला होता.

पैकी मल्लिकार्जुनप्या पाटील यांनी नोकरांविरुद्ध गाऱ्हाण्यांनी भरलेले पत्र अप्पासाहेबांना लिहिले. त्या पत्रास अप्पासाहेबांनी जें ता. ६ मे १९१० ला पुण्याहून उत्तर पाठविले, त्यातील कांहीं मुद्दे पुढे दिले आहेत. त्यावरून अप्पासाहेबांची व्यवहारनिपुणता आणि लोकसंग्राहक वृत्ति यावर चांगलाच प्रकाश पडतो.

त्या पत्रांतील मुख्य मुद्दे

“(१) खर्च कमी व्हावा व नफा वाढावा, म्हणून तुम्ही नोकर कमी केले, हरकत नाही; पण या काटकसरीमुळे किती नफा अधिक झाला तो दाखवाल काय ?

(२) देशावरचे गुमास्ते कामचुकार आहेत, असें म्हणतां, पण बाराहि माहिने अव्याहत श्रम करणे कोणास शक्य आहे काय ? आरंभीची तडफ अखेरपर्यंत टिकणे शक्य नसतें. रायली ब्रदर्स हंगामापुरते नोकर नेमतात, पण पगार दुप्पट चौपट देतात, यांतलें रहस्य लक्षांत घेतलें पाहिजे.

(३) युरोप खंडाची हवा थंड आहे. आठ तास काम, व बाकी विश्रांती, असा तेथें सुद्धा नियम आहे. आपला प्रदेश उष्ण आहे. तेव्हां वर्षभर सतत १२ तास काम कसें होईल ? हा विचार तुम्ही करीत नाही, म्हणून चांगला माणूस तुमच्याजवळ टिकत नाही.

(४) नोकरांच्या विश्रांतीचा व अडचणीचा विचार ज्या मालकास करता येत नाही, त्याचे जवळ चांगला माणूस तर राहोच, पण साधारण माणूस सुद्धा कसा टिकेल ? कामापुरतेच नेमके गुमास्ते ठेवल्यानें, त्यांपैकी कोणी आजारी पडला, किंवा रजेवर गेला, कीं कामाचा घोटाळा होणारच किंवा दुना काम बंदहि पडणार. ह्यामुळेच प्रत्येक दुकानचे हिशेब अजून व्हावयाचे राहिले आहेत. तुमच्या काटकसरीमुळे हे हिशेब पूर्वास्थितीवर येऊन चालूं व्हावयास, कितीतरी दिवस लागतील.

(५) आपल्या घरांत माणूस आजारी पडला, तर त्याची सतत शुश्रूषा करतांना कांहीं कालानें आपण आप्तसुद्धा कंटाळतो; मग नोकर कसा कंटाळणार नाही ?

(६) तुमच्या व्यवस्थेमुळे गूळ विक्री करावयास गुमास्ता मिळत नाही. मुंबईला बदली गुमास्ता पाठवितां येत नाही, म्हणून येथील गुमास्त्याला

लगास जातां आलें नाहीं. शेतीकडे सतत आस्थेनें पहाणारा गुमास्ता नसल्यानें तिकडेहि अंदाधुंदी. या अंदाधुंदीनें व्यवहार सुरळीत चालावयाचा नाहीं, हें तुम्हांस कळावयास पाहिजे.

(७) यूरोपमध्ये नवा धंदा सुव्यवस्थित चालावा म्हणून प्रथम लक्षावधि रुपये खर्च करतात व मग नफ्याची इच्छा करतात. तुमचा कारभार उलटा आहे. अगोदर हिशेब करून प्रथम खर्चातच काटकसर करतां, आणि नफा मात्र सुधारलेल्या व्यापारासारखा मिळावा, अशी इच्छा करतां, हें जुळणार कसें ?

(८) आमचें मत विचाराल तर, पूर्वीप्रमाणेंच अधिक पगाराचे व चांगले हुषार गुमास्ते ठेवल्यावांचून काम भागणार नाहीं. सध्यां सर्वच कामें पोरांसोरांवर आहेत. प्रत्येकास शिकवून, तुम्ही काम करून घेतां. अशामुळें तुम्हांलाहि विश्रांति मिळत नाहीं, व कामहि ठीक चालत नाहीं. तेव्हां भलतीच काटकसर करूं नये.

(९) धंदा करावयाचा तो प्राप्तीकरतां हें खरें, पण तुम्ही हजार रुपये खर्च करून ४ हजार मिळविणार, तर आम्ही १० हजार खर्च करून ४० हजार मिळविणार. खर्चाच्या काटकसरीकडे न पहातां, भावी फायद्याकडे नजर देऊन काम करणें योग्य.

(१०) धनशेष्टी हा त्याचे बापाची प्रकृति बरी नसल्यामुळें मुंबईला येण्यास नकार देतो. ही त्याची सबब योग्य दिसते. तुम्ही त्याचे वाडिलांकडे जा. त्यांची संमति घ्या. त्यांच्या घराची ने-आण करण्यास दुसरा मनुष्य द्या, व हें त्यांना पटलें, तर धनशेष्टीला मुंबईला पाठवा.”

ह्या पत्रावरून नोकरचाकरांकडे भूतदयेनें पाहून त्यांना आपलेसें करणें व त्यांच्याकडून उत्पादन वाढवून घेणें, हा गुण अप्पासाहिबांत मुळांतच कसा होता, ह्याचा प्रत्यय येतो.

प्रवास, लोकप्रियता व रसिकता

॥ कुसुमस्तवकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ॥

॥ मूर्तिं वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥

[सुभाषित].

मनुष्य व्यवहारज्ञानकुशल होण्याकरिता ज्या गोष्टी अत्यंत आवश्यक आहेत, त्यांत प्रत्यक्ष व सूक्ष्म निरीक्षणास फार महत्त्वाचें स्थान आहे. जगांतील निरनिराळ्या भागास जें निरनिराळें वैशिष्ट्य आहे, त्या सर्वांचा संगम एकत्र्या हिंदुस्थानांत पहावयास सांपडतो. व्यवहारज्ञानकुशल अप्पासाहेबांच्या दैनंदिन कार्यक्रमांत प्रवासासारखी बाब वगळली जाणें शक्यच नव्हतें. प्रापंचिक व सार्वजनिक कामाचा अवाढव्य व्याप सांभाळून, जितका वेळ व लक्ष प्रवासाकडे देणें शक्य झालें, तेवढें अप्पासाहेबांनीं देण्यास कसूर केली नाही, आणि अशा प्रवासांत अप्पासाहेबांच्या भेटीचा व समागमाचा जेवढा लाभ लोकांना घेतां आला व आविष्कार करतां आला, तितका करून लोकांनीं प्रवासाचें चीज केलें.

अप्पासाहेब बाशीं तालुक्यांत हगरे यांच्या मुलींच्या लग्नाकरितां गेले असतां, बाशींच्या मंडळींनीं त्यांना मुद्दाम ठेवून घेऊन, त्यांचा फार मोठा सत्कार केला. अप्पासाहेबांचें दातृत्व, धर्मशीलवृत्ति वगैरेंची कीर्ति अगोदरच बाशींकरांत पसरलेली होती. त्यामुळें सर्व जातींचे, वर्गांचे, पक्षांचे पुढारी, सरकारी अंमलदार व सामान्य जनता या समारंभास उपास्थित होती. बाजारपेठेंत सत्कारसमारंभाकरितां मुद्दाम प्रचंड मंडप उभारून, रात्री दीपोत्सवहि केला होता. हें स्वागत अपूर्व असें झालें.

१८९० मध्ये ते विजापुरास गेले होते. आजच्या अखिल हिंदुस्थान-कीर्तीच्या पुढाऱ्याचें दर्शन घेण्याकरितां, ज्याप्रमाणें आजूबाजूच्या शेंकडों मैलां-

तील लोक येतात, त्याचप्रमाणे अप्पासाहेबांच्या दर्शनासहि लेख्यापाड्याच्या लोकांची गर्दी झाली होती. रेल्वे स्टेशन लोकांनी फुलून गेलें होतें. स्टेशन-पासून व्यापारओळीपर्यंत सर्व रस्ता ध्वजापताकांनीं मुशोभित केला असून, सर्व शहरांत नानाप्रकारची रोषणाई केली होती. विजापूरस्थ रा. व. काका-साहेब निरीकर, सरदार, वकील, सरकारी अधिकारी व व्यापारी या सर्वांनी या स्वागतांत भाग घेतला.

याच वर्षी अहमदनगर येथे घोड्यांचें प्रदर्शन भरलें होतें. अप्पासाहेबांना अश्वपरीक्षा चांगली असल्यामुळें, हें प्रदर्शन पहाण्यास ते मुद्दाम गेले होते. वास्तविक नगर येथें लिंगायतांची वस्ती फारच कमी आहे. तथापि जनता त्यांना फक्त लिंगायतांचे पुढारी, असें मानीत नव्हती. नगरच्या जनतेनेंहि त्यांची एका सुंदर बंगल्यांत उतरण्याची सोय केली. हा बंगला शहरापासून दूर असतांहि त्यांचें दर्शन घेण्यास, लोकांची अलोट गर्दी झाली. पुष्पहार इतके अर्पण करण्यांत आले, कीं नगरसारख्या पुष्पोद्यानांतहि फुलांचा तुटवडा पडला. भिक्षुक, अंध, पंगु वगैरेना अप्पासाहेबांनी दानधर्म केला. इंग्रजी शालेस भेट देऊन देणगी दिली.

१९०३ सालांत म्हैसूर संस्थानांतील चित्रकलदुर्गला अप्पासाहेबांनी भेट दिली. लिंगायतांचे जगद्गुरु मुरघाराजेंद्र महास्वामी यांचें तें आद्यपीठ आहे. यावेळीं अप्पासाहेबांच्या बरोबर ४०-५० लोकांचा मोठा लवाजमा होता. सोलापूरचे त्यांचे कौटुंबिक डॉक्टर रानडे हेहि बरोबर होते. कर्नाटकांतील लिंगायतांत अप्पासाहेबांच्या चुलत्याची कीर्ति अगोदरच पसरली होती. 'बापसे बेटा सवाई' नात्यानें. अप्पासाहेबांचा लौकिक अधिकच प्रसृत झाला होता. स्टेशनास्टेशनावर लोक त्यांच्या दर्शनास जात. "रिक्तहस्ते न गंतव्यम् राजानाम् देवताम् गुरुम् ॥" या प्रभावळीतच लोक अप्पासाहेबांना बसवीत असल्यामुळें, फलपुष्पहारांचा ढांगच्या ढांग प्रत्येक स्टेशनवर त्यांच्या समोर पडे. त्यांचा पाहिला मुक्काम बागलकोटला झाला. तेथील मंडळींनी त्यांची प्रचंड सवाद्य मिरवणूक काढून, हार्दिक स्वागत केलें. त्यांनीं एखादा मुक्काम बागलकोटास करावा, अशी लोकांनीं गळ घातली, परंतु पुढील कार्यक्रम ठरलेला असल्यामुळें, तें शक्य झालें नाहीं.

यापुढील मुक्काम गदग येथें झाला. तेथें श्रेष्ठ असूनहि रात्री ९ वाजतां गदग स्टेशनवर प्रचंड लोकसमुदायानें त्यांचें स्वागत केलें. गदगच्या भव्य लिंगायतमठांत ते उतरले होते. तेथील भोजनाचा वगैरे सर्व थाट अपूर्व होता.

तेथून अप्पासाहेब हुबळी येथें गेले. तेथील लिंगायतांत ३-४ पक्ष होते. त्या सर्व पक्षांचे पुढारी, अन्यजातीय वकील, व्यापारी वगैरेंनी एक-दिलानें अप्पासाहेबांचें स्वागत केलें. श्रमिंत राचप्पाअण्णा नीले यांच्या बंगल्यावर त्यांचा मुक्काम होता.

यानंतर अप्पासाहेब चित्रकलदुर्गला आले. स्टेशनापासून चित्रकलदुर्ग १० मैल लांब आहे. स्टेशनवर गाडी अपरात्रीं आली, तरीहि पुकळ प्रतिष्ठित लोक व जनसमूह स्वागतार्थ उपास्थित होता. स्टेशनपासून गांवांतील मठापर्यंत रस्ता ध्वजातोरणांनीं मंडित केला होता. नानातऱ्हेच्या वाद्यांच्या गजरांत, मठापर्यंत मिरवणूक काढण्यांत आली. मठापासून थोड्या लांब असलेल्या बंगल्यांत, अप्पासाहेबांच्या उतरण्याची खास व्यवस्था होती. अप्पासाहेबांच्या आगमनाची वार्ता कळल्याबरोबर कलेक्टर, मामलेदार वगैरे अधिकारी त्यांच्या भेटीस आले, आणि लोकांचीहि प्रचंड गर्दी झाली. चित्रकलदुर्गच्या मठांत सध्याचे महाजगद्गुरु श्रमिन् निरंजन जयदेव महास्वामी मुखाराजेंद्र यांना सिंहासनावर बसविण्याच्या समारंभाचा मोका साधून, अप्पासाहेब तेथें आले होते. अप्पासाहेबांच्या संस्कृत पाठशाळेंतून काशी क्षेत्रांतील संस्कृत विद्यापीठांतून संस्कृतज्ञ होण्यास या स्वामींना अप्पासाहेबांचें सहाय्य झालें होतें. या पीठावर स्वामींची स्थापना करण्याचा हा समारंभहि अप्पासाहेबांच्याच प्रयत्नांनीं घडून आला होता. * दोन दिवसानंतर अप्पासाहेब परत फिरले, वार्टेंत हुबळी व धारवाड येथेंहि त्यांनीं एकेक मुक्काम

* या समारंभाचेवेळीं मठाचे तिजोरींत शेषव्वाशे रुपये नव्हते, शिवाय मठास कर्ज होतें, तें निराळेंच. म्हणून अप्पासाहेबांनीं मठास जरूर त्या पैशांची मदत करून, मठाचा द्रव्यनिधि वाढविण्याबद्दल विनंति केली. स्वामींनींहि अप्पासाहेबांच्या सूचनेप्रमाणें द्रव्यनिधि, कर्जाची फेड करून, सुमारे लाख दोन लाखपर्यंत वाढविला, व अप्पासाहेबांना समाधानप्रदर्शक पत्र पाठवून, “आतां आम्हीं मठाचे महाद्वार बांधण्याचा उद्योग सुरू केला असून, त्याकरितां सुमारे २० हजार रुपये खर्च करण्याचा विचार आहे”, असें कळविलें. अप्पासाहेबांनीं महास्वामीसारख्यांनाहि जें निसृष्टपणाचें व समाज-विषयक कळकळीचें उत्तर पाठविलें तें अत्यंत विचारार्ह आहे. अप्पासाहेबांनीं उत्तरांत लिहिलें कीं, “आम्हीं आपणांस सिंहासनाधिष्ठित केलें तें, मत (धर्म) बांधण्याकरितां-मठ बांधण्याकरितां नव्हे.

केला. या मुक्कामांत त्यांच्या सत्कारार्थ जाहीर सभा घेण्यांत आल्या, व मानपत्रेहि देण्यांत आलीं. त्यांच्या बरोबरीच्या शास्त्रीपंडितांस हुबलीकरांनीं जरीचीं वल्हे अर्पण केलीं. अप्पासाहेबांनींहि ज्या ज्या देवस्थानांस व संस्थांना भेटी दिल्या, त्यांस योग्य देणग्या दिल्या, आणि भेटीस येणाऱ्या गुणिजनांचा व शास्त्रीपंडितांचा भरपूर दाक्षिणा देऊन गौरव केला. या प्रवासांत १० हजारांवर खर्च झाला.

१९०६ सालीं चित्रकलदुर्गच्या महास्वामींच्या कांही कामाकरितां अप्पासाहेब बंगलोरला गेले. पाहिला मुक्काम गुलबर्गा येथे झाला. तेथे प्रचंड जनसमूहानें त्यांचें स्वागत केलें. गांवांत अनेक पानसुपान्याहि झाल्या. दुसरा मुक्काम अद्वोनीस झाला. तेथे भाटे, मारवाडी व इतर जमातींच्या शेठसावकारांनीं छत्रचामरयुक्त अशी पालखीतून मिरवणूक काढली. या मिरवणुकीचा थाट एकाद्या सत्पुरुषास शोभेसा होता. मुळजी जेठा कार्यालयांत मोठी पानसुपारी झाली. वीरभद्राचे देवालयांत सार्वजनिक सत्कारसमारंभ झाला.

बळ्हारीकरांच्या तारिखरून तेथून अप्पासाहेब बळ्हारीस गेले. गाडी रात्री पोंचली. बळ्हारीचा लिंगायत समाज फार मोठा आहे. स्टेशनवर अलोट गर्दी झाली. मारवाडी, कोमटी, भाटे वगैरे जातींच्या व्यापाऱ्यांनींहि भाग घेतला होता. तेथील प्रसिद्ध व्यापारी श्रीमंत वीरभद्रप्पा गडगर्गी यांच्या भव्य बंगल्यांत अप्पासाहेबांची उतरण्याची व्यवस्था होती. तेथपर्यंत त्यांना मोठ्या समारंभानें नेण्यांत आलें. या ठिकाणीं ८-१० दिवस मुक्काम झाला. या अवधीत, गिरणीमालक नामवंत व्यापारी यांनीं पानसुपारी समारंभ घडवून आणले.

तेथून अप्पासाहेब बंगलोरला गेले. त्यांना निरोप देण्याकरितां किंत्येक लोक गुंटकल स्टेशनपर्यंत आले होते. बंगलोर स्टेशनवर हजारों लोकांनीं त्यांचें स्वागत केलें, व जगद्गुरूतर्फें त्यांच्या कारभान्यांनीं आशीर्वादयुक्त पुष्पहार अप्पासाहेबांस अर्पण केला. शास्त्री पंडितांनींहि वेदोक्त आशीर्वाद दिले. नंतर मोठ्या थाटाची मिरवणूक निघाली. रस्ते दुतर्फा शृंगारले होते. ठिकठिकाणीं पुष्पवृष्टि होत होती. अशाप्रकारें निघालेली मिरवणूक अत्यंत सुशोभित केलेल्या भव्य बंगल्यांत विसर्जन पावली. तेथे त्यांचा मुक्काम ८-१० दिवस होता. या मुक्कामांत अनेक सार्वजनिक संस्थांना भेटी देणें, पानसुपान्या स्वीकारणें वगैरे चालू होतें. येथेच अप्पासाहेबांची म्हैसूरच्या महाराजांशी प्रथम भेट झाली. बराच वेळ पावेंतो, दोघांचें मनमोकळें संभाषण

झालें. महाराजांचे वडील चामराज वडियर यांची व अप्पासाहेवांची ओळख होती. “आपल्या वडिलांनी सोलापुरांत येण्याचें कवूल केलें होतें, ते त्यांचें वचन आपण पूर्ण करावें,” अशी विनंति अप्पासाहेवांनी महाराजांना केली. माजी दिवाण सर कृष्णमूर्ति व विद्यमान दिवाण व्ही. पी. माधवराव यांच्या मेटीचाहि लाभ अप्पासाहेवांना झाला. दिवाण माधवरावांकडे अप्पासाहेवांना थाटाची पानसुपारी झाली.

येथून अप्पासाहेव म्हैसूरस गेले. तेथें राजाचे पाहुणे या नात्यानें त्यांचा सत्कार करण्यांत आला. जिल्हाधिकारी श्रीकांतराज, डॉ. नंजुडप्पा, म्हैसूर-स्टार पत्राचे संपादक विरूपाक्षय्या व इतर पुष्कळ प्रतिष्ठित मंडळी, यांनी त्यांचें स्टेशनवर भव्य स्वागत केलें. म्हैसूरसारख्या कलाप्रिय संस्थानाची स्वागतविषयक व्यवस्था व टापटीप यांचें वर्णन करावें तितकें थोडेंच. सर्व राजवाडे, पदार्थसंग्रहालये, उत्तमोत्तम उद्याने, व इतरहि सर्व प्रेक्षणीय स्थळांना अप्पासाहेवांनी भेटी दिल्या. चामुंडेश्वरी व नंजुडेश्वर यांचीं भव्य देवालयेहि त्यांना दाखविण्यांत आली. म्हैसूरचें प्रथमश्रेणीचें ग्रंथसंग्रहालय त्यांनी अवलोकन केलें. या मुक्कामांत अप्पासाहेवांना इतरहि अनेक थोर थोर लोकांच्या मेटीचा लाभ झाला.

म्हैसूरहून अप्पासाहेवांची स्वारी श्रीरंगपट्टणला गेली. येथेहि ते म्हैसूर-सरकारचे पाहुणे होते, आणि त्यांचें आगतस्वागत म्हैसूर दरबारतर्फेंच करण्यांत आलें. टिपू सुलतानाच्या या राजधानीचें वैभव पाहून, ते बंगलोरला परत आले, व तेथून मद्रासला गेले.

मद्रासच्या जनतेस अप्पासाहेव अपरिचितच होते, तरीहि अप्पासाहेवांच्या आगमनाची वार्ता मद्रासमध्ये अगोदरच पसरली होती. मद्रासच्या मंडळींनी स्टेशनच्या वेटींग रूममध्ये त्यांचें उत्तम प्रकारें स्वागत केलें. तेथील सुप्रसिद्ध व्यापारी श्रीमंत गोविंद शेट लाड यांच्या बंगल्यांत अप्पासाहेव उतरले होते. मुळजी जेटांच्या गिरणीतर्फें त्यांचा सत्कार करण्यांत आला.

मद्रासहून अप्पासाहेव परतले, ते रायचूरवरून आले. रायचूर स्टेशनवर रायचूरच्या व्यापारी मंडळींनी त्यांचा सत्कार केला. यावेळी व्यापारी मंडळींशी विचारविनिमय करून, रायचूर येथें एक गिरणी उभारण्याचा संकल्प अप्पासाहेवांनी केला; त्याकरितां योग्य अशी एक

महाराणी व्हिक्टोरियाचे कारकीर्दीतील अखिल भारतीय व्यापारी
प्रमुखांच्या मालिकेत पुण्यश्लोक वारद.

जागाहि खरेदी केली. मोंगलाई कारभारांतील अंदाधुंदीचा अप्पासाहेवांना उपसर्ग लागला नाही. तेथील सुभेदार, तालुकदार वगैरेंनी अप्पासाहेवांची भेट घेऊन, त्यांची कामे झटपट करून दिली. रायचूरहून परत आल्यावर उन्हाळ्यानीमित्त अप्पासाहेब पुण्यास गेले व तेथून परततांना लोकाग्रहास्तव त्यांनी करमाळ्यास एक मुक्काम केला. करमाळेकरांनी त्यांची अत्यंत थाटाची भिरवणूक काढली व सार्वजनिक पानसुपान्या केल्या. तेथे अप्पासाहेवांनी निरनिराळ्या विषयांवर व्याख्याने दिली, आणि सहकारी तत्त्वावर उद्योगधंदे सुरू करण्याचा तेथील धनिकांना त्यांनी उपदेश केला. करमाळेकरांनी अंधे भांडवल उभे केल्यास, अंधे भांडवल आपण देऊ व करमाळ्यास जीनिंग फॅक्टरी काढू, असे अप्पासाहेवांनी तेथील व्यापाऱ्यांस आश्वासन दिले. पुढील बैठकीत भांडवल निश्चित झाले, व फॅक्टरी काढण्याचे ठरले. तथापि करमाळेकरांनी, मागाहून, फॅक्टरी काढल्यास गांवचा व्यापार कमी होईल, अशी शंका काढली. तिचा सयुक्तिकपणे अप्पासाहेवांनी निरास केला, इतकेच नव्हे तर अशा फॅक्टरीमुळे व्यापार अधिक वाढेल, अशी त्यांची खात्री पटवून, अनुभव घेण्याचा सल्ला दिला. वाटल्यास मी एकटाच फॅक्टरी काढून, ती यशस्वी करून दाखवितो, असेंहि त्यांनी करमाळेकरांना सुचविले. पुढे करमाळेकरांनीच तेथे एक जीनिंग फॅक्टरी काढली. तिची यशस्विता पाहून, आणखीहि ३-४ कारखाने तेथे निघाले. ते उत्तम प्रकारे चालून तेथील व्यापारधंद्याची वाढ झाली.

इ. स. १९०९ च्या नाताळांत बल्लारीस होणाऱ्या पांचव्या वीरशैव महासभेचे अध्यक्षस्थान स्वीकारावे, म्हणून त्यांना निमंत्रण आले. बल्लारी येथील लिंगायतांत त्यावेळी २ पक्ष होते. अप्पासाहेवांची शारीरिक व मानसिक परिस्थितीहि असावी तितकी चांगली नव्हती, म्हणून त्यांनी अध्यक्षपद नाकारण्याचा प्रयत्न केला, परंतु दोन्ही पक्ष एक झाले, आणि दोन्ही पक्षांचे पुढारी सोलापुरास येऊन, त्यांनी अध्यक्षपदाची माळ अप्पासाहेवांच्या गळ्यांत घातली. अप्पासाहेवांचा नाइलाज झाला, व त्यांनी अध्यक्षपदाचा स्वीकार केला. मात्र “पत्निवियोगामुळे माझी मनःस्थिति दुःखित आहे म्हणून माझा मानसन्मान करण्यांत येऊ नये,” असे त्यांनी बल्लारी परिषदेच्या स्वागतमंडळास लेखी कळविले. अप्पासाहेवांनी जनतेच्या हृदयांत अत्यंत आदराचे स्थान प्राप्त करून घेतले असल्यामुळे, अप्पासाहेवांची ही अट लोकांनी पाळली नाही. त्यांचा पाहिला मुक्काम विजापुरास व दुसरा गदग

येथें झाला. अलोट जनसंमर्दानें दोन्ही ठिकाणीं त्यांचें अपूर्व थाटाचें स्वागत केलें. गदगचा स्वागतोत्सव श्रीमंत मानवी आणि विरक्त मठाचे महास्वामी या उभयतांतर्फे होता. गदग स्टेशनपासून मठापर्यंत अखंड पुष्पवर्षाव, आणि अप्पासाहेवांचा जयजयकार यांची गर्दी झाली. बह्जारी स्टेशनच्या विस्तृत प्लॅटफॉर्मवर सतरंज्या-गालीचे वगैरेची बैठक सजाविण्यांत आली होती, आणि स्टेशन ध्वजापताकांनीं श्रृंगारण्यांत आले होते. फुलें, हार, गुच्छ, यांचा स्टेशनवर सडा झाला होता. दोन मैल लांबीची प्रचंड मिरवणूक निघाली. गाडीचे घोडे सोडून, लोकांनीं गाडी ओढण्याचा, अत्यंत लोकप्रिय पुढाऱ्या-सच लाभणारा मान, या ठिकाणीं अप्पासाहेवांना मिळाला. उन्हाकरितां डोक्यावर धरलेल्या छत्रीमुळे, डोळे भरून अप्पासाहेवांस पहातां येत नाहीं, अशी लोकांनीं तक्रार केल्यामुळे, अप्पासाहेवांनीं डोक्यावर छत्री धरण्याचें नाकारलें. ठिकाठिकाणीं स्त्रियांनीं पंचारत्या ओवाळल्या, पुष्पहार, नारळ, खारका, पानसुपारी वगैरेचा वर्षाव झाला. मिरवणूक ३-४ तास चालिली होती. अप्पासाहेब स्नान पूजा वगैरे झाल्यावांचून पाण्याच्या थेबासहि स्पर्श करित नसत, त्यामुळे या मिरवणुकीचा अप्पासाहेवांवर भयंकर ताण पडला. मुक्कामाच्या विस्तीर्ण वंगल्यांतहि सकाळ संध्याकाळ दर्शनार्थ लोकांची गर्दी असे. फलपुष्पांचा, व मद्रासी सुपान्यांचा ढीगचा ढीग तेथें जमा झाला. परिषदेचें कार्य ३ दिवस चाललें. अप्पासाहेवांना विश्रांति अशी बिल्कूल मिळाली नाहीं. स्वामी, शास्त्री, गोरगरीब, हे त्यांच्या भेटीस येत, व या सर्वांची योग्य संभावना अप्पासाहेब करित. बह्जारी येथें कार्याच्या व्यापामुळे, त्यांना २ तास सुद्धां सारखी अशी झोंप मिळाली नाहीं.

बह्जारी येथें अप्पासाहेवांनीं ८ दिवस मुक्काम केला. पाहिले ३ दिवस महासभेच्या अधिवेशनांत गेले. बाकीचा वेळ पानसुपान्या, जाहरिसभा, मानपत्रें, यांत गेला. अप्पासाहेवांना बह्जारी सोडतांना मंडळींनीं मोठ्या समारंभानें निरोप दिला. वाटेंत इळकेरी नांवाच्या एका खेडेगांवीं त्यांनीं मुद्दाम मुक्काम केला. तेथें एक महान् शिवयोगी होते. त्यांचे दर्शनाकरितां या मुक्कामाची मुद्दाम योजना केली होती. इळकेरीची ही भेट, पूर्वनिर्धारित नव्हती. तरीहि पुष्पसौरभाप्रमाणें त्यांच्या आगमनाची वार्ता इळकेरीस आगाऊच जाऊन पोचली होती. संध्याकाळपर्यंत आसपासच्या खेड्यांतून ५-६ हजार मंडळी अप्पासाहेवांच्या दर्शनाकरितां आली. थंडी कडक पडली होती; आणि गेला आठवडाभर विश्रांति न मिळाल्यामुळे अप्पासाहेब अत्यंत

थकले होते. सभोवार लोकांचा गराडा पडला, प्रकृतच्या सवर्षीवर लोक जाण्यास तयार होईनात. शिवाय स्वामींचें दर्शन, पूजन वगैरे होईपर्यंत मध्यरात्र उलटली. मठावाहेरहि प्रचंड जनसंमर्द उपास्थित होता. इतक्या लोकांची निराशा करणें, अप्पासाहेवांसारख्या सार्वजनिक कार्यकर्त्यास शक्यच नव्हतें. ते सभेस जाऊन बसले. शेंकडों जळत्या मशालींच्या धुराचा अप्पासाहेवांना त्रास होत होता, तथापि त्यांनीं अंगचुकारपणा न करितां सभेंत भाषण केलें, लोकांना उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगितल्या. समारंभ संपेपर्यंत सभेंतून हलले नाहींत. पहाटे ३ वाजतां ते झोंपावयास गेले. पण झोंप येईना. छातींत कळा निघूं लागल्या, व अंगाला दरदरून घाम सुटला; म्हणून ते त्वस्थ पडून राहिले. उजाडतांच महास्वामींचा निरोप घेऊन अप्पासाहेब नेरगल गांवीं आले.

नेरगल गांवीं लोकांनीं अप्पासाहेवांना पुढें जाऊं दिलें नाहीं, मोठा महोत्सव करून त्यांनीं त्याचें स्वागत केलें. तेथील पुढारी दोडप्पा जोळद यांनीं आपल्या वंगल्यांत त्यांची उत्तम व्यवस्था केलेली होती. सभेंत शास्त्रीपंडित आले; आणि त्यांनीं अप्पासाहेवांना वेदोक्त आशीर्वाद दिला. तेथील शाळेस अप्पासाहेवांनीं भेट देऊन, मुलामुलींच्या खाऊकरितां देणगी दिली. दोडप्पांच्या वंगल्यांत लोकांची दर्शनार्थ अतीनात गर्दी झाली. त्यापासून होणारा त्रास टळावा म्हणून, अप्पासाहेवांना उच्चस्थानीं बसविण्यांत आलें. या व्यवस्थेमुळे लोकांना त्यांचें दर्शन घेणें सुलभ झालें.

पुढचा मुक्काम गदगचा झाला. तेथें श्रीमान् नगरशेठ केशवदास गुजर यांनीं अप्पासाहेवास सामोरे जाऊन मोठ्या सन्मानानें आपल्या गादीवर बसविण्याचा थोर मान दिला. या गोष्टीचा विशेष उल्लेख करण्याचें कारण असें की; शेठजी मजकूर हे कुणासच स्वतःपेक्षां श्रेष्ठ मानीत नसत, मग आदरसत्कार करणें तर दूरच. केशवदासांनीं केलेल्या या सत्कारामुळे नागरिकांनाहि अप्पासाहेवांचा विशेष आदर वाटून, त्यांनींहि त्यांचा सन्मान केला.

१९०८ च्या डिसेंबरमध्ये बागलकोट येथील वीरशैव महासभेच्या अधिवेशनास अप्पासाहेब उपास्थित होते. यावेळीं ते महासभेचे अध्यक्ष नव्हते, तरीहि बह्मारीप्रमाणेच बागलकोट येथेंहि हजारों लोक त्यांच्या दर्शनास आले व त्यांचा मोठा सन्मान झाला. हें सर्व प्रवासवृत्त अप्पासाहेवांचे विश्वासू मुनीम मल्लिकार्जुनप्पा पाटील यांच्या रोजनिशींत नमूद केलेलें आहे. तसेंच

म्हैसूरच्या "म्हैसूरस्तार" या कानडी पत्रांत, पुण्याच्या दैनिक ज्ञानप्रकाशांत व मुंबईच्या मुंबईवैभव पत्रांत, या प्रवासांचे त्रोटक वृत्तांत प्रसिद्ध झाले आहेत. सोलापूर समाचार व कल्पतरू या स्थानिक पत्रांनीहि या प्रवासाचे वृत्त प्रसिद्ध केले आहे.

२६-१०-१९०७ चे सोलापूर समाचारचे अंकांत अप्पासाहेब अक्कलकोटच्या दरबारास विशेष आमंत्रणावरून गेले असतां, तेथील हकीगत पुढीलप्रमाणे प्रसिद्ध झाली आहे.

"राजेसाहेबांनीं मुद्दाम बोलावणें पाठाधिल्यावरून अक्कलकोटास खास झालेल्या दरबाराकरितां अप्पासाहेब आले असतां, त्यांच्या उतरण्याची व्यवस्था आनंद बागेंतील बंगल्यांत झाली होती. अक्कलकोट संस्थानांतील लिंगायतांनीं अप्पासाहेबांच्या सन्मानाकरितां अनेक पानसुपाऱ्यांचे समारंभ केले. अक्कलकोटला अप्पासाहेबांना नेहमींच जाण्याचा प्रसंग येत असतो. पण दरवेळीं त्यांचा सत्कार अनेक लोकांकडून वाढत्या प्रमाणांतच होत आहे. अक्कलकोट संस्थानचे सन्माननीय कारभारी रा. ब. राळे यांनीं अप्पासाहेबांची व्यवस्था नेहमींप्रमाणेंच उत्तम तऱ्हेनें ठेविली होती. अप्पासाहेब सोलापूरकडे परत येत असतांना, संस्थानचे घोडेस्वार त्यांच्याबरोबर दिले होते. अशा प्रकारें अक्कलकोट संस्थानांत अप्पासाहेबांची लोकाप्रियता व राजमान्यता वाढत्या प्रमाणांत आहे, हें पाहून आम्हांस आनंद होतो. "

२३ मे १९१० रोजी श्रीमत् वीरशैव धर्म परिषद सातारा येथें अप्पासाहेबांच्या प्रयत्नानें प्रथमच भरण्याचें जाहीर झालें. अध्यक्षस्थानीं काशी क्षेत्रांतील पंचाचार्य सिंहासनाधीश जगद्गुरु शिवलिंगमहास्वामी यांची योजना झाली. अप्पासाहेबांनीं परिषदेस उपास्थित राहून, श्रीचें स्वागत करावें, असा सातारकरांचा आग्रह पडला; व अप्पासाहेबांना स्वागताध्यक्ष निवडण्यांत आलें, ही गोष्ट जाहीर झाली. पण अप्पासाहेबांना वल्हारी महासभेहून परत आल्यापासून, मधून मधून रक्तदाबाचा उठाव होत असे. त्यामुळें सातारच्यास जाण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. अखेर सातारकरांच्या आग्रहामुळें त्यांना आपला हट्ट सोडावा लागला. ३१-५-१९१० च्या सोलापूर समाचाराचे अंकांत या परिषदेबद्दल पुढील मजकूर आहे.

"श्रीमत् वीरशैव धर्मपरिषदेला घाटे यांचें नाटकगृहांत, सोमवारी सकाळीं सुरुवात झाली. प्रातिनिधि सुमारे ३०० होते. प्रातिनिधि व प्रेक्षक

मंडळींनी नाटकगृह चिक्कार भरलें होतें. सुरवातीस सातारकरांतर्फे श्रीमंत रावसाहेब अप्पासाहेब वागंद यांचें स्वागतपर भाषण झालें. नियोजित अध्यक्ष येऊं न शकल्यामुळे दुःख प्रदर्शित करण्यांत आलें, त्यांचे जागीं सोलापूरचे किरीटमठाध्यक्ष निजगुणस्वामी यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें म्हणून सणतम्मप्पा यांनीं सूचना केली. सूचनेस अनुमोदन मिळाल्यावर अध्यक्ष स्थानापन्न झाले, आणि वादशहाच्या मृत्यूच्या दुःखवध्याचा ठराव करून अधिवेशनाचें काम बंद ठेवलें. दुसरे दिवशीं अध्यक्षानें भाषण झालें. परिषदेच्या उद्देश्याचा, वीरशैवांच्या अनादित्वाचा, मठाधिकाऱ्यांच्या योग्यतेचा, मठांच्या आजच्या परिस्थितीचा ऊहापोह होऊन, त्याबद्दल ठराव झाले. तिसरे दिवशींही कांहीं ठराव पास होऊन अधिवेशन संपलें. ७ जून १९१० च्या सो. समाचारांत पुढील वृत्तांत आहे. “परिषदेला ३०० प्रातिनिधि, २०० स्त्रिया व १००० प्रेक्षक होते. धर्मपरिषदेचा हेतू व रचना यांवर क्रमाख्याचे चंद्रशेखरस्वामी, मिरजेचे सणतम्मप्पा शास्त्री, व बाशींचे गंगाधर शास्त्री यांचीं भाषणें झालीं. वीरशैवांचें अनादित्व या विषयावर रा. कल्याणशेटी वी. ए. सवराजिस्ट्रार यांनीं “वसवेश्वर हा आमच्या धर्माचा उत्पादक नसून उद्धारक आहे, असें साधार दाखले देऊन सिद्ध केलें. अप्पासाहेबांचेंहि याच विषयावर भाषण झालें. त्यांत त्यांनीं, ईश्वर एक असला तरी, आपण आपल्या गुणांमुळे त्याचीं अनेक रूपें मानलीं आहेत. याकारितां धर्माधर्मांत व भक्ताभक्तांत भिन्न भिन्न देवतेमुळे द्वेष असण्याचें मुळीं कारण नाहीं. ज्यानें त्यानें आपलें दैवत पूजावें, आपला धर्म पाळावा, व दुसऱ्यासहि तसेंच करण्यास सांगावें व भिन्नत्वानें वागावें,” असें प्रातिपादन केलें. नंतर सातारचे सुप्रसिद्ध पुढारी दादासाहेब करंदीकर यांचेंहि भाषण झालें. गुरुवर्गाची उमारणी कशाकरितां झाली, याविषयीची मूळ पीठिका त्यांनीं स्पष्ट करून सांगितली. या परिषदेत प्रथमपासून अखेरपर्यंत सातारचे मेहेरबान नजिमुद्दीन कमरोद्दीनसाहेब हजर होते. अप्पासाहेबांना जागजार्गी पान-मुपाऱ्या झाल्या, त्यांचा सत्कार करण्यांत आला, व शेवटच्या दिवशीं अध्यक्षांची हत्तीवरून मिरवणूक निघाली. अप्पासाहेबांच्या गाडीचे घोडे सोडून लोकांनीं ती ओढली. बदाम, खारका, खडीसाखर व फुलें यांचा सारखा वर्षाव होत होता. सातारच्या अंजुमन इस्लाम संस्थेनें अप्पासाहेबांचा सत्कार करून, त्यांना मानपत्र दिलें. या प्रसंगीं सातारच्यांतील सर्व प्रमुख पुढारी हजर होते. ” सातारच्याच्या परिषदेनंतर अप्पासाहेब पुण्यास आले. तेथें एके दिवशीं त्यांच्या सर्वांगास घाम येऊन ते घरीं येऊन पडले व नाडीचे ठोके

३४ पर्यंत आले. डॉक्टरच्या उपायाने प्रकृतीस आराम पडला. यावेळी कित्येक ठिकाणी अप्पासाहेबांस आराम पडावा म्हणून अनुष्ठाने वसली.

जूनच्या १७ तारखेस त्यांच्या वयास ६० वर्षे पूर्ण होऊन ६१ वें वर्ष लागलें. तबिअमत्ति कोल्हापूर, सातारा, अथणी, नाशिक वगैरे, ठिकाणी त्यांच्या गुण वर्णनपर संभाषणे जाहीरसभांतून होऊन, त्यांना आयु-रारोग्य लाभार्वे, अशा प्रार्थना करण्यांत आल्या. सोलापुरांतहि हा एकसष्टी समारंभ विधियुक्त होऊन, अप्पासाहेबांना जाहीर आशीर्वाद देण्यांत आले; व अभिनंदनपर प्रचंड जाहीर सभाहि घेण्यांत आली. या निमित्ताने नाट्य-कलाकर्ते कै. अनंत वामन ववे यांनी अप्पासाहेबांवर केलेली कविता सोलापूर समाचारांत प्रसिद्ध झालेली आढळते.

महाराष्ट्राचा विचार करितां जाहीरपणे ६१ शी साजरी झालेले, व्यापारी वर्गातील प्रमुख, अप्पासाहेब हे पहिलेच होत, असें वाटतें. जून १९१० मध्ये बादशहाच्या वाढदिवसांनिमित्त अप्पासाहेबांना राववहादूर ही पदवी मिळाली, त्यावेळीसुद्धा त्यांच्या अभिनंदनार्थ सोलापुरांत व इतरत्र अनेक जाहीर सभा झाल्या. त्यांत सोलापूरचे कलेक्टर मि. शेफर्ड यांच्या अध्यक्षतेखाली सोला-पुरास भरलेली सभा फारच अपूर्व व थाटाची झाली, असें ५-७-१० चा सो. समाचार म्हणतो.

डॉ. सर भालचंद्र भाटवडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईस सभा झाली. बॅ. गाडगीळ, मि. कॉवसजी, मि. सेठना हायकोर्ट वकील, तसेंच मि. दळवी, मि. दावर, एम्. एस्. जोशी, आणि शेट सखाराम मंसाराम वगैरे प्रमुख व्यापारी या प्रसंगी उपस्थित होते. कै. विठ्ठल रामजी शिंदे हे या समेस हजर राहूं शकले नाहींत, म्हणून त्यांनी अभिनंदनपर संदेश धाडला होता. डॉ. भाटवडेकर म्हणाले, "अप्पासाहेबांचा लौकिक महाराष्ट्रांतच काय पण आखिल भारतांत दुमदुमत आहे. * मुंबई इलाख्यांत त्यांची

● डॉ. भाटवडेकरांचे हे उद्गार किती सार्थ होते, याचें प्रत्यंतर, सोलापूरचे कै. डॉ. जगदेवराव देशमुख यांचे बंधू कै. शिवबाळप्पा हे जी आख्यायिका सांगत, त्यावरून येतें.

शिवबाळप्पा हे कलकत्त्यास राष्ट्रीय समेच्या अधिवेशनास गेले असतां, त्या ठिकाणी लाल, बाल, पाल या त्रयीपैकी बाबू विपीनचंद्र पाल हे स्वागतार्थ (पुढें चालूं)

माहिती नाही असा माणूस विरळा. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे अप्पासाहेब आज येथे हजर नाहीत, तरी त्यांची तसवीर आपणांपुढे आहे. काही वर्षांपूर्वी ते रावसाहेब झाले, व आज रावबहादूर झाले आहेत, त्याचें कारण ते केवळ श्रीमंत व राजानिष्ठ आहेत असें नसून, लोकहिताची सतत कळकळ बाळगणारे व आपल्या देशवांधवांच्या उन्नतीसाठी सतत प्रयत्न करणारे आहेत, म्हणून सरकारने त्यांना गौरविले आहे. त्यांच्या वयास ६० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. आपल्या आयुष्यांत त्यांनी दानधर्महि मोठा केला आहे. ते बुद्धिमान व मेहनती आहेत, आणि सचोटीने व्यापार करून, त्यांनी द्रव्य मिळविले आहे. धनाढ्य माणसें आपल्या समाजांत पुष्कळ आहेत, पण द्रव्याचा उपयोग सत्कार्याकडे करणारे धनाढ्य फारच कमी. अनेक धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, व्यापार, उद्योगधंदे व कला, यांच्या उत्तेजनार्थ त्यांनी लक्षावधि रुपये खर्च केले आहेत. केवळ लिंगायतांच्या शिक्षणाकडे त्यांनी ६० हजारांवर रुपये खर्च केले असून, शिवाय ५० हजारांची जमीन देण्याचा संकल्प सोडला आहे. हजारों गरिबांना त्यांनी मदत केली आहे, व करीत आहेत. त्यांचें नैतिक आचरण फारच शुद्ध असून, श्रीमंतांना ते आदर्शभूत झाले आहेत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ व मनमिळाऊ आहे. त्यांची कोणास मदत होत नाही, असें मुळीच नाही. अप्पासाहेबांचें वास्तव्य सोलापूर ऐवजी मुंबईत असतें, तर या पूर्वीच ते फार मोठ्या योग्यतेस चढले असते. त्यांच्याकडून अशीच लोकसेवा घडावी, म्हणून परमेश्वरानें त्यांना दीर्घायु करावें, अशी माझी प्रार्थना आहे. ” रा. दळवी व भागवत यांनीहि अप्पासाहेबासंबंधी गौरवपर भाषणें केलीं, व विरूपाक्षस्वामी वाडियर यांनी अप्पासाहेबांवर केलेली संस्कृत कविता वाचून दाखविली, ती वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झाली आहे. (सोलापूर समाचार ता. १९-७-१०)

सातवे एडवर्ड बादशहाचें स्मारक सोलापुरांत कशा स्वरूपांत करावें याचा विचार करण्याकरितां, त्या वेळचे जिल्हाधिकारी मि. क्वीन यांच्या अध्यक्षतेखाली रिपनहॉलमध्ये सभा भरली होती. त्या प्रसंगी अप्पासाहेबांनीं

दरवाजांत उभे होते. त्यांनीं शिवबाळप्पा यांस “आपण कोठून आलांत ? ” असें विचारलें. तेव्हां शिवबाळप्पांनीं “ आम्ही सोलापुराहून आलों ” असें उत्तर दिलें. त्याबरोबर पालबाबूंनीं मोठ्या प्रेमभरानें व अभिमानें उद्गार काढले, “ Oh, is this the same Sholapur, where Late Rao Bahadur Appasaheb Warad lived ? ”

केलेलें भाषण २७-९-१९१० च्या सो. समाचारांत प्रसिद्ध झालें आहे. ते म्हणाले, “आपल्या लोकप्रिय वादशहाचें स्मारक, आपण कां करावें, व त्यापासून आपला फायदा काय, असा प्रश्न विचारण्यांत येतो. वादशहांनीं हिंदुस्थानचा प्रवास करून त्याचें निरीक्षण केलें आहे. युरोपच्या प्रवासाचाहि अनुभव घेतला. त्यांनीं वेळोवेळीं केलेल्या भाषणांत हिंदुस्थानविषयीं फारच कळकळ व्यक्त केली होती. त्यांना आयुष्य अल्पच लाभलें, हें जरी खरें, तरी त्यांच्या कारकीर्दींत हिंदुस्थानास अल्पशा सवलती मिळून, हिंदुस्थानचें पाऊल पुढेंच पडलें आहे. एडवर्ड वादशहांना प्रकृतिस्वास्थ्य फारसें लाभलें नाहीं, हें आपलें दुदैव आहे. तरीपण आपल्या कल्याणाची चिंता वहाणाऱ्या राजाविषयीं आपण उतराई होऊं इच्छितों, हें स्पष्ट झालें, तर दुसऱ्या राजाचेंहि लक्ष आपणांकडे सहजच वेधेल, आणि एडवर्ड वादशहांनीं दिलेली वचनें पूर्ण व्हावीं, अशी इच्छा त्यांच्या वंशजांत उत्पन्न होईल. स्मारक करावयाचें, तें धंदेशिक्षणाची शाळा उघडून करावें, कीं चांगला दवाखाना उघडून करावें, हा प्रश्न आहे खरा. उद्योगधंद्याच्या शाळेमुळें उपजीविकेचें साधन मिळतें, परंतु उद्योगधंदे करणारास शरीर निरोगी ठेवणें, व असणें हेंहि आवश्यकच आहे. एडवर्ड वादशहा आपल्या भाषणांत प्रजेच्या आरोग्यावरच फार भर देत. म्हणून आपल्या शहरांत व जिल्ह्यांत चांगल्या आरोग्य-भुवनाची सोय झाली, तर जनतेच्या आरोग्याला साह्य केल्याचें पुण्य आपणांस लाभेल.” “राजनिष्ठेबरोबर लोकनिष्ठाहि या भाषणांत व्यक्त होते, हें अप्पासाहेबांचें वैशिष्ट्य होय. अप्पासाहेबांचें हें भाषण वस्तुतः अखेरचेंच दिसतें. ऑक्टोबर १९१० मध्ये श्री. रुद्रप्पा गरडी हे बॅरिस्टर होऊन आले; म्हणून लिंगायत समाजातर्फें त्यांच्या अभिनंदनपर व मानपत्र समर्पणार्थ झालेल्या समेचे अध्यक्ष अप्पासाहेबच होते, असें सोलापूर समाचार-वरून दिसतें. बॅ. गरडी हे त्यावेळीं अप्पासाहेबांचेच बंगल्यावर उतरले होते, व अप्पासाहेबांनीं त्यांचा सत्कार केला. याच महिन्यांत सोलापूरचे कलेक्टर मि. क्वीन यांची बदली कमिशनरचे जागेवर झाली, म्हणून त्यांचाहि सत्कार अप्पासाहेबांनींच केला. हे दोन्ही प्रसंग अखेरचेच असून, विशेष महत्त्वाचे होते.

अप्पासाहेब एकदां त्रिविकेश्वर क्षेत्रास गेले होते. तेथें रुद्राभिषेक वगैरे सर्व प्रकारची पूजा त्यांनीं आपणाबरोबर असलेल्या जंगम शास्त्रथांकडून व स्वामी-कडूनच करवून घेतली. यांचा पूजनाचा हक्क प्रस्थापित करून घेतला. परंतु

इंद्रभुवन, सोलापूर

तेथील हक्कदार ब्राह्मणांनाहि ते भोजन व दक्षणा द्यावयास चुकले नाहींत. आपला पूजनाचा व अभिषेकाचा हक्क प्रस्थापित करितांना इतरांच्याहि उपेजाधिकेच्या साधनांच्या हक्काकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें नाहीं.

अप्पासाहेबांनीं केलेल्या या निरनिराळ्या प्रवासांत त्यांची लोकप्रियता जशी प्रत्ययास येते, तशीच त्यांची उद्योगप्रियता आणि व्यावहारिक बुद्धि यांचाहि प्रत्यय येतो. प्रवासांत दानधर्म व देणग्या देण्याचें कार्य एकीकडे चाले, तर दुसरीकडे नवीन उद्योगधंद्याचें व व्यापाराच्या परिस्थितीचें ते अवलोकन करीत, शेतकीच्या धंद्याचा विचार करीत, कोठें कोणता उद्योग सुरू करावयाचा, यासंबंधी झटपट निर्णय घेत; आणि वेळप्रसंगी या-संबंधीच्या योजना ठरवून, त्या अंमलांत आणण्याचा प्रयत्न करीत. लौकिकापोटी प्राप्त होणाऱ्या मानसत्मानाचा फायदा, ते केवळ स्वतःच्या व्यापारधंद्याच्या वाढीकडे लावीत नसत, तर इतरांनाहि उद्योगधंद्यास प्रवृत्त करून, देशाची उत्पादनशक्ति वाढविण्याकडे लक्ष देत.

उच्च विचार व साधा आचार हें अप्पासाहेबांचें तत्त्व असलें, तरी त्यांच्यांत रसिकताहि भरपूर होती. आपल्या पुण्याश्रम बागेंत नानातऱ्हेचीं फुलझाडे व औषधि वनस्पती, यांची ते लागवड करीत. हीं रोपें ते मिळतील त्या ठिकाणाहून आणवीत व त्याकरितां लागेल तो खर्च करीत. या बागेंत निरनिराळ्या जातीचे पशुपक्षीहि पावून, बागेच्या सौंदर्यांत भर घातली जाई. शेतकीकडेहि बागेचा उपयोग करण्यास ते चुकत नसत. ह्या बागेची भव्यता, स्वच्छता व सौंदर्य किती उत्कृष्ट होतें, याचें गमक म्हणजे, बडोद्याचे महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनीं बागेबद्दल आपली पसंती प्रदर्शित केली होती. शेतकीविषयक उद्योगधंदेसुद्धां स्वच्छतेच्या व टापटिपांच्या दृष्टीनें आदर्श असत. धंदे जुने पण व्यवस्था अद्ययावत् असा अप्पासाहेबांचा खाक्या असे.

अप्पासाहेबांची गाडी व घोडे हे अत्युत्कृष्टच असत. पण अत्युत्कृष्ट गाडीघोडे घेण्यावरच ते संतुष्ट नसत, तर अखेरपर्यंत ते तसेच रहातिल व दिसतिल, याकडे नोकर-चाकरांवर जातीनें लक्ष देऊन, ते तशी व्यवस्था ठेवीत. बाड्याबाहेर पडतांच अप्पासाहेब स्वतः स्वच्छ कपडा घोड्यावरून फिरवीत, व त्यास यत्किंचितहि डाग पडल्यास, सईसाकडून तो घोडा पुन्हां स्वच्छ धुववीत.

शेतीकडील बैल, गाई म्हशी वगैरे जनावरांची ते उत्कृष्ट निगा राखीत. त्यांच्या आरोग्यरक्षणाकरितां हुशार, निष्णात असा डॉक्टर अप्पासाहेबांनी सरकारकडून सुदाम मागवून घेतला. जनावरांचे गोठे, त्यांचे चारापाणी, व त्यांच्या मलमूत्राचा खताकडील उपयोग, या गोष्टीकडे ते स्वतः लक्ष देत.

अप्पासाहेब पाटलगेण कधीच वापरीत नसत. पांढऱ्या वारावंदीवर पारशी पांढऱ्या पद्धतीचा लांब काळा कोट, जरीकांठी रुमाल व पांढऱ्या पायमोज्यावर काळे बूट हा त्यांचा गव्हर्नरच्या दरबाराचा पोषाख असे. एरव्ही त्यांचा हाच पोषाख असे. फक्त बूट, पायमोज्याऐवजी ते ब्राह्मणी पुणेरी जोडा वापरीत. ह्या त्यांच्या पोषाखांत उत्सवप्रसंग, सणवार, किंवा इतर कोणत्याहि वेळीं [एखाद्याचे अंतिम यात्रेच्या वेळींहि] बदल होत नसे. त्यांचे कपडे पराटवडीचे असून ते एक दिवसाआड नियमितपणे बदलण्यांत येत. खिशांत बहुमोल घड्याळ व त्यास सोन्याची साखळी असे, परंतु ते घड्याळ, वारावंदीच्या खिशांत ठेवीत. छत्तोरपणाने लोकांना साखळी दिसेल, अशाप्रकारे ते वापरीत नसत. आरशांत न पहातां ते रुमाल एकदांच स्वहस्ते वांधीत, आणि पुन्हां परटाकडे जाईपर्यंत तसाच बांधलेला असे.

कोणतेहि काम अत्यंत भव्य, सुंदर व व्यवस्थित असावे, असा त्यांचा कटाक्ष होता. इंद्रभुवन प्रासाद बांधण्याची कल्पना, त्यांच्या डोक्यांत येतांच अखिल भारतांतील अनेक इमारतींचे सुंदर सुंदर नमुने त्यांत कसे समाविष्ट करतां येतील, इकडे त्यांचे लक्ष वेधले. अप्पासाहेब एंजिनियरर्शी चर्चा करून, मगच निरनिराळ्या भागांचा आराखडा कायम करित. बांधकामाकरितां जिल्ह्यांतील कलावंत व जिल्ह्यांतच तयार होणारा मालमसाला, ह्यांना ते प्राधान्य देत. विजापूर शहरांतील प्राचीन इमारतीकरितां कशाप्रकारचा चुना वापरला, याबद्दलची माहिती मिळवून, इंद्रभुवनाकरितां तसा चुना करणारे कारागीर मिळवून, तशाच तऱ्हेचा चुना उपयोगांत आणिला. जिल्ह्यांत न मिळणारे असे कांही दगड मात्र त्यांनी दुसरीकडून मागविले. अप्पासाहेबांच्या निधनापूर्वी, या प्रेक्षणार्थ ' इंद्रभुवन ' प्रासादाचे काम सतत १२ वर्षे चालू होतें. मितीच्या आंतील बाजूचा गिलावा, खिडक्या, दरवाजे, रंगकाम आणि दिवाणखान्यांतील नक्षीदार कामे व तरतूपोशी तयार होण्याचे फक्त राहिले होतें. बंगल्याचे सभोवार उत्कृष्ट उद्यान करावे, बंगल्यांतील सामानसुमान कलासुंदर असावे, व तेथे रहावे, अशी त्यांची फार मनीषा होती. त्यांच्या हयर्तीतच या बंगल्याप्रीत्यर्थ ४ लक्ष ५५ हजार रुपये खर्ची

पडले, आणि तो पूर्णपणे तयार करण्याचें भाग्य अप्पासाहेबांना लाभतें, तर आणखी २-२ लाख रुपये तरी तत्प्रीत्यर्थ खर्च करण्याचा त्यांचा संकल्प होता. परंतु दैवयोग निराळा होता. हा सुंदर प्रासाद पुरा झालेला पहाण्याचें भाग्य त्यांना लाभलें नाहीं.

भव्यांत भव्य कल्पना सुचावयाची, आणि ती अमलांत आणण्याकरितां राळाभराहि कसर करावयाची नाहीं, हा अप्पासाहेबांचा जन्मस्वभावच होता. त्यांचे घोडेहि जातिवंत, व एकेक, तीन तीन, चार चार हजार रुपये किंमतीचा, असे असत. १०-१५ घोडे तरी त्यांच्याजवळ सतत असत, व त्यांची व्यवस्थाहि ते फार उत्तम ठेवीत. शेतीचा व्याप वाढला, त्यावेळीं त्यांचे जवळ उत्तमोत्तम आणि भव्य असे ६०० बैल होते. हे बैल एकदम शहरांतून फिरूं लागले, म्हणजे सर्वंध रस्ता बंद होत असे. ही त्यांची विलक्षण हौस पाहून, अप्पासाहेबांना तोंडावरच 'उघळे' म्हणणारे कांहीं लोक होते. त्यांच्या आक्षेपास ते उत्तर देत कीं, "माझे उत्पन्न सव्वा दोन ते अर्डीच लक्षापर्यंत आहे, तेव्हां त्यांतील निम्में उत्पन्न अशा तऱ्हेनें खर्च करण्याचें मला व्यसन आहे. यांत कोणाचें नुकसान तर नाहीं? श्रीमंतांनीं व्यसनांत पैसा उघळण्यापेक्षां आपल्या शहरास ललामभूत असें आदर्श व प्रेक्षणीय स्थळ बांधण्याकरितां, व शहरांतील आणि जिल्ह्यांतील कलावंत व कारागिर लोकांकरितां पैसाची थोडी उघळपटीहि झाली, तरी त्यांत वावगें काय आहे? साधारण मनुष्य कोणत्या तरी प्रकारें व्यसनासक्त असतोच; पण तें व्यसन स्वतःला व दुसऱ्याला किंवा समाजाला आहितकारक नसून, पोषक असलें तर त्यांत वाईट काय?"

अप्पासाहेबांवरील हा उघळेपणाचा आणि आत्मप्रौढीचा आक्षेप विचारांतीं अत्यंत फोल आहे, असेंच कोणीहि म्हणेल, एखाद्या वस्तूचा संग्रह करण्याचें ठरल्यास, ती भव्यांत भव्य असावी, व असदामिरुचिदर्शक नसावी, असा आग्रह, आत्मप्रौढीनिदर्शक नसून, सदामिरुचिप्रदर्शकच होय. "आपली झोपडीच कां असेना, किंवा अंगावरील कपडे खादीचेच कां असेना, पण ती झोपडी व कपडे नीटनेटके आणि स्वच्छच असले पाहिजेत," हा महात्मार्जीचा आग्रह प्रसिद्धच आहे. या आग्रहाला कोणी आत्मप्रौढी म्हणतील तर, अप्पासाहेब वारदांच्या ठिकाणी आग्रह होता, हें सांगायला अभिमानच वाटला पाहिजे.

भरतवाक्य

“जो मृत्यु उद्यां येणार आहे तो आजच येवो, जो आज येणार आहे तो आतांच येवो, त्याला कोण भितो ? जातस्य मरंणं ध्रुवं—”

(भगवान बसवेश्वर).

१९०७ सालपर्यंतचा काळ अप्पासाहेबांना सर्वतोपरी भरभराटीचा गेल्लेला दिसतो. प्रकृतीच्या दृष्टीने हि हा काल चांगलाच गेला. १९०८ सालामध्ये त्यांच्या जीवास गंडांतर आहे, असे एका ज्योतिष्याने भविष्य वर्तविले होते. ज्योतिषशास्त्र खरे असो वा नसो, परंतु काकतालयिन्यायाने याच वर्षी त्यांचा रक्तदाब वाढू लागला. या आजारांतच आपली गच्छंति आहे, असे अप्पासाहेबांस वाढू लागले; आणि त्यांचे विचार मृत्यूशी कानगोष्टी करू लागले. या वेळी त्यांना पुत्रसंतति नव्हती. आपल्या मृत्यूनंतर आपल्या मिळकतीचा बराचसा भाग सार्वजनिक कार्याला द्यावा, असे टिपण त्यांच्या कच्च्या मृत्युपत्रांत सापडते. दोन्हीही पत्नींचे जिवन मुखाने कसे व्यतीत होईल, याचीहि तरतूद या मृत्युपत्रांत केली होती. काही शास्त्री पंडितांच्या सूचनेवरून मल्लिकार्जुनाच्या देवालयांत मृत्युंजय मंत्राचे अनुष्ठान समारंभपूर्वक करण्यांत आले. त्याकरिता बराचसा पैसा खर्च झाला. रक्तदाब पूर्ण सुधारल्याचे वाढू लागले. १९०९मध्ये दोन्हीही पत्नींना एकाच आठवड्याच्या अंतराने पुत्ररत्ने झाली. त्यांच्या आनंदाबरोबरच सौ. बसव्वाबाई आणि त्यांचे मूल ही मृत्यु पावली. या घटनेचा धक्का अप्पासाहेबांच्या मनाला बसल्यावांचून राहिला नाही. हा त्यांचा धक्का द्विगुणित होण्यास आणखी

एक कारण झालें. तें हें कीं, हैद्राबादचे सुप्रसिद्ध राजावहादुर महाराज ग्यानगिरजी (ज्यांच्यावर अप्पासाहेबांचा पूर्ण विश्वास होता) ते निवर्तले; आणि गिरणीच्या कारभारांत राजा नरसिंग गिरजीमहाराजांशीं त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध आला. अप्पासाहेबांच्या प्रकृतीस हे धक्के सहन होईनात, आणि गिरणीच्या व्यवहारांतून ते आपलें अंग हळूहळू काढून घेऊं लागले.

१९०८ ते १० हा अप्पासाहेबांच्या आयुष्यातील काल, कीर्तीच्या दृष्टीनें जितका उज्ज्वल गेला, त्यामानानें अत्यंत परिश्रमाचा परिणाम म्हणून म्हणा किंवा वयोमानामुळें म्हणा, पण प्रकृतीच्या दृष्टीनें अत्यंत निकृष्ट असा गेला. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें त्यांनीं आपल्या कर्तव्यांत, शिस्तींत, श्रमांत वगैरे कोणत्याहि बाबींत यत्किंचित् दिलीई केली नाहीं. विश्वासपात्र माणसांच्यासंबंधीं सुद्धां ते अतिशय चिंता वहात; आणि त्याचाहि परिणाम त्यांच्या प्रकृतीवर होतच होता. १९१० सालांत प्रकृति आपणांस केव्हां दगा देईल, याचा त्यांना भयंसा वाटेनास, झाला. रक्तदावाचा परिणाम हळूहळू आपलें काळीज आक्रमीत आहे याची त्यांना निश्चित जाणीव होती. गिरणीच्या व्यवहाराकरितां, व गव्हर्नराच्या खास निमंत्रणाच्या दरवाराकरितां १९१० च्या डिसेंबरमध्ये अप्पासाहेब मुंबईस गेले. एके दिवशीं प्रकृति नीट नसतांही, ते मोटारीतून दूरवर पुष्कळ मटकून आले. घामावर वारा बसला, आणि छातींत असह्य वेदना होऊन प्रकृति चांगलीच ढासळली. मुंबईचे नामवंत डॉ. राव वगैरे त्यांना औषधोपचार करीत होते. डॉक्टरांनाहि निराशा वाटूं लागली. २-४ दिवसांच्या उपचारांनंतर कांहींसें स्वास्थ्य लाभलें, तथापि आपला मृत्युकाल जवळ आला आहे, याची स्पष्ट जाणीव अप्पासाहेबांना झाली, व ते त्या धोरणानें आपलें पाऊल टाकूं लागले.

सौ. गौरव्वाबाईस त्यांनीं पोक्त उपदेश करून, “कुलमर्यादा सांभाळून पुत्राचें पालन योग्य रीतीनें करावें, आणि मिळकतीचे जे विश्वस्त मी नेमून ठेवीन, त्यांचेवर संपूर्ण विश्वास ठेवून कालक्रमणा करावी,” असा आदेश दिला.

कायम मृत्युपत्र लिहून ठेवण्याची वेळ आली आहे, अशी मनोमन

* यांची माहिती परिशिष्टांत पहा.

खात्री झाल्यामुळे ता. ११-१-१९११ रोजी मुंबई मुक्कामी पूर्ण सावध-गिरीने व अकलहुशारीने त्यांनी आपले मृत्युपत्र लिहून त्यावर सही केली. डॉ. राव एम्. डी., एस्. सी. जोग, एल्. आर्. सी. पी. अँड एल्. आर्. सी. एस्. यांच्या साक्षी व सर्टिफिकेट या मृत्युपत्रावर आहेत. मृत्युपत्र लिहून २-३ दिवस होतात न होतात, तोंच आजार उलटला. सोलापूरचे डॉ. माधवराव रानडे (हे आपल्या व्यवसायांत इतके निष्णात होते की रोग्याची मृत्युवेळ ते निश्चित सांगत) हे जवळच होते. मुंबईच्या डॉक्टरद्वयांनी प्रकृति तपासली आणि निराशेचा सूर काढला. उपचार मात्र सुसंच होते, डॉ. रानडे यांनी अप्पासाहेबांना ३ दिवस धोका नाही असे सांगितले. व अखेर अप्पासाहेबांना खास रेल्वेगाडीने सोलापुरास नेण्याचे ठराविले. अप्पासाहेबांना उठून वसण्याचीहि ताकद नव्हती, आणि केव्हा काय होईल, याचा भयंसा नव्हता. अंतकाल होणार असेलच, तर तो आपल्या जन्मभूमीत, आणि कुटुंबातील माणसांत व्हावा, अशी इच्छा सर्वांचीच झाली. १६-१-११ रोजी खास गाडी मुंबईहून निघाली, ती सोलापुरास रात्री ८ वाजता येऊन पोचली. प्रकृतीच्या कमीजास्त प्रमाणांमुळे मध्यंतरी ५-७ स्टेशनांवर गाडी उभी करावी लागली. अप्पासाहेबांच्या आजाराची बातमी वर्तमानपत्रद्वारे, व इतर रीतीने अगोदरच फैलावली असल्यामुळे, सोलापूर स्टेशनवर सर्व जातीच्या नागरिकांची चिक्कार गर्दी झाली होती. स्टॅफॉर्मवर अप्पासाहेबांना मेण्यांत निजविले, आणि गर्दी टाकून बंगल्यावर नेण्यांत आले. पुढे २ दिवस ते निश्चेष्टित पडले होते. क्वचित् डोळे उघडून पहात व तोंडाने ईश्वराचे नामस्मरण करीत. या अवधीत त्यांचे चेहऱ्यावरील स्मित कायमच होतें. खास गाडीचा प्रवास, आणि पुढे दोन दिवस काढणे, ही गोष्ट अप्पासाहेबांची प्रकृति लक्षांत घेतां, कशी शक्य झाली, याचे डॉक्टरांनासुद्धां नवल वाटले. या दोन दिवसांत त्यांचे दर्शन नास गांवचे व परगांवचे लोकांची रीघ लागली होती. दोन दिवसांनी ते थोडे जास्त सावध झाले. कोणाकडेहि डोळे उघडून हास्य मुद्रेने पहात. परंतु ही शुद्धि, दिवा विझण्यापूर्वी मोठा होतो, त्याप्रकारची होती. सिद्धेश्वर मंदिरांत हिंदु-समाजाकडून, मशिदीत मुसलमानांकडून, आणि इतरांहि प्रार्थनामंदिरांतून अप्पासाहेबांवरील गंडांतर टळावे, म्हणून १७ तारखेपासून सारख्या प्रार्थना सुरू होत्या. १८ तारखेस आपल्या धर्माचाराप्रमाणे दानधर्म करविण्याची व्यवस्था अप्पासाहेबांनी सुरू केली. तसेच शेवटची शरण व

संन्यासदीक्षा घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. महास्वामी आले, वेदमंत्रघोष सुरू झाला. दीक्षेचा विधि पार पडला. यावेळीं अप्पासाहेब डोळे मिटून ईश्वरनामस्मरण करीत होते. १९-१-१९११ रोजी पहाटे पांच वाजण्यास चार मिनिटे कमी असतांना डॉ. रानडे यांच्या निदानाप्रमाणे, अप्पासाहेबांनीं अखेरचा श्वास सोडून या नश्वर जगाचा निरोप घेतला. पौष वद्य ५ गुरुवार शके १८३२ रोजी उत्तरायणांत अप्पासाहेब शिवैक्य झाले, ईश्वरानें लोकांच्या प्रार्थनेस मान न देतां “जर्जर झालेल्या शरीरांतून मला मुक्त कर,” ही अप्पासाहेबांचीच प्रार्थना ऐकली असें वाटलें.

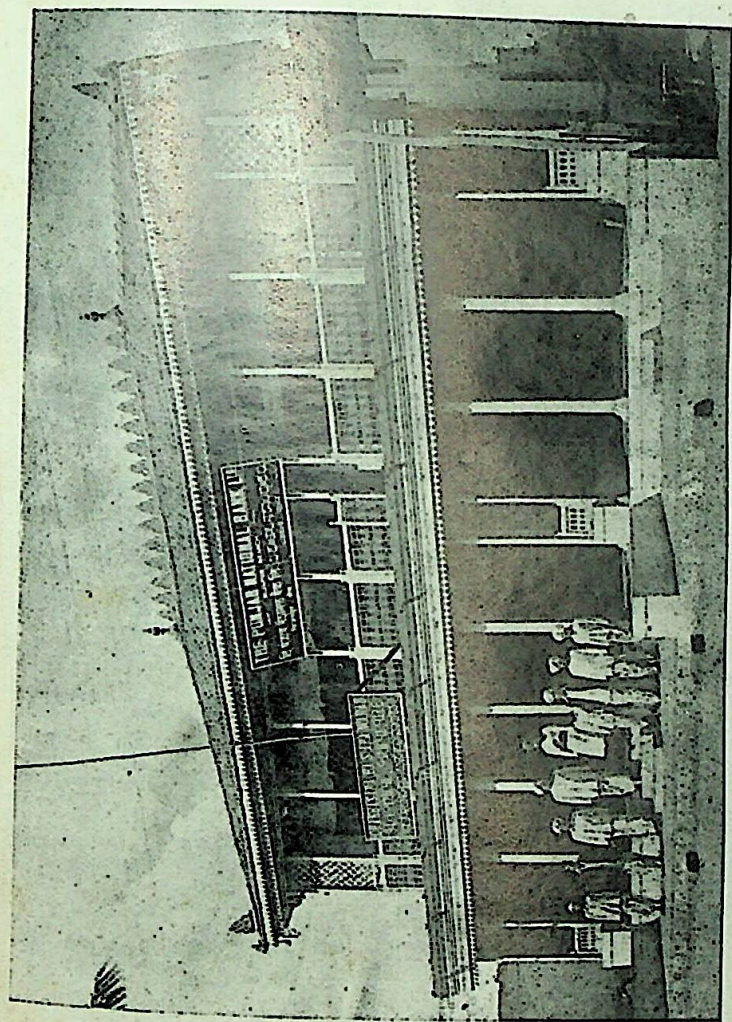
अप्पासाहेबांचे चुलते चन्नवसप्पा व वडील वसप्पा आणि अप्पासाहेब यांचे देशवासनाचे वायर्तीत थोडा फरक आहे. चन्नवसप्पा यांनीं श्रावण सोमवारी समजून उमजून व सर्ववृत्ति हुपार असतां देह ठेविला. अप्पासाहेबांचे वडील वसप्पा यांनीं हि श्रावण सोमवारीच हुपारीतच देह ठेवला. एक दिवस कफानें उचल केली म्हणून आपला अंतकाल आल्याची वसप्पांची खात्री झाली. त्यांनीं तावडतोव अप्पासाहेबांस जवळ बोलावून, “आमची सिद्धता करा” असें सांगितलें. त्याबरोबर अप्पासाहेबांना रडें कोसळलें. या वेळीं न रडण्याबद्दलच्या चन्नवसप्पांच्या शिकवणीची जाणीव वसप्पांनीं अप्पासाहेबांस दिली, आणि अप्पासाहेबांनीं रडें आवरलें. “मनुष्य हा कधीतरी मरणासच हें जरी खरें, तरी माझ्यावरील अकृत्रिम प्रेमासुळें मरतांना आपणास क्लेश होतील कीं काय यामुळें मला रडूं आलें.” असें अप्पासाहेब म्हणाले. वसप्पा तावडतोव उठून बसले. आसनस्थ झाले, आणि शिवस्मरण करूं लागले. अप्पासाहेबांनीं खंबीर मन करून, वडिलांचे हस्ते दानधर्म करण्याची व त्यांना शेवटची दीक्षा देण्याची तयारी केली. अप्पासाहेब स्वतः स्नान वगैरे करून सपत्नीक वडिलांचे नांवें दानधर्म करूं लागले. वडिलांची यथासांग पूजा केली, आणि चरणांवर मस्तक ठेविलें. वसप्पांनीं हि चिरंजिवांचे मस्तकावर हात ठेवून, अखेरचा आशीर्वाद दिला, आणि ईश्वरस्मरण करीत शिवलोकीं विलीन झाले. अप्पासाहेबांचे आज्ञे चन्नवसप्पा यांचा मृत्युहि असाच अत्यंत सावधपणांत झाला होता, असें म्हणतात. इतका स्वस्थाचित्त व जाणिवेचा मृत्यु या तिघांच्याहि परंपरेंतील अप्पासाहेबांना कां लाभूं नये, असा प्रश्न मनांत उभा राहतो.

जन्मास आलेला प्राणी कधीतरी मरणासच, याची जाणीव अप्पासाहेबांना नव्हती असें नाहीं. त्यांचे आज्ञे, चुलते व वडील यांचें आयुष्य आत्मो-

द्वाराच्या भोंवतीच फक्त घोंटाळत होतें. अप्पासाहेबांचें पाऊल यांच्यापुढें पडलेलें होतें. आत्मकृणाबरोबर समाजकृणाचीहि जबाबदारी मनुष्यप्राण्यावर असते, याची जाणीव अप्पासाहेबांना पूर्ण होती, व त्या दृष्टीनेच त्यांचा आयुष्यक्रम आत्मोद्धार व समाजोद्धार या दोन मार्गांनीं चालूं होता. अप्पासाहेबांचे आज्ञे, चुलते व वडील यांच्या भावनेप्रमाणें व समजुतीप्रमाणें त्यांच्या आयुष्याची सांगता होऊन ते फक्त मृत्यूचीच मार्गप्रतीक्षा करीत बसले होते. ऐहिक इच्छा परिपूर्ण होऊन, मृत्यूची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां, तो जितका जाणीवेचा व समाधानपूर्ण असेल, तितकें समाधान व्यवहारांत, भव्यांत भव्य कल्पना करणारांचा त्या कल्पनांच्या अपुऱ्या स्थिततींत असणें शक्य नाहीं. शरीर दगा दिल्याशिवाय रहात नाहीं, असें वाटून मृत्यूच्या तावडींत जाणें, आणि शरीराचा कंटाळा येऊन मृत्यूनें सोडवणूक करावी, अशा विचारांनं मृत्यूच्या स्वाधीन होणें, यांत उघड उघड अंतर आहे. व्यवहार पूर्ण होऊन, केवळ अध्यात्मचिंतनांत मग्न होण्याइतकें स्वास्थ्य, व संधि अप्पासाहेबांना मिळाली नाहीं. प्रपंच साधून परमार्थ करतां करतां मृत्यूला तोंड देणें, हेंच निष्काम कर्मयोगी पुरुषाच्या मृत्यूचें लक्षण असतें. अप्पासाहेबांचा मृत्यु हा अशा तऱ्हेचा होता, व इच्छा अपुऱ्या असतांच त्यांना त्याचे स्वाधीन व्हावें लागलें होतें. अप्पासाहेबांचे आज्ञे, चुलते व वडील यांचे मृत्यु, हे शानी माणसांचे मृत्यु होत.

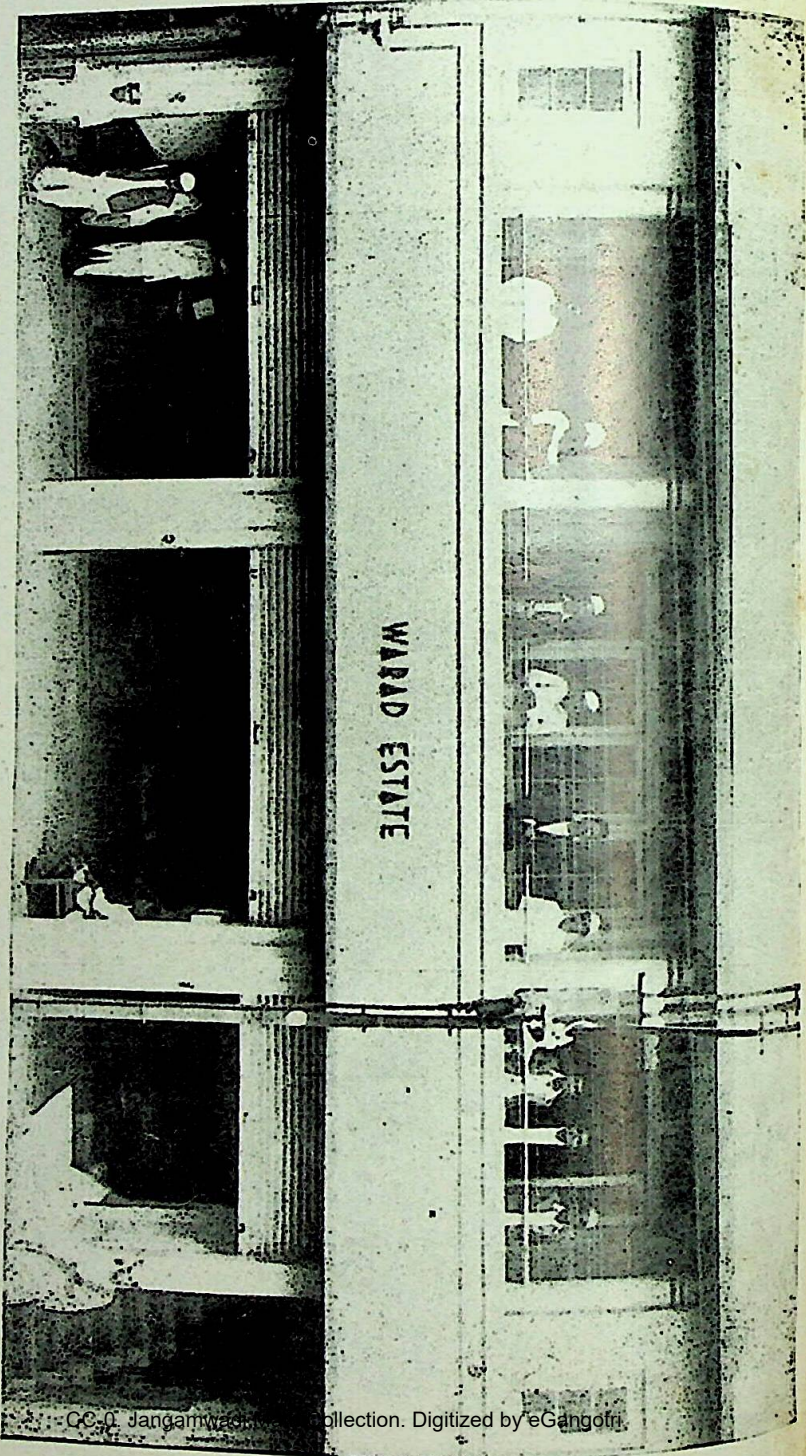
अप्पासाहेबांच्या मृत्यूची वार्ता हां हां म्हणतां सर्व शहरभर पसरली. सर्व शहरभर आसवियोगाचें दृश्य दिसूं लागलें. गरीबांचा आश्रयदाता, अनाथांचा पोशिंदा, लिंगायतधर्माचा पुढारी वगैरे अनेक नात्यांनीं त्यांच्या मृत्यूनें लोकांच्या मनावर पगडा केला. सोलापूर शहर व अक्कलकोटपासून शेंकडों खेड्यांतील सामान्य लोक, सरकारी अधिकारी, गिरणीमालक, गांवांतील सर्व दर्जाचे स्त्रीपुरुष, यांनीं अप्पासाहेबांच्या अंतिम यात्रेंत भाग घेऊन, पुण्याश्रम बागेंतलि अप्पासाहेबांचे चुलते व वडील यांच्या समाधीच्या मध्यंतरीं त्यांना समाधि देण्यांत आली.

बाहेरगांवीं ही वार्ता कळतांच मोठमोठे अधिकारी, पुढारी, इष्टमित्र वगैरेकडून शेंकडों दुखवऱ्याच्या तारा व पत्रें यांचा अप्पासाहेबांच्या कुटुंबियांकडे वर्षाव झाला. सर्वत्र शोकनिदर्शक सभा भरल्या. सर्व वर्तमानपत्रांतून, आणि मासिकांतून दुखवऱ्याचे लेख आले.

... पुण्यश्लोक वारदांनीं शके १८०९ सालीं बांधिल्ली. ...
 वारद इस्टेट सोलापूरची विजापूर येथील शाखा

WARAD ESTATE

वारद इस्टेट सोलापूर : पुण्यश्रीक वारदांच्या अवाढव्य व्यवहारावर देखरेख ठेवणारी मुख्य कचेरी. सदरहू इमारत श्रीमंत बाबासाहेब वारद यांनी आपले कारकीर्दीत १९३९ साली बांधिली.

अशा रीतिने १८५१ ते १९११ पर्यंतच्या ६० वर्षांच्या कालांत ज्यांनी सोलापूरची कीर्ति व्यवहाराच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत उज्ज्वल केली, असा सोलापूरचा सत्पुत्र देहानें मृत, परंतु कीर्तीनें अमर होऊन गेला. मंडालेंत लोकमान्य टिळकांना ही बातमी समजतांच त्यांनीं अश्रुविमोचन केलें. ज्या महापुरुषाच्या मृत्यूनें लोकमान्यासारखे कर्मयोगीहि हळहळले तेथें सामान्य जनता किती हळहळली असेल याची कल्पना करणेंहि कठीण !

वारद-प्रशस्ति

पुत्र न्हावा ऐसा गुंडा । ज्याचा तिन्ही लोकीं झेंडा ॥

(तुकाराम).

अप्पासाहेब वारदांच्या चरित्रांतील निरनिराळ्या पैलूंचें दिग्दर्शन आतांपर्यंत करण्यांत आलें. अप्पासाहेबांच्या हयातींत आणि नंतरहि त्यांचे समकालीन मोठमोठे अधिकारी, पुढारी, आश्रित व इतरेजन यांचें त्यांच्या-विषयीं मत काय होतें, याची पूर्ण कल्पना यावी म्हणून त्यांच्यासंबंधी प्रसिद्ध झालेलें गद्य व पद्य लिखाण जाहीर सभांतील संभाषणें वगैरेपैकीं अत्यंत थोडा पण महत्त्वाचा भाग यापुढें अवतरणांकित करण्यांत येत आहे. या सर्व लिखाणावरून अप्पासाहेबांच्या विषयीं आम्हीं केलेले अंदाज किती तंतोतंत बरोबर आहेत, याची प्रचीति येईल.

— वारदविजय —

[कवि—बालकृष्ण लक्ष्मण जोशी, ठाणें.]

(वारदविजय खंडकाव्यांतील खालील उतारा आहे.)

श्रीमन्मंगलमय या श्रेष्ठ महाराष्ट्र भूमिच्या पोटी ।
गुणमंडित नररत्न आजवरी प्रगट जाहलीं कोटी ॥ १ ॥
येथिल दीनजनांचा शमवाया दैन्यताप त्याजवरी ।
वर्षाव करुनि गेले मेघ दयेचे अनंत आजवरी ॥ २ ॥

औदार्यसागराला आली येथ अनेकदां भरती ।
 सौजन्यपवन गेला क्रीडुनि या पुण्य भूमिकेवरती ॥ ३ ॥
 ही स्वाभिमान रविचीं किरणें बहुवार उज्वलित झालीं ।
 येथें परोपकृतिच्या कल्पलतेला फुलें फळें आलीं ॥ ४ ॥
 सारांश उत्तमांतिल उत्तम तें तें इथें घडुनि आलें ।
 ईश-विभूतीवांचुनि कोण दुजें यास कारणी झालें ॥ ५ ॥
 हृदयें विभूतीची त्या वसतां स्मृति करित एक पळ ती ।
 दृष्टी सहजचि वळते अप्पासाहेव वारदांवरती ॥ ६ ॥
 सन्मान्य, दानशूर, प्राज्ञ, सदा चित्त हर्ष निर्भरित ।
 प्रेमळ परोपकारी श्रवणापठणासी योग्य तच्चरित ॥ ७ ॥
 होवोनि दिव्य लोकीं संमेलन सर्व सद्गुणांचें तें ।
 भूवरि सर्व जमोनी विकसित व्हावें असें ठरे तेथें ॥ ८ ॥
 शोधुनि सोलापुरच्या शिवपूजक वारदाख्य वंशाला ।
 तेथें वालक रूपें तो सद्गुणसंचय प्रगट झाला ॥ ९ ॥
 जे ज्ञानाचे भास्कर, धर्माळा दिव्यरूप देणारे ।
 ऐसे ग्रंथ पुरातन होते अज्ञात राहिले सारे ॥ १० ॥
 केलें तयां प्रकाशित वेंचुनिया रौप्यमुद्रिका लक्ष ।
 औदार्य केवढें हें बुद्धि किती धर्मरक्षणीं दक्ष ॥ ११ ॥
 नव्हता संस्कृत परिचय तरि संस्थापूनि पाठशाळेतें ।
 वल्लानादिक देउनि नाना विद्यार्थि पढविले तेथें ॥ १२ ॥
 होउनि पंडित कोणी, शास्त्री, हरिदास होउनी कोणी ।
 सार्थक करिती तनुचें, वारद कुलतिलक कीर्ति गावोनी ॥ १३ ॥
 ऐशा अनेक संस्था संस्थापुनि, शिक्षण प्रसारानें ।
 विद्यामृतदानाचें जोडियलें पुण्य त्या उदारानें ॥ १४ ॥
 भूतदया जल होतें हृदय तडागीं तुडुंव भरलेलें ।
 तों अनाथ पंगू, अंध अनाश्रित किती सुखी केले ॥ १५ ॥

नव्हते अन्य कशाचें व्यसन तयांना परोपकृतिचेंच ।
 संतत तदर्थ केला द्रव्याचा बहुत आपुल्या वेंच ॥१६॥
 झाला सुकाळ सदर्नी संपत्तीचा म्हणोनि नास्तिकता ।
 नाही तयांस शिवली, नाही उल्लंघिलें स्वधर्मपथा ॥१७॥
 वैभवयुक्त असोनी लीन सदा वृक्ष जेंवि फलभारें ।
 हा योग परम दुर्मिळ बघतां श्रीमंत आजचे सारे ॥१८॥
 दिनरात दासदासीकरवीं सेवा करोनियां व्यावी ।
 श्रीमंतीचें लक्षण नव्हतें हें त्यांचिया कधीं गांवीं ॥१९॥
 जों जों चरित्र त्यांचें लागावें आदरें बघायाला ।
 तों तों अधिकच होते स्फूर्ती सद्गुणविलास गायाला ॥२०॥
 व्रत एकपालिवचनीं रघुकुलतिलका समान चालविती ।
 नियम त्रिकाळ कमें करानि सदा एक दैवत स्तविती ॥२१॥
 साधेपण किति सांगूं त्यांच्या त्या शुद्ध वर्तनामधलें ।
 मुख आरशांत बघणें हेंही नाही तयांस आवडलें ॥२२॥
 बहु भिन्न भिन्न जाती पंथ अनंत प्रकार लोकांत ।
 सर्वावर सम ममता ठेवुनि केलें दयामृतें शांत ॥२३॥
 जेव्हां स्वदेशसेवासमय प्रांतिक सभेपरी आले ।
 होउनि त्यांत पुढारी तनमनधन पूर्ण अर्पिते झाले ॥२४॥
 ज्यामार्जि सत्य आणी लोकहित प्राप्ति निश्चयें आहे ।
 कार्ये अशीं कराया वेंचियल्या द्रव्यराशि उत्साहें ॥२५॥
 सन्मान्य, लोकनायक, धर्मिष्ठ, उदार, दानशूर अशा ।
 पदव्या तयीं मिळविल्या निज सद्गर्तन बलावरी शतशा ॥२६॥

— नवपद्यहार —

[कवि-रावसाहेब गणेश जनार्दन आगाशे, पुणे.]

— श्लोक —

तयासाचि खरोखरी मनुज जन्म हा लाधला ।
 प्रपंचि परमार्थही सुचरितें जया साधला ॥
 त्रिवार कथिला बुधीं नर भला, भला तो भला ।
 स्फुरें गगन-दीपसा, स्वजनिं मेरुसा, शोभला ॥१॥

कुलायत न आपुली वणिजवृत्ति ती साडिली ।
 धनागम निदान ती कृषि निजोद्यमा जोडिली ॥
 स्वयें उभय उद्यमीं जनिं धुरीणता पावुनी ।
 उदाहरण जाहला, स्वमति वैभवा दावुनी ॥२॥

गुणीजन न केववां विमुख हिंपुटीं धाडिला ।
 स्ववैभव मदे न वा कवण दुर्वचें ताडिला ॥
 अपंगजन पाहतां मन यदीय हेलावले ।
 प्रदानिं सरसावुनी कर खिशाकडे धांवले ॥३॥

प्रवाह खळला कधीं नच यदीय दानांबुचा ।
 तसाचि वर लाधला गमतसे मला शंभुचा ॥
 “अनाथजन पालना धन दिलें मला श्रीशिवें” ।
 असें स्मरण राहतां, कृपणता कशी त्या शिवे ॥४॥

जसा सतत दक्ष तो प्रातिदिनीं शिवाराधनीं ।
 तसाच निजपंथिच्या प्रतन-पुस्त-संशोधनीं ॥
 सुविद्य जन संग्रहीं करुनि मुद्रिलीं पुस्तकें ।
 पद्धानि जन भक्तिनें नमविती तयां मस्तकें ॥५॥

स्वदेश दृढभक्ति ती प्रगुण तन्मनीं वागली ।
तदीय हितकारणीं नच उदारधी भागली ॥
स्वपार्थि ममता जरी अढळ राहिली अंतरीं ।
तरी विषम भावना उवगली न पंथांतरिं ॥६॥

सुरेख नव वस्तु जी पडाली दृष्टिला ती तयें ।
प्रयत्नि निजसंप्रहा मिळविली उमाप व्यथें ॥
निजेद्रभुवनापरी रचिलि मंदिरे संप्रती ।
जनाभारिति विस्मयें, म्हणाविती नृपाळां प्रती ॥७॥

विभूति इह निर्मिली सुपथ दाखवाया हरे ।
तिचे सुगुण चिंतितां दुरित अंतरिंचें हरे ॥
तदीय गुण आठवा स्वचरितांत तें वाणवा ।
भलेपणाहि मेळवा, मग कृतार्थसे नाणवा ॥८॥

श्रेष्ठी वाणिजमंडळांत पहिला सोलापुरा साजला ।
व्यापारी सरसावला स्वकृतिने मुंबेंतही गाजला ॥
शीलें वानियला, पुढायितपणें भूपोंहि संमानिला ।
मल्लप्पा सुकृती भला सतत तो या लोकिं हो गाथिला ॥९॥

मल्लप्पा-कीर्तिधुनी, सज्जन-चरिताम्बुधींत परिवाही ।
त्याच्या यशस्तनूतें गणेश नव-पद्य-हार हा वाही ॥

— गुणवर्णन —

[कवि-सरस्वाति-तनय]

होता थोर, उदार, धीर, सुमती, न्यायी जर्गी शोभला ।
 नाना उद्यम साधुनी शिकवुनी लोकांस गेला भला ॥
 व्यापारादि उद्दीम चोख करुनी जो मेळवी वाहवा ।
 दावी मार्ग नवा, जनांस वरवा, ऐसा पुढारी हवा ॥१॥

व्यापारीं यश यावया म्हणाति कीं व्हावी सचोटी भली ।
 ती भावें कुलदेवतेसम तयें संमानुनी रक्षिली ॥
 द्रव्यानें किति ओढिती वदुनियां नाना मृपा बैखरी ।
 खोटें कर्म करी धरी निजशिरीं, गोटाच अंतीं परी ॥२॥

होता शांत परंतु वर्तन असे ज्याचें करारी पुरें ।
 लोकीं छाप असे त्वरें जन तथा सन्मानिती आदरें ॥
 साधाया व्यवहार दक्ष असणें, साधेपणें वागणें ।
 कोठें काय उणें वघोनि जपणें, शोभे अशा सद्गुणें ॥३॥

दावी आर्तजनीं दया निशिदिनीं दे साह्य त्यातें झणीं ।
 काया कष्टवुनी परोपकरणीं स्वार्था न चिंती मनीं ॥
 सद्धर्माचरणीं जसा मुनि कुणी संशोभवी मेदिनी ।
 ऐसा तो नृमणी गुणी निपजुनी संपूज्य झाला जनीं ॥४॥

विद्यार्थी विनयी, गरीब सुगुणी आणोनियां त्यांजला ।
 द्याया शिक्षण चांगलें बहु घना जो खर्चिता जाहला ॥
 द्रव्याचा विनियोग योग्य करणें ज्यातें भलें साधलें ।
 मृत्यो ! त्या सुमतीस हाय ! हरिलें ! हें शल्य चितीं सले ॥५॥

— अभीष्ट चिंतन —

कवि—कै. अनंत वामन बर्वे, पुणे.

(कै. अप्पासाहेब वारद यांच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त.)

आर्या

श्रीमान् सुधी गुणज्ञ

स्वज्ञाती भूषण प्रमुख उदार ।

भवदायुर्वृद्धिदिनीं,

सेव्य तुम्हां होउं हा सुमनहार ॥१॥

वर्षे साठ जहालीं

दिसलें चारित्र्य शुद्ध बुद्धहि तें ।

स्वाहिताहि दूर ठेवुनि

दिधलीं साधूनि आधि लोकहितें ॥२॥

सत्कार्यास सदाश्रय

द्याया कार्पण्य काधि न दाखाविलें ।

स्वज्ञाति बांधवातें

ज्ञानामृतही अखंड चाखाविलें ॥३॥

सरल प्रेमल निर्मल

साविनय किती सुस्वभाव आढळला ।

वळला कृपाघन जियें

तेथुनि तो फिरुनि ना कधीं ढळला ॥४॥

निरलस परार्थपरता

अंगीं व्यवहार दक्षताहि तशी ।

चालवि बहुविधि उद्यम

अचुक जसे चालतात सूर्य शशी ॥५॥

आहे कृपा प्रभूची
 तेणें बहुभाग्य हें तुम्हां ठायीं ।
 पुण्याइ पूर्व मोठी
 म्हणुनी धर्मप्रवृत्तिही राही ॥६॥
 आतां अभीष्ट चिंतन
 ईश्वरचरणीं सदैव हें आहे ।
 दीर्घायु तुम्हीं व्हावें
 दिन सुखशांतींत शेष हे जावे ॥७॥

— वीरशैव धर्म कोहिनूर —

कै. रा. व. श्रीमंत अप्पासाहेब वारद—
 यांच्या स्मृतिसमाधीवर

अप्पा,

अजूनहि आपल्या आठवणीनं आखिल महाराष्ट्र व कर्नाटक हळहळतात. हा नश्वर देह सोडून आपण कैलासी तन्मय ज्ञालांत, तथापि आम्हां वीरशैवां-
 कारितां किंबहुना आखिल हिंदुसमाजाकरितां आपण केलेल्या लोकोत्तर
 अमर कार्यानं, आपण अद्यापहि आमच्यांतच ह्या अवनीतलावर वास करित
 आहांत. अप्पा, आपल्या पूज्य आत्म्यास अर्पण करण्याकरितां ह्या सेवका-
 जवळ कांहीं नाहीं. तरी पण आपल्या ता. ७-१-४२ रोजी येणाऱ्या
 पुण्यातिथीनिमित्त ही काव्यपुष्पांजलि आपल्या चरणारविंदीं सादर समर्पण
 करित आहें. ती पावन करून घ्याल ना ?

—काव्यपुष्पांजलि—

[कवि—कुमार कोठावळे, वारद इस्टेट, सोलापूर.]

शिव श्रेष्ठा, तूं कैलासामधि रमला
तरी अमर जर्गी ह्या झाला ।
तव विरहाचा तीर हृदीं या शिरला
विच्छिन्न की. चित्ताला ।
तव कार्याचा भानू अस्ता गेला
नच, जरि तूं सोडुनि गेला ।
ती मोहक मुद्रा साची
ती मूर्ति दिव्य त्यागाची
ती स्मृति लोकसेवेची
नव नित्य अम्हां-देई चैतन्याला
जरे वीरा सोडुनि गेला ॥१॥
विरशेवांच्या समाज भाग्यश्रीच्या
मुकुटांतुनि माणिक गळला ।
जनसमुहाच्या अंबरांगणामधुनी
शुक्राचा तारा खळला ।
जनिं जैसा वा तसाच कैलासांत
शिवदेवा प्यार जहाला ।
त्वां आस्था अमुच्या विषयीं
पालुनी-अहर्निश हृदयीं ।
निज समाज नी सत्कार्यीं
वा ! साहुनियां सदा श्रमा अनिवार
आदर्श भारता झाला ॥२॥

तव कार्याची महती मज गायाला
शब्दांचा सांठा नुरला ।

नरवीराला अश्रूंच्या सुममाला
घालुनियां गौरविण्याला ।

ये भरती मम वर्धीर हात्सिंधूला
सुखलहरी ये उदयाला ।

कार्याची सुखदा ज्योत

उदर्याचा भास्कर शांत

माध्यान्हीं आयुष्यांत

झाणि उरकोनी, विकासित्या नवकमला
कैलासीं तन्मय झाला ॥३॥

तव कार्य सख्या वीरशैव जनतेला
आदर्श तसें इतराला ।

तव कार्याची माला भूमातेला
घालुनी कंठ खुलवीला ।

तव रक्ताचा बिंदू देइल एक
चैतन्य भावि तरुणाला ।

अपुन्या तव आकांक्षांची

तळमळत्या जीवात्म्याची

नित जनहित-दाक्षिण्याची

नेवोत धुरा वाहुनी तरुण ह्यापुढतीं
नभि "कुमार" पदकमलाला ॥४॥

वारद-गुण-वर्णन

कविः-कुंजविहारी, सोलापूर.

(चालः-दो दिवसाची)

मुजनचरित्रें परम प्रावित्रें मंगलदायक अवानिवरी ।
 वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्या सज्जना हृदार्थें धरी ॥ध्रु०॥
 उदार सज्जन रासिक महाजन कविकिंकर करि नमन तुम्हां ।
 तुम्हांसमचि तो खास असावा सगुण स्वरूपी परमात्मा ॥१॥
 भारतभूमी करुनि दंडवत सद्भावें तुज विनवीत ।
 सत्पुत्राच्या तुझ्या सत्कथा ऐकाया क्षण दे चित्त ॥२॥
 गा गा रसने आनंदानें सज्जनसत्कृति प्रेमानें ।
 चिरंजीव जे जर्गी जाहले परम सुमंगल सुयशानें ॥३॥
 सोलापुरची शोभा सुंदर जसा भरजरी मंदील ।
 अष्टत्रिंशत् वर्षापूर्वी हिरा हरपला बहुमोल ॥४॥
 जया आठवुनि लोकमान्यही मंडाल्यामार्धि हळहळले ।
 नांव गांव पाहिजे कशाला वारद म्हणतां सर्व कळे ॥५॥
 रामकृष्ण नरवीर धुरंधर थोर महात्मे मुत्सद्दी ।
 ओळाविसाठीं वंशावळींची गरज भासली कुणा कधीं ? ॥६॥
 वीरशैव कुलदीप मनोहर प्रकाश खुलला रम्य अती ।
 मल्लाप्या शुभनाम शोभतें अप्पासाहेब जन म्हणती ॥७॥
 कीर्ति तयाची गर्जत आहे नाद पोंचला दूरवरी ।
 वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्या सज्जना हृदार्थें धरी ॥८॥

*

*

*

गेली घाडि येइना पुनरपि, अहा रम्य तें बाळपण ।
 बाळपणीं या हट्टी होता वारद म्हणती वृद्ध जन ॥९॥

मुलाकडे पाहोनि तळमळे वाडिलांची वेडी माया ।
 तत्कीर्ती धांवते दशदिशा हटवादी दांडगी वया ॥१०॥
 धवल कीर्तिला गालघोट हें लांछन चंद्रावरिल जसें ।
 भाविकाळ ना कळे कुणाला म्हणुनि जगामधि मौज असे ॥११॥
 कवडिमोल परि कसा खेळवी हा पदवीचा मोह पहा ।
 सर्व सुशिक्षित वर्ग भासतो फिरता पुस्तकसंग्रह हा ॥१२॥
 आंगल शिक्षणीं लक्ष लावुनी सेवावृत्ती वरुनि बरी ।
 सोनेरी पिंजऱ्यांतिल पोपट झाला असता कुठें तरी ॥१३॥
 खैर केलि देवानें म्हणुनिच मगरामिठीतुनि मान निघे ।
 जुन्यापरीचें परंपरेचें व्यवहाराचें शिक्षण घे ॥१४॥
 संख्येच्या अंकासह खेळति आजकालचे विद्यार्थी ।
 अशा वयामाधि वारद मिळवी व्यवहारामाधि शुभ कीर्ति ॥१५॥
 ज्वानीच्या अमदानित येतां होत यशस्वी व्यापारी ।
 वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्यासज्जना हृदयें धरी ॥१६॥

*

*

*

व्यापाराची उडी दांडगी पुरी पडेना ही दुनिया ।
 व्यापार्यांनीं अम्हां जिकिलें यामाधि सारें समजुनि व्या ॥१७॥
 समरांतिल मर्दुमकी गेली शांतसुखाचा काळ अला ।
 तळवारीचें तेज पडेना मान तागडी तराजुला ॥१८॥
 तकदारासह टक्कर देवुनि पहिलवान हा पटाइत ।
 सुविचारें व्यापारें साधित सत्कीर्तीसह देशहित ॥१९॥
 व्यापारी संसार वाढवी शहरोशहरीं दूरवरी ।
 पूर्ण परीक्षा करुनि नराची कार्य सोंपवी त्यावरी ॥२०॥
 हेर ठेवुनी दूर दूर वर गुप्त बातमी मिळवितसे ।
 सर्व वस्तुचा संग्रह करणें व्यवहाराची खुबी असे ॥२१॥
 शिस्तीचा चाहता चतुर हा आळस त्याला नच रुचला ।
 अपराध्याला शासन करुनी बक्षिस देई बहुतांला ॥२२॥

कापड गिरणी धैर्यें काढुनि दुवा घेतला जनतेचा ।
 देशोन्नतिचा पाठीराखा भोक्ता उद्यम वृद्धीचा ॥२३॥
 हिमतीचे व्यापारी ऐसे कचित् लाभती कुठें तरी ।
 वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्या सज्जना हृदयिं धरी ॥२४॥

*

*

*

उत्तम खेती जरी बोलती मान तियेला नसे मुळीं ।
 हिंमत खचली नोकरि रुचली अक्काबाई काशि सुचली ॥२५॥
 स्वतंत्रतेचे भक्त बहादुर बघतां भासाति घोघर ।
 वक्त्रत्वावर पिकेल कां हो ज्वारि बाजरी पसाभर ॥२६॥
 मेहनतीविण धान्याचा कण कधिं उगवेना शेतांत ।
 मेहनतीविण चळवळ सारी वाळूवरली इमारत ॥२७॥
 वाडिलोपार्जित जमीन नव्हती म्हणुनि खरीदी घेत त्वरें ।
 प्रेमानें प्रतिपाळी बहुपरि गाइगुरांचीं खिझारें ॥२८॥
 परोपरीची करी मशागत सदुद्यमाचा हा भोक्ता ।
 कष्टाचें फळ हटकुन देते कामधेनु ही भूमाता ॥२९॥
 कधिं नव्हता तो कापुस भिकला सोलापुरच्या जमिनीला ।
 प्रयत्न म्हणुनी प्रयोग करवी नवी आणवुनि यंत्रकला ॥३०॥
 यशहानीला भिजनि स्वकार्यीं कधीं न केली कुचराई ।
 कुणी कसेंही म्हणो मज गमे खास स्वदेशी चळवळ ही ॥३१॥
 साध्याभोळ्या शेतकऱ्यांचा नव्या दमाचा कैवारी ।
 वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्या सज्जना हृदयिं धरी ॥३२॥

*

*

*

औदार्याचा डंका गर्जे कर्णाचा जणुं अवतार ।
 वारद-वर्णनिं उपमा योजिति हीच पूर्विचे कविश्वर ॥३३॥
 दीन दुर्बळा अंध पंगुला अन्नवस्त्र दे अहर्निशीं ।
 मायवाप भासला त्यांना खडतर संकट समयासी ॥३४॥

ज्ञानदान द्यावया जनांला संस्कृत शाला स्थापितसे ।
 विद्यार्थ्यांविरि देखरेख करि पूर्वाश्रमिंचे ऋणी जसे ॥३५॥
 पवित्र क्षेत्रीं बहु विद्यार्थी विद्याभ्यासा पाठावित ।
 धर्मजागृती करि धर्मात्मा नाना यत्नें सदोदित ॥३६॥
 सत् सुखदायक असें जाणुनी धर्मज्ञान या अवनिवरी ।
 ग्रंथ-प्रकाशनिं लक्ष मुद्रिका उदारवी हा खर्च करी ॥ ३७॥
 मृत चुलत्याची अंतर्काळिंची पवित्र इच्छा पुरवीत ।
 लग्न एकशें आठ लावुनी अति उल्हासें धर्मार्थ ॥३८॥
 वारद मजला मान देइना असा कसा हा सज्जन रे ।
 देशोदेशीं अति आक्रोशें म्हणुनि कृपणता रडत फिरे ॥३९॥
 गुणी जनांचें स्वागत करुनी समता सर्वांठाई धरी ।
 वारद-गुण-वर्णन हें गाईन सकृया सज्जना हृदयि धरी ॥४०॥

*

*

*

व्यापारीं भैदान मोकळें महाराष्ट्राला मुळिं नव्हतें ।
 मुंबापुरिचे वानिये भाटी प्रमाण जें जें करितिल ते ॥४०॥
 पेढीवर बेधडक आज ते सवाल सौदा करिति सही ।
 ही याक्षिणिची कांडी नोहे वारद-कृतिची पुण्याई ॥४२॥
 छप्पन परिचीं वजनें मापें वधुनि भ्रम पडे सुज्ञ जनां ।
 शिकस्त करुनी शिस्त लावितां ये व्यवहारा सुलभपणा ॥४३॥
 उद्यमप्रीती उगी बसेना आळस ठावा नसे तिला ।
 आति आनंदें उत्तेजन दे उद्योगप्रिय मनुजाला ॥४४॥
 भेदभाव नच शिवला त्याला जाती अठरा पगड जरी ।
 समतेनें सोपिली तयांवर सर्वतऱ्हेची कामगिरी ॥४५॥
 सर्व जगांतिल शिल्पकलेचें “ इन्द्रभुवन ” हें प्रदर्शन ।
 रासिकपणामार्धि असे रम्यता उदास वैभव तयाविण ॥४६॥
 अधिकाऱ्यांच्या लहरीखातर सत्य सोडिना कधि सहसा ।
 लाखामार्धि एखादा असतो धानिक बाणेदार असा ॥४७॥

अष्टपैलु हा हिरा शोभला मोल त्याचें कोण करी ।
वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्या सज्जना हृदयि धरी ॥४८॥

*

*

*

लोकमान्य कुणि राजमान्य बहु सन्मान्यांची गणति नसे ।
सर्वमान्य सत्शील सद्गुणी धन्य जर्गी या शोभतसे ॥४९॥
धनयौवनसंपन्न जनांमार्धि मानमरातब बहु होता ।
अहंकार दुर्व्यसन दिसेना असे एवढी कमतरता ॥५०॥
पापभीरु गंभीर विवेकी पवित्र सात्त्विक सद्बुद्धी ।
शोभेसाठीं सन्मुख अपुल्या दर्पण धरिलें नाहिं कधीं ॥५१॥
सर्व यशाचें सार त्याच्या शिवभक्तीमार्धि पूर्ण असे ।
सदाशिवावर धरुनि भरंवसा निर्भय मानासिं वर्ततसे ॥५२॥
काळ चोर बेदर्द भयंकर घिरट्या घाली दिन रजनीं ।
सांधि साधुनी नेत हिरावुनि वारदतनुही जगांतुनी ॥५३॥
नश्वर तनु नेवुनी त्याचा लाभ जहाला काय तुला ? ।
अजरामर सत्कीर्ति जाइना काळाचा जरि काळ अला ॥५४॥
भारतजननी धन्य आमुची सद्गुणांची खाण असे ।
भूमंडळि शोभती सदोदित तारे गंगनामधिल जसे ॥५५॥
वंशवृक्ष विस्तरो प्रभो हा बहु फलभारें अवनिवरी ।
वारद-गुण-वर्णन हें गाइन सख्या सज्जना हृदयि धरी ॥५६॥

*

*

*

वारद-गुण-वर्णन हें वाटे किता सुंदर विवळकरी ।
वळणदार परि वळण गिरविणें ज्याच्या याच्या मनावरी ॥५७॥
श्रिमंतांनीं साधन म्हणुनी कांहीं दिन हा गिरवावा ।
सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मीचा मौक्तिक ठेवा ॥५८॥
स्वज्ञातीचा निजधर्माचा असेल जो जो अभिमानी ।
गळ्यांतील ताडतापरी हें चरित्र मानावें त्यांनीं ॥५९॥

जुनेच सोनें वाटतसे ज्या पुराणमतवादी लोकां ।
 विचारितों मी वारदचरितीं दोष तुम्हां कधि दिसला का ॥६०॥
 नवें नवें तें सर्व हवेसैं तुला वाटतें नव्या युगा ।
 वारदहृदयीं तुला योग्य आशि मिळली होती ना जागा ॥६१॥
 साधि राहणीयुक्त चित्र हें धरुनी नयना सामोरी ।
 चैनीच्या चिखलांतिल प्राण्या अकळ घेरे कांहितरी ॥६२॥
 स्वतः करीना इतरा दूषण देत फिरे जो पिशापरी ।
 त्या वेडावर अचूक अंजन होइल वाटे गुणकारी ॥६३॥
 दीन याचका करित याचना कां फिरसी रे असा सदा ।
 सर्व धनिक वारदापरी हें समजुं नको मानीं मातिमंदा ॥६४॥
 धनवंताची दौलत नोहे देवाघरची ठेव असे ।
 दीनासाठीं दीनदयाघन विश्वासानें ठेवितसे ॥६५॥
 सालसवाई करुनी पुजिला जनतारूपी जनार्दन ।
 शीलवंत सत्कीर्तिवंत जर्गि धन्य धन्य तो धनवान ॥६६॥
 शेवटचा संदेश तयाचा सख्या सज्जना हृदयि धरी ।
 कुंजविहारी वारद-वर्णन तव पादिं अर्पण करित हरी ॥६७॥

— वारदप्रशस्ति —

कवि-विरूपाक्षस्वामी वाडियर.

[पुण्यश्लोक वारदांच्या ६१ व्या वाढादिवसानिमित्त]

श्री रावसाहेब इति प्रासिद्धः ।
 सोलापुरस्थ शुभमल्लणार्यः ॥
 सौख्येन पट्ट्यादित्रपांचितस्य ।
 तस्यास्ति जन्मोत्सवमद्य हृद्यम् ॥१॥

श्रीमन्युर्लिगायतभूषणस्य ।
 उदारचित्तस्य दिगंतकीर्तिः ॥
 श्री जॉर्ज भूपेन गुणार्णवेन ।
 दत्तं महाराव बहादूर नाम ॥२॥

सार्थेषु राजेति गृहीतकीर्तिः ।
 देशस्य धर्मस्य च वृद्धिहेतोः ॥
 मनस्विनो दातृगृणं न वर्ण्यं ।
 महो कलै धर्मं नृपं प्रभावि ॥३॥

वल्लारिपूर्या नव वीरशैव ।
 महासभायां गत श्रेष्ठपीठः ॥
 उत्थं वयं शंकरध्यानसक्ताः ।
 सोऽयं शतं तिष्ठतु वत्सराणाम् ॥४॥

श्रीमंत राववहादूर अप्पासाहेब वारद यांचा शोचनीय मृत्यु

[कल्पतरु - ता. २२-१-१९११ च्या अंकांतील मृत्युलेखाचा सारांश]

मकरसंक्रमणानिमित्त एखादी आनंदाची बातमी देण्याऐवजी, आमच्या नगरास व महाराष्ट्रास ललामभूत झालेले, आमचे परमाप्रिय नागरिक, श्रीमंत राववहादूर मल्लाप्या वसण्या वारद यांच्या निधनाची बातमी देण्याचा प्रसंग आमचेवर यावा, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे. गेल्या सालचे एप्रिल महिन्यांत सातान्यास भरलेल्या लिंगायत परिपदेची बैठक उरकून पुण्यास येतांच श्री. अप्पासाहेबांची तब्येत काळजाच्या विकाराने एकाएकी बिघडली व कोणत्याही कामाची दगदग न करता, काही दिवस निवांतपणे राहण्याचा त्यांच्या डॉक्टरांनी त्यांस सल्ला दिला, परंतु अप्पासाहेबांसाख्या कर्तव्यपरायण गृहस्थास हा सल्ला पटला नाही, त्यामुळेच त्यांचा अंत इतक्या लौकर झाला, असें तज्ज्ञांचें म्हणणें आहे. अप्पासाहेबांची स्वारी गिरगांच्या कामासाठी व मुंबईस नामदार गव्हर्नरसाहेबांनी बोलाविलेल्या दरबारास हजर राहण्यासाठी तिकडे जाऊन काही दिवस राहिली होती. तेथें त्यांस औषधोपचार चालूच होते. परंतु गेल्या आठवड्यांत तब्येत फार बिघडली, व डॉक्टरांनी त्यांची आशा सोडली. तेव्हां आपला शेवट सोलापुरास व्हावा अशी मनीषा अप्पासाहेबांनी प्रकट केली. परंतु तसें होणें शक्य नाही. कदाचित् वारेंतच दारुण प्रसंग ओढवेल, असें डॉक्टरांचें म्हणणें पडलें. परंतु हिच्या करून डॉ. रानडे यांच्या सल्ल्याने, ते सोमवारी दुपारी मुंबईहून स्पेशल ट्रेनने निघून रात्री ९ वाजतां येथें येऊन आपले बंगल्यांत दाखल झाले. दरम्यान त्यांच्या निधनाची अफवा सर्व शहरभर पसरून हजारों लोक रात्री स्टेशनवर गोळा झाले. नंतर तब्येत घसरत जाऊन गुरुवारी पहाटे त्यांस त्यांच्या धर्माप्रमाणें चतुर्थाश्रम देण्यांत आल्यावर, सुमारे पावणे पांच वाजतां त्यांचें देहावसान झालें. दुपारी दोन वाजतां स्मशानयात्रेची तयारी होऊन त्यांचें विमान शहरांतील प्रमुख रस्त्यावरून मिरवीत नेण्यांत आलें, व त्यांचे बागेंत शवाचें दफन झालें. स्मशानयात्रेबरोबर हजारों लोक चालत असून त्यांच्या इतमामाप्रमाणें त्यांची स्मशानयात्रा गंभीरपणें व विधिपूर्वक तडीस गेली. आपला एखादा जवळचा आत्त जावा, तद्वत् सोलापूरच्या आबालवृद्धांची अप्पासाहेबांच्या मृत्युमुळे स्थिति झाल्याचें त्यांच्या मुद्रेवरून स्पष्ट दिसत होतें.

श्री. अप्पासाहेबांच्या मार्गे त्यांचें तृतीय कुटुंब व दोन लहान मुलें असून त्यांचा मुलगा तर अगदी लहान म्हणजे सुमारे सोळा महिन्यांचा आहे. आपल्या कुटुंबियांची व मालमत्तेची व्यवस्था पहाण्यासाठी त्यांनी ट्रस्टी नेमले असून, त्यांच्या इच्छेप्रमाणें सर्व व्यवस्था होईल, अशी आम्हांस उमेद आहे. स्मशानयात्रेस सुमारे १०-१२ हजार लोक गोळा झाले असून, त्यांत शहरांतील लहानमोठ्या हुद्यांचीं सर्व माणसें, सर्व जातीचे व्यापारी व पांढरपेशे लोक सामील झाले होते. विजापुराहून सुमारे दोन, तीनशें, अक्कलकोटाहून पन्नास साठ लोक व रेल्वेनें आसपास प्रवास करणारे कित्येक उतारू त्यांच्या निघनाची खबर समजतांच गाडीतून उतरून त्यांचें शेवटचें दर्शन घेण्यास आले होते. शहरांतील हजारों लोकांनीं बंगल्यांत जाऊन त्यांचें शेवटचें दर्शन घेतलें. गुरुवारी सकाळीं भरलेल्या जिल्हादरबारांत मे. कलेक्टर साहेबांनीं बोलून दाखविल्याप्रमाणें, सर्व मुलकी दिवाणी कचेऱ्या, म्युनिसिपालिटी, नार्थकोट हायस्कूल व शहरांतील सर्व प्राथमिक शाळा, गिरण्या व बाजारांतील दुकानें त्यांच्या सन्मानार्थ बंद ठेवण्यांत आलीं होती. जज व इतर दिवाणी कोर्टांत त्यांच्या निघनासंबंधानें प. प्रा. मि. पै यांनीं वकिलांतफें भाषणें केलीं. त्यांच्या निघनाच्या आदल्या दिवशीं हिंदूंनीं सिद्धेश्वर मंदिरांत, व मुसलमानांनीं मशिदींत, त्यांना आराम वाटावा म्हणून प्रार्थना केल्या. गुरुवारी तर औदासीन्यामुळें शेतकी प्रदर्शनांत बाक्षिसें वांटण्यापलीकडे कांहीं करावयाचें नाहीं असें ठरून, पानसुपारी, व्याख्यानें वगैरे समारंभ रहित होऊन प्रदर्शन खलास करण्यांत आलें.

अप्पासाहेबांस इंग्रजी शिक्षणाचा गंधाहि नव्हता, परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें बालागणी त्यांचे वाडिलांनीं त्यांस पुण्यास ठेवलें असतां त्यांनीं कै. राव बहादूर गोपाळराव हरि देशमुख, शंकर पांडुरंग पंडित, जस्टिस रानडे वगैरे थोर गृहस्थांशीं पारिचय करून घेऊन समाजस्थितीची ओळख करून घेतली. अप्पासाहेबांचें सौजन्य व चौकसबुद्धि पाहून वरील थोर गृहस्थ त्यांचेवर प्रेम करूं लागले, इतकेंच नव्हे तर, आमरण त्यांनीं अप्पासाहेबांशीं स्नेहहि ठेवला. “समाजसेवेच्या संबंधानें आपल्या हातून कांहीं अल्पस्वल्प कार्य होत असेल तर, वरील थोर विभूतींच्या सहवासाचें तें फल आहे,” असें अप्पासाहेब नेहमीं कृतज्ञतापूर्वक म्हणत. अप्पासाहेबांचा चौकस स्वभाव, बहुश्रुतपणा, त्यांची टापटीप, नियमितपणा, अनुकरणीय पण साधी

रहाणी, सार्वजनिक हिताविषयींची त्यांची तळमळ, व विलक्षण स्वार्थत्याग, व्यापारी धाडस व अठरा धंदे संयुक्तपणें व नमुनेदार रीतीनें चालविण्याचें चातुर्य, कोणाच्या आहारी न जाणारा मानी स्वभाव, त्यांचा बाणेदारपणा व पावलोपावली प्रकट होणारें विश्वकुटुंबत्व, यांचा पूर्ण विकास त्यांचे ठायी होण्यास कोणाची संगत कारणीभूत झाली, हें वाचकांस निराळें सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. तथापि वरील सद्गुणांचे बरोबरीचा किंबहुना त्यांहूनही महत्त्वाचा जो गुण अप्पासाहेबांमध्ये पूर्णत्वानें वास करीत होता, व ज्या गुणांमुळे त्यांचें नांव आजकाल महाराष्ट्रांत सर्वतोमुखी ऐकूं येतें, तो गुण म्हणजे त्यांचें शील व दानत होय.

अप्पासाहेबांचे चुलते चनवसप्पा यांना तीर्थयात्रा करण्याची इच्छा होऊन त्यांनी आपली देवधेव पहाण्यास अप्पासाहेबांना हंगामी नेमून आपण तीर्थयात्रेस गेले. पश्चात् अप्पासाहेबांनी चुलत्याची इभ्रत व लौकिक यांस साजेसें वळण त्यांच्या दानधर्मास व उधळपट्टीच्या खर्चास देऊन, त्यांची मजी सुप्रसन्न करून घेतली; व त्यामुळे दत्तक धेण्याचा विचार रहित होऊन चुलत्याची सर्व मालमत्ता अप्पासाहेबांस मिळाली. अप्पासाहेबांनी वाडिलांच्या व स्वतःच्या कर्तबगारानें जीं दुकानें व पेढ्या ठिकाठिकाणी स्थापन केल्या, त्यांस कृतज्ञताबुद्धीनें चुलत्याची नांवे दिली. मुंबईस सुप्रसिद्ध चनवसप्पा मल्लप्पा नांवाची जी पेढी आहे, ती त्यांपैकीच आहे.

लक्ष्मीची कृपा झाल्यावर, कोणी विचारता पुसता नसलेल्या कर्त्यासवरत्या माणसास जे चाळे सुचतात, त्यांचा संपर्कहि अप्पासाहेबांनी आपणांस लावून घेतला नाहीं. अप्पासाहेबांस सुपारीच्या खांडाचेंहि व्यसन नव्हतें, ही धूम्रपानाला चटावलेल्या तरुण पिढीनें लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

अप्पासाहेबांचा खाजगी व सार्वजनिक दानधर्म मोठा होता. कोणी भिक्षुक, फकीर, यात्रेकरू, विद्यार्थी अगर अन्य तऱ्हेचा गरजू त्यांच्याकडे जाऊन विन्मुख होऊन परत आला, असें सहसा घडलेलें नाहीं. विद्यार्थी-दर्शेत अप्पासाहेबांच्या आश्रयास पात्र होऊन आज प्रतिष्ठितपणें नांदत असलेले अनेक लोक, त्यांच्या धर्मबुद्धीची व उदारपणाची साक्ष देतील. त्यांचा दानधर्म आपल्या जातीपुरता नसून, ख्रिस्ती लोकांच्या परोपकाराच्या कार्यासहि त्यांच्याकडून मदत झालेली आहे. येथें एक संस्कृत पाठशाळा पुष्कळ दिवस त्यांनी स्वतःच्या खर्चानें चालविली होती; व

लिंगायत विद्यार्थ्यांचा सर्व खर्च ते जातीनें चालवीत असत. वीरशैव लिंगायत समाजाची शिक्षणाच्या व इतर बाबतीत उन्नति होण्यासाठी त्यांनी जीवापाड मेहनत केली असून, वीरशैव परिषदेचे ते मुख्य नेते होते. सोलापुरांत अशी एकहि लोकोपयोगी संस्था नाहीं, कीं जिच्या उत्पत्तीस अगर भरभगतीसाठीं अप्पासाहेबांनीं द्रव्य व अन्य प्रकारें मदत केली नाहीं. येथील कोणत्याहि सार्वजनिक वर्गाणीची यादी, त्यांचा आंकडा पडल्याशिवाय सुरूं होत नसे, व तो आंकडाहि त्यांच्या इतर धनिक बांधवांच्या मानानें फार मोठा असे, हें येथील सार्वजनिक कामांची माहिती असणाऱ्या कोणाहि इसमास नव्यानें सांगावयास नको. लोकांप्रमाणें सरकारांतहि त्यांचें वजन मोठें असून, त्यांचा सरकाराकडून 'राजसाहेब' व 'रावबहादूर' या पदव्यांनीं गौरव होण्यापूर्वीच लोक त्यांच्या दानतीमुळें त्यांस श्रीमंत या पदवीनें संबोधूं लागले होते.

येथें खाजगी अगर सार्वजनिक कामासाठीं येणारा हिंदुस्थानांतील कोणीहि प्रमुख माणूस, अप्पासाहेबांचा पाहुणचार घेतल्याशिवाय गेलेला नाहीं. जहाल, मवाळं अगर इरसाल, सुधारक, दुर्वाक, समाजिस्ट अगर थिऑसफिस्ट या सर्व पक्षांतील देशहितबुद्धीनें व कळकळीनें झटणाऱ्या माणसांना अप्पासाहेब आदरानें वागवीत, व त्यांच्या देशोन्नतीच्या प्रयत्नास यश देण्यासाठीं हजारों रुपयांच्या देणग्या देऊन मदत करीत, हें सर्वश्रुत आहेच. येथें १९०२ सालीं भरलेल्या १२ व्या प्रांतिक समेचें टोलेजंग अभिवेशना जें इतक्या उत्कृष्टपणें पार पडलें, त्याचें बहुतेक श्रेय अप्पासाहेबांसच होतें, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

एवंच उत्कृष्ट नागरिक व प्रागतिक धुरीण या नात्यानें, अप्पासाहेबांनीं आपलें कर्तव्य इतक्या उत्तम रीतीनें बजावलें आहे कीं, तरुण पिढीपुढें त्यांचा एकंदर आयुष्यक्रम हा ध्येयाचा आदर्श या नात्यानें नमुना म्हणून मांडण्यासारखा आहे. अप्पासाहेबांच्या निधनानें आजवर त्यांनीं संगोपन केलेल्या येथील व दक्षिणेंतील अनेक पोष्या झालेल्या संस्था, यापुढें उत्तम रीतीनें चालविण्याचा बोजा, त्यांची मित्रमंडळी आपले शिरावर घेतील अशी आम्हांस उमेद आहे. सोलापूर शहराचें तर अप्पासाहेबांच्या निधनानें अपरिमित नुकसान झालेलें असून, तें भरून येणें तूर्तच्या पिढीत तरी आम्हांस अशक्य वाटत आहे. अप्पासाहेबांच्या कुटुंबावर तर आकाशाची कुन्हाडच पडली आहे, सर्व महाराष्ट्र आपल्या दुःखांत वाटेकरी आहे, असा विवेक करून, हें दुःख सहन करण्याचें त्यांना सामर्थ्य येवो, अशी आमची

परमेश्वरास प्रार्थना आहे. त्यांचें अर्भक 'राजाचा गज' या न्यायानें लहानाचें मोठें होवो, व अप्पासाहेबांच्या सौजन्यास, कीर्तीस, सद्गुणांस व दानतीस आपल्या गुणांनीं फिकें पावो, अशी जगन्नियंत्या परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे.

अप्पासाहेबांनीं पुत्रवत् मानलेले त्यांचे जामात मि. चनवसप्पा मडकी व अप्पासाहेबांचे आश्रित मि. महिकार्जुनप्पा पाटील या त्यांच्याच तालमीत वाढलेल्या गृहस्थांवर या प्रसंगामुळें मोठी जबाबदारी पडली आहे; व तिला अनुरूप अशा रीतीनें वागून, ते अप्पासाहेबांच्या लौकिकास यत्किंचितहि कमीपणा येऊ देणार नाहींत अशी आम्हांस उमेद आहे.

कै. रा. व. अप्पासाहेब वारद.

सोलापूरचे सुप्रसिद्ध व्यापारी व गिरणीवाले रा. व. मलप्पा वसप्पा वारद यांस गेल्या गुरूवारी सकाळीं देवाज्ञा झाल्याचें वृत्त ऐकून हळहळणार नाहीं असा महाराष्ट्रीय स्वचित्तच सांपडेल. हल्लींच्या समाजाप्रमाणें त्यांचें शालेंतलें शिक्षण विशेष झालें होतें असें मुळींच नाहीं. परंतु ग्राहक शक्ति, दक्षता, व्यवहाराचा चोखपणा, औदार्य व सुखभाव या गुणांचे योगानें त्यांनीं अपूर्व लौकिक व संपत्ति संपादन केली. व्यापारी वर्गांत मुरलेली दक्षता व काटकसर त्यांचे अंगी होती, पण त्या वर्गांत दुर्मिळ असें सार्वजनिक स्वरूपाचें औदार्य, गुणग्राहकता व समयज्ञता हेहि गुण त्यांचे अंगी होते. सामान्यतः श्रीमंतीशीं साहचर्यानें असलेले दुर्गुण त्यांचे अंगी नसून त्यांचें वर्तन साधें, सरळ, सभ्य व सदाचरणी असे. सार्वजनिक संस्था कोणत्याहि धर्माच्या व मतांच्या लोकांची असो, तिची योग्यता पाहून तिला त्यांनीं प्रव्यसाह्य केलें नाहीं, असें कधींच घडलें नाहीं. वरिश्चैव पंथाचा त्यांस उत्कृष्ट अभिमान होता व स्वज्ञातीच्या उन्नतीसाठीं ते कायावाचामनें झटत. तरी या गुणांच्या अतिरेकानें येणारा दुराग्रह व संकुचित दृष्टि त्यांस शिवलीहि नाहीं.

सुमारे एक महिन्यापूर्वी आमची व अप्पासाहेब वारद यांची मुंबई मुक्कामी गांठ पडली असता, व्यासंतोळःसमारंभ व हिंदु, लिंगायतांतील इतर भांडणें, या विषयांवर त्यांच्याशीं बराच वेळ संभाषण झालें. सदर संभाषणप्रसंगी अप्पासाहेबांच्या मनाची जी समता दिसून आली

तीव्ररुनहि हेंच सिद्ध होतें. “व्यासंतोळाचें भांडण ही वास्तविक क्षुद्र बाव आहे; पण शंकराचार्य व लिंगायतांचे गुरु यांच्या दरम्यानच्या मान-मिरवणुकीच्या इतर भांडणामुळें या बाबीस महत्त्व आलें आहे. मुख्य भांडण तुटेल तर होंहि तुटेल. व्यासंतोळाचें भांडण विनतोडच आहे असें नाहीं, शृंगेरीचे स्वामीकडे हें सर्व भांडण तोडण्यास अधिकारी नेमून घेऊन, पंचायतीनें त्याचा निकाल करण्याचा उद्योग कोणी केल्यास, लिंगायतस्वामीकडे भीड घालून, मीहि हें भांडण तोडण्यास; अधिकारी पंच नेमून घेण्याची खटपट करण्याचें वचन देतों,” असें त्यांनीं आम्हांस त्यावेळीं सांगितलें होतें. अशा प्रकारच्या सद्गृहस्थावदल सर्व जातींच्या व धर्माच्या लोकांस व सरकारासहि आदरबुद्धी वाटावी यांत नवल नाहीं. रा. ब. वारदांसारखे पुरुष दुर्मिळ असल्यामुळें, त्यांचें अल्प-चरित्र आम्ही खालीं देत आहों.

रा. ब. अप्पासाहेब वारद यांचे पूर्वज मूळ निजाम हैद्राबादेकडील शिरसी गांवचे रहिवासी होते. तेथून अप्पासाहेबांचे आजोबा सोलापूर येथें आले व त्यांस त्यांच्या वृद्धापकाळीं चन्नबसप्पा व बसप्पा अशीं दोन मुलें झालीं. हीं दोन्ही मुलें पुढें व्यापारधंदा करूं लागलीं व आपल्या गुणांनीं मान्यतेस चढलीं. चन्नबसप्पा यांचें लक्ष धर्माकडे व पूजाविधि वगैरेकडे विशेष असे. चन्नबसप्पा यांस एक व बसप्पा यांस एक मुलगा झाला. चन्नबसप्पा यांच्या मुलाचें नांव चन्नवीरप्पा व बसप्पा यांच्या मुलाचें मल्लप्पा असें ठेवण्यांत आलें. यांतील चन्नवीरप्पा मरण पावल्यामुळें चन्नबसप्पा व बसप्पा या दोघां भावांत मल्लप्पा हा एकच मुलगा राहिला. मल्लप्पाचा जन्म ता. १७ जून १८५१ रोजी झाला. मल्लप्पा लहानपणीं स्वभावानें हट्टी आणि हूड होते. मल्लप्पा हूडपणामुळें जरी विशेष शिकले नाहींत—इंग्रजी पुस्तकें वाचण्यांत व शब्द बोलण्यांत जरी ते पटाईत झाले नाहींत—तरी ते बुद्धिमान् होते, आणि जगांतील गोष्टीकडे पाहून त्यांतील मर्म समजण्याइतकी हुशारी त्यांच्यांत नैसर्गिकच असल्यानें, ते सोळाव्या वर्षी दुकानांत काम शिकावयास लागले. आणि लौकिक व्यवहारांत निपुण होऊन दोन वर्षांचे अवधीत स्वतः दुकानचें काम पाहूं लागले, एवढेंच नव्हे तर आपल्या गुणांवर अधिकाधिक व्यापार वाढवून, त्यांनीं मोठी मान्यता मिळविली. अप्पासाहेब यांस या सुमारास गंडमाळेचा आजार झाल्यामुळें औषधोपचाराकरितां त्यांच्या वाडिलांनीं त्यांना पुण्यास

ठेविलें होतें. ते तेव्हां पुण्यास दोनतीन वर्षे होते, आणि या अवधीत त्यांचा सरदार गोपाळराव हरि देशमुख, न्या. मू. मा. गो. रानडे वगैरेशी परिचय होऊन, त्यांस पुष्कळशा गोष्टींची माहिती झाली. पुण्यांत असतांना त्यांस घडलेल्या सत्सहवासाचा परिणाम त्यांच्यासारख्या गुणग्राही माणसावर फारच चांगला झाला, यांत कांहीं नवल नाहीं. वडील व चुलते वारल्यामुळें संसाराचा व व्यवहाराचा भार अंगावर पडला. तेव्हां अप्पासाहेवांचें वय २५ चे वर नव्हतें. तरी त्यांनीं आपल्या वाडिलांच्या व चुलत्यांच्या नांवलौकिकास साजेल अशाच प्रकारें सर्व व्यवहार चालविला; आणि आपल्या घराण्याच्या नांवलौकिकांत भर घातली. त्यांच्या चुलत्यांचे मनांत एकशें आठ धर्मार्थ लक्षें स्वतःच्या खर्चांत करून देण्याचें होतें; पण ती इच्छा त्यांचे हातून सफल झाली नव्हती. परंतु चुलत्याची ही इच्छा अप्पासाहेवांनीं पूर्ण केली. त्यांनीं सुमारे पाऊण लाख रुपये खर्च करून १०८ धर्मार्थ लक्षें स्वतःच्या खर्चानें करून दिलीं.

अप्पासाहेवांनीं ठिकाठिकाणीं पेढ्या स्थापन केल्या व ठिकाठिकाणीं कारखाने काढले. सोलापूर येथें त्यांच्या श्रमानें एक गिरणी स्थापन झाली असून, त्यांचे अनेक ठिकाणीं जिनिंगचे वगैरे कारखाने आहेत. या सर्वांवर अप्पासाहेवांची स्वतःची देखरेख असे. त्यांचें अक्षर फार चांगलें असून ते जमाखर्चाचे कामीं मोठे तंत्रवेज होते. प्रत्येक दुकानीं काय काय व्यवहार झाला, नोकरलोक कामावर केव्हां आले व केव्हां गेले, वगैरेचीं ठिपणें रोज त्यांच्याकडे येत असत. त्यांची वाडिलोपार्जित अशी शेती नव्हती. पण त्यांनीं ठिकाठिकाणीं जमिनी घेतल्या; व हीं हजारों एकरांची शेती ते घरीच करत असत. त्यांनीं आपल्या शेतीवर नवीन यंत्रे वगैरे आणवलीं असून, त्यांच्या साह्यानें सुधारलेल्या पद्धतीप्रमाणें शेती करून पाहण्याचा उपक्रम त्यांनीं केला होता. १९०२ सालापर्यंत सोलापूर जिल्ह्यांत कापसाची लागवड झाली नव्हती; पण त्यांच्या परिश्रमानें कापसाची लागवड सोलापूर जिल्ह्यांत आतां शेंकडों एकर जमिनींत होत आहे.

अप्पासाहेब हे मोठे धर्मपरायण व सद्बर्तनी होते. आपल्या ज्ञातीविषयी लोकांचा गैरसमज राहूं नये म्हणून त्यांनीं सुमारे एक लक्ष रुपये खर्चून अनेक धर्मग्रंथ प्रसिद्ध करविले व एक संस्कृत पाठशाळा सुमारे ३३ वर्षे स्वतःच्या खर्चानें चालविली. या शाळेंत सुमारे पाऊणशें विद्यार्थी शिकत असत. आणि त्यांचा जेवणाखाण्याचा, कपड्यालत्याचा व पुस्तकें वगैरे-

करितां लागणारा सर्व खर्च अप्पासाहेव करीत. परळी, विजापूर, हुमनाबाद वगैरे ठिकार्णीहि अप्पासाहेबांच्या खर्चानें संस्कृत शाळा चालत होत्या. कित्येक विद्यार्थ्यांस काशीस पाठवून, त्यांच्या विद्याभ्यासाचा खर्चहि त्यांनीं चालविला. त्यांच्या आश्रयामुळें कित्येक विद्वान् शास्त्री, पंडित, हरिदास व पुराणिक तयार झाले. त्यांच्यासारख्या श्रमितांत विशेषतः दिसून येणाऱ्या नीतिभ्रष्टतेपासून ते सर्वथैव अलिप्त होते; आणि त्यामुळें ते लोकांस विशेषच आदरणीय झाले होते.

अप्पासाहेब हे मोठे दानशूर होते. त्यांनीं सोलापूर येथें एक अनाथालय स्थापून आंगठ्यापांगठ्या, लंगड्यालुड्या लोकांच्या पोटास भिळेल अशी व्यवस्था केली. अनेक शिक्षणसंस्थांस देणगीच्या रूपानें किंवा वर्गाणीच्या रूपानें त्यांनीं साह्य केलें. त्यांच्या औदार्यानें कित्येक उपयुक्त संस्था अस्तित्वांत आल्या. कित्येक सार्वजनिक हिताच्या बाबी पुढें सरल्या, आणि कित्येक संस्था काळाच्या तडाख्यांतून वांचल्या. त्यांनीं आजपर्यंत सुमारे दहा लक्ष रुपये दानधर्मांत खर्च केले असावेत ! सार्वजनिक गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष होतें, व स्वदेशाची प्रगति व्हावी, अशा उत्कट इच्छेचे ते एक गृहस्थ असून, वेळोवेळीं सार्वजनिक कार्यास ते हौसेनें व उदारपणें साह्य करीत. वीरशैव समाजाचे ते प्रमुख नेते होते. सोलापूर येथें भरलेल्या बाराव्या प्रांतिक सभेच्या टोलेजंग अविवेशनाचें श्रेय बऱ्याच अंशीं अप्पासाहेबांकडेच आहे. गेल्या सालीं सातान्यास भरलेल्या लिंगायत परिषदेच्या बैठकीस ते हजर होते. तिरूडून परत आल्यावर त्यांची प्रकृति काळजाच्या विकारानें बिघडली. व ती पुढें सुत्रारलीच नाही. गिरणच्या कामाकरितां आणि त्यांस मिळालेल्या “रावबहादूर” पदवीची सनद घेण्याकरितां ते गव्हर्नर-साहेबांच्या निमंत्रणावरून मुंबईस गेले होते. तेथेहि त्यांस औषधोपचार चाखूच होते. पण त्यानें गुण आला नाही. त्यांची प्रकृति पुढें फारच अस्वस्थ झाली, आणि आपला शेवट सोलापूर येथें व्हावा, अशी त्यांची इच्छा असल्यामुळें, त्यांस स्पेशल गाडीनें सोलापुरास नेण्यांत आलें. सोलापुरास त्यांच्या प्रकृतिके मान आणखी बिघडलें. आणि गुरुवारी सकाळीं त्यांचा अंत झाला ! वीरशैव धर्माप्रमाणें त्यांस मरणापूर्वीं चतुर्थाश्रम देण्यांत आला होता. त्यांच्या मृत्यूनें महाराष्ट्रांतलें एक हुषार व्यापारी, थोर मनाचा नागरिक व सद्गर्तनी आणि धर्मपरायण असा गृहस्थ नाहीसा झाला. त्यांच्या स्मशानयात्रेस सुमारे १५ हजार लोक जमले होते. व अनेक ठिका-

गाहून त्यांच्या मृत्यूसंबंधाने दुखवऱ्याच्या तारा व संदेश आले. त्यांच्या मृत्युनिमित्त सोलापुरांतील शाळा, कचेऱ्या व दुकाने बंद झाली होती. त्यांच्या प्रकृतीस आराम पडावा म्हणून, त्यांच्या निधनाच्या आधल्या दिवशी, हिंदूंनी सिद्धेश्वरमंदिरांत व मुसलमानांनी मशिदीत प्रार्थना केल्या होत्या. भेदभाव न ठेवतां सर्वांवर प्रेम करणाऱ्या व सर्वांचे हित चिंतणाऱ्या सात्विक वृत्तीच्या आणि साध्या व प्रेमळ वर्तनाच्या या गृहस्थाच्या सार्वत्रिक लोकाप्रियतेचे हें एक उत्तम दर्शक होय.

केसरी, मंगळवार दि. २४/१/१९११

पृ. ४-

श्रीमंत रा. व. मल्लप्पा वसप्पा ऊर्फ अप्पासाहेब वारद यांचा दुःखकारक मृत्यु

चित्रमयजगत्, पुणे फेब्रुवारी १९११.

सोलापूर येथील सुप्रसिद्ध नागरिक व बडे व्यापारी रा. व. अप्पासाहेब वारद यांना गुरुवार ता. १९ रोजी पहाटे पांच वाजतां सोलापूर मुक्कामी त्यांचे रहाते घरी, त्यांचे वयाच्या ६० वे वर्षी देवाशा झाली, हें कळविण्यास आम्हांस अत्यंत वाईट वाटते. कै.अप्पासाहेब यांच्या पत्नी श्री. बसव्वाबाई या सुमारे १-११ वर्षांचे पूर्वी वारल्या, व तो धक्का.अप्पासाहेबांचे मनावर जबर बसला. अलीकडे ५-६ महिन्यांपासून तर अप्पासाहेब वरचेवर आजारी पडूं लागले, व त्यामुळे पुणे मुक्कामीहि ते कांहीं दिवस हवा बदलण्याकरितां येऊन राहिले होते, परंतु त्याचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. येथून डॉक्टर व वैद्य यांचे सांगण्यावरून ते मुंबईस गेले; व तेथें मोठमोठ्या नांवाजलेल्या डॉक्टरांची औषधें त्यांनीं सुरू केलीं. तथापि कांहीं गुण आला नाहीं. शेवटीं ते अत्यवस्थ जहाल्यानंतर त्यांना स्पेशल ट्रेनमधून सोलापुरास नेण्यांत आले; व तेथें त्यांचा वरील दिवशीं अंत झाला.

व्यापारी या नात्यानें अप्पासाहेबांची योग्यता फार मोठी आहे. ते स्वतः कित्येक गिरण्यांचे व कारखान्यांचे मालक असून, महाराष्ट्रांत सोलापूर शहर व्यापाराचे बाबतींत जवळजवळ गुजराथेंतील अहमदाबाद शहराचे बरोबर करून सोडण्याचें श्रेय खरोखर कै. अप्पासाहेबांकडेच आहे. एव-

ढेंच नव्हे, तर मुंबई इलाख्यांत मोठमोठ्या शहरां कै. अप्पासाहेब वारद यांनीं पेढ्यांस्थापन केल्या असून, त्या ठिकाणचे व्यापारवंदे वाढाविष्यास मदत केली आहे. सोलापूर मुक्कामी अर्वाचीन यांत्रिक सहाय्यानें उसाचा रस काढून, गूळ किंवा साखर इकडील नेहमींचे चरकापेशां कितीतरी पटीनें फायदेशीर होते, हें त्यांनीं हजारों रुपये खर्च करून, तेथील व इतर ठिकाणच्या शेतकरी लोकांच्या नजरेस आणून दिलें आहे.

वीरशैव (लिंगायत) जातीचे हे एक मुख्य पुढारी होते; व तिचे उन्नतीकरितां त्यांनीं आजन्म परिश्रम केले आहेत. आपले जातीतील किंवा इतर क्रोणत्याहि सार्वजनिक कामांत अप्पासाहेबांचें पाऊल नेहमीं पुढें असे. त्यांना औदार्य व धर्मबुद्धि हीं दोन आवळीं जावळीं लेकरेंच होती, असें म्हटलें असतां अतिशयोक्ति होणार नाही. महाराष्ट्रांतील बहुतेक सत्कृत्यांस त्यांची मदत झालेली असून, त्यांनीं देणग्या म्हणून दिलेली रक्कम कित्येक लाख रुपये झाली आहे.

सरकार दरबारांतहि त्यांची मानमान्यता फार मोठी होती, हें त्यांना सरकारकडून ज्या बहुमानाच्या पदव्या मिळाल्या आहेत, त्यांवरून स्पष्ट होत आहे. अप्पासाहेबांच्या मृत्युनें एकंदर व्यापारी समाजाचें जितकें नुकसान झालें आहे, तितकेंच किंबहुना त्याहूनहि जास्त सार्वजनिक संस्थांचें व गरीब-गुरीबांचें झालें आहे. हिंदुस्थानांत जेथें जेथें अप्पासाहेबांची माहिती आहे, तेथें तेथें त्यांचे मृत्यूवद्दल लोकांस हळहळ वाटल्याशिवाय रहाणार नाही. त्यांच्या मार्गे त्यांची तिसरी पत्नी व एक लहान मुलगा आहे. त्यांस ईश्वर चिरायु करो, असें आम्हीं इच्छितों.

“ I feel his (Appasaheb's) death a great personal loss. Whether as a collector or commissioner, I could always count on his help in any matter, which was for the good of the people of Sholapur; and the district has lost by his death one of its best citizens. ”

The Hon'ble Mr. W. Morrison,
member of Council of the Govt. of Bombay.

कै. तात्यासाहेब केळकरकृत वारद गुण-गौरव

[ता. ६ फेब्रुवारी १९४३ रोजी ५ वा. सोलापूरच्या जनरल लायब्ररीत कै. श्रीमंत रा. ब. अप्पासाहेब वारद यांच्या तैलचित्राचा अनावरण समारंभ कै. दे. भ. साहित्यसम्राट् न. चिं. केळकर यांच्या हस्ते झाला. त्यावेळीं केलेल्या भाषणाचा सारांश—केसरी १२-२-४३]

तात्यासाहेब केळकरांनीं टाळ्यांच्या गजरांत तैलचित्राचें अनावरण करून त्याला पुष्पहार घातला. नंतर ते म्हणाले—

“आज ह्या तैलचित्रानें नगर-वाचनालयांतील एक उणीव मरून काढली यांत शंका नाही. वाचनालयाचें स्वरूप सांगावयाचें म्हणजे “नगर भूषण” प्रगटाविण्याची ती जागा होय. अप्पासाहेब ‘नगरभूषण’ होते, म्हणून त्यांचें चित्र या स्थळी लावणें जरूर होतें.

व्यापारीपेठेचे राजे

कै. अप्पासाहेब वारद दिवंगत होऊन ३१ वर्षे झालीं. आज येथें असलेल्या तरुण मंडळींनीं त्यांना पाहिलेंहि नसेल; परंतु माझा अप्पासाहेबांशीं परिचय झाला तो लो. टिळकांचे द्वारे. ते पुण्यास जेव्हां जेव्हां येत, तेव्हां ते टिळकांना भेटल्याशिवाय जात नसत. टिळक प्रथम सोलापुरास आले होते, तेव्हां त्यांचें मोठें स्वागत करण्यांत अप्पासाहेबच प्रमुख होते. त्यामुळें स्वतःवर, रावत्रहादुर असल्यामुळें त्यांनीं सरकारचा रोष ओढवून घेतला होता. ले. असेव्हीच्या निवडणुकीच्या वेळीं वारदांनीं टिळकांना मदत केली होती. व १९१९ सालीं माझ्या स्वतःच्या निवडणुकीसाठीं हि त्यांच्या विश्वस्तानीं, जुनें नातें कायम ठेवून मदत करण्याचें मला आश्वासन दिलें होतें, परंतु अकल्पितपणें माझी निवडणूक झाली नाही. कै. वारद राष्ट्रीय वृत्तीचे होते यांत शंका नाही. टिळकांपेक्षां हि रानड्यांशीं वारदांचा अधिक ऋणानुबंध होता. प्रांतिक परिषदेच्या वेळीं त्यांनीं दाखविलेलें सौजन्य माझ्या स्मरणांत आहे. आज त्यांच्या ह्या तैलचित्र अनावरणासाठीं मी प्रथम येत नसून, दिवंगत झाल्यावर त्यांच्या द्वितीय पुण्यतिथीच्या स्मरणार्थ मी मुद्दाम पुण्याहून आलों होतो, व त्यावेळीं वारद पुण्याश्रम बागेंत झालेली सभा मला आठवते. आजचा समारंभहि माझ्या हस्ते होत आहे हें पहाण्यास, त्यांचे चिरंजीव श्री. बाबासाहेब परगांवीं

गेल्यामुळें हजर नाहीत, पण मी हें कार्य केल्याचें समजल्यावर त्यांना आनंद होईल. अप्पासाहेबांचे व्यक्तिगुण व सार्वजनिक हितबुद्धि याविषयी वक्त्यांनी सांगितलें. त्यांची व्यापारांतील धडाडी व पराक्रमशक्ति प्रशंसनीय होती. व्यापार हें रणक्षेत्रच आहे. मारीन किंवा मरेन ही वृत्ति व्यापान्याजवळ हवी. आम्हां पांढरपेशा वर्गांत हा गुण नाही. व्यापारी पराक्रम करण्याच्या महत्वाकांक्षेचा गुण ब्राह्मणांत नाही. दुकानाच्या गादीवर अल्पवयांत वसू लागणारा व्यापान्यांचा मुलगाच पुढें पराक्रमी होतो. अप्पासाहेब अल्पवयांतच या गादीवर आले, व पराक्रमी झाले. तोच प्रसंग त्यांचे चिरंजीव बाबासाहेब यांचेवरहि आहे. व्यापान्यांनीं अल्पसंतुष्ट असणें हा दुर्गुण होय. ब्राह्मणांनीं अल्पसंतुष्ट असावें (हंशा). यापुढील युग व्यापान्यांचें आहे. चार सिव्हिलियनांच्या जागा किंवा नोकऱ्या मिळाविण्यांत अर्थ नाही. देशाचें शाश्वत हित व्यापारीच करतील (टाळ्या). वालचंद शेटजींच्या निवडणुकीच्या वेळीं मी म्हणालों होतों, कीं, एक जागा व्यापान्यास मिळण्याकरितां पांढरपेशानें रिकामी करावी. एक व्यापारी दहा पांढरपेशांच्या तोडीचा असतो. व्यापारी लढवय्या वृत्तीचा, चढाई वृत्तीचा (चहाडखोर नव्हे अं) (हंशा) हवा. त्याचे ऋणानुबंध जर सरकारांत असतील तर तोच राष्ट्रहिताकरितां झगडेल. कोणीतरी बाहेरच्यांनीं लाभ मिळाविण्यापेक्षा आमच्या व्यापान्यांनीं लाभ मिळवलेला वाईट नाही. एका इंग्रजाबरोबर अमेरिकन वंगरे इतर परकीय व्यापारी इकडे घुसतात. त्याचा परिणाम उघडच आहे. म्हणून आपले व्यापारीहि पराक्रमशाली झाले पाहिजेत; व व्यापारी शिक्षण पसरलें पाहिजे. आतां पांढरपेशा वर्गाहि गरजेनुसार व्यापारी होऊं लागला आहे. पण ही कांहीं ब्राह्मण अब्राह्मण चढाओढ नसून हा फरक परिस्थितीच्या स्थित्यंतरानेंच होत आहे. कै. अप्पासाहेब वारदांसारखे व्यापारी पेठेचे 'राजे' केव्हांहि त्यांच्या पुढेंच असणार.

अप्पासाहेब वारदांची व्यापक दृष्टि, राष्ट्रीय वृत्ति, त्यांचा दानधर्म, समाज-सेवा व सार्वजनिक हितबुद्धि या तैलचित्रानें तुम्ही स्मरणांत ठेवा. सोलापूर म्हणतांच येथील वारदांचें नांव चटकन् डोळ्यांपुढें उमैं रहातें. अशा अविस्मरणीय थोर व्यक्तीचें तैलचित्र आज येथें लावलें जात आहे, याबद्दल कोणालाहि आनंदच वाटेल्."

डिस्ट्रिक्ट जज्ज डॉ. डिसौझा यांचे उद्गार

[कै. रा. व. अप्पासाहेब वारद यांच्या द्वितीय पुण्यतिथि उत्सवाचे सोला-
पूरचे अध्यक्ष डॉ. डिसौझा यांचे भाषणाचा सारांश.]

“अप्पासाहेबांचे विचार फार उत्तम होते, व त्यावरून त्यांस एकराष्ट्री-
यत्वाच्या कल्पनेची चांगली जाणवि असल्याची दिसे. सार्वजनिक वावर्तात
अमुक आपल्या ज्ञातीचे अगर लिंगायत असैं मनांत न आणतां ते आपल्या
देशाचे नागरिक या भावनेनें वागत.”

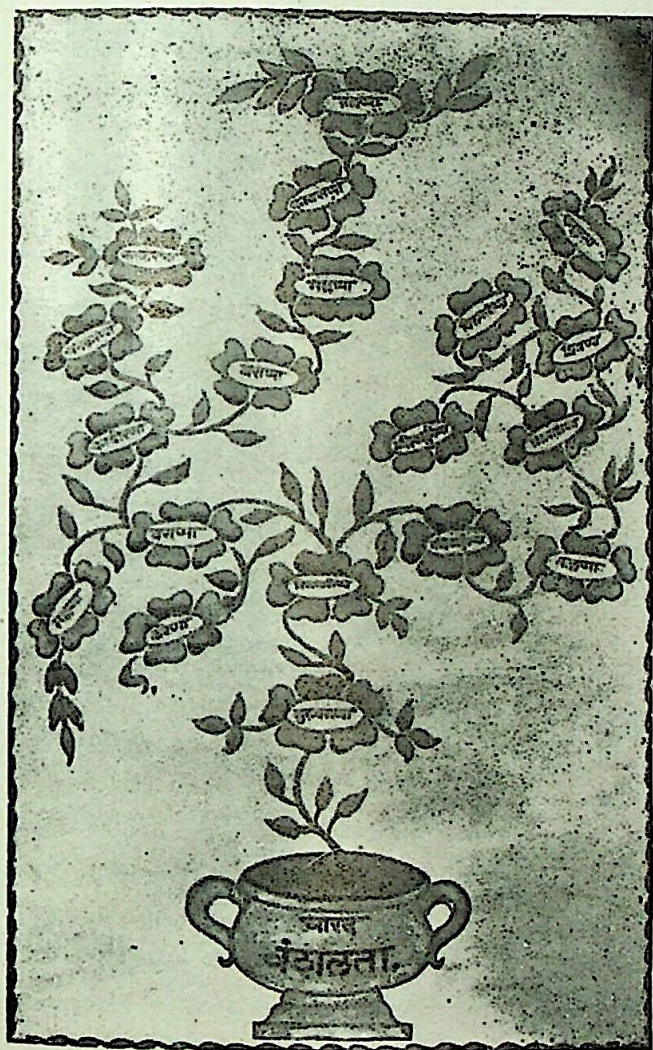

वारद-वंशविस्तार

वारद घराण्याचा मूळपुरुष गुरुवसप्पा हे निष्णी (।जि. विदर. निजाम-स्टेट) येथील रहाणारे होते. विदर सोडून जवळच मंगळवारपेठ नांवाच्या गांवीं ते रहावयास गेले. यांना विरुपाक्ष म्हणून एकच मुलगा झाला. विरुपाक्षप्पा यांना वसप्पा व माहिकार्जुनप्पा अशीं दोन मुलें झालीं. हे दोघे बंधू शिरसी येथें रहावयास गेले. पैकीं वसप्पा हे कांहीं दिवसांनीं इटकळ येथें स्थायिक झाले.

वसप्पा यांना चन्नवीरप्पा, मल्लप्पा, आणि करेप्पा असे तीन पुत्र झाले. पैकीं मल्लप्पा आणि करेप्पा यांचा वंशविस्तार कांहींच झाला नाही. चन्नवीरप्पांना चन्नवसप्पा व वसप्पा असे दोन पुत्र झाले. चन्नवसप्पा यांस चन्नवीरप्पा म्हणून मुलगा होता, तो तरुणपणींच दिवंगत झाला. वसप्पांचे चिरंजीव मल्लप्पा हेच या चरित्राचे नायक होत,

माहिकार्जुनप्पा यांचे चिरंजीव कल्लप्पा व कल्लप्पांचा मुलगा विरुपाक्षप्पा हे होत. वसप्पा हे इटकळ येथें स्थायिक झाले, व माहिकार्जुनप्पा शिरसी येथें राहूं लागले. अशाप्रकारें मिळकत, रहाणी या।।सर्व दृष्टींनीं दोन्ही शाखा स्वतंत्र झाल्या. चन्नवीरप्पांचे सख्खे बंधु मल्लप्पा व करेप्पा हे चन्नवीरप्पाबरोबर सोलापुरांत येऊन चन्नवीरप्पासमवेत एकत्रच राहूं लागले. चन्नवीरप्पांनीं बांधलेल्या मूळ वाड्यांत तिन्ही बंधूंच्या अलग अलग संसाराचे भाग आहेत, पण या दोन बंधूंचा संसार अल्पावधीतच प्रजावृद्धि न होतां, संपु-

वारद वंशलता

[पृष्ठ १८६]

घांत आला, व चन्नवसप्पांचा मुलगा चन्नवीरप्पा हाहि निपुत्रिकच वारव्या-
मुळें चरित्रनायक मळप्पा यांच्यावरच चन्नवसप्पा व वसप्पा यांचें लक्ष
केंद्रित होऊन सोलापुरांतलि वारद वंशाचे ते एकुलते एक आधारस्तंभ ठरले.*

चन्नवसप्पा यांची प्रथमपत्नी सिंदगी येथील हणमशेट्टी घराण्यापैकी होय.
चन्नवीरप्पा हा या पत्नीपासूनच झालेला मुलगा होय. तो लग्न झाल्यावर
वयाच्या २५ व्या वर्षीच निधन पावला. त्याची स्त्री राचव्या ही आजन्म
विधवाच राहिली व तिचा सांभाळ अखेरपर्यंत अप्पासहेबांनीच केला. चन्न-

* सध्या सोलापूर येथें असलेले प्रासिद्ध ज्योतिर्षी वे. शा. सं. सिद्धय्या-
स्वामी गारमपल्ली आणि चरित्रनायकांचे जामात श्री. चन्नवसप्पा मडकी
यांच्याकडूनच ही माहिती उपलब्ध झाली आहे. गारमपल्लीचे चुलते आणि
वडील यांचा चन्नवसप्पांशी बालपणापासून स्नेह होता. गारमपल्लीचें घरानें
स्वामी वर्गातील असल्यामुळें भिक्षा व दक्षणा यांवर ते निर्वाह करीत. तथापि वे.
शा. सं. सिद्धय्या स्वामी व त्यांचे वडील बंधू रुद्रय्या यांना चन्नवसप्पांनीं शालेंत
पाठवून शिक्षण देवाविलें. क्वचित् प्रसंगी हे गारमपल्ली बंधू आपले वडील व चुलते
यांचे बरोबर निजाम हद्दींत फिरतींवर जात. तिकडे निष्णी, मंगळवारपेठ,
शिरसी इ. गांवीं ते जात असत. तेथें वारदांचे अनेक आप्त या गारमपल्लीचें
चुलत्यांस व वाडिलांस भेटून वारदांचे कुशल विचारित, व ते परत आल्या-
नंतर वारदांना तिकडल्या हकीकती कळवीत. या प्रकारामुळें गारमपल्ली व
मडकी यांनीं सांगितलेला हा वारद घराण्याचा इतिहास पूर्ण विश्वसनीय
आहे. या मडकी घराण्याचा मूळ पुरुषाहि निजाम हद्दींतलच रहाणारा
असून, चन्नवीरप्पा वारदांचे बरोबरच सोलापुरास आला. तसेंच पसारे घरा-
ण्याचा मूळपुरुषाहि वरीलप्रमाणेंच मोगलाईतून सोलापुरास आला. या दोघांनीं
सांगितलेल्या वरील हकीकतीस श्री. माळिकार्जुनप्पा पाटील यांचीहि पुष्टि
मिळते. गारमपल्ली, मडकी व पाटील हे तिघेहि वारदांचे फार जुने विश्वासू
असे आश्रित आहेत. इ. स. १७७५ ते १७८३ मध्ये रुई व कापूस यांस
तेजी चढल्यामुळें व्यापारवंदा जोरांत चालूं होता. हीं वर्षे अमेरिकन स्वातंत्र्य-
युद्धाची असल्यामुळें, कंपनी सरकारनें आपली खरेदी वाढविली होती.
त्यामुळें व्यापाऱ्यांची, व्यापाराची सोय असेल तेथें जा-ये बरीच वाढलेली
होती. आणि याच संधीस चन्नवीरप्पा वारद हे सोलापुरास व्यापारानीमिर्तानें
आले.

वीरप्पा यांची सख्खी वहीण रेवम्मा, हिचें लग्न सिद्धप्पा देशट्टी यांजवरोवर झालें होतें. हे देशट्टी गाढ्यांची दलाली करीत असत. देशट्टी रेवम्मा या दांपत्यास नीलगंगव्वा नांवाची मुलगी झाली. तिचें लग्न सिद्धगी येथील हणंमशेट्टीचे घराण्यांतील एका पुंरुंधार्या झालें. तिलां तनि मुलें झालीं. (वसप्पा, नीलप्पा, व शिवप्पा) हें घराणें चरित्रनायकांचे चिरंजीव विद्यमान श्रीमान् चाबासाहेब वारद यांचे आश्रयानें विजापूर येथें व्यापार करीत आहे.

चन्नवसप्पांचें दुसरें कुटुंब गुरुव्वाबाई या सोलापूरच्या चिवटे घराण्यापैकीं. चन्नवसप्पांना या पत्नीपासून सिद्धव्वा नांवाची एक मुलगी झाली.

चरित्रनायकांचे वडील वसप्पा यांना सोलापूर येथील सालंकी घराण्यांतील मुलगी केलेली होती, तिचें नांव चन्नवसव्वाबाई. या बाईच्या भावास २ मुलीच झाल्या. एक मुलगी गुरुवसव्वा ही तांचे मुक्कामी कुळगेरी घराण्यांत दिली, आणि दुसरी मुलगी वसलिंग अव्वा ही बागेवाडीच्या किणगी घराण्यांत दिली. या मुलींच्या माहेरची मिळकत त्यांनाच मिळाली.

मल्लप्पा ऊर्फ अप्पासाहेब वारद यांना मातुमुख फार दिवस लाभलें नाहीं. चन्नवसप्पांनी २-५-१८७५ रोजी आपलें मृत्युपत्र केलें, त्यावेळीं अप्पासाहेब २-४ वर्षांचे होते. या मृत्युपत्रांत चन्नवसप्पा व वसप्पा यांच्या समाईक मिळकतीचा उल्लेख आहे, तो “सोलापुरांतील रहाता वाडा, घरे, बंगला वगैरे मिळून १६, चांदीसोनें व जडजवाहीर, देणें घेणें व नगदी, १४ रु. ६ आणे आकाराची २५ एकर जमीन, शिवाय निजाम हद्दींतील इटकळचा कुणबावा, राहता वाडा, लावणीची जमीन, विहिरी, झाडें, बैल वगैरे.” मृत्युपत्रांत असाहि उल्लेख आहे किं, “ही सर्व मिळकत माझी व माझा बंधू वसप्पा या उभयतांची असून, माझे निम्मे हिश्याचे मिळकतीची व्यवस्था माझे मृत्यूनंतर खाली लिहिलेप्रमाणें होण्याची आहे. माझा सख्खा पुतण्या मल्लप्पा वसप्पा वारद, हे माझे पश्चात् माझे हिश्याचे, स्थावरजंगम जिनगीचे मालक आहेत. माझे हिश्याचे जिनगीवर वसप्पा, गुरुव्वा, राचव्वा अगर सिद्धव्वा यांचा किंवा दुसरे कुणाचा वारसा नाहीं. मुलगी सिद्धव्वा हिचें लग्न मल्लप्पा वारद यांनीं मजीप्रमाणें मुलीस स्थळ पाहून करावें व मजी प्रमाणें खर्च करावा.” चन्नवसप्पांची बांधको-व मुली यांच्यासंबंधी मृत्युपत्रास अनुसरून किंबहुना त्यापेक्षांहि जास्त आस्थेनें काय काय व्यवस्था केली, याचा खुलासा यापूर्वीच येऊन गेला आहे. सिद्धव्वाच्या लग्नाचा अपूर्व थाट त्यावेळचे इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं पाहून, ते अगदीं दिपून गेले. टाअिमस ऑफ

इंडिया व लंडन टाअिम्स यांनी या थाटाचें वर्णन देऊन, “सोलापूर जिल्हा खरोखरच दरिद्री व दुष्काळी आहे काय ?” अशी टीका केली होती. सोलापूरच्या कल्पतरूनेंहि अक्कलकोटच्या राजघराण्यांतलि लमांत भटा-भिक्षुकांना दक्षणा दिली, परंतु वारदांकडील लमांत ती मोठ्या प्रमाणांत असूनहि भटामिक्षुकांना विशेष नव्हती व भोजनाहि मिळालें नाहीं, अशी टीका केली आहे. तथापि ही टीका करतांना, लग्नसमारंभ अद्याप संपलेला नसल्यानें कदाचित् भटामिक्षुकांची दाद लागणारच नाहीं, असें नाहीं. असा आशावादहि प्रगट केला आहे. एका अग्रलेखांत तर वारदांचा लग्नादि कार्यांत फारच खर्च होतो. त्यापेक्षां एखाद्या सार्वजनिक संस्थेस देणगी देऊन पैसा खर्ची पडेल तर तें अधिक परोपकार बुद्धिचें होईल, अशीहि सूचना केली आहे. “आपल्या पत्नीनें व सुनेनें दत्तक घेऊं नये, घेतला तर दत्तकास आमचे मिळकतींत कोणतेहि प्रकारचा हक्क प्राप्त होणार नाहीं” असेंहि चन्नवसण्यांनीं मृत्युपत्रांत स्पष्ट म्हटलें आहे.

चन्नवसण्यांच्या दुसऱ्या पत्नीची मुलगी सिद्धवा ही बागेवार्डाच्या किणगी घराण्यांत दिली होती. तिला दोन मुलगे व दोन मुली झाल्या, पैकीं अकव्वा ही चन्नवसण्या मडकी यांस दिली होती, व मुलगा चन्नवसण्या हां शरणप्या कोडगींना दत्तक गेला होता. दुसरा मुलगा नीलप्या हा विजापूर येथील वारद इस्टेटीचे दुकान सांभाळून असतो. दुसरी मुलगी संगव्वा ही सोलापूरचे विश्वनाथप्या कारंजे यांना दिली होती. सिद्धवा १९४७ सालीं कैलासवासी झाल्या.

चरित्र नायक मल्लप्या वसप्या वारद यांना तीन पत्नी झाल्या. प्रथम पत्नी सौ. वसव्वा यांना चन्नवसव्वा व संगव्वा अशा दोन मुली झाल्या. चन्नवसव्वा ही बार्शीच्या ऐनापुरे घराण्यांत दिली होती व संगव्वा चन्नवसप्या मडकी यांना दिली होती. सौ. वसव्वास १८८१ सालीं चन्नवसप्या नांवाचा मुलगा झाला होता. हा पुत्रोत्सव मोठ्या प्रमाणांत झाला, असा कल्पतरूमध्यें उल्लेख आहे. हा चन्नवसप्या अल्पवयांतच निघून पावला. सौ. वसव्वाबाईची दुसरी पुरुषसंतति वसप्या नांवाची (जन्म शके १८१२) होती. तो मुलगाहि लौकरच इहलोक सोडून गेला. वसव्वाबाईच्या चारहि अपत्यांपैकीं चन्नवसव्वा हाचि दीर्घायुषी ठरली. तिची शिवलिंगव्वा नांवाची मुलगी गदग येथील सुप्रसिद्ध डॉक्टर कल्लोळगी यांची पत्नी होय. चन्नवसव्वाचा मुलगा चंद्रशेखर चन्नवसप्या ऐनापुरे हे सोलापूरला असतात.

वसव्वावाई या १८९० च्या सुमारास कैलासवासी झाल्या. यांची तिसरी मुलगी रेवमा ही तालिंकोटच्या सालंकीच्या घराण्यांत दिली होती, पण ती लौकरच परलोकवासी झाली.

अप्पासाहेबांची १८९१ मध्ये केलेली दुसरी पत्नी करकंवच्या विडवे घराण्यातील सौ. वसव्वावाई (हिला आपण दुसरी वसव्वावाई असें म्हणूं) हिला फार दिवस संताति नव्हती, म्हणून हावेरीच्या कोली घराण्यातील गौरव्वावाई यांच्याशी अप्पासाहेबांनी लग्न केलें. दुसऱ्या वसव्वावाईना या तिसऱ्या लग्नानंतर बऱ्याच वर्षांनीं मुलगा झाला. पण तो फार दिवस जगला नाही, व दुसऱ्या वसव्वावाईहि आपली कांहीच नांवानिशाणी न ठेवतां कैलासवासी झाल्या. गौरव्वावाईना रुद्रव्या व रत्नव्या अशा दोन मुली, व चन्नवसप्पा म्हणून मुलगा, अशीं तीन अपत्ये झालीं. १९११ च्या जानेवारी महिन्यांत चरित्रनायक अप्पासाहेब वारद शिवैक्य झाले. त्यावेळीं त्यांच्या पत्नी गौरव्वावाई, त्यांच्या दोन मुली, व मुलगा असे त्यांचे मागे राहिले. यावेळीं चन्नवसप्पा हे फक्त ११ वर्षे वयाचे होते. हे चन्नवसप्पा म्हणजे अप्पासाहेबांचे एकुलते एक चिरंजीव विद्यमान बाबासाहेब वारद होत.

ता. ११-१-१९११ रोजी अप्पासाहेबांनीं जें मृत्युपत्र केलें, त्यावरून अप्पासाहेबांच्या वाडिलार्जित मिळकतींत फारच मोठी भर पडल्याचें दिसतें. अप्पासाहेबांची वाडिलार्जित मिळकत सुमारे ३॥ लक्षांची (२॥ लक्ष किंमतीची मिळकत व रोख १ लक्ष रुपये) होती. अप्पासाहेबांनीं १९१० अखेर व्यापारधंदा करून खेळते भांडवल म्हणून ३-४ लक्ष रुपये गुंताविले होते. शिवाय गिरणींत कांहीं लक्षांचा भाग जमा असून ६ आप्यांचा हिस्साहि होता. याशिवाय इतर स्थावर जंगम इस्टेटहि त्यांनीं फार मोठ्या प्रमाणांत कमाविली. मृत्युपत्रावरून त्यांच्या इस्टेटीचें वर्णन मिळू शकतें, तें असें—

“ सोलापूर, विजापूर, कलबुर्गा, मुंबई, पूर्णा, गंगखेड, रायचूर व सोलापूर तालुक्यांतील शेळगी, हिप्परगा, भोगांव, कवठे, देगांव, वाळे व संस्थान अकलकोट पैकीं धुंगरगांव, चप्पळगांव, चिंचोळी वगैरे गांवीं आणि मोंगलाई इलाख्यांतील ऐनापूरवाडी, असूचीवाडी, कडकनाथवाडी, इटकळ, रेलेंगर वगैरे ठिकाणांचीं सर्व शेते, मळे, तळीं व त्यांतील इमारती, सोलापूर येथील

‘ धी नरसिंग गिरजी मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लि. ’ नांवाच्या स्पिनिंग अँड वीर्व्हिंग गिरणीत असलेले शेअर्स, डिपॉझिट व एजन्सीतील हिस्सा, पूर्णा, गंगाखेड, येथील जीनिंग प्रेसिंग फॅक्टरीज (ग्यानगिरजी नरसिंगगिरजी मल्लप्पा वारद नांवाच्या) पैकीं निम्मा हिस्सा, व्यापाराच्या निरनिराळ्या दुकानांतील ऐवज व घेणें देणें, या मिळकतीसंबंधी मृत्युपत्रांत “ ही सर्व इस्टेट वाडिलोपार्जित नाही. वडील व चुलते कैलासवासी झाल्यानंतर व्यापारबंधे करून मूळ इस्टेटीत मी पुष्कळ भर घातली आहे. स्थावर जंगम, व्यापार, सोने, चांदी, जडजवाहीर सर्थ मिळून माझी इस्टेट आहे, त्यांत दुसऱ्या कोणाचाहि, कोणत्याहि प्रकारचा हक्कसंबंध अगर वारसा वगैरे नाही ” असा शेरा आहे.

अप्पासाहेबांनीं वरीलप्रमाणें वाडिलार्जित मिळकतींत केलेली वाढ अत्यंत प्रामाणिकपणें उद्योगधंदा करून केलेली असून, वाडवाडिलांच्यापेक्षां कितीतरी-पटनिं अविक्र असा धर्मकार्यांत व लोकोपयोगी इतर कार्यांतहि खर्च करून, इतकी शिस्त ठेवलेली होती.

अप्पासाहेबांच्या मृत्युसमयी त्यांचे चिरंजीव चन्नवसप्पा ऊर्फ बाबासाहेब हे अवघे ११ वर्ष वयाचे असल्यामुळे अप्पासाहेबांनीं आपल्या मृत्युपत्रान्वये मिळकतीची व्यवस्था, बाबासाहेबांचें पालनपोषण व शिक्षण इत्यादि गोष्टी विश्वस्तांवर सोंपविल्या होत्या.

हे विश्वस्त म्हणजे (१) बॅ. काशिनाथ परशुराम गाडगीळ पुणें, २, (२) रा. ब. गणेश कृष्ण साठे वकील सोलापूर, (३) डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे सोलापूर, (४) चन्नवसप्पा शरणप्पा मडकी सोलापूर, (५) मल्लिकार्जुन अप्पाराव पाटील सोलापूर, हे होत.

या विश्वस्तांपैकीं चन्नवसप्पा मडकी यांचेसंबंधी पुढील उल्लेख आहे. “ चन्नवसप्पा मडकी यांस दिलेली माझी मुलगी संगव्वा ही मयत आहे. चन्नवसप्पा मडकी हे लहानपणापासून माझ्या ताब्यांत असून, त्यांचें पालनपोषण, विद्याभ्यास, लग्नकार्ये वगैरे मीच केलेली आहेत. अद्याप ते माझ्याच घरी सहकुटुंब आहेत. (मडकींचीं अप्पासाहेबांनीं ३ लग्नें केलीं.) माझ्या दुकानदारांचीं, मिलचीं, शेताचीं वगैरे कामें तेच पहातात. ”

मल्लिकार्जुनप्पा पाटील यांचे संबंधी पुढील मजकूर आहे:—

“ हे मोठ्या घराण्यांतील असून, फार दिवसांचे अनुभविक पोक्त विचाराचे, व माझ्या खात्रीचे व भवंशाच्या लायक गृहस्थ आहेत. ”

अप्यासाहेब मृत्युपत्रांत आणखी पुढें असें म्हणतात कीं, “ हे गृहस्थ माझे पश्चात् माझे काम इमानें इतबारें व प्रामाणिकपणें करतील, असा माझा पूर्ण भरंवसा आहे. त्यांनीं उत्पन्नांतील शेंकडा १० टक्के रक्कम वेगळी काढून मडकी यांनीं ३ व पाटील यांनीं ३ अशी वांटून घ्यावी. उभयतांनीं खाजगी कोणताच घंदा करूं नये. ” इतर विश्वस्तांबद्दल अप्यासाहेब मृत्युपत्रांत म्हणतात, “ यांनीं मेहनतबिद्दल कांहींच घेण्याचें नाकबूल केलें, हें त्यांस भूषणास्पद असून, त्या गृहस्थांचा मी फार आभारी आहे. ”

मृत्युपत्रापासून स्वर्गवासी होईपर्यंत अप्यासाहेब आपल्या सर्व नातेवाईकांशीं अत्यंत आपलेपणानेंच वागले, चुलतीनें शिव्या दिल्या व तीं रागावली, तरी तिला व तिच्या नातल्यांना त्यांनीं मुळींच दुखाविलें नाहीं. ही चुलती त्यांच्या समक्षच कैलासवासी झाली. चुलतभावजय राचव्याबाई अखेरपर्यंत अप्यासाहेबांच्या कुटुंबांतच राहिली, व १९१४ सालीं शिवलोकीं गेली.

गौरव्याबाईची एक मुलगी रुद्रव्वा ही मुद्देविहाळच्या चिनवार घराण्यांत, व दुसरी रत्नव्वा ही गदगच्या मानवी घराण्यांत दिली. हीं दोन्ही लग्नं अप्यासाहेबांच्या पश्चात् त्यांच्या विश्वस्तांनीं केलीं. रुद्रव्वाला दुदैवानें वैधव्य आलें, व ती हल्लीं वारद घराण्यांतच रहाते. रत्नव्वांना प्रभु व मल्लिनाथ असे दोन मुलगे आहेत. बाबासाहेबांचें त्यांच्यावर प्रेम असून त्यांचें शिक्षण वगैरे बाबासाहेबांनींच केलें. प्रभु याची पत्नी सोलापूरच्या संगनवसप्पा खेणसिद्धप्पा उंबरजे यांची कन्या होय. या मानवी बंधूची भगिनी श्रीदेवी हिला बाबासाहेबांनीं हिंणें येथील कत्रें विद्यालयांत प्रवेश-परिक्षित्कें शिक्षण देऊन तिचें लग्न श्री. मल्लेशप्पा त्रेंडेप्पा देसाई, जहागीरदार विडुपनकल जि. बळारी यांचेशीं करून दिलें आहे.

अप्यासाहेबांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत त्यांचे चिरंजीव बाबासाहेब यांच्या संबंधीं पुढीलप्रमाणें सूचना नमूद करून ठेवली आहे:—“ मुलगा बुद्धिवान असून पुढील शिक्षणास पात्र आहे, असें वाटल्यास बी. ए. पर्यंत शिक्षण देण्यास हरकत नाहीं. इतर भाषा व व्यापारी शिक्षण मात्र त्यास पूर्णपणें द्यावें. ” अप्यासाहेबांचे इच्छेप्रमाणें बाबासाहेबांनीं इंग्रजी भाषा, इतर भाषा व व्यापारी शिक्षण पूर्णपणें आत्मसात् केलें आहे, मात्र ते पदवीच्या मार्गे लागले नाहींत. वडिलांप्रमाणें त्यांना व्यापार व व्यापारी शिक्षण याची अत्यंत आवड असून, वडिलांचे नांवानें “ वारद व्यापारी हायस्कूल ” ही

संस्था चालविण्यास त्यांनी महाराष्ट्र लिंगायत शिक्षणसंस्थेस आर्थिक सहाय्य केली आहे. ते आपल्या कुलपरंपरेस साजेल अशा प्रकारे धर्मनिष्ठ असून, त्यांचे नैतिक चारित्र्य निरपवाद आहे. व्यापारांतील सचोटी हा वाडिलांचा गुण त्यांच्यांत पुरेपूर आहे. विश्वस्तांचे अयोग्य कार-
मारांमुळे बाबासाहेबांची वाडिलार्जित मिळकत, पूर्व वैभवांत होती, तशी बाबासाहेबांचे ताव्यांत आली नसली, तरी वाडिलार्जित लौकिक मात्र त्यांनी आपले कारकिर्दीत एक राळाभरहि कमी होऊ दिल्या नाही. बाबासाहेबांच्या चोख व प्रामाणिक नैपुण्याचा प्रत्यय त्यांनी सोलापूर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षपद १ वर्षभर शोभाविले, त्या अवधीत सोलापूरच्या जनतेस पूर्ण-
पणे आला आहे.

होळे नरसीपूर (म्हैपूर) येथील सोमनहळ्ळी घराण्यांतील श्री. बभेष्टेप्पा यांच्या कन्या पार्वतीबाई यांच्याशी बाबासाहेबांचे लग्न झालेले आहे. अप्पा-
साहेबांच्या मृत्युपत्राप्रमाणे मुलींचीं लग्ने ११ वर्षांच्या आंत व मुलांचे लग्न १२ वर्षांचे आंत करूं नये व प्रत्येक मुलीच्या लग्नास २ ते ३ हजार रुपये, मुलाच्या लग्नास १० ते १५ हजार रुपयेपर्यंत खर्च करावा, अशा स्पष्ट मर्यादा घालून दिल्या आहेत. अप्पासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणेच त्यांच्या मुलामुलींचीं लग्ने झाली. बाबासाहेब व सौ. पार्वतीबाई या दांपत्यास मल्लप्पा नांवाचे चिरंजीव व निर्मला, शिला व भारती अशा तीन कन्या आहेत. कुमार मल्लप्पा हे वारद व्यापारी हायस्कूलमध्ये शिक्षित असून, त्यांचे वय आज १३ वर्षांचे आहे.

पुण्यश्लोक मल्लप्पा वसप्पा वारद हेच आपल्या नातवाच्या रूपाने कुल-
दीपक म्हणून उरोत, अशी आमची परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. तसेच पिता-
पुत्रांना दीर्घायुच्य लाभार्जे, व अप्पासाहेबांच्या पुण्याईने त्यांचा कीर्तिध्वज सतत फडकत रहावा, अशी आमची श्री सिद्धेश्वरचरणी नम्र प्रार्थना आहे.

चन्नवीरप्पा वारद यांचा धाकटा सख्खा चुलता माहिकार्जुनप्पा यांना कलप्पा व कलप्पास विरुपाक्षप्पा असे पुत्र झाले. हे विरुपाक्षप्पा म्हणजे अप्पासाहेबांचे चुलते चन्नवसप्पा यांचे चुलत भाऊ होत. हे चन्नवसप्पाचे वेळीच सोलापुरास आले, तेव्हां चन्नवसप्पांनी त्यांस आपला मुख्य मुनीम नेमले. विरुपाक्षप्पांना दोन पत्नी होत्या. एकीचे नांव बसव्या व दुसरीचे इरव्या. अप्पासाहेबांचे वेळी इरव्या हयात होती. ते तिला वडीलकीचा मान देऊन, तिच्याशी अत्यंत नम्रतेने वागत. विरुपाक्षप्पांना प्रथम पत्नीपासून

मांछिकार्जुनप्या नांवाचा मुलगा झाला. मांछिकार्जुनप्यांस कळण्या व विस्वाश्च अशी दोन मुलें झालीं. हे दोघेहि आज हयात नसून कळण्यांची पत्नी संगव्याबाई आपली मिळकत, श्रीमंत बाबासाहेब वारद यांचे सल्ल्याने वहिवाटून दिवस कंठीत आहे.

याप्रमाणें वारदांच्या कुळाची विद्यमान परिस्थिति असून त्या कुळांतील व त्या कुळाशी ज्यांचे ज्यांचे संबंध आले, अशा सर्व आत्मांना वारद घराण्याकडून जरूर तो आश्रय, व सन्मान मिळत आहे. श्रीमंत झालेल्यांनीं गरीब आतेष्टांना विसरणें वा झिडकारणें ही सामान्य रीत, वारदकुळास माहीत नाही, इतकेंच नव्हे, तर श्रीमंत वा गरीब या सर्व आतेष्टांचा समाचार वारद कुळाकडून अत्यंत प्रेमानें घेतला जात आहे, व त्याकरितां शक्य तितकी आर्थिक झीजहि सोसण्यांत येत आहे.

एकंदरीत वारद घराण्याचा इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावेळेपासूनच वारद घराण्यांतील सर्वच पुरुष अत्यंत धर्मनिष्ठ, सत्कार्यरत, आतेष्टासंबंधी प्रेम बाळगून, सामाजिक कर्तव्याची जाणीव ठेवून झीज सोसणारे परधर्म व परमतसहिष्णुता बाळगून त्याकरितां आर्थिक सहाय्य देणारे वगैरे गुणांनीं अलंकृत असून “दानेच कीं पाणि न कंकणानें” या तत्त्वाचें पुरेपूर पालन करून वडिलांच्या कीर्तीत वरचेवर भरच घालणारे आहेत. सतत तीन चार पिढ्यांपर्यंत अशा रीतीची भरभराट व कीर्ति मिळविणारी किती कुटुंबे आपल्याला दिसतात ? याचा विचार मनांत येतां, वारद घराणें हें अत्यंत पुण्यशील व अलौकिक कर्तृत्ववान्, अतएव सामान्य नियमास अपवादभूतच आहे, अशी खात्री झाल्यावाचून रहात नाही. त्यांतहि अप्पासाहेबांची कारकीर्द फारच उज्ज्वल अशी झालेली असल्यामुळें, त्यांना आम्हीं ‘पुण्यश्लोक’ असें सार्थ संबोधिलें आहे. श्रीमंत बाबासाहेब यांचाहि कीर्तिचंद्रमा कलेकलेनें वृद्धिंगत होईल, असा वारद कुटुंबाच्या पुण्यशीलतेमुळें आम्हांस भवंसा वाटतो.

पुण्यश्लोकांचें रेखाचित्र

महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ?

उणापुरा चाळीस वर्षांचा काळ गेला असतांना कै. अप्पासाहेब वारद यांचें चरित्र मला आज लिहिण्याचा प्रसंग येत आहे; ही घटना जरा विचित्र आहे, यांत संशयच नाही. मी पुण्यश्लोकांस पाहिलें असलें, व त्यांच्या अगदींच शेवटच्या आयुष्यांत त्यांच्याशीं थोडा परिचयहि झाला असला, तरी तेवढ्यावरून मी त्यांच्या अंतरंगांत प्रवेश करावयास समर्थ होतों, असें नाही. जॉन्सन व बॉसवेल, टिळक व केळकर यांचा जो ऋणानुबंध, तो पुण्यश्लोक वारदांचा व माझा नव्हता. शिवाय शेतकी, व्यापार व उद्योगधंदा ह्यांत जी पुण्यश्लोकांची गति होती, तिचा शतांश आजहि माझ्यांत नाही. त्यामुळें त्यांना सर्व तऱ्हेनें ग्रहण करणें मला अत्यंतच कठीण. तथापि जे त्यांच्या अंतरंगांत अत्यंत विश्वासानें वावरले, त्यांनीं पुरवलेली माहिती व सोलापुरची जुनी वर्तमानपत्रें, यामुळें पुण्यश्लोक मला जसे दिसले, जसे पटले, तसे त्यांना शब्दचित्राच्या रूपानें रेखाटून वाचकांपुढें ठेवलें. त्यांत कांहीं दोष असलाच तर तो माझा आहे, पुण्यश्लोकांचा नव्हे.

पुण्यश्लोकांविषयींचें मृत्युलेख जे मिळाले, ते ह्यासोबत जोडले आहेत. शिवाय सोलापूरचे वकील कै. लेले यांनीं मासिक मनोरंजनमध्ये लिहिलें पुण्यश्लोकांचें चरित्रहि माझ्या समोर होतेंच. त्यांतील प्रसंगांचाच, अधिक मिळालेल्या माहितीनें त्यांत मी विचार केला आहे. त्यावरून माझी अशी खात्री झाली कीं, कै. वारद हे उत्तमोत्तम नागरीक होते. कै. वारदांच्या कालांत स्वतंत्र भारत कसा निर्माण करावा व कां निर्माण करावा, ह्या विषयांचा विचार जोरानें प्रगट झाला होता. पारतंत्र्यांत असलेला देश जेव्हां स्वतंत्र होऊं इच्छित असतो, तेव्हां त्यास परकीय सत्तेला धक्का देण्याच्या गुणाबरोबरच, स्वकीय सत्तेला कसा उत्कृष्ट नागरीक लागतो, हा गुणहि

प्रगट करावा लागतो. तरच पारतंत्र्याच्या नाशाबरोबरच स्वराज्य वा स्वातंत्र्य हें सुराज्य आहे, हें लागलीच प्रगट करावयास सांपडतें. कै. रानडे ते कै. टिळक यांच्या स्वातंत्र्यस्फूर्तीत ह्या दोन्ही शक्तींचा सारखाच प्रभाव होता. ह्यापैकी एक शक्ति अप्पासाहेबांत निर्माण झाली होती, हें त्यांच्या चरित्रावरून मला पटलें. आज तर आपण स्वतंत्र झालों आहोंत, व आपलें, भारतीय नेत्यांचें आजचें भारतीय सरकार जें देशांत निर्माण करूं इच्छितें, तें चाळीस वर्षांपूर्वीच कसें निर्माण होत होतें, हें पुण्यश्लोकांच्या निमित्तानें जर लोकांपुढें ठेवलें, तर सुबुद्ध, कर्तव्यानिष्ठ, नीतिमान् व प्रामाणिक नागरिक, स्वतंत्र भारतांत निर्माण व्हावयास स्फूर्ति मिळेल. म्हणून हें चरित्र आजच लोकांपुढें ठेवणें, म्हणजे स्वतंत्र भारताची सेवा करणेंच होय असें मला वाटतें.

मोगलांचा अंमल संपून मराठेशाही व पेशवाईहि अस्ताला गेली होती; इंग्रजी सत्तेचा उदयकाळ सुरू झाला; तरी येथील लोकांत अशीं अनेक कुटुंबे व अनेक लोक होते कीं, कोणत्याहि स्वकीय वा परकीय सत्तेशीं त्यांचा संबंध आला नाहा. आणि त्या सत्तांच्या उत्कर्षापकर्षांत त्यांचें बरें-वाईट झालें नाहीं. प्रामाणिकपणें उद्योग करून पोटाला मिळवावें, व ईश्वर-निष्ठ होऊन काळ कंठावा एवढेंच त्यांना अवगत. सत्तेच्या आश्रयावर कोणत्याहि प्रकारें ज्यांच्या प्रपंचाचें बरें वाईट अवलंबून असतें, त्यांना वा त्यांच्या वंशजांना कसा तरी सत्तेचा आश्रय करून जगणें आवश्यक वाटतें. वारद कुळाचा पांच-सहा पिढ्यांचा इतिहास पाहिला, तर तो असा आढळतो कीं, कष्ट करून मिळवावें व ईश्वरनिष्ठ राहून प्रामाणिकपणें प्रपंच करावा; व त्यांतच संतोष मानावा. सत्तानिष्ठ वा कायदानिष्ठ प्रपंच निराळा, आणि स्वयंसिद्ध व स्वसंतोषावर उभाप्रलेला प्रपंच निराळा. ह्या दुसऱ्या प्रपंचांतच स्वतःचें राज्य स्वतःवर असतें. स्वतःचा आनंद वा स्वतःचें सुखदुःख स्वतःवरच अवलंबून असतें. ज्याची त्याची, ज्याच्या त्याच्यावर स्वयंस्फूर्त राज्यव्यवस्था चालत असते. अशांना अनेक राज्ये आली व गेली, तरी त्यांचें काय असणार ? अशा लोकांचा अधिक भरणे पूर्वी खेड्यांत असे. म्हणून पूर्वकालीन नागरिकांचें स्वास्थ्य व सुख कोठें, तर खेड्यांत आहे व होतें, असें महात्मा गांधीपर्यंतच्या नेत्यांना मानावें लागलें. महात्मा गांधींना अहिंसेच्या व खादीच्या तत्त्वज्ञानावर जें रामराज्य उभारावयाचें होतें, त्याचें खरें प्रतीक एके काळीं खेड्यांतच होतें; व तोच त्यांचा श्रद्धा

पण नीतिवान् असा नागरिक त्यांच्या डोळ्यापुढें सतत उभा होता. या नागरिकांच्या संरक्षणाकरितां कायद्यांची, पोलिसांच्या दंडक्यांची वा शिपायांच्या तरवारीची जरूरी नसते, हेंहि तितकेंच खरें. इंग्रजी राज्याच्या आरंभकाळां खेडींच जुनी संस्कृति, जुना वर्गसमन्वय, जुना जातिसमन्वय व धर्मसमन्वय ठिकवून ठेवात होती. पण पुढें पुढें पूर्वीचीं खेडींही पूर्वीसारखीं राहिलीं नाहींत. नव्या शहराची झळ त्यांनाहि लागली; व तेथील-स्वभावहि आमूलाग्र बदलला.

पेशवाईच्या उत्तरार्धांत वारदांचे पूर्वज सोलापुरांत आले. इंग्रजीपूर्व काळांत आमच्या चरित्र-नायकांचे चुलते व वडील जरी वारले, तरी त्यांच्यावर नव्या राजवटीतील गुणावगुणांचा कोणताहि परिणाम झाला नव्हता. त्यांनींहि ईश्वरनिष्ठ राहून प्रपंच केला. झालेल्या प्रपंचांतच त्यांनीं आनंद मानला; आणि आतां इहलोक सोडावयाचा, तेव्हां प्रपंचांतील कोणताहि हावरेपणा त्यांनीं आपल्या मनाला यत्किंचितहि शिबू दिला नाहीं. आनंदानें सांगून सवरून, शुभ दिवशीं व सुवेळीं त्यांनीं आपले देह ठेवले. आमच्या पुण्यश्लोकांच्या दोन पिढ्या तरी तशाच गेल्या. चुलते व वडील यांचा अंतकाळ आनंदाचा गेला, हें त्यांनीं अनुभवलें होतें. देवघर्मावरील निष्ठेनें व साधुसंतांवरील श्रद्धेनें खेडीं त्याप्रमाणें तयार झालीं होती. त्यामुळें सत्तासंक्रमणानें आमच्या संस्कृतीचा न्हास झाला, असें कोणास म्हणतां येईना. पुण्यश्लोकांचे वडील व चुलते ह्यांनीं आपला आयुष्यक्रम तर इंग्रजी सत्तेच्या आरंभीच्या शतकांतच काढला. पण त्यांच्यावर नव्या सत्तेचा कोणताहि परिणाम झाला नव्हता. म्हणूनच त्यांनीं आमच्या पुण्यश्लोकांस इंग्रजी शिकू दिलें नाहीं. नवव्या वर्धी त्यांचें लग्न करून त्यांना आपल्या परंपरेच्या धर्मनिष्ठ व ईश्वरनिष्ठ प्रपंचास जुंपावें, हीच पुण्यश्लोकांच्या वाडिलांची इच्छा होती. तथापि सत्ताश्रित परिस्थितींत वाढलेल्या पिढ्यांतील लोक, नवें शिक्षण घेऊन नवें जिवन कंठू लागले. कोणी कारकून होत, कोणी मामलेदार होत; कोणी तर कलेष्टर वा न्यायाधीश होत. पण आमच्या पुण्यश्लोकांनीं आपल्या दुकानीं बसावें, आपला भंडा करावा व धार्मिक व नैतिक जिवन कंठावें, एवढेंच त्यांच्या वडीलधान्यांना वाटत होतें. कारकून वा मामलेदार होणें त्यांत कांहीं विशेष आहे, असें अप्पासाहेबांच्या वाडिलांनीं कां समजावें ? आपला देव बरा व आपला भंडा बरा, ही त्यांची समजूत असली, तर आश्चर्य कांहीं नाहीं.

परंतु इंग्रजी सत्तेच्या पहिल्या अर्धशतकांत जी परिस्थिति त्यांच्या वाडिलांना दिसली नाही, ती आमच्या पुण्यश्लोकांस नव्या सत्संगतीने दिसू लागली. आंधळी ईश्वरनिष्ठा, जुनी धर्मपरंपरा व नैतिक आचार यांचा ठसा आमच्या पुण्यश्लोकांवर त्यांच्या बालवयातच ठसला होता. त्यांत पुण्यश्लोकांनी आपल्या सर्व आयुष्यात काडीइतकाहि बदल केला नाही. त्यांचे वडील व चुलते यांना आदर्श समजणारे जे जुने लोक होते, त्यांना अप्पासाहेब बाटोडे निघाले, असें अखेरपर्यंत वाटलें नाही; व तसें त्यांनीं कांहीं केलेंहि नाही. तथापि नव्या सामुदायिक जीवनांत आपलें मोठें भावडें सनातन व्रत कायम ठेवून समरस व्हावयास, ते यत्किंचितहि अंतरले नाहीत. बाहेर स्पृह्यास्पृश्य विचार करी त्यांनीं मानला नाही. पण घरांतील देवधर्मांत त्यांनीं तो नवा विचार घुसू दिला नाही. कोठेंहि गेले, कोठेंहि बसले, कोणासहि शिवले, तरी घरांत आल्यावर स्नान करून शिवपूजन करूनच पाण्यास व अन्नास ते स्पर्श करित असत. सनातनी आचार व त्यावरील श्रद्धा चुर्कचि असे वा बरोबर असे; परंतु नव्या सामुदायिक जीवनाला ती विघातक न होऊं देतां आचरणें, हा अप्पासाहेबांचा विशेष होता. त्यांच्या गिरणीतील मजरांत अनेक असृश्य असत. त्यांना ते स्पर्श करित. आपुलकीने वागवीत. मला विटाळ होईल म्हणून त्याला ते कधीहि दूर सारित नसत. लहान-मोठ्या साहेबांशीं व मुसलमानांशींहि ते असेंच वागत. घरांत व आपल्या बिऱ्हाडीं मात्र ते आपलें सनातनव्रत आचरित. सनातनी वृत्तीत वाढलेला मनुष्य लोकशाहीप्रधान अशा सामुदायिक वृत्तीचाहि पोशिंदा असतो, हें आमच्या पुण्यश्लोकांनीं चाळीस वर्षांपूर्वींच आचरून दाखविलें, हें अलौकिक नव्हे काय ? सर्ववर्गीय, सर्वजातीय व सर्वधर्मीय नागरिकांत ही वृत्ति बिंबली तर ते राष्ट्राला भूषणभूत असे सर्वश्रेष्ठ नागरिक आजहि ठातील. धर्मविषयक वा जातिविषयक आपल्या वैयक्तिक कल्पना कांहींहि असोत; पण राष्ट्राच्या आजच्या सार्वजनिक जीवनांत पुण्यश्लोकांप्रमाणें जर वागलों, तर श्रेष्ठ नागरिकाचा हक्क आपणांस प्राप्त होतोच होतो. तेव्हां नव्या लोकसरकारानें धर्मविषयक वा जातिविषयक कांहीं जरी कायदे केले, तरी खऱ्या हाडाच्या सनातनीयांस ते बाधक होत नाहीत. परंतु ज्यांचें जीवन सत्तेनें वा कायद्यानें बदलतें; [पूर्वीं खेडीं सत्तेच्या संक्रमणानेंहि बदलीत नसत, पण आज बदलतात] ते म. गांधींच्या ध्येयांतील रामराज्याचे नागरिक व्हावयास कसे योग्य ठरतील ? सत्तेच्या वा कायद्याच्या जोरावर नागरिक

निर्माण करण्याची प्रथा ही म. गांधींच्या रामराज्याची प्रथा नव्हे. सार्वजनिक जागांवरील अस्पृश्यता कायद्याच्या सक्तीवांचून घालवितां आली असती तर किती उत्तम झालें असतें ? पण त्याला मुळांतच आमच्या पुण्यश्लोकांचें नागरिक जीवन समाजांत सर्वत्र रुढ असावयास पाहिजे.

पुण्यश्लोकांचा जन्म सन १८५१ मध्ये झाला. त्यावेळीं इंग्रजी राजवटीला तीस वर्षांवर वधें लोटली होती. नव्याचें बीज पेरलें जात होतें; व त्याला अंकूरहि फुटूं लागले होते. परंतु जुने वटवृक्ष जसेच्या तसेच दिसत होते. पाण्याच्या आश्रयानें खेडी व नगरे वसलेलीं होती. शेतांत पिकेल त्यावर निवाह करण्याची प्रथा रुढ होती. विणकर विणतील त्या वस्त्रानें लाज राखणें रुढच होतें. गॅसलेट व आगपेटी प्रत्येक खेड्यांत आली नव्हती. त्यामुळें रोजचें जीवन, गांवांतल्या गांवांत, वा आसपासच्या गांवांच्या सहकारानें सहज चालूं होतें. परंतु आगगाडी प्रसृत झाली. पूल, स्ते व बोगदे तयार होऊं लागले. शिक्षणाच्या शाळा सुरू झाल्या. कापडाच्या गिरण्या निघूं लागल्या. आगपेटीनें परदेशाशीं संबंध येऊं लागले. पोष्ट व तारायंत्रें प्रसृत होऊं लागलीं. आगपेटी व गॅसलेटचें तेल प्रकाशाकरितां रुढ झालें. आतां तर विनतारी यंत्रें, रेडियो, विमानें, मोटारी, बीज व तिलाहि मार्गे टाकून, अणुशक्ति रुढ होत आहे. ह्यामुळें जगांतील सर्व मानवसमाजाचीं मुखदुःखें इतकीं परस्परावलंबी, व रोजचें सार्वे जीवनहि इतकें परस्पर सहकार्यावर उभारलें गेलें कीं, यूरोपांत युद्धाची ठिणगी आज सकाळीं पडते, व संध्याकाळीं हिंदुस्थानांतील खेड्यांत आगपेटी एक पैशाची एक आण्यावर येते; आणि खेड्यांतील रोजच्या जीवनांत विघाड झाल्याचा प्रत्यय येतो.

तात्पर्य काय कीं, इंग्रजी राजवटीनें, हिंदुस्थानांतलil शहरांपासून तों खेड्यांपाड्यांपर्यंत नागरिकांचें रोजचें जीवन सुद्धां इतकें परस्पर सहकार्यावर उभारलें गेलें आहे. खेड्याच्या जीवनाचा दिचार करतां खेडे सुद्धां आजच्या शहरी जीवनाप्रमाणेंच स्वयंसिद्ध व स्वतंत्र पण पूर्वीसारखें राहूं शकत नाहीं, तशीं खेडी ठेवतो म्हटल्यास ठेवतां येत नाहींत. अगदींच पूर्वपदावर खेडी आणावयाचीं म्हणजे, समुद्राचें दळणवळण, यान मार्गाचें दळणवळण, आगगाडी व मोटार यांचें दळणवळण लागलीच बंद पाडून, खेड्यांनीं खेड्यांतच निर्माण होईल त्यावरच जगलें पाहिजे, असा प्रतिबंध घालावा लागेल. याकरितां एक पिढी या प्रतिबंधाला बळी द्यावी लागेल, तेव्हां कोठें खेड्यांतील जुनें स्वावलंबन रुढ झालें तर होईल. असा प्रसंग येऊं नये

म्हणून, खेडी व शहरें यांचें परस्पर सहकार्य नित्याचें व अगदीं जवळचें व्हावें म्हणून, नवे रस्ते निर्माण करून व नवी वाहतुकीचीं साधनें जवळ करून, रोजच्या जीवनार्थ खेडी व शहरें एकजिवि करणें हाच एक मार्ग आहे. त्याकरितां नागरिकांचा सामुदायिक जीवनक्रम व आचार, शहर व खेडी यांत एकसूत्रीपणा दिसला पाहिजे. आज हा एकसूत्रीपणा आणावयास अनेक अडथळे आहेत. रस्ते व वाहतुकीचीं नवीं साधनें खेड्यांपर्यंत लवकर पोहचवितां येत नाहींत. नव्या विद्युत् शक्तीचे प्रवाह खेड्यांपर्यंत कार्यकारी व्हावयास वेळ आहे. त्याचप्रमाणें साक्षरता सर्वत्र पसरावयास विलंब आहेच. त्या सर्वांच्या अभावामुळें शहरांतील जीवन व खेड्यांतील जीवन ह्यांतील भेद मात्र वाढत आहे. शहरीं थाट व खेडवळ स्वभाव ह्यांत विषमता उत्पन्न झाली आहे, त्यामुळेंच वर्गकलह व जातिकलह निर्माण झालेला दिसतो. वास्तविक सुधारलेला व न सुधारलेला ह्यांतील हा कलह आहे. मोटार व रेल्वे—वाहतुकीसाठी, जें खेडें आजहि पन्नास मैल दूर आहे, तेथें जावें. तेथील चावडीवर बसावें. तेथें जीं माणसें बसलेलीं दिसतील, त्यांच्या पोषाखावरून त्यांतील कामगार महार कोण, पाटील व कुलकर्णी कोण, लहान शेतकरी कोण, सावकार कोण व व्यापारी कोण हें ओळखून काढावें. ओळखणें कठीण आहे. श्रीमंत व गरीब हा भेद तेथें, त्यांच्या घरांतील चुलजिवळ कोणाचें किती धन गाडलें आहे, त्यांतच असतो. म्हणजे येथें विषमता भूमिगत आहे, असा प्रत्यय येतो. शहरांतील विषमता रोजच्या रोज वाढती आहे. तिची प्रतिबिंबे खेड्यांपर्यंत सारखी पसरत आहेत.

शहरें व खेडी त्यांतील ही विषमता दूर व्हावी म्हणूनच, सत्तेचें विकेंद्रीकरण खेड्यांत करावें, असें आपण बोलत होतो व बोलतो. एके काळीं असें बोलण्यांत देशाभिमान होता, हें खरें. पण खेड्यांतील विकेंद्रीकरण हा प्रश्न आज अत्यंत लंगडा व मागासलेला झाला आहे. पक्के रस्ते, मोटारीची वहातूक, विजेच्या गाड्या व यंत्रें, पोस्ट, तार, टेलिफोन व रेडियो. यांनीं खेडें, शहराचे बरोबरीचें बनविणें व शहरांना व खेड्यांना समान रेषेवर व भूमीवर आणणें हेंच योग्य होईल. म्हणजे शहरांतील श्रमीकांच्या विश्रांतीचें योग्य स्थान म्हणून खेड्यांना किंमत येईल. म्हणून आजचीं शहरें व खेडी ह्यांत सर्व प्रकारें समभाव कसा निर्माण होईल याची काळजी घेणें व तशाच सत्तेचा व सुधारणांचा विकास करणें,

हाच सोपा व जवळचा मार्ग आहे. त्याकरितां आजच्या नागरिकांत त्या समभावनेचा साचार विकास कसा होईल, याची काळजी आपण घेतली पाहिजे. आमच्या पुण्यश्लोकांच्या तारुण्यांतच सोलापूर शहर नव्या तऱ्हेनें वाढूं लागलें होतें. खेडवळ माणूस कोणता व सुधारलेला माणूस कोणता, हा भेदहि पडूं लागला होता. जुन्या घरांची बांधणी व नव्या घरांची बांधणी यांतहि फरक पडूं लागला होता. आमच्या पुण्यश्लोकांचा जन्म, त्यांचें शिक्षण व त्यांच्या-वरील मूळचे संस्कार, हे अगदीं जुन्यांतले जुने होते. शिक्षणानें ते पदवीधर नव्हते, व शास्त्री वा पंडितहि नव्हते. पण समोरचा काळ त्यांना ओळखतां आला; व पुढील शंभर वर्षांनीं येणारा काळहि त्यांना जाणतां आला. पांडित्याचा पूर्ण अभाव. विचारप्रवर्तक नेतृत्व करण्याची पूर्ण अपात्रता असतांना, एका सामान्य व्यापाऱ्याच्या मुलांत, सामान्य साक्षर असतांना, ही दूरदृष्टि कशी आली व त्या दूरदृष्टिला अनुसरून स्वतःचा आचारधर्म त्यास कसा आचरतां आला, हा एक चमत्कार आहे. सदाविचारांचें ग्रहण करणें व सत्संगाति लाभणें, त्याला हें श्रेय देतां येईल हें खरें. रानडे टिळक युगाला समोरचें व पुढचें शतक ओळखण्याचें सामर्थ्य होतें, आणि लोकांपुढें त्यांनीं आपला दृष्टीक्षेप प्रभावी तऱ्हेनें ठेवला हेंहि खरें ! पुण्यश्लोकांच्या कानांना व डोळ्यांना तें भवितव्य ऐकूंहि आलें व दिसलें. हेंहि खरें ! पण हें पुण्य त्या काळांत एकत्र्या अप्पासाहेबांच्याच वाऱ्याला आलें असेल व इतरांच्या नाहीं, हें कसें म्हणावें ? आज आपल्याला सुद्धां रानडे टिळक युगाचें रोजच्या रोज ताजें मार्गदर्शन व्हावयास सावनें उपलब्ध आहेत. आपण तीं आस्थेनें ऐकतो व आस्थेनें वाचतोहि; पण तितक्याच आस्थेनें विसरतोहि ! आमचे अप्पासाहेब विसरत नसत. जें ऐकलें, जें वाचलें व जें समजलें, त्यांचा ते मनावर ठसा उमटवून घेत. आणि रोजचें पाऊल तसें पडतें किंवा नाहीं हेंहि ते पहात. “वागावें कसें ?” म्हणून त्यांनीं एक व्याख्यानमाला गुंफली होती. ती पुस्तकरूपानें प्रसिद्धाहि झाली. त्या व्याख्यानांतील कांहीं महत्त्वाचा भाग “वागावें कसें ?” ह्या सदरांत दिला आहे. तें नुसतें व्याख्यान त्यांनीं दिलें नाहीं. प्रथम आचरलें, नंतर बोलले व ‘तसें आचरा’ असा सर्व व्यापाऱ्यांना, त्यांच्या नोकराचारकरांना, व नागरिकांना त्यांनीं उपदेश केला आहे. “वागावें कसें ?” ह्यांत सामुदायिक आचारधर्मच नागरिकांना त्यांनीं सांगितला आहे. नव्या सार्वजनिक जीवनाला व दृष्टीला पोषक असाच तो आचार आहे.

नवें लोकशाहीप्रधान सार्वजनिक जीवन उत्पन्न करणें, तशा संस्था व तसे

उद्योग प्रचारांत आणणें, हा उद्योग पूर्वीच्या नेत्यांनीं हि केला आहे, व आजचे नेतेहि करीत आहेत; आणि आजच्या लोकशाही अशा सरकारचा सर्व भर तर हें सार्वजनिक जिवन उमें करणें ह्यावरच आहे. त्याकरितां सार्वजनिक कार्यांशीं व संस्थांशीं एकजीव होणारे गुण अनेक व्यक्तींत उत्पन्न व्हावयास पाहिजेत. ज्या सार्वजनिक संस्थांना हे गुण लाभले, त्या संस्थांचे कार्यकारी व यशस्वी झाल्या. ज्यांना हे गुण लाभले नाहींत, तेथें अपयशच आलें व त्या संस्था बुडाल्या. लोकशाहीवर उभारलेलें सरकार ही तर सर्वांत मोठी सार्वजनिक संस्थाच असते. तिचा प्रभाव पडणें हें लोकप्रातिनिधींच्या अंगीं असलेल्या सदगुणांवर, सदस्वभावावर व प्रामाणिकपणावरच अवलंबून

आहे. म्हणून आजच्या काळाला सुद्धां आमचे पुण्यश्लोक आदर्श आहेत. जंगली मनुष्य व सुधारलेला मनुष्य ह्या दोघांशीं हि ते समभावानें वागत. शिक्षित व अशिक्षित ह्यांच्याशीं तसेंच वागत. अशा तऱ्हेनें नवे व जुने एका समान रेंवेत आणून त्यांचीं कायें परस्परपूरक होतिल, याची ते काळजी घेत. वर्गाविद्रोह त्यायोगानें निर्माण होत नाहीं. व कार्यनाश होत नाहीं, ही त्यांची समजूत असे. त्यांनीं शेतीचा घंदा वाढविला, व्यापार वाढविला व घरचे एकटे असून त्यांनीं हा नवा खटाटोप एका सूत्रांत आणून यंत्रासारखा चालविला. त्यापासून मिळणाऱ्या फायद्याचें सुख स्वतः घेतलें, नोकरांना दिलें व इतरांना देऊन त्या सर्वांचें समभावानें पूजन केलें. प्राप्त वस्तूंचा व वैभवाचा फायदा स्वतःकरितां नसतो, तर त्यावांचून अडणाऱ्याकरितां असतो, हें त्यांनीं आचरून दाखविलें. त्यांनीं स्वतःच्या हयातींत मिळविलेल्या संपत्तीचा उपयोग, त्यांच्या कुटुंबियांना, त्यांच्या वंशजांना, व त्यांना स्वतःला जितका झाला असेल, त्याच्या शतपट इतरांनाच झाला. आचरावें व आचखावें, करावें व सांगावें, शिकावें व शिकवावें, ह्यावर त्यांचा भर होता. म्हणून आमच्या पुण्यश्लोकाचें खाजगी जिवन, त्यांचें व्यापारी व शेतकी विषयक जीवन, हें एक प्रकारें सामुदायिक जीवन बनलें होतें. हजारांचा पोषिदा, व हजार अनाथांचा त्राता, जो धर्मात्मा असतो, तो स्वतःकरितां नसतोच. जुन्या पुण्यशील व धर्मशील वृत्तीतील हें गमक ज्याच्या रोमरोमीं असतें, तोच नव्या सामुदायिक जिवनाचा पुरस्कर्ता ठरतो. तो पैशाकरितां पैसा मिळाविणारा, वा उत्पादन वाढविणारा नसतो; वा सत्तेकरितां सत्ता मिळाविणारा वा सत्ता वाढविणारा नसतो. मांडवल-शाही वा साम्राज्यशाही, ह्या वृत्तींत असते.

आजच्या लोकशाहीच्या काळांत आपल्या अनुभवास असें येत आहे कीं, अमका लोकप्रतिनिधि सत्ताधीश झाला, मला सत्ताधीश व्हावयास सांपडलें नाहीं, म्हणून त्या सत्ताधीशाचा व त्याच्या जातीचा द्वेष करणारे दिसतात. त्या सत्ताधीशाचा पगार व त्याची मोटारच त्यांच्या डोळ्यांत सल्ले; परंतु सत्ता लोकहितार्थच उपभोगीत आहे, व त्याकरितांच जगण्यापुरता पगार व फिरण्यापुरती मोटार उडवीत आहे, हें जर लोकप्रत्ययास कृतिनिं आणतां आलें, तर त्याचे विरोधक आपोआप मरतील, वा मरतात. ही कृति जोंपर्यंत दिसणार नाहीं, तोंपर्यंत सत्ता उपभोगणारांत व त्याच्या विरोधकांत, भांडवलशाहीचा वा साम्राज्यशाहीचा वास येणारच. त्याच-प्रमाणें लोकशाहीतील लोकप्रतिनिधींना कांहीं वेतन देण्याचा प्रघात पडत आहे, व तो इतर देशांत आहेहि. हा पगार काम करणाराला मुशाहिरा आहे. पण लोकसभांना हजर न रहातां पगाराकीस्तां, मानाकरितां वा त्या-द्वारें इतर वशीलवाजीचे धंदे करणारा जर तो प्रतिनिधि असला, तर तो भांडवलशाही वृत्तीचा वा साम्राज्यशाही वृत्तीचा नाहीं, असें कसें म्हणावें ? त्या दुष्ट प्रवृत्तीला वास करावयास एखादा वर्गच लागतो, वा जातच लागते, हें खरें नव्हे !

पुण्यश्लोक वारदांनीं शेतीचा विकास केला, व्यापार वाढविला, कारखाने काढून उत्पादन वाढविलें; पण फायदा काम करणारांना व इतर लोकांनाच अधिक दिला, हें आम्हीं अगोदरच सांगितलें आहे. त्यांनीं लोकलबोर्डांमध्ये व म्युनिसिपालिटीमध्ये कामें केलीं आहेत. त्यांच्या काळांत सोलापूर म्युनिसिपालिटीला रावसाहेब पित्रे म्हणूस चीफ सेक्रेटरी होते. त्यांनीं कै. वारदांचा असा अनुभव एका वारदपुण्यतिथीस सांगितला कीं, “ ते गैरहजर आहेत, अशी सभाच मला आठवत नाहीं. म्युनिसिपालिटी ही सार्वजनिक संस्था आहे, तेव्हां तिचे एका पैचेंहि नुकसान होणार नाहीं, हें ते डोळ्यांत तेल घालून पहात असत. कायद्यांतील वारीकसारीक खोंचा जाणून काम करीत व काम करवून घेण्याकरितां झटत. म्युनिसिपालिटीचे आपण सन्माननीय सभासद आहोंत, म्हणून त्यांनीं कधीं म्युनिसिपल कर चुकविला असें नाहीं, किंवा स्वतःवरील कर कमी वा माफ करवून घेतला नाहीं. लोकलबोर्डांच्या एका रस्त्याला पूल नव्हता. तो पूल त्यांनीं बांधून घेतला. त्यायोगानें अप्पासाहेबांच्या शेतीच्या धंद्याला मदत झाली. त्याचप्रमाणें तिकडे असणाऱ्या दुसऱ्या अनेक शेतकऱ्यांनाहि

सुख लाभलें. पण एका टीकाकारानें टीका केली की, “ वारदांच्या शेतीला सोय व्हावी म्हणून त्यांनी हा पूल बांधून घेतला ” ह्याला आमच्या पुण्यश्लोकांनी जाहीरपणें उत्तर दिलें की, “ मी स्वतः कर देत असतो, व नुसरेहि तिकडचे शेतकरी कर देत असतात, आणि तोहि दुसऱ्या सर्व मागांपेक्षा अधिक प्रमाणांत. तेव्हां मी, व माझ्याचसारख्या अनेक लोकांच्या सोयीकरितां पुलाची सोय अधिक लवकर करून घेतली, तर त्यांत चुकलें काय ? तो आम्हां कर देणारांचा हक्क होता. ” अप्पासाहेबांना इंग्रजी येत नव्हतें. तरी इंग्रजीमधील कायदे ते समजून घेत, व त्याप्रमाणें ते वागत. ह्या संस्थांचे कायदेकानून मातृभाषेंतूनच असते, तर जुनी धार्मिक प्रवृत्ति जागृत असलेल्या त्या काळांत, असल्या सार्वजनिक संस्थांतील सामुदायिक स्वरूप ओळखून, पगार न घेतां व मत्ता न घेतां काम करणारे किती तरी सद्गुणी व सुस्वभावी लोक पुढें आले असते. प्रांतिक घटकांचा कारभार आतां जरी मातृभाषेंतून चाह्दं लागला, तरी जुन्या धार्मिक वृत्तीला कै. वारदांची नवी सामुदायिक दृष्टि आली, तर लोकप्रतिनिधि संस्था व परस्पर सहकार्यावर उभारलेले धंदे, अधिकाधिक प्रमाणांत शुद्ध होतील. आणि वर्गकलह, जातीय द्वेष व व्यक्तिद्वेष समूळ नाहीसा व्हावयास मदत होईल. स्वराज्य हें सुराज्य लवकर होईल. आपलें राष्ट्रहि अधिक लवकर उत्कर्षाला चढेल. मूळच्या ईश्वरनिष्ठ व धर्मनिष्ठ स्वभावाला नव्या दृष्टीची जोड मिळतांच, आमचे पुण्यश्लोक आपल्या कुळपरंपरेंतहि नव कार्यानुसार लौकिकदृष्ट्या श्रेष्ठ ठरले. साहुकारांत, कारखानदारांत, व्यापाऱ्यांत व बड्या बापांच्या वेष्ट्यांत ही दृष्टि असती, तर वर्गवितुष्ट, जातिमत्सर, व्यक्तिद्वेष यांचें अराजक त्यांच्या चौहीकडे माजल्याचा प्रत्यय आज कशाला आला असता ? म. गांधी ह्याच दृष्टीनें भांडवलवाल्यांकडून लोकसेवा घेत. ती सेवा करण्याकरितां भांडवलवाले कांहीं भांडवल खर्च करति; परंतु त्याचबरोबर अधिक भांडवल कसें वाढेल हेंहि ते पहात. त्यांत महात्मा गांधींचा कांहींच दोष नाही. रानडे—टिळक युगांत धर्मनिष्ठ व ईश्वरनिष्ठ बुद्धीचे कांहीं तरी भांडवलवाले होते. पण पुढें गांधी युगांत त्याचा अंशहि शिल्पक राहिला नाही. भांडवलकरितांच भांडवलवाले झाले. त्यांची धर्मनिष्ठा भांडवलनिष्ठेची बरीच बनली. ज्यायोगानें भांडवलांत भांडवल वाढेल, तेवढाच धर्मनिष्ठा ते प्रत्ययास आणीत व आणतात.

दया, क्षमा व शांति हें धर्माचें मूळ असतें. ह्या धर्मभावनेवर समाज जो-

पर्यंत उभा असतो, तोंपर्यंत समाजाचे व्यवहार लोकविन्मुख होत नार्हतात. परस्परांवर विश्वासहि अधिक असतो. मोठ्यांच्या आश्रयानें लहान जगतात, व लहानांच्या आश्रयानें मोठे होणारे मोठेहि होतात. पण ते सर्वच परस्परांच्याच उपयोगी अधिक पडतात. समाज व्यवहाराचें मूळ धर्मावरून घसरल्यास कोण कोणाची दया करणार ? कोणी कोणाला क्षमा करावी ? व कोणी कोणास शांत रहाण्यास सांगावें ? धर्माचें अधिष्ठान सुटलें म्हणजे समाज असा पातित होतो. परस्पर सहकारांतून एकमेकांस लुटण्याची प्रवृत्ति वाढते. काळाबाजार डोकें वर काढतो. त्याचेंच साम्राज्य सर्वत्र पसरतें. कायदा केल्यानें का हा काळाबाजार थांबणार आहे ? कायद्याच्या कक्षेंत येणार नार्हतां असे गुन्हे वाढतच राहणार. कायद्याच्या कक्षेंत गुन्हा आला, तर गुन्हेगाराच्या शरीराला शासन होईल; पण त्याच्या मनाचा शास्ता कोण ? धर्म व ईश्वर-विषयक भावना हीच मनाला शासन करूं शकते, पण ती धर्मभावना आज एक थोतांड आहे, अशी आपली समजूत होत आहे. हीहि एक आज मोठी समाजविघातक प्रवृत्ति आहे. तीतच राष्ट्राच्या भावी नाशानें बीज आहे. आमच्या पुण्यश्लोकांत धर्मनिष्ठा व ईश्वरनिष्ठा जागृत होती, म्हणून गिऱ्हाइकाला न फसवणारा असा व्यवहार त्यांनीं उभारला. माल चोख व पैसा रोख ह्यांवर धंदा उभारला. कुळाला फसविण्याकरितां खोटे हिशेब लिहिले नार्हतात. सरकार ह्या संस्थेला फसविण्याकरितां व उत्पन्नावरील कर चुकविण्याकरितां खोटे जमाखर्च लिहिले नार्हतात. निजामाची करोडगिरी चुकवून माल येतो, हें कळतांच, करोडगिरी भरून देणारे व आपल्या दुकानाच्या मुनीमास शासन करणारे प्रामाणिक व समजंस नागरीक, व्यापारी व कारखानदार, स्वराज्यसरकारास तरी आज किती आढळतात ? कायद्याच्या कक्षेंत गुन्हेगार न ठरणारे, तेच कायदेशिररीत्या प्रामाणिक होत, असें म्हणावयाचें असलें, तर असंख्य लोक आहेत, हें कबूल करणें भाग आहे. पण त्याचबरोबर, ज्याकरितां कायदा केला, त्याची तंतोतंत अंमलबजावणी करण्याकरितां आमच्या शासनसंस्थेची यंत्रसामुग्रीहि कुचकामाची आहे, असेंहि म्हणावें लागेल. पण कोणी तसें म्हणूं नये इतकेंच !

मूळच्या धर्मनिष्ठ व ईश्वरनिष्ठ अशा जागृत मनोवृत्तींत नवा विचार उद्भवला वा पटाविला गेला, तर विद्वत्ता व व्यासंग यांचा अभाव असलेला सर्वसामान्य मनुष्यहि केवढें अचाट कार्य उभारूं शकतो, ह्याचें अप्पासाहेब एक उदाहरण होय. वयाची सतत पस्तीस वर्षे व त्यांतील श्वासोच्छ्वासहि

त्यांनीं सार्वजनिक जीवनाशीं एकरूप होऊन खर्च केला. सोलापुरांत अनेक त्यांच्या बरोबरीच्या व्याप्ति होत्या, पण कोणाचाहि हेवादावा. त्यांनीं केला नाहीं. त्यांच्यापेक्षा इतरांना सरकारी बहुमानाच्या पदव्या आवेक लवकर व अधिक दर्जाच्या मिळाल्या, पण तो ज्याच्या त्याच्या पुण्याईचा भाग, म्हणून त्यास गौरवावयास अप्पासाहेब सर्वांआधीं पुढें, पदवीकरितां सरकारनिष्ठा, हें त्यांच्या राजनिष्ठेचें बीज नव्हतें. लोकसेवेकरितां सरकारनिष्ठा वा राजनिष्ठा हें त्यांच्या राजसेवेचें बीज असल्यामुळें, त्यांच्या काळच्या सरकारांत व लोकांत ते सारखेच प्रिय झाले. कालचा मतभेद, वा कालचें वैयक्तिक वैर आज विसरून, आजचें कार्य त्यांच्या सहकारानें करितां आलें तर करावें, ही दिलदारी त्यांच्यांत होती. सोलापुरांत थोबडे हे लिंगायत घराणें वारद घराण्यापूर्वीच अत्यंत मोठें घराणें म्हणून नांदत होतें. त्याच धेळीं वारद घराण्याचाहि उदय होत होता. थोबडे घराण्यांतील एक मुलगा लिंगायत पंतोजीकडे शिकत असे. वारद घराण्यांतील आमचे पुण्यश्लोक सितारामांत पंतोजीकडे, लहान असतांना शिकत होते. नागपंचमीची पाठ्यांची मिरवणूक ह्या दोन्ही शाळांची निघत होती. कोणाची मिरवणूक सरस, प्रेक्षणीय व थाटाची निघते, थोबड्यांची कीं वारदांची—अशी चुरस निर्माण झाली होती. या शहरांतिल बऱ्या लोकांनीं ही चुरस लावली होती. थोबड्यांकडे एकदां अक्कलकोटचे महाराज उतरले होते. हत्ती व घोडे हा त्यांचा लवाजमा थोबडे वाड्यांत होता. वेळ नागपंचमीच्या मिरवणुकीचीच होती. त्यामुळें थोबडे शाळेच्या मिरवणुकींत यंदा हत्ती व घोडे राहणार, अशी हूल उठली गेली. आतां वारद शाळेच्या मिरवणुकींत काय राहणार, असेंहि लोक बोलू लागले. त्याचबरोबर, तीहि कांहीं औरच निघणार, अशा भूमका उठूं लागल्या. हें वृत्त कलेक्टरच्या कानांवर गेलें. त्यांनीं खाजगी तऱ्हेनें अक्कलकोटच्या महाराजांस पत्र लिहिलें कीं, आपले हत्ती घोडे व लवाजमा पाठ्यांच्या मिरवणुकीला देऊं नये. याचा सहज परिणाम असा झाला कीं, दोन्ही शाळांची मिरवणूक निघाली नाहीं. पुढें हा प्रघातच बंद झाला. पुढें हे बाल थोबडेहि कर्ते झाले, व आमचे बाल पुण्यश्लोकहि कर्ते झाले. मोठे कोण, ही दोघांत चुरस सुरू आहे, हें लोकांनीं उठविलेलें वृत्त प्रसृतच होतें. पण दोन्ही घराण्यांनी एकमेकांचा द्वेष केला नाहीं. उलट थोबडे वारल्यानंतर, त्यांच्या मुलास सहाय्य करण्यास अप्पासाहेबच पुढें असत. थोबड्यांच्या मुलास टेनिस खेळतां यावें म्हणून, पांचशें रुपये सरकारी हायस्कूलला देणगी देऊन, टेनिस ग्राऊंड अप्पासाहेबांनी उभारून दिलें. त्यांत सर्वच

मुलांची सोय झाली. सार्वजनिक हितबुद्धि आमच्या पुण्यश्लोकांत अशी जाणवत झाली होती.

पण ही सार्वजनिक हितबुद्धि ऐहिक सुखावर उभारली होती. या ऐहिक सार्वजनिक हितबुद्धीचा व महत्त्वाकांक्षेचा हिमालय आमच्या पुण्यश्लोकांपुढें उभा होता. यामुळें त्यांचे वडील व चुलते यांच्याप्रमाणें निवृत्तावस्थेंत पुण्यश्लोक आले नव्हते. जन्माला आलेल्यास इहलोक सोडावा लागतो, याची त्यांना त्यांच्या भर तारुण्यावस्थेंतच जाणीव होती. म्हणून चुलत्याच्या व वाडिलांच्या समाधिस्थानाजवळच त्यांनी आपल्या समाधीची जागा राखून ठेवली होती. मृत्यु आहे व त्याला भ्यावयाचें नाहीं, यावर ज्याचा प्रपंच उभा असतो, तो निवृत्तीवरच अभिष्टित झालेला असतो. म्हणूनच त्यांच्या कर्माळा कर्मयोग म्हणावें लागतें. पुण्यश्लोक, रानडे-टिळक युगांतून निर्माण झालेले कर्मयोगी होते. म्हणूनच १८९६-९७ च्या दुष्काळांत विणकरांना गिद्धीचे काम देऊं नये, ज्यांचा जो धंदा तोच त्यांना करूं द्यावा, ही लोक-मान्यांची कल्पना, सोलापूर जिल्ह्यांत फळाळा यात्री म्हणून सर्वस्व वेचल्याचें पुण्यश्लोकांचें चरित्र सांगतें. मरणापूर्वी इंद्रभुवनची सांगता लोकपयोगी झालेली त्यांना पहावयाची होती. रायचूरची लोकोपयोगी गिरणी निघावी, हेंहि त्यांना पहावयाचें होतें. अशा भव्यांत भव्य ध्येयधारणेंत रंगले असतांनाच मृत्युने त्यांना गांठलें. शेवटीं झालें त्यांतच समाधान मानून, व व्यवस्था लावून त्यांनी इहलोक सोडला. पण त्यांनी लोकांना जो चटका लागला, तो किती तरी अंतःकरणांत अजून कायम आहे, हेंहि त्यांच्या कर्मयोगांतील बजिच आहे.

आमच्या पुण्यश्लोकांना पाहिल्या पत्नीपासून पुत्रसंतति झाली नाहीं म्हणून, तिच्या पश्चात त्यांनी दुसरी पत्नी केली. पण तिलाहि पुत्रयोग येईना, म्हणून तिसरी केली. हें सर्व त्यांच्या वयाच्या चाळीसच्या व पन्नासच्या आंतच घडलें. पण तिसरीलाहि पुत्र संतति नाहीं, हें जेव्हां दिभूं लागलें, व १९०८ मध्ये जेव्हां त्यांचा रक्तदाव जोर करूं लागला, तेव्हां त्यांनी कच्चे मृत्युपत्र केले होते. त्यांत उभय पत्नींची वैभवानें राहण्याची व्यवस्था तर केलीच; पण त्याशिवाय सर्व इस्टेट सार्वजनिक कार्यास त्यांनी दिली होती. शिवाय त्यावेळीं त्यांच्या दोन्ही पत्नी भर तारुण्यांत होत्या. राहवलेच नाहीं तर कुलवान व शीलवानांशी पुनर्विवाह करण्यासहि त्यांनी स्वातंत्र्य देऊन ठेवले होते. हा त्या मृत्युपत्राचा विशेष आहे. म्हणजे

सुधारणेच्या व स्त्रीस्वातंत्र्याच्या बाबतीत त्यांचे पाऊल किती तरी पुढे पडले होते, ह्याचा त्यावरून बोध होतो. चरित्रांत ह्या मृत्युपत्राचा उल्लेख मी केला नाही, याचे कारण न घडलेल्या गोष्टींचा उल्लेख करण्यांत काय स्वार्थस्य ? कायद्यावांचून समाजसुधारणा धर्माच्या अधिष्ठानावर उभे राहून कदाही घडवीत असतात, या संघर्षाच्या पुण्यश्लोकांच्या मनामध्ये वावरणाऱ्या योग्य कल्पनांचा परिस्फोट व्हावा म्हणून, येथे त्यांचा उल्लेख केला आहे. “सामाजिक सुधारणा कायद्यानें नको, तर आपली आपण घडवून आणू,” असे टिळक म्हणत, व “आपले आपण स्वराज्य उभारूं व तें आपलें आपल्या जवळ आहे” असे जे महात्माजी म्हणत, या दोहोंची अधिष्ठात्री शक्ति एक आहे. दया, क्षमा व शांति हें ज्या धर्मावस्थेचें स्थान, तें ज्या हृदयांत जायत असतें, तेथे कायद्यावांचून व शासनावांचूनहि सार्वजनिक हितबुद्धि जायत असते. म. गांधीना आपल्या युगांत कै. जमनलाल बजाज निर्माण करितां आले, व रानडे-टिळक युगांत आमचे पुण्यश्लोक निर्माण झाले. स्वराज्यांत असे नागरीक घरोघरी निघाले, तर तें सुराज्य होईल; आणि दया, क्षमा व शांति हें धर्माचें मूल सर्वत्र नांदत असलेलें दिसेल. राष्ट्रविकासान्या सर्व शक्ति यांवर उभ्या पाहिजेत, तरच त्या कार्यकारी होतात. आमच्या पुण्यश्लोकांनीं कोणाचा पैसा पचाविला नाही, कोणाचा बुडाविला नाही. न्यायानें मिळविला व न्यायानें खर्च केला. धर्ममूळाच्या अधिष्ठानावर उभी राहिलेला व्यापारी वृत्ति, ही आवेकच चौकस व तारतम्यप्रधान बनली तर नवल काय ? आमच्या पुण्यश्लोकांचें वैशिष्ट्य हेंच आहे; व ह्यांतच त्यांच्या लोकप्रियतेचें व नागरीक वृत्तीचें बीज आहे. सोलापूरच्या सिद्धेश्वराची कृपा, पुण्यांतून फाकलेली रानडे-टिळक युगाची प्रमात व मुंबईतून उत्पन्न झालेले आधुनिक उद्योगधंद्यांचें तेज, त्या तिन्हींचा तारतम्यानें समन्वय साधणारा नगरश्रेष्ठी म्हणजेच “पुण्यश्लोक वारद” होत. त्या समन्वयवादांत रानडे-टिळक युगाचा राष्ट्रवाद जसा अंतर्भूत झालेला दिसतो, त्याचप्रमाणें महात्माजींचा विश्वबंधुत्वावर उभारलेला समन्वयवादहि प्रतीत होतो. पुण्यश्लोकांचें हें रेखाचित्र चाळीस वर्षांपूर्वीचें असलें, तरी तें आजहि सुंदर, आकर्षक व आदर्शभूत आहे, ह्यांत संशयच नाही, म्हणून आपण व आपल्या पुढील पिढीस ह्या चित्राचें रोजच्या जीवनांत विचारपूर्वक पूजन कराययास शिकूं व शिकवूं या ! शिवदेव आपणां सर्वांचें कल्याण करो !

कांहीं आठवणी

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

(सुभाषित.)

पुण्यश्लोक वारदांच्या कांहीं संस्मरणीय अशा आठवणी येथे संकलित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्री. मल्लिकार्जुनप्पा पाटील, सौ. संगव्वाबाई मडकी, वे. शा. सं. सिद्धय्यास्वामी गारमपल्ली, श्री. चन्नवसप्पा मडकी, श्री. ना. मो. पटवर्धन, साहित्यचंद्र श्री. रा. ने. शहा वकील, श्री. सुरगेप्पा सालंकी, श्री. बी. ए. विराजदार, श्री. मल्लिकार्जुनप्पा भातकर, श्री. जिनराज गौतमचंद शहा, श्री. बी. आर. झुंजे वकील, श्री. गोविंद भगवंत देशपांडे बी. ए., श्री. पंचप्पा शिवशंकरप्पा जिरो, श्री. गोविंद तात्याजी अफझलपूरकर रिटायर्ड कॉन्सिअर इम्पीरिअल बँक ऑफ इंडिया, हल्ली मु. हैद्राबाद, श्री. नरसिंह सिताराम कुळकर्णी इंजिनियर, इ. च्या आठवणी एकत्र करून त्यांचे सार ह्यांत दिले आहे. ह्यांतच कांहीं भाग कल्पतरु पत्रांतीलहि आहे.

श्रीजगद्गुरु श्रीशंकराचार्य स्वामी श्रीयोगेश्वरानंदतीर्थ

गोवर्धनमठ पुरी.

[श्री. त्र्यंबक भारकर खरे, बी. ए. ऑडिटर]

इ. स. १९०१ ते १९०८ पर्यंत कै. अप्पासाहेब वारद व श्रीस्वामी योगेश्वरानंदतीर्थ [पूर्वाभ्रमांतील ऑडिटर खरे] यांचा मोठा घनिष्ठ संबंध होता. ता. १०-७-४८ रोजी त्यांनी पाठविलेल्या आठवणींचा तात्पर्यार्थ—

(१) कै. अप्पासाहेब वारदांबरोवर मी एकदां हैद्राबादला गेलों होतों. तेथील राजमहाल त्यांनी पाहिला. तेथील कोरीव चित्रें त्यांना फार आवडलीं. सोलापुरहून आपल्या आश्रयांतील कारागीर लागलीच त्यांनी हैद्राबादला बोलावून घेतले; व त्यांच्याकडून त्या चित्रांचे हुवेहूब नकाशे तयार करून घेतले. तेव्हां मी पृच्छा केली कीं, “ह्याचा काय उपयोग ?” तेव्हां “पुढें सांगूं” एवढेंच अप्पासाहेब बोलले. नंतर कांहीं वर्षांनीं इंदूरभुवनचें काम सुरू झालें. एकदां मी तेथें सहज गेलों. तेव्हां हैद्राबादेंत घेतलेल्या चित्रांचे नमुने ह्या इमारतींत कसे बसवायचे, ह्याची कल्पना त्यांनीं मला दिली. एकदां असें झालें कीं २-३ दिवसांकरितां अप्पासाहेब सोलापुरांत नव्हते. त्यांच्या मार्गेहि भित व तीवरील नक्षी यांचें काम चालूं होतें. पुढें अप्पासाहेब आले. त्यांनीं आपल्या पश्चात् झालेल्या कामाचें निरीक्षण केलें. आणि सगळेंच चुकलें, असा एकदम निर्णय घेतला. नकाशा पहातांच, चुकलें, हें सर्वांच्या निदर्शनास आलें. चुकीचें कां होईना, पण जें झालें होतें तें वाईट नव्हतें. तथापि नमुन्यावरहुकूम नाही, ह्या सबबीवर ती भित पाडण्यांत आली, व तीवरील नक्षीचें काम पुन्हां नकाशावरहुकूम त्यांनीं करवून घेतलें. ह्याकरितां सहा हजार रुपये जास्तीच खर्च आला. परंतु काम नीटनेटकें झालें पाहिजे, याकरितां ते फार मेहनत घेत असत. त्यांचें म्हणणें असें कीं, “इमारत अत्यंत प्रेक्षणयि व्हावी, हा माझा हेतु आहे व हेंच माझें स्मारक आहे.”

(२) कै. रा. ब. न. व्यं. जोशी एम्. ए. रिटायर्ड हेडमास्तर सोलापूर, हे सोलापूर म्युनिसिपालिटींत काम करीत असतां, त्यांनीं व अप्पासाहेबांनीं म्युनिसिपल व्यापारी शिक्षणालय स्थापन केलें. मी त्या शाळेवर अध्यापक होतों. ह्या व्यापारी शाळेला अप्पासाहेबच आधारस्तंभ होते. शाळेला जे कमी पडेल तें, व गरीब विद्यार्थ्यांच्या सोयी, ह्या अप्पासाहेबांच्याच खर्चानें पूर्ण होत असत. कांहीं विषय तर ते स्वतः येऊन मुलांना [हिशोब व मालांची परीक्षा इ.] विषय शिकवीत असत.

(३) मुंबईला जाऊन मोठमोठ्या नामवंत व्यापाऱ्यांच्या भेटी घ्याव्यात, ह्याची त्यांना फार आवड असे. त्या चर्चेतून त्यांना असें आढळलें कीं, परदेशी व्यापारी पेढी काढावी. तसें केलें तर, त्यांत नफा तर मिळेलच, शिवाय आपलीं माणसें परदेशी व्यापारांत निष्णात होतील, ह्याकरितां जपानांतील याकोहामा बंदरांत पेढी स्थापण्याचा त्यांचा प्रयत्न १९१० सालीं निश्चित झाला. परंतु त्यांच्या अखेरच्या आजारांमुळे, तें काम तसेंच बंद पडलें.

(४) कै. अप्पासाहेबांनीं लिंगायत समाजांत धर्मप्रसार व्हावा, म्हणून जीं अनेक ग्रंथांचीं भाषांतरें करून घेऊन प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम सुरू केला होता, त्यांतील पाहिलें भाषांतराचें पुस्तक मजकडूनच त्यांनीं लिहवून घेतलें होतें.

(५) शक्य तितकी यंत्राच्या सहाय्यानें शेतीच्या उत्पादनांत वाढ व्हावी, एतदर्थ अप्पासाहेबांइतका शास्त्रोक्त प्रयत्न, मुंबई इलाख्यांत तरी त्यांचाच पहिला, असें मला वाटतें. त्यांच्या शेतीवर ३०० मजूर काम करीत असत. हें काम कसें चालतें, हें पहाण्याकरितां पुणें ॲग्रिकल्चर कॉलेजचे मुख्य प्राध्यापक व विद्यार्थी तेथें येत. तेथील प्रयोगाचें प्रात्यक्षिक विद्यार्थ्यांना दाखवीत; व ते त्यांना शिकवीत. तात्पर्य काय कीं अप्पासाहेबांची शेती सरकारी शेतीकी कॉलेजचें एक प्रात्यक्षिक होतें.

वडे बापके वेटे

हैद्राबादचें राजावहादूर ग्यानगिरजी महाराज हे अप्पासाहेबांचे मित्र आहेत, व वारद गिरणी [राजा नरसिंग गिरजी मील] यांच्याच आश्रयाची आहे असें समजून, हैद्राबादच्या दिवाणांचे एक चिरंजीव नवाब मुलतान उन्मुल्क. बहादूर हे ग्यानगिरजी महाराजांची चिठ्ठी घेऊन, वारद गिरणींत उतरण्यास आले. चिठ्ठी अप्पासाहेबांकडे आली. अप्पासाहेबांनीं नवाबजाद्यांची विचार-पूस केली. तेव्हां समजलें कीं, हे नुसतेच वडे बापके वेटे आहेत. त्या दिवाण-पुत्रास नकार मिळाला; व त्यांनीं ग्यानगिरजींना लिहिलें कीं, “आपल्या चिठ्ठीप्रमाणें मला व्यवस्था करतां आली नाही, म्हणून वाईट वाटतें.” हें पत्र चैत्र शु. १५ सं. १९५५ रोज बुधवारी लिहिलें. त्यावर ग्यानगिरजींनीं लिहिलें कीं, “आपलें करणें बरोबर हातें. मला मुळींच राग आला नाही.”

पगाराखेरीज बक्षीस द्यावें.

इ. स. १९०१ च्या डिसेंबरांत बॉम्बे कॅसलमधून औद्योगिक शिक्षण-कमेटीचे अध्यक्ष मि. ब्लिवर्न यांचें नं. ५ चें पत्र वारदांकडे अभिप्रायार्थ आलें. त्या पत्रास उत्तर देतांना अप्पासाहेबांनीं असें सुचविलें कीं,—

“ज्या प्रांतांत ज्या धंद्याचे लोक विशेष आहेत, त्यांना त्याच भागांत, त्याच धंद्याचें शिक्षण देऊन, व त्याच धंद्याचें पुनरुज्जीवन करून अन्न

मिळविण्याची व्यवस्था लावावी. त्याचप्रमाणे धंदेशिक्षणांतील शाळेच्या शिक्षकांस, त्यांनी निष्णात केलेल्या मुलांच्या संख्येप्रमाणे त्यांच्या पगारा-खेरीज वाक्षिस देत जावे.”

हरिजनोद्धाराचा मार्ग

सोलापूरच्या कॅथॉलिक मिशनच्या स्कूलमधील कितीतरी होतकरू विद्यार्थ्यांना गौडीकाम, सुतारकाम, लोहारकाम, इ. औद्योगिक शिक्षण देऊन अप्पासाहेबांनी अन्नास लावले. ह्या शिक्षणाच्या आवडीकरिता, ते आपले सोवले बाजूस ठेवून, महारमांगांना स्पर्श करित. त्यांचा हात धरित व त्यांना गिरणीत कामावर घेत. अशा लोकांना मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण देऊन, त्यांना कारकुनाची कामेहि दिली होती. अशाप्रकारे सक्रीय हरिजनोद्धाराचा मार्ग त्यांनी पत्करला होता.

अतीथिसत्काराचें वेड

१९०२ सालीं विजापूर जिल्ह्यांतील इरकल गांवचे एक तपस्वी शिवयोगी सोलापुरांत आले. त्यांनी आपल्या घरी प्रसाद करावा, अशी वारदांची इच्छा होती; व त्यांनी स्वामींना तशी विनंतीहि केली. “आम्ही मलत्यासलत्याच्या हातचें अन्न खात नाही. अगदीं शुद्धाचरणी व शुद्धलिंगधन्याचें अन्न आम्हांला चालतें,” असें स्वामी म्हणाले, “मी स्वतः स्वयंपाक करतो” असें अप्पासाहेबांनीं सांगितले, व स्वामींनीं येण्याचें आनंदानें कबूल केलें. अप्पासाहेबांनीं केरपोतेन्यापासून तों भांडी घासण्यापर्यंतची व पागी आणून सर्व पदार्थ तयार करण्याची क्रिया स्वहस्ते केली. अशाप्रकारे शिवयोग्यांचें भोजन झाल्यानंतर, शेष अन्नाचा प्रसाद म्हणून, त्यांनीं सडकुडुंग स्वीकार केला. अतीथि-सत्काराचें त्यांना कसें वेड होतें, ह्याची कल्पना या गोष्टीवरून येते.

काळा बाजार वाढला असता काय ?

मुंबईच्या वारद दुकानांत वारदांना खरेदीचें काम वेलजीमाई दलाल करित असे. त्या दलालानें बाजारांत आठ आणे कमी भावानें माल खरेदी केला, आणि गिन्हाइकास आठ आणे अधिक घेऊन विकला. अशाप्रकारे गिन्हाइकाचा नफा दलालानेंच आपल्या घशांत घातला. आपल्या दुका-

नावर विश्वास ठेवून आपल्यामार्फत माल खरेदी करणाऱ्या परगांवच्या खरेदीदार गिऱ्हाइकांस दलालाने लुबाडल्याची वार्ता अप्पासाहेबांस कळली. दलालास बोलावून त्यांनी चौकशी केली. त्याला खरे तेंच कबूल करावे लागले. दलालाकडून ३०० रुपये दंडादाखल घेण्यांत आले. ज्या व्यापाऱ्याने अशा दलालीस उत्तेजन दिले, त्याच्याकडून १०० रुपये दंड घेतला; व ज्या कारकुनाने ही बातमी दिली, त्यास ३०० रुपये बक्षीस दिले. कारकुनास हे वृत्त कळविणारा पुढें आला, तेव्हां त्यास राहिलेले १०० रुपये दिले. पण “प्रथम बाजारांतील हा व्यवहार मला समजला, व मी तें वृत्त प्रथम दिलें,” हें साधार सिद्ध करणारा पुढें आला, त्यास १०० रु. चें बक्षीस स्वतःजवळून दिलें. सरसहा व्यापारांत ह्याप्रमाणें सत्य प्रसृत झालें असतें, तर आज काळा बाजार वाढला असता काय ?

सच्चा व्यापारी

गुलबर्गा येथील वारद दुकानांत मद्रासहून बुऱ्हा व कोरपल्ली अशा दोन जातींची साखर येत असे. गुलबर्गा निजाम हद्दीतील असल्यामुळे, तेथें येणाऱ्या साखरेवर निजामसरकार करोडगिरी वसूल करित असे. बुऱ्हा साखरेची किंमत जास्त, म्हणून सदर साखरेवर करोडगिरीचा दरहि अधिक, पण कोरपल्ली साखर किंमतीला कमी म्हणून तीवर करोडगिरी कमी. मद्रासचे व्यापारी, बुऱ्हा साखर कोरपल्ली म्हणूनच पाठवीत. त्यामुळे करोडगिरी कमी पडत असे, व कमी करोडगिरीत चांगल्या साखरेची पोर्ती येत. ह्यांत करोडगिरीचा कारकूनहि गबर होत असे. अशाप्रकारे निजामसरकारस फसवून साखरेची आयात सुरू असल्याचें जेव्हां अप्पासाहेबांस कळलें, तेव्हां त्यांनी तात्काळ गुलबर्गा दुकानाची चौकशी केली; आणि निजांमांचे करोडगिरीच्या उत्पन्नाचें नुकसान भरून दिलें, व त्यांच्या खात्यांतील अनागोंदी कारभार त्यांच्या नजरेस आणला. तसेंच ज्या मद्रासी व्यापाऱ्यामार्फत हा व्यवहार चालत असे, त्याच्यामार्फत माल बोलावणें बंद केलें. इंग्रजी अंमलांत तर ही अनागोंदी सर्वत्र होतीच, पण आज स्वराज्यांत ती नाहींच असें छातीठोकपणें कोण म्हणेल ? कारण अप्पासाहेबांसारखा सच्चा व्यापारी आज असता, तर लांचबुचपत खातें बंद पडलें असतें.

सत्यप्रियता

इंद्रधुवन बंगल्याच्या बांधकामाकरितां गुळदगुडहून एक व्यागन दगड मागाविला होता. मागणी सव्वाफूट औरस चौरस दगडाची होती, पण जी व्यांगन आली, तीत दगड आकारानें मोठा तर निघालाच, पण तो अधिक किंमतीचाहि होता. “ही व्यागन आमची नव्हे,” असें अप्पासाहेबांनीं रेल्वेस तीनचारदां लिहिलें. “पण, व्यागन तुमचीच आहे, बदलली नाही,” असेंच रेल्वेनें कळविलें. कमी किंमतींत अधिक किंमतीचा माल पदरांत पडला, तरी अप्पासाहेबांनीं त्याचा स्वतःहि उपयोग केला नाही, व दुसऱ्यास विकून नफाहि मिळविला नाही. अप्पासाहेबांच्या मृत्यूनंतरहि बारा वर्षे तो माल तसाच पडून होता. कोण सत्यप्रियता आणि चौलपणा ! आणि तो व्यापान्यांत अं ?

गान्हाणीं कशीं करावीं ?

प्रल्हाद नांवाचा एक प्रामाणिक मनुष्य म्युनिसिपालिटींत नोकर होता. त्यास कमेटीनें कामावरून दूर केलें. अप्पासाहेबांनीं त्यास नोकर ठेवून त्याचेकडे शहर-विभागांतून गरीबांचीं गान्हाणीं म्युनिसिपालिटीकडे कळविण्याचें काम दिलें. तो शहरांत फिरून, अशीं गान्हाणीं लोकांकडून लेखी कळवीत असे. अशाप्रकारें गान्हाणीं कशीं लेखी करावीं, याचें शिक्षण लोकांना देण्याचें नवेंच कार्य सुरू झालें.

कलाप्रियता

मद्रासकडे जरीचे कपडे धुणारे परीट चांगले असतात, हें अप्पासाहेबांस कळलें. त्यांनीं त्याकरितां एक इसम स्वखर्चानें मद्रासला पाठवून तीं विद्या त्याला शिकविली; व त्याला आपल्याकडे ठेवून, आपले सर्व कपडे त्याचेकडूनच अप्पासाहेब धुवून घेत, शहरांतील पारिंटांनाहि तीं कला शिकविण्यांत येत असे.

नवें तें हवें

अप्पासाहेब एकदां मुंबईहून येत असतां, एक दोन पेटारे फुलांचे नाना-प्रकारचे गजरेच घेऊन आले. घरांतलें बायकांमुलींकरितां ते अस्तील,

अशी बहुतेकांची कल्पना झाली. परंतु सोलापुरांत घरी येतांच त्यांनी शहरां-
तील कुलाऱ्यांना बोलावणें पाठविलें, व त्यांना ते गजरे वाटले. असे गजरे
करून त्यांची आवड उत्पन्न करून प्रसार करण्यास अप्पासहेबांनी कुलाऱ्यांना
सांगितलें. याचा अर्थ असा कीं कोणतेंहि “नवें” आपल्या शहरांत “हवें”
व त्याची आवड उत्पन्न होऊन, त्याचें उत्पादनहि व्हावयास पाहिजे, ही
त्यांची इच्छा.

उज्ज्वल धर्मनिष्ठा

१८९४ मध्ये सोलापूरच्या सुप्रसिद्ध रेवणसिद्ध मंदिरांत वीरशैवांचा दीक्षा;
विधीचा जाहीर समारंभ, अप्पासहेबांनी स्वस्वर्चानें घडवून आणला. अनेक
महास्वामी व शास्त्री पंडित याकरितां बोलावण्यांत आले; व दीक्षा घेणा-
ऱ्यांस जाहीर निमंत्रण दिलें. हजारोंवर लिंगायत दीक्षा घेण्यास सज्ज झाले.
प्रत्येकाच्या शाखेचे गुरु प्रत्येकाच्या दीक्षेस बसविले. शास्त्रोक्त विधिपूर्वक
दीक्षा-समारंभ झाला. लक्षाविधि अप्पासहेबांनी जिवंत केला. दिक्षेच्या वेळीं
जें अंगावर असेल, मग तो अलंकार असो, वा महावस्त्र असो, गुरुस अर्पण
करणें अवश्य आहे, असा त्या विधीतील एक त्याग आहे. अप्पासहेबां-
खेरीज इतरांनी त्या विधींत अलंकार काढून ठेवले होते; पण अप्पासहे-
बांनी मात्र गुरुवंदन करितांच, हातांतील बहुमोल मुद्रा, कानांतील भिक्क्याळी
व अंगावरील बहुमोल वस्त्रें गुरुचरणांजवळ ठेविली. भलत्याच प्रसंगी भल-
तेंच प्रलोभन त्यांना मोह पाडीत नसे. जें करावयाचें तें सामर्थ्यानुरूप पूर्णच
करावें, असा त्यांचा आचार होता. ह्या प्रसंगी अप्पासहेबांनी आलेल्या
स्वामीवर्गास वस्त्रप्रावरणांनी व दाक्षिणें संतुष्ट करून पाठविलें. अन्नखर्च व
मंडपखर्चहि बराच झाला. त्यांच्या पूर्वीच्या तनिचारशें वर्षांत कोणाहि
लिंगायतानें केली नाहींत, असली अचाट धार्मिक कृत्ये त्यांनी केली. . . .

सोलापूरचा नंदीमठ हा फार पुरातन आहे. या मठाची एक शाखा
पंढरपूर तालुक्यांतील पुढूज येथें आहे. शके १०४२ मध्ये शांतलिंगय्या
वीरभद्रय्या हे पट्टचरमूर्ति तेथें होते. ह्या स्वामींनी खंडोजी गवळी व त्याच्या
पत्नीस लिंगधारणा करून, शिवदीक्षा द्यावी, व त्यांना गांवकऱ्यांनी पंक्ति-
पावन करून, त्यांच्या रोजच्या पूजनास व पंक्तीस स्वामी मिळावा, म्हणून
करार झाल्याचें कागदपत्र उपलब्ध आहे. मंद्रुप येथें जी परिस्थिति आहे,
तचि येथें खंडोजी गवळ्याकडे मुलें असावी, असेंहि सद्दर कागदांत म्हटलें

आहे. त्या कागदावर रात्री नरहर देशपांडे, विठ्ठल कुलकर्णी, राघोजी मोरे, आडंकू गवळी व लिंगाप्या गायिके इत्यादींच्या सव्या आहेत. ही पुरातन परंपरा जिवंत करावी, म्हणूनच की काय इ. स. १८९४ मध्ये कै. अप्पासाहेबांनी शिवदीक्षाविधीचा समारंभ जुळवून आणला असावा, असे सोलापूरच्या नंदीमठांतील शके १०४२ मधील कागदांवरून दिसते.

लोकहित

सोलापूरच्या श्रीसिद्धेश्वर देवळापुढील सभामंडप व एकंदर देवालयस प्रदक्षिणा घालण्याकरितां ऐसपैस जागा व्हावी, असें अप्पासाहेबांना वाटलें. त्याकरितां तलाव हटविणें अवश्य होतें. प्रथम ह्याकरितां कलेक्टर मि. मेकॉनकी ह्यांनीं हरकत घेतली. पण अप्पासाहेबांनीं त्यांना तेथें आणून, व त्यांना त्याबाबत समज देऊन, तलाव हटविण्यास त्यांची संमति मिळविली; आणि १९०७ डिसेंबरमध्ये मजबूत बांधणीवर सभामंडप उभारला. प्रदक्षिणेची वाटाहि तशीच रुंद करून घेतली. वीरशैव महासभेचें तिसरें अधिवेशन त्याच वर्षी त्या मंडपांतच भरविलें. यात्रा कितीहि आली, तरी लोकांस त्रास होत नाहीं व मंदिरासहि शोभा आली. श्रीसिद्धेश्वरांनीं तलाव बांधला, व अप्पासाहेबांनीं तलाव हटवून मंडप बांधला.

वाईटाची चीड

इ. सन १८९३ मध्ये अप्पासाहेब विजापुरास सहकुटुंब रहावयास गेले होते. ते दिवस शिमग्याचे होते. एके दिवशी सायंकाळीं अप्पासाहेब बाहेर फिरावयास गेले. परत येतांना त्यांच्या दुकानासमोर तमाशा चालूं असल्याचें त्यांना आढळून आलें. दुकानचा मुनीम व नोकरहि त्यांत रंगले होते. अप्पासाहेबांवरिबर असलेलीं मुलेंबाळें व मंडळीहि वरून तमाशा पहात असल्याचें त्यांना दिसलें. अप्पासाहेब येतांच तमाशा पळाला व सर्वच घाबरले. पांच मिनिटें सर्वांवरच वीज कडाडली. शेवटीं वृद्ध पण शोकीन मुनीमास तीन दिवस अज्ञातवास पत्करावा लागला.

सावध व्यवहार

सर डॉ. भालचंद्र यांच्या हस्ते "तारंगा" रेल्वेचें उद्घाटन झालें. सदर रेल्वेचे भाग (शेअर्स) घेण्याविषयी त्यांनीं अप्पासाहेबांस सांगितलें.

अप्पासाहेबांनीं सदर कंपनीचें पत्रक काळजीपूर्वक वाचलें. त्यांत फसवणूक आहे, असें त्यांच्या नजरेस आलें, व त्यांनीं भाग घेण्याचें सपशेल नाकारलें.

☆

विद्याप्रीति

पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजला भेट देण्याचा प्रसंग आला. तेथील खानगृह व पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था ठीक नाहीं, असें त्यांच्या नजरेस आलें. ती व्यवस्था उत्तम होईल अशीं सर्व साधनें अप्पासाहेबांनीं स्वखर्चानें पुरविलीं.

☆

अनाथांचा नाथ

१८९७ च्या दुष्काळांत डॉ. केसकर हे मिशनचा अनाथ बालिकाश्रम दाखविण्यास अप्पासाहेबांस घेऊन गेले. केवळ अन्नासाठीं धर्मांतर होत आहे, याचा तिथें त्यांना अनुभव आला; आणि एक अनाथालय प्रथम स्वखर्चानें व नंतर व्यापाऱ्यांचें सहाय्य घेऊन त्यांनीं चालविलें व धर्मांतर वांचविलें. तें अनाथालय सतत ३० वर्षे चालूं होतें. सध्याहि निरान्वया स्वरूपांत चालूं आहे.

☆

पापाची भीति

मरणापूर्वीची ताजी गोष्ट आहे. मुंबई दुकानच्या सुमंत नांवाच्या सुनीमानें अप्पासाहेबांस कळविलें की, “बेलूरच्या व्ही. टी. मुन्गूस्वामी-सारख्या प्रसिद्ध व्यापाऱ्याच्या सुनीमानें आपणांस अडत देण्याचें कबूल केलें आहे, व्यवहार मोठा आहे, व त्यांत फायदा आहे. सुनीमाची अट एकच की, दर पर्डींत बाजारभावापेक्षां दर खंडीमागें आठ आणे अधिक दर लावावा. तेव्हां अप्पासाहेबांनीं लिहिलें की, “तात्काळ नकार कां दिला नाहीं? अशा कामीं दिरंगाईसुद्धा पापास कारण होते. अशाचा संबंध तोडून टाका.”

☆

रेस लावली, पण कशासाठी?

१८९२ मध्ये अप्पासाहेब महाबळेश्वरास गेले. गव्हर्नर, त्यांचे कौन्सिलर्स व राजेरजवाडे तेथें असतां, थोड्या श्रमांत परिचय व्हावा, म्हणून गव्हर्नरांच्या घोड्यावर त्यांनीं रेस लावली. पण त्याला खुद्द गव्हर्नरांची मंजूरी

लागत असे. त्यामुळे, हे वारद कोण ? म्हणून चौकशी सुरू झाली. सोलापूरचे कलेक्टर मि. वड्डेचेस्टर यांनी वारदांची थोरवी गव्हर्नरांस सांगितली. गव्हर्नर, त्यांचे कौन्सिलर्स व राजेरजवाडे यांच्या भेटीचा व परिचयाचा तात्काळ योग आला. व पुढे या गोष्टी सहज झाल्या.

☆

वेडर वृत्ति

१८९७ च्या दुष्काळनिवारणास सहाय्य करावे म्हणून, आपल्या जवळची इंग्रजी जाणणारी सर्व माणसेंसुद्धा अप्पासाहेबांनी सरकारास पुरविली. मुंबईच्या टाईम्समध्ये कुणी टीका केली की, “दुष्काळामध्ये वारदांचा व्यवहार बसला. आपले गुमास्तेसुद्धा त्यांनी दुष्काळी कामावर ठेवावयास लावले, अर्थात् दुष्काळी कामांतूनच त्यांना पगार मिळतो,” असे त्यांत स्पष्ट ध्वनित केले होते. वस्तुस्थिति टाईम्सच्या नजरेस आणून अप्पासाहेबांनी त्यास बेअब्रूची नोटीस दिली. तेव्हां टाईम्सने दिलगिरी प्रसिद्ध करून माफी मागितली; व सत्य होते ते साधार प्रसिद्ध केले. टाईम्स म्हणजे त्या वेळच्या सरकारच्या नाकांतील बाल होता.

☆

धर्मश्रद्धा

वाईचे भाऊशास्त्री लेले यांनी श्री. शंकराचार्यांकडून कोटिलिंगार्चन कराविले. शास्त्रीबुवांचे पत्न आले. धर्मश्रद्धाळ अप्पासाहेबांनी ताबडतोब दोनशे रुपये तारेने वाईस भाऊशास्त्र्यांकडे पाठविले.

☆

मित्रत्व

अप्पासाहेब वारद रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे सभासद होते. नाशिकचे कलेक्टर जॅक्सनहि सभासद होते. जॅक्सनसाहेबांचा खून होताच, सर चंदावरकर यांचेकडे २०० रुपये अप्पासाहेबांनी जॅक्सनसाहेबांच्या स्मारकार्थ रवाना केले.

☆

खाणावळीस सहाय्य

मुंबईत प्रिन्सेस स्टीटवर रामा खिचडे नांवाच्या लिंगायताने खाणावळ घातली. ती खाणावळ अत्यंत गच्चाळ आहे, अशी जेवणाऱ्या लिंगायतांची तक्रार आली. अप्पासाहेब स्वतः ती खाणावळ पहावयास गेले. जागा अत्यंत

लहान व घाणेरडी होती. शिवाय अन्नहि अत्यंत हिणकस असे. जागा मोठी व स्वच्छ ध्यावी म्हणून, त्यास अप्पासाहेवांनी दरमहा भाड्याकरिता वीस रुपये अधिक देऊन केले; आणि धान्य स्वतःच्या दुकानातून पुरविण्याचा हुकूम दिला. त्याने पुढे दरमहा रु. ३५ ची जागा घेतली, व अन्नहि चांगले मिळू लागले. खाणावळ असेपर्यंत ही मदत होतीच.

☆

ग्रंथास मदत

कै० दाजीशाम्नी पदे यांनी वाग्भट नांवाचा ग्रंथ मापांतरिला. तो अप्पासाहेवास अर्पण करण्याचे ठरविले. तेव्हां, “ मी त्यांतील तज्ज्ञ नाही. मला तो ग्रंथ अर्पण केला, तर माझे व आपले दोघांचेहि हसे होईल. तरी तज्ज्ञास अर्पण करावा. सहाय्यास रुपये शंभर पाठाविले आहेत, त्याचा स्वाक्षार व्हावा ” असे त्यांनी कळविले.

☆

दुष्काळ कमिशन

सरकारने दुष्काळ कमिशन नेमले असता अप्पासाहेवांना साक्षीला बोलावले. तेव्हां त्यांनी, ह्या कामावर मारी पगाराचे अधिकारी नेमण्याचे बंद करण्याची पहिली सूचना दिली. त्याऐवजी चांगले गृहस्थ विनपगारी नेमावेत. म्हणजे अधिकाऱ्यांच्या पगारांत खर्च होणारा पैसा गरीबांच्या अन्नाकरिता खर्च करण्यास उपयोगी पडेल. विनपगारी सज्जन पुष्कळ मिळतात, असे त्यांनी प्रतिपादिले.

☆

नवरदेवास स्वतःची गाडी

पुण्यांत मुक्कामाला असतांना अप्पासाहेब लकडीपुलाजवळील एका देवळांत, आपल्या चारचाकीमधून ह. भ. प. विष्णुबुवा जोग यांचे कीर्तन ऐकावयास निघाले. वाटेत दोन ओळखीचे गृहस्थ भेटले. “ आमचा नवरदेव अडला आहे. आपली चारचाकी मिळेल तर आमची वरात निघते,” याप्रमाणे ते विनवणी करू लागले. तेव्हां ताबडतोब चारचाकी त्यांना दिली. अप्पासाहेबांचे आश्रित फोटोग्राफर दिवेकर यांच्या बंधूच्या लग्नालाहि अशाच गाडी दिली; आणि गाडी वेळेवर परत आली नाही म्हणून, स्वतः लग्नाच्या पानसुपारीस पायीच गेले.

☆

वृथाभिमान नाही

वेळगांवचे रा. व. रुद्रगौडा अश्टाळ मुंबई मुक्कामी अप्पासाहेबांना दुकानी भेटले. “आपण तर लिंगायत धर्माचे व जातीचे फार अभिमाना, असा आपला लौकिक आहे; पण आपल्या दुकानांतील ३६ नोकरांत फक्त ३ च लिंगायत आहेत, ते कां ?” असे त्यांनी विचारले. अप्पासाहेब म्हणाले, “लिंगायतांचा अभिमान म्हणजे कोणालाहि कोणतेंहि काम द्यावें असाच असेल, तर तो मजजवळ नाही. मी अपात्रास पात्र करण्याचा उद्योग करितों; आणि ज्यांची जशी पात्रता असेल, त्यां तें काम देतो. सर्वच लिंगायत दुकानावर घेतले, तर त्या कामाच्या पात्रतेचे लोकहि आढळत नाहीत.”

हा जातिधर्माचा प्रश्न नाही

सोलापूर म्युनिसिपालटीची निवडणूक आली असता, चांगल्या विद्वान मित्राकरिता अप्पासाहेब खटपट करित होते. चक्रदेव वकील कांहीं लिंगायतांना घेऊन अप्पासाहेबांकडे आले, व म्हणाले की, “आम्हीं तुमच्यांतील अशा मंडळीस मदत करित असतां तुम्हीं दुसऱ्यास कां मदत करितां ?” अप्पासाहेब म्हणाले की, “हा जातिधर्माचा प्रश्न नाही. कामाच्या पात्रापात्रतेचा प्रश्न आहे.” चक्रदेवांचे बरोबर चिद्रे नांवाचा एक लिंगायत गृहस्थ होता. तो म्हणाला, “अप्पासाहेबांनीं अमक्यास हाताशी धरलें आहे.” यावर कांहीं उत्तर न देतां अप्पासाहेब खानास उठले. शेवटीं चिद्रेचा टाकून निर्णय घेण्याचें चिद्रेअप्यांनीं ठराविलें. चिद्रेचा निर्णय अप्पासाहेबांना अनुकूल असाच लागला. तरी आपले दोन व चक्रदेवाचा एक, अशा तिघांना निवडून आणण्याची यशस्वी खटपट अप्पासाहेबांनीं केली.

नाभिक पुराण

परमेश्वराच्या विराट स्वरूपापासून जाती निघाल्या, असा पुरातन काव्यमय भाषेंतील एक प्रघात आहे. सोलापुरांतील न्हावी मंडळीसहि आपण परमेश्वराच्या मुखापासून नसलों, तरी नाभीपासून निर्माण झालों, म्हणून नाभिक, असा अभिमान उत्पन्न झाला. ह्याकरितां एका संस्कृत शास्त्रास पैसे देऊन त्यांनी ‘नाभिक पुराण’ लिहून घेतलें; व त्याला त्याचें मराठी

भापांतर जोडलें. हा ग्रंथ छापण्याकरितां पैसे हवे होते, म्हणून मंडळी अप्पासाहेबांकडे आली. ग्रंथ छापण्यास अप्पासाहेबांनी सहाय्य केलें; आणि “परमेश्वराच्या नाभीपासून कां होईना पण निर्माण झाल्याचा तुम्हांस अभिमान वाटतो ना ? एकूण परमेश्वराचा अभिमान असला म्हणजे झालें,” असें ते म्हणाले.

दुसरा पुरुष आढळला नाही

कलकत्त्याचे सत्येंद्रनाथ टागोर म्हणून सोलापूरला एक सिव्हिलियन होते. अप्पासाहेबांच्या मृत्यूची बातमी कळतांच त्यांनी जें पत्र लिहिलें. त्यांत, “मी पुष्कळ फिरलों, पण अप्पासाहेबांच्या तोडीचा दुसरा पुरुष आढळला नाही. अत्यंत शाहणा, चतुर, उदार, व्यवहारदक्ष, लोकाभिमाना पण राजनिष्ठ आणि सत्यनिष्ठ हे सर्वच गुण त्यांच्यांत होते,” असें लिहिलें आहे.

दीनांचा पालनहार

१८९७ च्या दुष्काळांत तांदुळवाडी येथील आपल्या कुळांस अप्पासाहेबांनी भाड्याची सूट दिली. कांहींना तहकुबी दिली. विहिरी खोदून, बांधाऱ्यांचीं कामे काढून, मजूरी देऊन लोक पोसले; पण कोणासहि गांव सोडून जाऊं दिलें नाही. अप्पासाहेब महावळेश्वरास गेले म्हणजे गरीबांना भेटत. येतांना त्यांना घोंगड्या बगैरे देत, व उरेल तें धान्यहि वाटून देत.

मनाची श्रीमंती

हैद्राबादमध्ये लॉर्ड कर्झन येणार होते, त्यावेळीं त्यावेळच्या निजाम सरकाराचें अप्पासाहेबांना निमंत्रण होतें. अप्पासाहेबांची इस्टेट संस्थानांत होती, व त्यांचे हितसंबंधहि संस्थानाशीं गुंतले होते. स्वतःचे गाडीघोडे घेऊन मोठ्या प्रशस्त बंगल्यांत अप्पासाहेब तेथें राहूं लागले. सोलापूरच्या कांहीं श्रीमंत लिंगायतांना हैद्राबादला जाण्याची इच्छा झाली. अप्पासाहेबांनी, “यावें, व्यवस्था करीन ” असें कळविलें. अप्पासाहेबांची जागा प्रशस्त असल्यामुळे, तेथेंच रहावें व जेवावें, अशी त्यांनीं विनंति केली. पण “दुसऱ्या दिवसापासून निराळी व्यवस्था करतो ” म्हणून, ते निराळे राहूं लागले. पण कांहींना व्यवस्था पटली नाही म्हणून, ते बारदाकडेच जेवायला येत. शेवटीं तेथील खर्चाचा ह्या लोकांत हिशेब झाला व तो आपसांत

दुयाभिमान नाही

बेळगांवचे रा. व. रुद्रगौडा अरटाळ मुंबई मुक्कामी अप्पासाहेबांना दुकानी भेटले. “आपण तर लिंगायत धर्माचे व जातीचे फार अभिमानी, असा आपला लौकिक आहे; पण आपल्या दुकानांतील ३६ नोकरांत फक्त ३ च लिंगायत आहेत, ते कां ?” असे त्यांनी विचारले. अप्पासाहेब म्हणाले, “लिंगायतांचा अभिमान म्हणजे कोणालाहि कोणतेंहि काम द्यावें असाच असेल, तर तो मजजवळ नाही. मी अपात्रास पात्र करण्याचा उद्योग करितों; आणि ज्यांची जशी पात्रता असेल, त्यांस तें काम देतों. सर्वच लिंगायत दुकानावर घेतले, तर त्या कामाच्या पात्रतेचे लोकहि आढळत नाहींत.”

हा जातिधर्माचा प्रश्न नाही

सोलापूर म्युनिसिपालटीची निवडणूक आली असता, चांगल्या विद्वान मित्राकरितां अप्पासाहेब खटपट करीत होते. चक्रदेव वकील कांहीं लिंगायतांना घेऊन अप्पासाहेबांकडे आले, व म्हणाले की, “आम्हीं तुमच्यांतील अशा मंडळीस मदत करीत असतां तुम्हीं दुसऱ्यास कां मदत करितां ?” अप्पासाहेब म्हणाले की, “हा जातिधर्माचा प्रश्न नाही. कामाच्या पात्रापात्रतेचा प्रश्न आहे.” चक्रदेवांचे बरोबर चिद्रे नांवाचा एक लिंगायत गृहस्थ होता. तो म्हणाला, “अप्पासाहेबांनीं अमक्यास हातार्शी धरलें आहे.” यावर कांहीं उत्तर न देतां अप्पासाहेब स्नानास उठले. शेवटीं चिद्रेचा टाकून निर्णय घेण्याचें चिद्रेअप्यांनीं ठराविलें. चिद्रेचा निर्णय अप्पासाहेबांना अनुकूल असाच लागला. तरी आपले दोन व चक्रदेवाचा एक, अशा तिघांना निवडून आणण्याची यशस्वी खटपट अप्पासाहेबांनीं केली.

नाभिक पुराण

परमेश्वराच्या विराट स्वरूपापासून जाती निघाल्या, असा पुरातन काव्यमय भाषेतील एक प्रघात आहे. सोलापुरांतील न्हावी मंडळीसहि आपण परमेश्वराच्या मुखापासून नसलों, तरी नाभीपासून निर्माण झालों, म्हणून नाभिक, असा अभिमान उत्पन्न झाला. ह्याकरितां एका संस्कृत शालग्र्यास पैसे देऊन त्यांनीं ‘नाभिक पुराण’ लिहून घेतलें; व त्याला त्याचें मराठी

भापांतर जोडलें. हा ग्रंथ छापण्याकरितां पैसे हवे होते, म्हणून मंडळी अप्पासाहेबांकडे आली. ग्रंथ छापण्यास अप्पासाहेबांनी सहाय्य केलें; आणि “परमेश्वराच्या नाभीपासून कां होईना पण निर्माण झाल्याचा तुम्हांस अभिमान वाटतो ना ? एकूण परमेश्वराचा अभिमान असला म्हणजे झालें,” असें ते म्हणाले.

दुसरा पुरुष आढळला नाही

कलकत्त्याचे सत्येंद्रनाथ टागोर म्हणून सोलापूरला एक सिव्हीलियन होते. अप्पासाहेबांच्या मृत्यूची बातमी कळतांच त्यांनी जें पत्र लिहिलें. त्यांत, “मी पुष्कळ फिरलों, पण अप्पासाहेबांच्या तोडीचा दुसरा पुरुष आढळला नाही. अत्यंत शहाणा, चतुर, उदार, व्यवहारदक्ष, लोकाभिमाना पण राजनिष्ठ आणि सत्यनिष्ठ हे सर्वच गुण त्यांच्यांत होते,” असें लिहिलें आहे.

दीनांचा पालनहार

. १८९७ च्या दुष्काळांत तांदुळवाडी येथील आपल्या कुळांस अप्पासाहेबांनी भाड्याची सूट दिली. कांहींना तहकुबी दिली. विहिरी खोदून, बांधाऱ्यांचीं कामें काढून, मजूरी देऊन लोक पोसले; पण कोणासहि गांव सोडून जाऊं दिलें नाही. अप्पासाहेब महाबळेश्वरास गेले म्हणजे गरीबांना भेटत. येतांना त्यांना धोंगड्या वगैरे देत, व उरले तें धान्यहि वाटून देत.

मनाची श्रीमंती

हैद्रावादमध्ये लॉर्ड कर्झन येणार होते, त्यावेळी त्यावेळच्या निजाम सरकाराचें अप्पासाहेबांना निमंत्रण होतें. अप्पासाहेबांची इस्टेट संस्थानांत होती, व त्यांचे हितसंबंधहि संस्थानाशीं गुंतले होते. स्वतःचे गाडीघोडे घेऊन मोठ्या प्रशस्त बंगल्यांत अप्पासाहेब तेथें राहूं लागले. सोलापूरच्या कांहीं श्रीमंत लिंगायतांना हैद्रावादला जाण्याची इच्छा झाली. अप्पासाहेबांनी, “यावें, व्यवस्था करीन ” असें कळविलें. अप्पासाहेबांची जागा प्रशस्त असल्यामुळें, तेथेंच रहावें व जेवावें, अशी त्यांनी विनंति केली. पण “दुसऱ्या दिवसापासून निराळी व्यवस्था करतो ” म्हणून, ते निराळे राहूं लागले. पण कांहींना व्यवस्था पटली नाही म्हणून, ते वारदाकडेच जेवायला येत. शेवटीं तेथील खर्चाचा ह्या लोकांत हिशेब झाला व तो आपसांत

वांटून घेण्याचें ठरलें. पण जो तो “मी अप्पासाहेवांकडे जेवलों” म्हणून अंग झाडूं लागला. शेवटी खर्चाबद्दल त्यांच्यांत मांडण जुंपलें व शिवीगाळ सुरू झाली. अप्पासाहेवांना हें कळतांच, ते त्या श्रमितांना म्हणाले की, “तुम्हांस निराळी व्यवस्था करा म्हणून सांगितलें कीं ?” शेवटी तो खर्च अप्पासाहेवांनी स्वतःकडे घेतला.

समभाव

ह्याचवेळीं एक खेडवळ वेशांतील गरीब लिंगायत गृहस्थ अप्पासाहेवांस पहावयास आला. त्यास, या वसा, तुम्ही कोण ? कुठले ? म्हणून विचारातांच, “मी वारद आहे, आपल्याला पहावें म्हणून आपलें नांव ऐकून मी आलों” असें तो म्हणाला. अप्पासाहेवांनी त्यास गाडींत बसवून घेतलें, व त्यास हैद्राबाद पहावयास घेऊन गेले; पण तो खेडवळ घोंगडेवाला म्हणून त्यास झिडकारलें नाहीं. त्याचप्रमाणें सोलापुरांतहि त्यांच्याकडे प्रतिष्ठित गृहस्थ येऊन त्यांच्याशीं ते बोलत असले, व तितक्यांतच त्यांच्या नातलगपैकीं कुणी बडीलघारे खेड्यांतून आले, तर उमे राहून ते त्यांस सन्मानानें वागवीत. त्यांना पाहून मान फिरवीत नसत.

पठाणाचें पाकशास्त्र

उत्तर हिंदुस्थानांतून सोलापुरांत एक पठाण आला. तो शाकाहारी लोकांचा स्वयंपाक करण्यांतहि पटाईत होता. त्याचेजवळ आपल्या आचार्यास अप्पासाहेब शिकावयास पाठवीत; व तसा एक एक पदार्थ तयार करवून ते खात. कितीहि खाल्लें तरी अजीर्ण न्हायचें नाहीं, हा त्या पदार्थाचा विशेष. हे पदार्थ शिकविण्याचा व प्रसृत करण्याचा त्यांना ध्यास असे, ह्याकरितां खाण्याचे पदार्थ व पकानें यांच्या प्रदर्शनाची प्रथाहि त्यांनीं स्त्रियांच्या कलाकौशल्याच्या कामाबरोबरच रुढ केली. ती अद्याप सुरू आहे.

अस्पृश्योद्धार

ख्रिस्ती झालेल्यांना गिरणींत ते उद्योग देतच असत; पण हरजिन स्त्रियांनाहि काम शिकवून उद्योग देण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होती. त्यांना काम शिकविणारास ते बक्षीस देत. पण लिंगायत, साळी, मराठे, रजपूत

वगैरे जातीच्या स्त्रिया त्यांच्या बरोबर बसतसुद्धा नसत, मग शिकविणें तर दूरच राहिलें. शेवटीं वक्षीस व वडतीच्या आमिषानें कांहीं मुसलमान स्त्रियांनीं त्यांना शिकविण्याचें ठराविलें. त्यामुळें कितीतरी हरिजन स्त्रिया गिरणीत कामाला लागल्या. ह्यापूर्वीच्या येथील दुसऱ्या गिरणीत अस्पृश्य स्त्रीचा प्रवेश नव्हता.

अस्पृश्य कीर्तनकार

बायजावाई नांवाची एक अस्पृश्य कीर्तनकार १९०७ मध्ये सोलापुरास आली. श्री सिद्धेश्वरासमोर व मंळिनाथासमोर अप्पासाहेबांनीं तिचीं कीर्तनें करविलीं. तिला साथ द्यावयास तिचे पतीच असत. कीर्तनास रंग चांगलान्न भरत असे. त्यामुळें गर्दी फार होत असे. शेवटीं बायजावाईस मर जरीचा शाळू नेसवून व पेटी तयला वगैरे सामान देऊन, अप्पासाहेबांनीं तिचें स्वागत केलें, व तिच्या कीर्तनव्यवसायास उत्तेजन दिलें.

कलावंताची कदर

सौ. त्रिमणावाई अड्याप्या माळगे ह्या हस्तकौशल्यांत व चित्रकलेत प्रवीण होत्या. मातीचीं चित्रें तयार करण्यांत व स्त्रीपुरुषांचीं प्रतीकें बनविण्यांत त्यांची कर्तबगारी पाहून, अप्पासाहेब त्यांना मुंबईस घेऊन गेले. त्यांना अनेक चित्रें व कामें दाखविलीं. त्यांना लागणारी उपकरणें घेऊन दिलीं. त्या कलेवर त्या वाईंनीं चांगली कीर्ति मिळविली.

स्त्री-शिक्षण

सोलापुरांत पूर्वी मुलींची एकच शाळा होती. पण दुसऱ्या सौ. बसव्वा-बाई वारदांस शिकविण्याकरितां ज्या काशीबाई मास्तराण होत्या, त्यांना अप्पासाहेबांनीं मंगळवार पेठेंत एक जागा देऊन, मुलींची शाळा काढून दिली. तीच आजची मुलींची शाळा नं. २ होय.

सरस्वति मंदिर

सरस्वतिमंदिर ही संस्था सन १८९५ मध्ये स्थापन झाली. जागा सोनेवापू देगांवकर यांनी दिली, व तेथें स्त्री-शिक्षणाची व्यवस्था अप्पासाहे-

बांनीं करून दिली. सौ. बसव्याबाई वारद ह्याच ह्या संस्थेच्या अध्यक्ष होत्या. त्यांनीं स्त्री-शिक्षणाची अखेरपर्यंत काळजी घेतली.

महिला-ज्ञानमंदिराची पुनर्घटना

सौ. बसव्याबाईंच्या निधनानंतर कै. सौ. भागीरथीबाई पाटील ह्यांनी महिला ज्ञानमंदिराची स्थापना केली. अप्पासाहेबांचें त्यासाहि उत्तेजन होतें. मडकीचा वाडा स्त्रियांचे शाळेकरितां दिला होता; पण अप्पासाहेबांच्या निधनाने संस्था बंद पडली. पुढें श्रीमती गौरव्याबाई वारद यांच्या अध्यक्षतेखाली सौ. संगव्याबाई मडकी यांनी पुन्हां महिला ज्ञानमंदिराची पुनर्घटना केली. तें उत्तम स्थितीत असून स्वतःचें भव्य मंदिर उभारीत आहे. त्याचा पाहिला मजला पूर्ण झाला (मे १९४८). नुकतेंच बसव-जयंतीच्या शुभमुहूर्तावर (वैशाख शुद्ध ३) श्री जगद्गुरु जयदेव मुरघा-राजेंद्र महास्वामी संस्थान चित्रकलदुर्गा यांचे हस्ते महिलाज्ञानमंदिराचें उद्घाटन झालें.

चेहरा हुबेहूब आला नाही

बसण्णप्पा सोळसे यांस विद्यार्थीदर्शेतच चित्रकलेचा नाद असे. अप्पासाहेबांनी त्यांस जवळ करून मुंबईस शिक्षणार्थ ठेविलें. सुप्रसिद्ध चित्रकार रविधर्मा यांचेकडेहि त्यास शिक्षण दिलें. त्यांचीं चित्रें प्रसिद्ध आहेत. त्यांनीं हरबऱ्याच्या डाळीवर निजामसरकारची प्रतिमा हुबेहूब रंगविली; व त्यास मोठें बक्षीसहि मिळालें. लातूर येथील डॉंगरसी फॅक्टरीच्या मॅनेजरचें एक तैलचित्र त्यानें उत्तम तयार केलें. पण मॅनेजरनीं हें हुबेहूब नाही असें म्हणतांच त्यांना ताप चढला, व “ हुबेहूब आला नाही अं ? चेहरा हुबेहूब आला नाही,” असें बडबडत अखेर भ्रमिष्ट झाले. लोकांनीं समज घालण्याचा व बक्षीस देण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांतच त्यांचा अंत झाला.

पतितोद्धार

मोंगलाईतल पूर्णा येथील फॅक्टरीत तुळसीराम नांवाचा एक मोर्ची होता. त्याला इंजिन ड्रायव्हरचें काम करावेसें वाटलें. अप्पासाहेबांनीं त्यास काम

शिकवून तेथेंच इंजिनियर केलें. मोची इंजिनियर पदावर चढविला, हा पतितोद्धार नव्हे काय ?

☆

मांग कारभारी

गोपाळा मांग शाहीर याला शेतीवर कारभारी नेमलें. नंतर त्याचा मुलगा तेंथेंच कारभारी झाला. त्या सर्वांना, त्यांच्या मुलोवाळांना शिक्षणाचा, लग्नाचा वगैरे खर्च अप्पासाहेबांनी दिले.

☆

खान काँट्रॅक्टर

खानबहादुर हाजी हजरतखां मोहद्दीन पठाण काँट्रॅक्टर हे पूर्वस्थितीत अत्यंत गरीब होते. वारदांनी गिरणी सुरू केल्यावर त्यांच्या गिरणीतील, स्टेशनवरील मालाची ने-आण करण्याचें काम ते करीत असत. शेवटी ते मोकदम झाले. नंतर गिरणीत कोळसा आणून टाकण्याचें काम त्यांना मिळालें. त्यांचे भाऊ वगैरेनाहि अप्पासाहेबांनी उद्योगास लावले. शेवटी लक्ष्मी काँटन मिलच्या वीहिंग व गोडाऊन शेडचे काँट्रॅक्ट अप्पासाहेबांच्या शिफारशीमुळे त्यांना मिळालें. याकरितां डिपॉझिटसाठी दोन हजाराची रक्कम अप्पासाहेबांनी दिली. पंचवीस हजार नफा झाला. नंतर विष्णु मिलच्या इमारतीचें काँट्रॅक्टहि यांसच मिळालें. डिपॉझिटकरितां रक्कम जयल असताहि वारदांच्या हातचाच पैसा फायदेशीर होतो, म्हणून अडीच हजार रुपये घेऊन गेले. पुढें त्यांनी परत केले. त्यांस त्यांत चांगलाच फायदा झाला. पुढें अनेक काँट्रॅक्ट्स घेतली. ते श्रीमंत व खानबहादुर झाले; व कायदे मंडळांतहि गेले. हा आपणांस वारद पुण्याईचा प्रसाद आहे, अशी त्यांची श्रद्धा आहे.

☆

वारदांचें सोलापूर

मुंबई इलाख्याची १९०२ मध्ये प्रांतिक परिपद भरली. यापूर्वी ही परिपद अहमदाबाद, नगर, नाशिक वगैरे ठिकाणी भरविण्याची सर मेथा व वाच्छा ह्यांनी खटपट केली; पण ती फसली. शेवटी सर वाच्छा व ना. गोखले सोलापुरांत आले. श्रीमंत अप्पासाहेबांस भेटले. मंडळी जमविली. जागेची अडचण उत्पन्न झाली. शेवटी रिपन हॉलची जागा मिळविली. स्वागताध्यक्ष वारद नेमले गेले. पण वारदांस ऐनवेळीं मुंबईस जावें लागलें.

तेव्हां त्यांनीं हिराचंद नेमचंद यांस स्वागताध्यक्षांचें काम दिलें. अध्यक्ष सर सेटलवाड, व सर वॉच्छा हे वारदांचे बंगल्यांत उतरले. हरिभाई देवकरण, बुबणे, रावजी नानचंद यांच्या बंगल्यांत इतर प्रतिनिधि उतरले. याचवेळीं सामाजिक परिषद डॉ. भांडारकर यांचे अध्यक्षतेखालीं व्हावयाची होती, तेहि आले. शेवटीं पहिल्याच दिवशीं मुंबईचें काम आटोपून अप्पासाहेब आले, व पाहुण्यांच्या व्यवस्थेची काळजी घेऊं लागले. स्वागताध्यक्षपद शेट हिराचंदजीकडे दिलें असतांहि आरंभीचें भाषण अप्पासाहेबांनीं केलें. ते दररोज सर्व प्रतिनिधीकडे स्वतः जाऊन येत व विचारपूस करीत. शेवटीं अध्यक्षांनीं समारोपाच्या भाषणांत अप्पासाहेबांचे आभार मानले. पुढें अहमदाबादला परिषद झाली. तेव्हां अव्यवस्थेबद्दल प्रतिनिधींची कुरकुर होती. ती ऐकून सर वॉच्छा उद्गारले कीं, “ हें काय वारदांचें सोलापूर आहे ! ” आपल्या गांवची बेअब्रू होऊं नये म्हणून अप्पासाहेब स्वतः किती काळजी घेत !

परधर्मसहिष्णुता

सोलापुरांत जैन महायति ऐलक पन्नालाल चातुर्मासाकरितां आले. या यतीचा केशलोचन समारंभ होता. ह्या समारंभाला अप्पासाहेबांनाहि आमंत्रण होतें. सर्व जैनांनाहि हा लुप्तविधि नवीनच होता. केशलोचन म्हणजे हातानेंच डोकीचे व दाढीचे केस सहज लीलेनें लुचवें. हा समारंभ पहाणारांना यतिराजांच्या वैराग्याचें कौतुक वाटलें, त्याच आदरभावानें ५०० रु. ची देणगी जैन संस्थेस प्रथम अप्पासाहेबांनीच दिली, व जैनधर्माविषयीं सहिष्णुता प्रगट केली. सोलापुरांत पूर्वी जैन, लिंगायत यांच्या मिरवणुकींत मारामारी होत असे. अप्पासाहेबांमुळेच हे दोन्ही समाज गुण्यागोविंदानें नांदूं लागले.

परस्त्री मातेसमान

श्री. मल्लिकार्जुनप्पा भातकर हे वार्शीचे वयोवृद्ध गृहस्थ एकदां अप्पासाहेबांकडे बसले असतां, एक श्रीमंत विधवा बाई अप्पासाहेबांच्या भेटीस आली. तिच्या नोकरामार्फत बोलणेंचालणें सुरू झालें. तेव्हां भातकरांनीं अप्पासाहेबांना विचारलें, “ आपणच प्रत्यक्ष जाऊन कां बोलत नाही ! ” तेव्हां परस्त्रीच्या आदराविषयींची आपली कल्पना त्यांनीं भातकरांस सांगि-

तली. 'परस्त्री मातेसमान' हें कडक व्रत इतक्या नेमानें या युगांत कठीणच, अशी भातकरांची कल्पना झाली. श्री. भातकरांना त्यांच्या अध्यक्षतेखाली व्याख्यान देण्याचा प्रसंग येत असे. तेव्हां ते विषयाची पूर्ण माहिती देऊन, बोलावयास सांगत. समाजाकरितां व राष्ट्राकरितां सर्वस्व देणारांविषयी अप्पासाहेबांना फार आदर असे.

गुरु कसा असावा ?

श्री. बी. ए. विराजदार हे १९०६ पासून अप्पासाहेबांच्या सहवासांत राहून, त्यांचेपासून शेतकीविषयक व व्यवहाराविषयक माहिती मिळवूं लागले. अनुभवानें, अप्पासाहेब हे गुरु करण्यास पात्र आहेत, अशी त्यांची भावना झाली, व 'माझे कान फुंका' म्हणून विराजदार विनवूं लागले. "मी गुरु होण्यास पात्र नाही, गुरुची कशी योग्यता पाहिजे तें दाखवितों," म्हणून विराजदारला बरोबर घेऊन अप्पासाहेब निघाले. हे उभयतां सुन्बराय मठांत गेले. पण तेथें आलेले एक महान् योगी तेथें नव्हते. ते दुसरीकडे गेले होते, तिकडे गेले. तेथूनहि ते तिसरीकडेच गेलेच होते. तेथें गेल्यावर समजलें कीं महाराज एकांतांत आहेत, थोड्या वेळानें दर्शन होईल. पंधरा मिनिटें वाट पाहिली. दोन नारळ, खारका वगैरे खोलीसमोर ठेवून नमस्कार केला, आणि ते उभयतां परतले. सायंकाळीं दोन ब्राह्मण वारदवाड्याकडे आले; आणि महाराजांनीं हे आपल्या दोन्ही पत्नींच्या ओऱ्यांत आशीर्वादासह घालण्यास सांगितलें आहे, असें म्हणाले. त्याप्रमाणें अप्पासाहेबांनीं केलें. विराजदारांचा विश्वास हा कीं, या प्रसादामुळेच उभय पत्नींस एक वर्षाच्या आंतच पुत्ररत्न झालीं. अप्पासाहेब निष्ठावंत होते, एवढें मात्र खरें.

व्यापार

लिंगायत हे व्यापारी, तेव्हां व्यापारी शिक्षण लिंगायतांनीं घ्यावें, असा अप्पासाहेबांचा आग्रह असे. म्युनिसिपालिटीच्या व्यापारी शाळेंत अप्पासाहेबांच्या आश्रयानें (१) कल्लय्या गारमपल्ली, (२) शंकरराव टेकणे, (३) बसप्पा हणमशेट्टी, (४) नीलप्पा हणमशेट्टी, (५) कल्याणप्पा कल्याणशेट्टी, (६) मुरगेप्पा सालंकी, (७) सांभ माळशेट्टी, (८) नीलप्पा किणगी वगैरे लिंगायत विद्यार्थी शिकत होते. शिवाय घरींहि विद्यार्थ्यांस स्वतः ते शिकवीत.

“ शिक्षण पूर्ण होतांच, मी तुम्हांस मुंबईस, व हुपार असल्यास परदेशी पाठवीन, “ असें ते म्हणत. त्या विद्यार्थ्यांचें दैव असें बलवत्तर कीं, अप्पासाहेब त्यांचे शिक्षणापूर्वी इहलोक सोडून गेले. व्यापारी शिक्षणाची त्यांना गोडी होती. त्यांचे चिरंजीव श्रीमंत बाबासाहेब वारद हे “ वारद व्यापारी हायस्कूल “ ह्याच आस्थेनें चालवीत आहेत.

आपुलकी

वारदांनीं प्रसिद्ध केलेली लिंगायत ग्रंथमाला वाचून, आपल्या जैनधर्माच्या ग्रंथांचें, व तत्वांचेंहि प्रकाशन झालें तर उत्तम, अशी प्रेरणा सोलापूरचे साहित्यचंद्र रावजी नेमचंद शहा वकील, संपादक प्रगति जिनाविजय, यांना झाली. अप्पासाहेब वारद, हिराचंद नेमचंद, माणिकचंद पानाचंद, दानशूर रामचंद नाथा, ब्र. शतिलप्रसादजी यांचा आदर्श डोळ्यांपुढें ठेवून ‘ जैन धर्मादर्श ’ हा ग्रंथ त्यांनीं लिहिला. तो त्याच काळांत, केसरीकार श्री. कृ. प्र. खाडीलकर, राष्ट्रमत दैनिकाचे संपादक श्री. सी. के. दामले वगैरेना दाखविल्यावर, त्यांनीं, अप्पासाहेब वारदांनीं हा ग्रंथ अवलोकन करावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. अप्पासाहेबांनीं तो ग्रंथ अवलोकिला. कांहीं मननीय अशा सूचना करून शहा वकीलांस उत्तेजन दिलें; व जैनमताविषयी खऱ्या राष्ट्रपुरुषाप्रमाणें आपलेपणा प्रगट केला.

मर्यादित संचय

महिकार्जुनप्पा लिगाडे व अण्णाराव ढंगे हे अप्पासाहेबांप्रमाणेंच व्यापारावर भरपूर पैसा मिळवीत. लिगाडे हे विनोदी गृहस्थ होते. अप्पासाहेबांकडे त्यांची बैठक असे. द्रव्य मिळवावें तें संचयाकरितां कीं उघळण्याकरितां, असा वादाचा प्रश्न निघाला. संचयवादी म्हणत कीं, संचय केल्यावांचून थकत्या काळांत त्याचा आपल्यास कसा उपयोग होईल ! हयावर अप्पासाहेबांनीं समेट सुचविला कीं, “ संचयाला मर्यादा पाहिजे व जीवन जगण्यासहि मर्यादा पाहिजे. जीवन जर अधिकच खर्चिक केलें, तर त्याच्या खर्चालाहि अखेरपर्यंत मर्यादा रहाणार नाही. म्हणून आपल्यास व आपल्या कुटुंबास काय लागेल, हें प्रथम ठरवून, तितकेंच थकता काळ येईपर्यंत मिळवावें. अधिक मात्र परोपकारार्थ उघळावें.”

देवभोळेपणा

अप्पासाहेब अत्यंत देवभोळे होते. ज्योतिषी ग्रह, व साधूंचे चमत्कार यावर त्यांची श्रद्धा असे. ह्याकारितां सोलापूरच्या सुप्रसिद्ध ज्योतिष्यांकडे म्हणजे वे. शा. सं. अनंत शयनाचार्यांकडे सिद्ध्या स्वामी गारमपल्ली यांस अप्पासाहेबांनीं ज्योतिष व जपजाप्य शिकण्यास पाठविलें. जपजाप्याचा व पारायणादि विधींचा ते उपयोग करीत. अर्थात्, सर्वच करून पहावें, ह्यावर त्यांची श्रद्धा होती. त्यामुळें ज्योतिष व जपजाप्य विशारद यांना जगण्याला तरी संधि मिळत असे. कारण त्याकरितांही त्यांचा पैसा खर्च होत असे.

साखरेचा कारखाना

१९०५ मध्ये वंगभंगाच्या चळवळीच्या वेळीं कै. लोकमान्य टिळक प्रभृतींनीं जीं स्वदेशी चळवळीचीं व स्वदेशी उद्योगधंद्यांचीं लाट उसळविलीं त्यावेळीं पुन्हां स्वतःचा साखरेचा कारखाना अप्पासाहेबांनीं चालविला. शुद्ध पवित्र व स्वदेशी अशीं मुंबई इलाख्यांतलीं पहिलीं साखर म्हणून तत्कालीन वर्तमानपत्रांनीं वारद साखरेचाच गौरव केला. वर्तकी साखर त्यानंतर जन्मास आली. हा साखरेचा कारखाना अप्पासाहेब ह्यात असेपर्यंत चालूच होता. स्वदेशीला उतेजन मिळावें, ह्याकरितां रायचूरला गिरणी व सोलापूरला कांच-कारखाना काढावा, हा त्यांचा हेतु होता. परंतु १९११ च्या जानेवारीत अप्पासाहेब गेले व त्यांचे बरोबर सर्वच संकल्प गेले. त्यानंतर हेच उद्योग महाराष्ट्रांत विशेष प्रमाणांत सुरू झाले.

बडे व्यापारी

शेठ नारायण ठक्करशी मुळजी, शेठ विसनजी भिकमजी, शेठ किसनदास वल्लभदास, रघुमाई अलाना, सर दिनशा माणिकजी पेरीट, शेठ त्रिभुवनदास मंगळदास, शेठ परमानंद कुंवरजी, करीमजी अल्लीमाई, फाजलमाई, जुम्मामाई, करमिमाई इब्राहम, मल्लप्पा वसप्पा, शेठ वसनजी मनजी ह्या बारा प्रख्यात व्यापाऱ्यांत अप्पासाहेबांची गणना त्यांच्या काळांत झाली होती.

चळवळीचे प्रेरक

कै. लिंगराज सरदेसाई सिरसंगी, सर के. पी. पुट्टणशेट्टी, बॅ. वंटमुरीकर देसाई, रा. ब. रुद्रगौडा अरटाळ, मि. गिलर्गाची, डॉ. नंजप्पा, रावसाहेब मानवी, रावसाहेब वारद, राचप्पा नली, रा. ब. मेणशनकाई, होन्नापूरमठ, व्ही. एस्. श्रेष्ठी, दि. ब. कंबळी, उमरावतीचे श्री. ना. रा. वामणगांवकर हे निरनिराळ्या विभागांतून लिंगायतांत जाग्रति करणारे पुढारी उदयास येत होते, व त्यांत कै० अप्पासाहेब वारद हे मेरुमणी होते. शिवयोगी श्री. कुमारस्वामी हनगल व वेरूळचे महास्वामीहि लिंगायतांच्या नव्या जाग्रतीत लक्ष घालीत. पण लिंगायत समाजांतील ती सामाजिक व शैक्षणिक जाग्रति ह्याच वेळीं संपली. प्रत्येक जिल्ह्यांत व विभागांत नव्या लोकांचें नवें कार्य सुरू आहे; पण त्याचे प्रेरक कै० लिंगराज, अप्पासाहेब वारद, बॅ. वंटमुरीकर व अरटाळ हेच होत.

अफझलपूरकर व वारद

शेठ लखमीदास खिमजी व अप्पासाहेब यांच्यांत गिरणीच्या एजन्सी-बद्दल वाटाघाटी सुरू होत्या; पण त्यांत यश आलें नाहीं. त्यानंतर राजा नरसिंगगिरजी हे गुंजोटी व लोहारा येथील जहागिरीकडे आले असतां, सोलापूरला गोविंद तात्याजी अफझलपूरकर (इंपिरियल बँकेचे कॅशर) यांचेकडे उतरले असतां, त्यांनीं आपल्या नांवाची गिरणी सुरू करण्याची विनंति केली. आणि वारद व नरसिंगगिरजींत दहा आणे व सहा आणे भागीचा करार झाला. नरसिंगगिरजींनीं आपल्या भागीचे रुपये रोख भरले. वारदांनींहि पुण्याचे बॅ. गाडगीळ, लक्ष्मीनारायण सारडा, व कारंजे वगैरे मंडळीसह रोख रकम भरली. आणि “ धी नरसिंगगिरजी मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लिमिटेड नांवानें गिरणी रजिष्टर झाली. कांहीं वर्षांनीं वारद व नरसिंगगिरजी यांच्यांत वाद उत्पन्न झाला. तेव्हां हा वाद मिटावा म्हणून अफझलपूरकरांचा मुंबईस प्रयत्न सुरू झाला. पण वारद एकाएकी आजारी झाले; आणि राजाबहादूर नरसिंगगिरजींच्या सांगण्यावरूनच सेशल गाडी करून अफझलपूरकरांनीं अप्पासाहेबांस सोलापुरास आणलें, व त्यांचा तिसरे दिवशीं अंत झाला. हे अफझलपूरकर व वारद ह्यांचे जिह्वाव्याचे संबंध होते.

चालता बोलता भुलेश्वर

अप्पासाहेब एकदा रा. ब. मंडळिकांच्या भेटीस गेले. अप्पासाहेबांचें नांव कळतांच त्यांनीं भेट दिली, आणि प्रश्न टाकला की, “ काय काम आहे ? ” तेव्हां “ दर्शनास आलों होतो,” असें अप्पासाहेब बोलले. “ दर्शन भुलेश्वराचें घ्या, आमचें कशाला,” असें मंडळीक म्हणतांच, अप्पासाहेब म्हणाले, “ चालत्या बोलत्या भुलेश्वराचें दर्शन घेतलें तर आम्हांस कांहीं पाप लागत नाही.” तात्पर्य काय की, अप्पासाहेब भेटीस गेले असतां रा. ब. मंडळीकहि तावडतोव भेटत.

सिद्धेश्वर अडत दुकान

सोलापुरांतील सर्वत्र लहानमोठे व्यापारी मालाच्या स्वरूपावरून श्री-सिद्धेश्वराचा धर्मदाय फंड देत असत. “ रायली ब्रदर्सहि ” ही प्रथा मानीत असे. पण इ. स. १८८५ मध्ये ह्या कंपनीस लहर आली, व तिनें श्री सिद्धेश्वर धर्मदाय फंड देण्याचें नाकारलें. तेव्हां, रायलीकडे मालच पुरवूं नये, असा व्यापाऱ्यांचा निश्चय झाला. तथापि चोरून कोणीना कोणीतरी माल देत असे, हें उघड होऊं लागलें. तेव्हां सिद्धेश्वर पंच जम्मा, पसारे व उंबरजे प्रभृति वारदांकडे आले, व ह्यावर उपाय विचारूं लागले. एक लक्ष रुपये आपण भांडवल उभारूं व त्यांतून रायली ब्रदर्सप्रमाणें माल खरेदी करूं, व रायलीप्रमाणेंच चोख रक्कम देऊं, हा उपाय अप्पासाहेबांनीं सुचविला, व स्वतःचे २५ हजार रुपये लागलीच पुढें केले. आणि एक लक्ष भांडवल जमवून श्री सिद्धेश्वर अडत दुकान सुरूं केलें. हें रायलीस कळतांच, तो लागलीच नमला, व श्री सिद्धेश्वर फंड पूर्ववत् देऊं लागला. व्यापाऱ्यांची एकी करून परदेशी व्यापाऱ्यांच्या चढेलपणास फसा राह द्यावा, हें अप्पासाहेब जाणत होते.

क्रीडाप्रेम

पंतोजींच्या शाळेंत शिकत असतां थोबडे व वारद ह्यांच्यांत पाटीपूजनांत चुरस असे. पण ही चुरस म्हणजे व्यक्तिद्वेष नव्हता, किंवा घराण्या घराण्या-मध्येहि चढाओढ नव्हती. थोबड्यांचीं मुलें हीं आपलीं मुलें समजूत त्यांना स्वतःच्या गाडीत घालून फिरावयास नेत. ह्या मुलांस टेनिस खेळण्याची हौस होती. पण रिपन क्लबमध्ये त्यांस खेळूं देईनात. म्हणून वारदानीं नॉर्थकोट

हायस्कूलमध्ये टेनिस कोर्ट काढण्यास तेथील सोहनी हेडमास्तरांना सुचविलें, व त्याकरितां अप्पासाहेबांनीं रुपये पांचशेची रक्कम दिली.

चित्रकलदुर्ग सिंहासन

चित्रकलदुर्गच्या शून्य सिंहासनावर जगद्गुरु वे. शा. सं. जयदेव मुरघारजेन्द्र महास्वामी विराजमान आहेत. ते प्रथम वारद संस्कृत पाठशाळेत संस्कृत शिकले. पुढें त्यांना चित्रकलदुर्गच्या सिंहासनाचे शिष्य म्हणून शिकण्यास पाठविलें. त्यांना आरंभी गदगचे रा. सा. मानवी मदत देत. परंतु “ शिक्षण पुरें झालें, आतां परत या,” असे मानवींनीं लिहिलें. जयदेव शास्त्र्यांना अभ्यास पूर्ण करावा अशी इच्छा होती. ते अप्पासाहेबांकडे गाव्हांणें घेऊन आले. अप्पासाहेबांनीं त्यांना मदत देऊं नये, असे कांहीं शास्त्र्यांचें प्रयत्न होते. अप्पासाहेबांनीं “ मी सांगेन त्या सिंहासनावर आपण बसलें पाहिजे,” हें कबूल करून घेऊन त्यांना मदत दिली, व त्यांना काशीचा संस्कृत अभ्यास पूर्ण करण्यास उत्तेजन दिलें.

जयदेव शास्त्र्यांचें पांडित्य व आचार पाहून, काशीचे जगद्गुरु श्री. राजशेखर महास्वामीस त्यांना आपल्या गादीचा अधिकार व्हावा, अशी इच्छा झाली, व जयदेव शास्त्र्यांनाहि काशी सिंहासन मिळावें असें वाटत होतें. परंतु अप्पासाहेबांस विचारल्यावांचून होकार देतां येईना. शेवटीं राजशेखर महास्वामींनीं जयदेव शास्त्र्यांकरितां अप्पासाहेबांकडे विचारणा केली; पण अप्पासाहेबांनीं नकार दिला. तेथें चार शास्त्रांचे अधिकारी झाले. आणखी एक वर्ष शिकले असते, तर महामहोपाध्याय ह्या पदवीस ते पात्र झाले असते. शेवटीं जयदेव शास्त्र्यांची योजना चित्रकलदुर्गच्या सिंहासनाकरितां, मठाच्या पंचांचें बहुमत करून अप्पासाहेबांनीं केली. ह्याकरितां स्वतः खर्चहि केला. एवढा मोठा विद्वान् ब्रह्मचारी शास्त्री प्रथमच अशा प्रसिद्ध जगद्गुरु सिंहासनावर विराजमान झाला. धर्मपीठावर विद्वान् व सत्ताील शास्त्री बसाविण्यांत अप्पासाहेबांनीं यश संपादन केलें; व तसे पहिले विद्वान् जयदेव शास्त्रीच होत. हा समारंभ १९०३ मध्ये झाला; व त्याकरितां खुद्द अप्पासाहेब तिकडे गेले होते.

चित्रकलदुर्ग पीठाची संपत्ति व उत्पन्न दासोह चालविण्याकरितां व विद्याभ्यासाच्या शिक्षणाकरितांच खर्च झालें पाहिजे, असा मात्र अप्पासाहेबांचा

आग्रह होता. जयदेवशास्त्री चित्रकलदुर्ग सिंहासनावर वसतांच, सदर भव्य मठास हत्ती दरवाजा बांधावा अशी कल्पना कांहीं भक्तांस मुचली, व जयदेव स्वामीसहि ती पटली. अप्पासाहेबांस विचारलें असतां मठाचा पैसा सध्यां बांधकामांत खर्च न करितां वीरशैबांच्या विद्यादानांत खर्च करावा, असें अप्पासाहेबांनीं आपलें मत कळविलें, पण इकडे हत्ती-दरवाजाचें काम सुरू झाल्याचें ऐकतांच “महास्वामी होतांच जयदेवशास्त्री आमचें ऐकत नाहीं काय ?” म्हणून अप्पासाहेबांनीं पत्र देऊन, आपला एक शास्त्री चित्रकल-दुर्गास खाना केला; तेव्हां तेथें कळलें कीं, या कामीं मठाचा शिल्लक पैसा खर्च केला नसून, भक्तवर्गींनीं दिलेल्या वर्गणीतून हें काम चाललें. तेव्हां कोठें अप्पासाहेबांचें समाधान झालें. ह्या मठाच्या द्वारे कितीतरी लिंगायतांची वसतीगृहे व हायस्कूलस बांधलीं गेलीं आहेत, व मठाच्या खर्चांनीं चाललीं आहेत. पण तें पहावयास अप्पासाहेब राहिले नाहींत, म्हणून जयदेव महास्वामीस वाईट वाटतें. गादीवर बसल्यापासून आजपर्यंत लिंगायतांच्या शिक्षणास २५ लक्ष रुपयांचा खर्च चित्रकलदुर्गचे जगद्गुरु मुखारजेंद्र जयदेव महास्वामींनीं केला आहे. अप्पासाहेबांच्या पुण्याईचेंच हें फळ नव्हे काय ?

दे. भ. रामकृष्णजी जाजू, सोलापूर

सन १९११ में मैंने स्व. अप्पासाहेबसे विचारविनमय किया था, उस समय मेरे ध्यानमें आया कि स्व. वारद महाशयमें इतने गुण महत्वके हैं. इन गुणोंके कारणाहि यह अगाडी बढें हैं.

(१) निर्भयता, सरकारी अधिकारी, धार्मिक आचार्य, पंडित, संत काईभी आताथा उनसे मिलना, उनका सत्कार करना और अपनी बुद्धीके अनुसार प्रश्न करके मतलब निकालना, आनेवाले मिलनेवाले लोग यही कहते थे कि, इनका धैर्यहि इनकी उपर बढावेगा.

(२) राजकीय नेता (उस समयके) लोकमान्य टिळक, नामदार, गोखले से लगाकर सोलापूरके कै. सामंततक, और सरकारी गवर्नर से लेकर फौजदारतक अप्पासाहेब वारदको अच्छी तरह जानते थे. वह सब इनकी कदर करते थे.

(३) गवर्नर एक वक्त सोलापूरमें आये तब अप्पासाहेब बगीमें बैठकर स्टेशनके अंदर गये. बगीको रोखनेवाले अधिकारीकोभी अप्पासाहेबने अपना

स्वरूप बताया था. वारद की बगी, वारदका बंगला, वारदका घर, वारदका बाग (बगीचा), वारद गिरणी, वारद पाठशाला, इनकी निर्भयतासे तय्यार हुवे. गव्हर्नरसे लगाकर, लोकमान्य टिळक और छोटे बडोंके ध्यानमें था कि, वारदकी महत्वाकांक्षा, सोलापूरका नाम जगतमें अगाडी लावेगी. धैर्यशाली व्यापारीमें जो गुण होना चाहिए, वह अप्पासाहेबमें थे.

(४) कै. अप्पासाहेब मारवाडी समाजके धैर्यशाली व्यापारियों की इसलिए कदर करने लगे कि, यह जहां जावेगे, वहांका महत्त्व बढ़ायेगे. मुझको उन्होंने उस समय कहा था कि “यह लडका अपना तेज जगतमें चमकावेगा.” स्वदेश, स्वभाषा, स्वदेश की कदर अप्पासाहेब पग पगपर करते थे. यह उनका गुण मेरे दिलमें कायम का स्थान पा गया. आज मेरेसे स्नेह रखते हैं उनमें लिगायत समाजके भाई और बहेनोंका पहेला नंबर है. इसका मूल कारण कै. वारद है.

(५) सोलापूर, मद्रास, बंबई, कलकत्ता, कानपूर, नागपूर वगैरे गांवोंमें बड़े बड़े व्यापारी हैं. वह अप्पासाहेबका अनुकरण करके व्यापारी तत्वका, देश परदेशमें प्रचार करेंगे, तो वह १० वर्षमें सब कामोंमें अगाडी आसकेंगे, जिसमें गुण देखा वह ले लिया. गुणी, धैर्यशाली, हिमतवान्, व्यापारी, समाजसेवक, राष्ट्रसेवकोंकी मित्रता कै. अप्पासाहेब हमेशा रखते थे.”

दोशी काका, सोलापूर

“कै. अप्पासाहेब वारद, माझे चुल्लतभाऊ हिराचंद नेमचंद दोशी यांचे जिवलग स्नेही असल्यामुळे, माझ्यावर त्यांचा मुलाप्रमाणे लोभ होता. मला जात्याच व्यायामाचा नाद असल्यामुळे, अप्पासाहेबांनी मला फारच उत्तेजन दिले व मदतही केली. ते नेहमी म्हणत की, “तूं स्वतः शीक व दुसऱ्यास शिकव.” ही त्यांचि शिकवण मला माझ्या उन्नतीस पोषक ठरली; व शेंकडों व्यायामशाळा माझ्या हस्ते स्थापन होऊन, हजारों व्यायामप्रेमी विद्यार्थी मी तयार केले आहेत. हें सर्व अप्पासाहेबांच्या आशीर्वादाचें फळ होय. कै. अप्पासाहेब परस्त्रीस मातेसमान मानीत. नीतिमत्तेचे व सत्य बोलण्याचे घडे अप्पासाहेबांनाच मला दिले. त्यावेळच्या व्यापारी शाळेत मुलांना व्यायामाच्या साधनांचा पुरवठा कमी असे; म्हणून अप्पासाहेब स्वतःच्या खर्चाने विद्यार्थ्यांना जोड्या

वगैरे साधने घेऊन देत. त्यावेळीं कवड्यांचा व्यापार असे. ते स्वतः आम्हांस १-१ पोते कवड्या देत असत; व व्यापाराविषयी सर्व माहिती देत. एका वाक्यांत सांगायचें म्हणजे माझ्या सर्वांगीण उन्नतीस कै. अप्पासाहेबच मार्गदर्शक झाले, असें मोठ्या अभिमानानें मी म्हणतों.”

सौ. पंचव्वावाई सरदार, सोलापूर

“कै. अप्पासाहेबांची कारकीर्द मी अगदींच लहान असतांना, माझ्या पहाण्यांत आली. त्यांच्याविषयी जरी मला जास्त लिहितां येत नसलें, तरी आठवण म्हणून एक गोष्ट सांगतें. आमच्या बोरामणी घराण्याला वारसा कोणीच नव्हता. फक्त आम्हीं दोघी बाहिणी होतों. कै. अप्पासाहेबांची इच्छा अशी होती की, मुलींना लग्न करून सासुरवाडीस पाठवावें, व इस्टेटीस निराळा दत्तक घ्यावा. आणि श्रीगुरु निजगुणस्वामी किरीट मठ यांची इच्छा घराण्यास घरजांवई करून घेऊन, मुलींच्या मुलांसच वारसा द्यावा, अशी होती. कै. अप्पासाहेब व स्वामी यांच्यांत नेहमी वाद होत असे. शेवटीं स्वामींनीं मुलीला दुसरीकडे न देतां घरजांवई करून घेतला. कांहीं दिवसांनीं मुलीला (माझ्या बाहेणिला) मुलगा झाला. आपली इच्छा सफल झाली नाहीं, म्हणून अप्पासाहेबांस वाईटहि वाटलें नाहीं व द्वेष तर नाहींच नाहीं. उलट कै. अप्पासाहेब स्वतः मूल (हल्लींचे बोरामणी) पहायला आले व आनंद प्रदर्शित करून त्यांनीं मुलाला अहेर वगैरे केला. तात्पर्य काय की आपल्या मनाप्रमाणें एखाद्यावेळीं जरी झालें नाहीं, परंतु दुसऱ्याच्या वृत्तीनें कां होईना पण चांगलें झालें, तर अप्पासाहेबांना वाईट न वाटतां उलट आनंदच होत असे. हा त्यांच्या मनाचा मोठेपणा उल्लेखनीय होय. आमच्यावर त्यांचें मुलीप्रमाणें प्रेम होतें.”

आमदार श्री. सि. व. धुम्मा वकील, सोलापूर

कै. अप्पासाहेब वारदांच्या निःस्वार्थ त्यागाबद्दल व समाजकळकळीबद्दल किती लिहावें तितकें थोडेंच. त्यांच्या सद्गुणांचे निदर्शनार्थ माझ्या अनुभवाच्या कांहीं आठवणी मी देत आहे.”

“कै. अप्पासाहेबांचा व माझा परिचय मी सुमारे १० वर्षांचा असतांनाच म्हणजे म्यु. नं. २ मराठी झालेंत ४ व्या इयत्तेंत असतांनाच झाला.

श्रीमान् अप्पासाहेब व कै. शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी (हल्लीचे सुप्रसिद्ध शेठ वालचंद दोशी यांचे पूज्य वडील), हे दोघे शाळेंतील बहुतेक विद्यार्थ्यांना वरचेवर भेटत. अशा एका प्रसंगी मी त्यांना दिलेल्या उत्तरांवरून त्यांचें समाधान झालेसं दिसलें. त्यांनीं माझ्या नांवाबद्दल विचारपूसहि केली. पुढें मराठी ५ वी इयत्ता माझी त्याच शाळेंत पास झाल्यावर व्यापारी जमाखर्च, तोंडी हिशेब, मोडी अक्षर वगैरेंसाठीं मला गांवठी शाळेंत पाठविण्याचा माझे वडिलांचा विचार होता. माझ्या वडिलांना अप्पासाहेबांचें बोलावणें आलें; त्याप्रमाणें आम्हीं तेथें गेल्यावर अप्पासाहेबांनीं प्रथम माझे वडिलांना विचारिलें कीं, “ कां हो, तुम्हीं तुमच्या मुलास गांवठी शाळेंत पाठविणार असें ऐकिलें, तें खरें आहे काय ? ” तेव्हां माझे वडील त्यांना म्हणाले, “ आम्हांस इंग्रजीपेक्षां व्यापारी शिक्षणाची जास्त जरूरी आहे, म्हणून मी तसें ठरविलें. ” त्यावर लगेच अप्पासाहेबांनीं प्रश्न केला कीं, “ त्याच शाळेंत तुम्हांस पाहिजे तसलें व्यापारी शिक्षण देऊन शिवाय इंग्रजीहि शिकविणारी व्यापारी शाळा काढल्यावर तेथें तुमच्या मुलास पाठविण्यास काय हरकत आहे ? ” त्यावर निरुत्तर होऊन आमच्या वडिलांनीं त्यांस संमती दिल्यामुळें मी त्या व्यापारी शाळेंतच प्रथम ५ इयत्तेपर्यंतचा अभ्यास केला. पुढील ६ वी चा वर्ग तेथें नसल्यामुळें, तेथील हेडमास्तर व इंग्रजी १ लीपासून ५ वी पर्यंतचे शिक्षक श्री. टी. बी. खरे यांनीं मला हायस्कूलमध्ये जाण्यास कळविलें. परंतु माझ्या वडिलांना हें न पटल्यामुळें, त्यांनीं मला आपल्या दुकानीं येऊन दुकानचा व्यवहार पाहण्यास सांगितलें. परंतु सदरी खरे मास्तरांची इच्छा माझे इंग्रजी शिक्षण पुढें चालूं राहावें अशी असल्यामुळें, माझ्या वडिलांना भेटून त्यांनीं, माझे शिक्षण आणखी दोन वर्षें पुढें चालूं ठेवण्याबद्दल कळविलें. परंतु इंग्रजी शिक्षणाचा खर्च झेपणार नाही, वगैरे तक्रारी आमच्या वडिलांनीं त्यांच्या पुढें ठेविल्यावरून, ते नाराज होऊन परत गेले ! पण याहि खेपेस लगेच दुसऱ्या दिवशीं अप्पासाहेबांचें मला व माझे वडिलांना बोलावणें आलें व आम्हीं त्यांच्याकडे गेल्याबरोबर, “ तुम्ही तुमच्या मुलास इंग्रजी ६ वीचें शिक्षण घेण्यास येथील हायस्कूलला कां पाठवीत नाही ? ” असा सवाल अप्पासाहेबांनीं माझ्या वडिलांना केला. त्यावर “ जरूरीपुरतें शिक्षण झालें आहे, आतां त्यास माझे हाताखालीं माझ्या दुकानीं घेण्याचें ठरविलें आहे, ” असें माझ्या वडिलांचें उत्तर अप्पासाहेबांस मिळतांच, “ आणखी २ वर्षांच्या

शिक्षणानें तुमचें विशेष नुकसान न होतां उलट मुलाचें व पर्यायानें आमच्या समाजाचेंहि त्यांत हित होईल. करितां समाजासाठीं तरी आमचें एवढें ऐका," असें अप्पासाहेबांनीं कळविल्यावर, मोठ्या मिनतवारीनें त्यांस त्यांची कबूली मिळाली; व माझे पुढील शिक्षण हायस्कुलांत सुरू झालें.

हायस्कुलांतील शिक्षण संपल्यावर मी इंग्रजी ७ वी ची परीक्षा पास झालों. त्यावेळीं मला अप्पासाहेबांनीं मुद्दाम आपले घरी बोलावून, माझ्या यशाबद्दल मला धन्यवाद दिले व बरेचसें कौतुक केलें. त्यावेळीं माझे सदरी शिक्षक श्री. खरे (हल्लीं जगन्नाथपुरांचे पीठावर श्रीशंकराचार्य पदावर आरुढ झालेले आहेत.) हेहि तेथें हजर असल्यामुळें, माझे हृदय आनंदानें भरून गेलें. त्याच बैठकीस मला अप्पासाहेबांनीं त्यापुढें वकिलीच्या अभ्यासाचा उपदेश केला. पण त्यास माझे वाडिलांची संमती मिळेल कीं नाहीं, याबद्दल मी शंका प्रदर्शित केल्यामुळें, त्यांनीं लगेच तेथें माझ्या वाडिलांना बोलावून घेतलें, व त्यांना म्हणाले कीं, "तुमचा मुलगा यापुढें वकिलीचा अभ्यास करण्यास कबूल आहे व आमच्या लिंगायत समाजांत सुशिक्षितांची संख्या फार कमी असल्यामुळें समाजास वकील-बॅरिस्टरांची फार जरूरी आहे. तरी तुम्ही त्यास संमती द्या." आमच्या वाडिलांनीं माझ्या वकिलीच्या अभ्यासास संमती देऊन, अप्पासाहेबांपासून आपली सुटका करून घेतली; व माझ्या वकिलीच्या अभ्यासास सुरुवात झाली. सन १९११ चे एप्रिल महिन्यांत मी वकिलीची परीक्षा पास झालों. पुढें लौकरच मी सार्वजनिक कार्यांत पडलों व तेव्हांपासून आतांपर्यंत माझ्या अल्प मतीनें मी जनतेची व समाजाची सेवा केली, व यापुढेंहि तोच क्रम चालू ठेवण्याची माझी मनीषा आहे. आजपर्यंतच्या माझ्या या अल्पलोकसेवेमुळें हल्लीं मला जो आनंद होतो, तो मी व्यापारांत पडून मोठा धनवान झाल्यानेंहि मला मिळाला नसता.

पंचांगकर्ते श्री. लक्ष्मण गोपाळ दाते, सोलापूर.

ज्या देवतेची उपासना मनानें स्वीकारलेली असते, त्या देवतेव्यतिरिक्त देवतांची कांहीं लोक निंदा करीत असल्याचें, अगर सांमंन्य लेखीत असल्याचें केव्हां केव्हां दिसून येतें. तसें कै. श्रीमंत अप्पासाहेब वारद यांचें नव्हतें. कै. अप्पासाहेब हे वीरशैव मताचे होते, तरी त्यांचेकडून इतर देवतांची अवहेलना झाली नाहीं. नुकतेंच पुरी मठावर स्थानापन्न झालेल्या श्रीमद्-

जगद्गुरु शंकराचार्य श्रीयोगेश्वरानंदतीर्थ स्वामी महाराजांनी पूर्वाश्रमांत असतांना, कै. अप्पासाहेब यांना पुत्रप्राप्त्यर्थ श्रीमहागणपतीचें अनुष्ठान सतत ४८ दिवस करावयास सांगितल्यावरून, त्यांनीं येथील कसब्यांतील श्रीगणपतीचे देवाल्यांत ब्राह्मणांकडून अनुष्ठान करविलें, व त्यांना पुत्रलाभहि झाला. राजेसाहेब नरसिंगगिरजी यांनीं येथील तळ्यावरील श्रीगणपती मंदिर बांधण्यापूर्वी, हें देवालय वर्गणी करून बांधावें, म्हणून येथील लोकांनीं मनांत आणिलें. त्यावेळीं श्री. अप्पासाहेब वारद यांनीं सदर देवाल्याचे जीर्णोद्धारस मदत देण्याचें अभिवचन दिलें होतें. यावरून ते इतर देवतांचे द्ष्टे तर नव्हतेच, परंतु इतर देवतांस मानणारे होते. परठिकाणांहून आलेल्या वैदिक शास्त्री मंडळींची ज्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुसार संभावना करीत असत. तसेंच दुसऱ्या अनेक प्रसंगी ब्राह्मणवर्गास त्यांचें सहाय्य होत असल्याचें प्रसिद्ध आहे. यावरून केवळ वीरशैव मतानुयायांकडे त्यांचा ओढा होता, असें केव्हांहि म्हणतां येणार नाहीं; आणि ते वेदशास्त्रादि विद्येचे व विद्वानांचे भोक्ते होते हें दिसून येतें.

संक्षेप मंडाच्या श्रीशंकराचार्यांचा चातुर्मास्यानिमित्त श्रीक्षेत्र वाई (जि. सातारा) येथें मुक्काम झाला. त्यांत श्रावण मासांत व्हावयाचें कोटि-लिंगार्चन व नवरात्रसंबंधी शतचंडी, हीं अनुष्ठानें पूर्ण होण्याकरितां आर्थिक मदत मिळविण्याच्या हेतूनें, कै. धर्ममार्तंड काशिनाथ वामन ऊर्फ भाऊशास्त्री लेले सोमयार्जी हे येथें आले असतां, येथील सनातन मतानुयायी डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे संपादक भिषक्विलास यांनीं श्रीमल्लिकार्जुनाचे देवा-ल्यांत सभा बोलाविली. त्यांत वे. शा. सं. भाऊशास्त्री लेले यांनीं 'कोटिलिंगार्चन करण्याचें प्रयोजन काय? व तें कां करावें,' तें सर्व साविस्तर व्याख्यानरूपानें सांगितलें. त्यावेळीं त्या सभेंत सुमारे हजार बाराशें रुपयांचे आंकडे पडले. त्यांत कै. श्री. अप्पासाहेब वारद यांनीं दिलेल्या रकमेचाच आंकडा सर्वांत मोठा होता. यावरून कै. अप्पासाहेब हे धार्मिक गोष्टींत मन घालून त्या कामास सढळ हातानें आर्थिक मदत करीत असत. अर्थात् त्यांची दातृत्वशक्ति मोठी होती, हें स्पष्ट होतें.

श्री. वे. शा. सं. वासुदेवराव गवई यांची आठवण

(१) " कै. अप्पासाहेबांना पुत्रसंतान वगैरे कांहीं नव्हतें. अर्थात् याचें त्यांच्या घरांतील सर्व मंडळींना जसें दुःख होतें, तसेंच आम्हांला वाटत होतें.

हीं परिस्थिति आमच्यानें पहावेना; आणि म्हणूनच त्यांना आम्ही श्री. महादेवाची, वीरशैव धर्माप्रमाणें पूजा करण्यास सांगितलें. त्यांनीं तें मोठ्या आनंदानें मान्य केलें. पंच धातूंचा महादेव करविला; आणि पूजा थाटली. मी स्वतःच पूजासंकल्प करून प्रारंभहि केला. पुढें एक दीड महिन्याच्या अवधीतच कै. अप्पासाहेबांच्या दोन्ही पत्नी गरोदर राहिल्याचें समजलें. अर्थात् मला व माझे चुलते यांना त्याचा खूप आनंद झाला. त्यांच्या घरच्या सर्वांना आनंद झाला. त्यानंतर कालांतरानें सौ. बसव्वाबाई प्रथम प्रसूत झाल्या. बालकाचा जन्मदिवस व वेळ बरोबर नव्हती. जोतिषशास्त्र दृष्ट्या त्याला गंडांतरच होतें. बालकाचा जन्म झाल्याबरोबरच श्री. म. आ. पाटील मला बोलावणेंस आले. त्यांना मी “१० दिवस थेत नाही,” असें सांगितलें. याचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं नसून नूतन मुलाची कुंडली ठीक नव्हती, चिंताजनकच होती. त्यानंतर पुढें ४-५ दिवसांनीं, कै. अप्पासाहेबांनीं पूजेसाठीं तयार कराविलेला महादेव, बसव्वाबाईंनीं देव्हान्यावरच्या एका पितळी डब्यांत ठेवला होता, तो हरवला, अशी बातमी आली. (कोणी सांगितली हें आठवत नाही) तेव्हांच मी ताडलें; आणि पहिल्या शंकेला जास्तच जोर मिळाला. ही गोष्ट बालकास वातुक होती. आणि पुढें १० दिवसांत तें मूल वारलें, असें समजलें. त्यानंतर सौ. गौरव्वाबाई प्रसूत झाल्या. या बालकाची कुंडली वगैरे ठीक आहे.

(२) कै. अप्पासाहेबांच्या वागण्यांत आतिशय वक्तशीरपणा आणि काटेकोरपणा होता, याचेंहि प्रत्यंतर आम्हांस आलें. आमच्या चुलत भावाचें व बाहिणीचें लग्न होतें. मी व माझे चुलते यांनीं मुद्दाम जाऊन श्री अप्पासाहेबांना आमंत्रण दिलें. लग्नाची वेळ पहाटे ५।।। ची होती. परंतु यादिवेळीं नक्की येईन, असें त्यांनीं सांगितलें; आणि बरोबर ५।।। ला ते हजर झाले. त्यांच्या या वक्तशीर आगमनानें आम्हां सर्वांस चाकित करून सोडलें.

श्री. मुरगेनवर जंगीन (बागलकोट)

माझा कै. रा. व. वारदांशीं १९०६ मध्ये प्रथम परिचय झाला. त्याच सालीं मी प्रथम सोलापुरास आलों. आम्हांस जो माल लागत असे, तो त्यांनीं खरेदी करण्यास, तेथील कारकुनास सांगितलें. हा सर्व खरेदी-विक्रीचा व्यवहार संपल्यानंतर, त्यांच्याकडे एकदां, “मी बागलकोटांस एक संस्कृत पाठशाला उघडली आहे. त्यासाठीं आम्हांस आपणां-

कडे असलेले कांही संस्कृत ग्रंथ पाहिजे," अशी मागणी केली असतां, त्यांनीं आम्हांस अतिशय सदळ हातानें हवीं तीं पुस्तकें दिलीं.

१९०८ सालीं बागलकोटास ४ र्थी वीरशैव महासभा झाली. त्यावेळीं मी त्या महासभेचा सेक्रेटरी होतो. कोठेंहि जावयाचें झालें, तर ते माझ्याशिवाय जात नसत. मला घेऊन जात. त्याचवेळीं श्रीमन्निरंजन—हनगल स्वामी, इलकल व चित्तलगां येथील महांत स्वामींच्या प्रेरणेनें, अप्पासाहेबांना शिवयोग मंदिराच्या स्थापना सभेसाठीं अध्यक्ष म्हणून घेऊन गेले. त्याच वेळीं बागलकोटाच्या व्यापारी संघातर्फें त्यांना आमंत्रण देऊन त्यांचा मोठा मानपान केला.

कै. अप्पासाहेबांना पुत्रप्राप्ति नव्हती. यज्ञाचा प्रकार चालला असतां कै. नालवतवाड स्वामींनीं त्या होमकुंडांत उडी घेतली. त्यांना त्यापासून (विस्तवापासून) कांहीं झालें नाहीं. ' होम करणें आपल्या धर्मांत नाहीं ' असें त्यांनीं सांगितलें. त्यावेळीं मी समक्ष हजर होतो. हा प्रकार १९०६ सालीं झाला असावा.

कै. अप्पासाहेब कोणत्याहि महत्त्वाच्या कामास अथवा समारंभास निघाले कीं, त्यांच्याबरोबर सोलापूरचे श्री. शांतप्पा चप्पळगी हे नेहमीं असत. ते मोठे शरण होऊन गेले. विशेष हें कीं, ते अप्पासाहेबांच्या बद्दल कधींच चांगलें बोलत नसत. असें असतां त्यांच्यावर अप्पासाहेबांचें अतिशय प्रेम होतें.

वारद फ्री बोर्डिंग हें इ. स. १९११ मध्ये कै. अप्पासाहेब यांच्या स्मरणार्थ स्थापन झालें. श्री. मन्निरंजन जगद्गुरु मुखाराजेंद्र महास्वामी यांनीं १००० रुपये देऊन त्यांचें नांव देवविष्यास लावलें. तें बोर्डिंग अजूनहि चालूं आहे.

बागलकोट येथें महासभेस अप्पासाहेब आले असतां, ते, महांत स्वामी, इलकल स्वामी व हानगल स्वामी यांच्या दर्शनास गेले. स्वामी म्हणाले कीं, "तूं तुझ्या पाठशालेंतील विद्यार्थ्यांना शेंडी कां काढावयास लाविली ? " तेव्हां ते विनोदानें म्हणाले कीं, "हें सर्व आमच्या शास्त्र्यांनीं केलें आहे. मी सुद्धा शेंडी काढली आहे. " तेव्हां स्वामी म्हणाले कीं, " तूं वाणिज्या (लिंगायत) आहेस. तुला शेंडी काढलेली चालते. जंगमांना शेंडी आवश्यक आहे. तूं त्यांना ती ठेवण्यास सांग. "

कै. अप्पासाहेब वारदांनीं बागलकोटास चिरकाल राहावें, अशी आमची

इच्छा होती. कै. अप्पासाहेबांच्या पत्नी श्रीमति गौरव्वाबाई यांच्या हस्तेच येथील अक्रमहादेवांच्या देवाल्याचा कोनशिला समारंभ इ. सन १९४६ मध्ये झाला.

श्री. लखमगौडा वसवप्रभु सरदेसाई, वंटपुरी

डिसेंबर १९०८ मध्ये बागलकोट येथे मरलेल्या वीरशैव सहासभेंत श्री. लखमगौडा वसव प्रभु सरदेसाई वंटपुरी आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत म्हणतात.

[महासभेच्या रिपोर्टातील उतारा, पान ८]

“ आमच्यामध्ये आमच्याच लोकांनी चालविलेल्या गिरण्या फारच विरळा आहेत; नाही म्हटलें तरी चालेल. या कामांत रावसाहेब मल्लप्पा ऊर्फ अप्पासाहेब वारद यांनी घेतलेला किता सर्वांनी आपल्या पुढे ठेवावा, अशी माझी इच्छा आहे. गेल्या साली महासभा सोलापुरांत मरल्यावेळी सर्वांनी रा. सा. वारद यांची गिरणी पाहिलीच असेल. कारण ते सर्वांना कळून चुकलें आहे. ”

श्री. चक्रपा फुलारी, सोलापूर

कै. अप्पासाहेब वारद, बेंगळूर व म्हैसूरची उत्तम फुलें आणून, त्यांचे हारगुच्छ वगैरे माझेकडून करून घेत असत. कै. अप्पासाहेब यांना, सोलापुरांत ज्या पद्धतीने हार तयार होत, ती पद्धत आजिबात आवडत नसे. तेव्हा मला स्वखर्चांनी संगीत हार, गुच्छ त्याचप्रमाणे लग्नांत वरांस घालण्यासाठी फुलांचा टोप आदि नवीन गोष्टी शिकण्यास मुंबईस पाठवून दिले. आणि तेथे शिकून आल्यानंतरच सोलापुरांत संगीत हार व गुच्छाची पद्धत सुरू झाली. त्याचा प्रसार सोलापुरांत इतका झाला की, मोठ्या उत्सवांत समेलनांमध्ये संगीत हाराशिवाय दुसऱ्या कोणत्याच प्रकारचा हार ग्राहकांना पसंत पडेना.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय

[तिसरा वार्षिक रिपोर्ट इ. स. १९००-१९०१ उतारा]

रा. सा. श्रीमंत अप्पासाहेब वारद सोलापूर, यांचे
२० नोव्हेंबर १९०० रोजी आगमन

आज रोजी श्रीमंत अप्पासाहेबांना पानसुपारी करून त्यांचा सन्मान करण्यांत आला. रावसाहेबांनी व्यापारी दृष्टीने विचारपूस करून, आणि ग्रंथसंग्रहालयाची व्यवस्था पाहून, योग्य त्या सूचना केल्या; व पुस्तके खरेदी करण्याकरितां १०० रुपये देणगीदाखल दिले. रा. सा. वारदांनी या देणगीमुळे व्यवस्थापकांस कायमचे ऋणी करून ठेविले आहे. या प्रसंगी वऱ्हाडचे रा. सा. विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एलिचपूरचे जहागीरदार श्री. पुरुषोत्तम भगवंत देशपांडे व मुंबईचे प्रो. दामोदर गणेश पाध्ये इत्यादि मंडळी उपस्थित होती.

✽

श्री. शं. वा. किलोस्कर

संपादक-किलोस्कर, किलोस्करवाडी.

“मी विद्यार्थीदशेत असतांना श्रीमंत अप्पासाहेबांना अनेक वेळां पाहिल्याचें मला आठवतें. कारण त्यांचा व माझ्या वडिलांचा जसा स्नेह, त्याचप्रमाणें सौ. बसव्वाबाईंची व माझ्या मातोश्रींची जिवाभावाची निकटची मैत्री. त्यामुळे अप्पासाहेबांना माझ्या वडिलांच्या दवाखान्यांत आलेले, मी पुष्कळदां पहात असें. बसव्वाबाई व माझी आई यांचे तर एकमेकांच्या घरीं जाणें येणें सारखेंच चालूं असें. त्या वयामध्ये वडील मंडळी काय बोलणीं करीत असत, अथवा कुठल्या उद्योगाविषयी त्यांची चर्चा चालूं असे, हें आम्हांला कळण्यासारखें नसे. परंतु अप्पासाहेबांच्याबद्दल आम्हांला साहाजिकच आदर वाटत असे. त्यांचा तो शांत गंभीर चेहरा, भस्म लावलेल्या कपाळावर विराजमान झालेला पांढरा स्वच्छ रुमाल, आणि काळ्या रंगाच्या पार्शी कोटावरील जरीकांठी उपरण्याची घडी व सोलापुरी पद्धतीचीं उंची पादत्राणें घालून भारदस्तपणें पावले टाकीत जाणारी त्यांची आदरणीय मूर्ति आजहि माझ्या डोळ्यांपुढें स्पष्ट उभी राहूं शकते. अप्पासाहेब म्हणजे केवळ लिंगायत समाजाचे नव्हे, तर साऱ्या सोलापूरचे भूषण असे. माझ्या वडिलांना व त्यांना परस्पराविषयी विशेष आदर वाटण्याचें

कारण, अप्पासाहेबांची प्रगतीपर मते, हें एक असावें. कारण तितक्या जुन्या काळांत सुद्धा अप्पासाहेबांनीं सोलापुरांत मोठ्या धडाडीनें नरसिंग गिरजी मिल स्थापन करून दाखविली; व शेतीचे व्यवहारांतहि बऱ्याच सुधारणा करून दाखविल्या. मला वाटतें सोलापुरांत पोंवर क्रशरनें ऊस गाळण्याचा प्रथम उपक्रम कोणी केला असेल, तर तो अप्पासाहेबांनींच.

सामाजिक सुधारणा करण्याचीहि त्यांना फार हौस. सोलापूर शहर सर्व बाजूनें पुढें यावें, अशासाठी त्यांना किती तळमळ वाटे, व सोलापूरचें सौंदर्य वाढविण्यासाठी त्यांनीं केवढा खटाटोप चालविला होता, हें कुणास पहावयाचें असल्यास, सध्यां किंचित् अपुऱ्या स्थितींत राहिलेल्या वारद बंगल्यावरून ती गोष्ट दिमून येईल. हा बंगला बांधण्याचें काम कितीतरी वर्षे चालूं होतें. हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांमध्ये आपले मिळी पाठवून, तेथील कलाकुसरीचे नमुने व दगड आणवून, हा बंगला बांधण्याचें काम चालूं असे. एकादा बांधून झालेला भाग तितकासा सुंदर व आकर्षक वाटला नाहीं, तर तो उतरवून, फिरून नवी रचना तेथें करण्यांत येई. बंगल्यासमोरच आमचें हायस्कूल असल्यानें, अप्पासाहेब या बंगल्याची देखरेख करण्यासाठीं येत असत; व कारागिरांना कशा सूचना देत, हें आम्हांस पुष्कळदां पहायला मिळें. या नव्या इमारतीच्या शेजारीच जुन्या बंगल्यांतच श्रीमंत अप्पासाहेबांचें देहावसान झालें. त्यांच्या पाठीमागच्या एका चाळींत प्लेगच्या निमित्तानें आम्हीं त्यावेळीं रहात होतो. शहाजहान बादशहाच्या आयुष्यांतील शेवटचे क्षण ताजमहालाचें दर्शन घेत असतां जसे गेले, तसेंच आपल्या इंद्रभुवनाचें दर्शन घेत असतां अप्पासाहेबांनीं या नश्वर जगाचा त्याग केला. अप्पासाहेबांच्या निधनामुळें आमच्या घरांतील सर्वजण अत्यंत दुःखित व दुःखी झाले यांत नवल नाहीं, पण सारा गांव अप्पासाहेबांच्या वियोगामुळें विव्दळ व सुतकी बनून गेला. ”

श्रीमन्महाराज निरंजन जगद्गुरु श्रीजयदेव

सुरधाराजेंद्र महास्वामी

संस्थान-चित्रकलदुर्ग यांचा दिव्य आदेश

महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध लेखक व 'उदय' पत्राचे संपादक दे. म. श्री. ना. रा. वामणगांवकर यांनीं कै. रा. ब. मल्लप्पा वसप्पा ऊर्फ. अप्पासाहेब

वारद यांचें चरित्र लिहिलें आहे, हें ऐकून महासंस्थानास परम संतोष वाटत आहे.

कै. मल्लप्पा आपल्या अलौकिक कार्यानें, अखिल महाराष्ट्र व कर्नाटकास आदर्श होऊन जनतेच्या प्रेमादरास पात्र झाले होते. धर्मावर त्यांची अदळ भ्रदा होती. वीरशैव धर्माच्या उत्कर्षार्थ त्यांनीं महत्प्रयत्न केले. समाजातील गुरुवर्गाचें, व पर्यायानें समाजाचें अज्ञान घालविण्याकरितां, त्यांनीं संस्कृत पाठशाळा स्वखर्चानें काढली; तीं अद्याप चालूं आहे. त्या शाळांतून शिक्षण घेऊन गेलेले अनेक विद्यार्थी आज मोठमोठ्या हुद्यावर आहेत; व कांहीं जगद्गुरु पीठांवर विराजमान आहेत. आम्हांसहि त्यांच्या पाठशाळेचा व मदतीचाहि लाभ झालेला आहे. वीरशैवधर्मप्रसाराकरितां त्यांनीं लाखों रुपये खर्च करून, वीरशैव-धर्मग्रंथ प्रसिद्ध केले; व समाजास ज्ञानामृत पाजलें.

स्वधर्माची सेवा करीत असतां, इतर धर्माविषयी त्यांनीं कधीहि अनादर दाखविला नाही; तर त्यांनाहि यथाशक्ति सहाय्य केलें आहे.

त्यांच्या अंगी असलेल्या लोकोत्तर अनुकरणीय गुणांचें यथोचित दिग्दर्शन ह्या त्यांच्या चरित्रांत करण्यांत आलें आहे.

अशा पुण्यश्लोक पुरुषाचें चरित्र वाचून, त्यापासून बोध घेऊन, त्यांचें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न वाचक करतील, अशी महा-संस्थानची अपेक्षा आहे.

इत्याशी:

कै० नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांचें पत्र.

श्री

मु. कलकत्ता,

ता. १७-३-१९०८

श्रीमंत रायसाहेब अप्पासाहेब वारद मुक्काम सोलापूर, स्वामीचे सेवेर्शी—

सा. न. वि. वि. शेठ नरोत्तमदास मुरारजी यांनीं आपणांकडून ता. ९ मार्चचें आलेलें पत्र अवलोकनार्थ मजकडे पाठविलें आहे. त्या पत्रांत आपण इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून हें पत्र लिहून आपणांस तसदी देत आहे. आपल्या वर्गाची बाबतींत आरण लिहिल्याप्रमाणें माझी समजूत होती हें खरें आहे. पण मी यासंबंधानें राजश्री पित्रे यांस पत्र लिहिलें नाहीं. त्यांना दुसरीकडून बातमी समजली असावी. आपण आरंभी एक हजार व पुढें दरसाल पांचशें याप्रमाणें पांच वर्षे मिळून ३५०० रुपये

देणार असा माझा समज जाहला होता. पण आपल्या या पत्रावरून तो आतां दूर जाहला. जाहलेल्या गैरसमजाबद्दल माफी असावी. आपल्या या उदार व आपल्या श्रीमंतीस व देशभक्तीस साजेल अशा देणगीबद्दल आपले उपकार मानावे तितके थोडे आहेत व मी ते कधीहि विसरणार नाहीं. आपण पहिला हजार रुपयांचा हप्ता श्रावणमासी देऊं असें लिहिलें तें समजलें. बंदाप्रमाणें पुढेंहि चार वर्षें श्रावणमासीच आपणास सूचना करीत जाऊं. वरकड मजकूर अधिकोत्तर नाहीं. लोभ आहे असाच असावा ही विनंती.

✽

श्री. हुचप्पा गंगप्पा सिंदगी, सोलापूर

शिस्त शिकावी ती अप्पासाहेबांकडूनच. त्यांना कोणत्याहि बाबतीतला गवाळेपणा खपत नसे. गुमास्ते लोकांच्या अंगावरील कपडे स्वच्छ असावेत, लिहिणें अशुद्ध व गिचमिटें नसावें, यावर त्यांचा कटाक्ष असे. रोजच्या पत्ताचें उत्तर रोज गेलेंच पाहिजे. उत्तर देतां आलें नाही, तर निदान त्या दिवशीं पत्राची पोंच तरी दिली पाहिजे, अशी सक्त ताकीद असे. एकदां एका आसामीकडे अर्धा आणा खाते बाकी म्हणून होती. पण त्याकरितां हेड ऑफिस मार्फत पत्रव्यवहार होऊन ही बाकी सक्तीनें वसूल करण्यांत आली. मी एकदां त्यांना म्हणालों कीं, “ही कसली शिस्त ! अर्धा आप्याच्या वसूलीकरितां टपालखात्याचे २-२॥ रुपये खर्च झाले.” त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, शिस्त ती शिस्त. ती पाळलीच पाहिजे. अर्धा आप्यासाठीं जो गाफीलपणा होतो, तो पुढें शंभर हजार व कदाचित लाखावर जाणार नाहीं कशावरून ! व्यवहारांत ही गोष्ट मुलींच उपयोगाची नाही.”

✽

रा. ब. वारद यांचा शोचनीय मृत्यु.

ज्या प्रभात समर्थी सर्व प्राणिमात्रांना व वनस्पतींना टवटवी व उत्साह यावा तोच प्रभात काल ता. १९ जानेवारीला कसा सर्वांना विषासारखा भासला बरें ! हे सहस्ररुमी सूर्यनारायणा ! तुझी तेजोमय किरणें या भूतलावर चमकूं लागल्याबरोबर तिमिर अंधकाराचा अस्त होऊन सर्वत्रांना त्याच्या शांत तेजानें प्रफुल्लता प्राप्त होते. पण एकोणीस तारखेचीं तुझी किरणें भूतलावर प्रसार होऊं लागलीं नाहीं तोंच, दैदीप्यमान तारा अस्तास गेला ! हा तारा म्हटला म्हणजे सोलापूरचे सुप्रसिद्ध लोकनायक व मान्यवर असे रावबहादूर वारद होते. हे ता. १९ जानेवारीला सकाळीं इहलोक सोडून

गेले. हाच तो दिव्य तेजाचा तारा, याचाच अस्त प्रभात काली झाला. एकोणीस तारखेचा प्रभात समय अप्पासाहेबांच्या कुंटुबांतील माणसांना विषासारखा भासला असेल तर मोठें नवल नाही; पण जेथे जेथे त्यांची धवल कीर्ति पोंहचली आहे, तेथें तेथें हा समय विषवत्च वाटला. हे भास्करा ! तूं आपल्या प्रकाशाबरोबर ज्याची ६० वर्षे वृद्धि केलीस, तो आम्हां वीर-शैबांचा दिनमणि काळाला कसा नेऊं दिलास ? का यमराजाच्या सामर्थ्यापुढें तुझें कांहीं चाललें नाही ? भविष्यवाद्यांनो ! तुमच्या पंचांगाला आणि गाणिताला ग्रहण लागलें होतें काय ? कां तुमच्या तोंडाला अप्पासाहेबांचा आत्मा हरण करणाऱ्या चोरांनीं मुसकी घातली होती ! तुम्ही जर आजच्या भानोदयाचें भविष्य वर्तविलें असतें, तर आम्ही वृत्तीस लक्ष वीरशैबांनीं आपल्या हाडामांसाचा ढीग करून, जीं सूर्यकिरणें भूतलावर पोहोचल्या-बरोबर अप्पासाहेबांनीं देहत्याग केला, त्या किरणांना बंधन घातलें असतें. पण हे नमराजा ! आणि भविष्यवाद्यांनो ! यांत तुम्ही काय करणार ? तुमचा तिळमात्र यांत दोष नाही. हा सारा आमच्या दुर्दैवाचा खेळ आहे. आमची प्रभुचरणीं श्रद्धा नाही; हचि गोष्ट खरी. प्रेम-शुद्ध प्रेम-हेंच जर आमच्या अंतःकरणांत असलें, तर अप्पासाहेबांसारखे हजारों महात्मे अवतीर्ण होतात. वीरशैबांनो ! खऱ्या प्रेमाला-शुद्ध प्रेमाला-पारखे होऊं नका. तुम्ही आपल्या पूर्वजांची शिकवण विसरूं नका. पक्षमेद मोडा. झैताला फांटा द्या. प्रभु चरणीं अखंड प्रेम ठेवा, म्हणजे उदात्त विचाराची, गंभीर मुद्रेची, शांत स्वभावाची व खंबीर मनाची जी मूर्ति एकोणीस तारखेला सूर्योदयीं तुम्हांला पारखी झाली तिचें दर्शन पुनरपि होईल.

—ना. रा. वामणगांवकर,

[वीरशैव संजीविनी, अग्रलेख, फेब्रु. १९११].

रा. सा. एस्. के. पिंपळखरे, आर्टिस्ट पुणे.

कै. अप्पासाहेब मला नेहमीं “ चिरंजीव ” लिहीत. त्यांनीं ज्यांना चिरंजीव म्हटलें, ते खरोखरच कीर्तीनें चिरंजीव झाले. माझ्या उत्कर्षासाठीं ज्यांचें सहाय्य झालें, त्यांत कै. अप्पासाहेब वारद व कै. छत्रपति शाहूमहाराज यांचा प्रामुख्यानें उल्लेख केला पाहिजे. त्यांच्या पुण्याईमुळेच आज मी हे दिवस पहात आहे.

कै. हरी नारायण आपटे कादंबरीकार यांचें पत्र.

ANANDASHRAMA.

POONA-CITY. 24 June 1910.

Dear Rao Bahadur Varad,

Please accept my most sincere congratulations on the great honour Govt. have conferred on you today. Wishing you long life to enjoy it and to earn higher honours,

I am
yours sincerely
H. N. Apte.

RAO BAHADUR P. G. HALKATTI,

B. A., LL. B.

Pleader Bijapur, Editor 'Shivanubhav' and
'Nava Karnatak' Bijapur.

I know the late Rao Bahadur Mallappa Anna alias Appasaheb Warad intimately. He had a unique personality. With broad sympathies, his charities were all embracing and flowed for all communities. He helped education and literature. He has published a large number of important religious books in Sanskrit, Marathi and Kannada, which he did at great cost. His activities were many sided and in all that he undertook, he worked with his characteristic zeal and enthusiasm. He was extremely patriotic and national in his outlook; and above communalism. Simple and chest in his habits, he was an ideal gentleman. He had great powers of organisation, which were visible in all his undertakings, whether he refused to his shops, his mill or his agriculture. He was indeed a great man and

his memory discovers to be cherished in the country where he lived for the benefit of which he worked all through his life.

5-11-48.

SIR S. T. KAMBLI, HUBLI.

Though I had very few occasions of coming in personal contact with the late Rao Bahadur Appasahib Warad, yet I cannot forget his commanding presence; his majestic aspect and his piercing eye. The late R. B. Warad was known for his clock work regularity. His business accumin was indeed wonderful. He had a keen eye for detecting and rewarding merit. His talents for business management and administration are entitled to our applause.

He worked for social reform in the Lingayat Community to which he belonged. He was held in high esteem by the public.

He earned a name and fame for his abstemious habits and diet for chaste behaviour, and for honesty in business.

He is still remembered by his countrymen as a model of perfect simplicity, uprightness, afability regularity, dignity of behaviour and for his liberal charities,

In the familiar offices of life the late R. B. scrupulously adhered to the grave and ceremonious politness of his country, and of the age in which he lived.

HON. S. N. ANGADI

Ex. Deputy Speaker, Legislative Assembly Bombay.

Warad's name began to be known to the public prominently since the last quarter of the 19th century. His early contact to the late Justice Ranade, was responsible for widening his vision and outlook on life. It was an article of faith with the late Sjt. Mallappa Warad that key to the prosperity of his country was intimately connected with industrialisation. Consequently, like his Guru, Justice Ranade, he came to believe that industrial domination was more disastrous than political domination (by a foreign power). He was known to be a man of varied interests and his intellect was very piercing & sharp. Though not having the advantage of what is known as Higher Education, he knew the art of adding to his knowledge by establishing contact with master minds of the day. Sjt. Warad always felt very keenly for the poverty of his countrymen and he believed that industrialisation of the country would go a very long way towards eliminating poverty of the people.

Having lost his father very early in life, he was compelled to come into grips with realities of life and endowed as he was, with shrewdness and intelligence and also at considerable degree of foresight, he successfully bore the heavy responsibilities of the worldly existence. He soon began to take interest in industry as a result of which many merchants were persuaded to quit their homes and

stay in Bombay for purposes of trade and commerce. His pioneer work in the matter of starting Textile Mills in Sholapur, is too well known to require any special mention.

He had great love and admiration for those who worked for the good and progress of the country. He was a close friend of Lokmanya Tilak. His method of keeping accounts, was very thorough and was a topic of conversation among merchants. He never attempted to evade taxes by duplication of accounts. He did much to propagate the knowledge of Lingayat Religion both amongst Mahara-shtrians and Kannadigas by getting original texts translated into vernaculars at his own expense. His cosmopolitan outlook in life was in the main, due to his knowledge of the Lingayat Religion, the twin precious principles of which, are "work & merit." What a contrast his life was, to that of the present day merchants who glory in profiteering and black-marketing ! He was by conviction, a non-communalist and in action also. How many false prophets of non-communalism we come across at present ! May his noble example be copied by the present generation, and posterity !

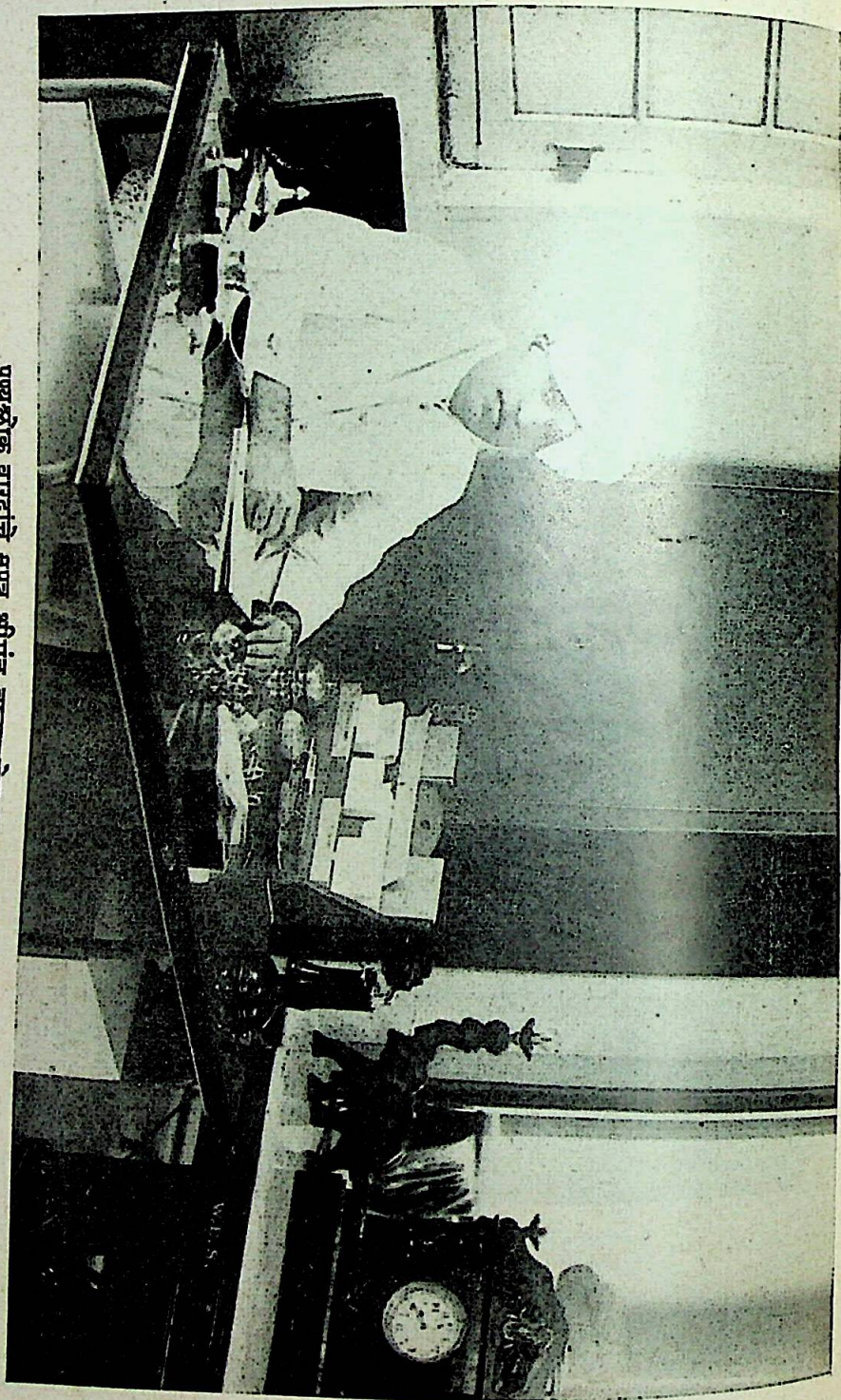

डावीकडून—सौ. रत्नबाबाई मनवी, कु. निर्मला वारद, सौ. पार्वतीबाई वारद, श्रीमति गौरबाबाई वारद,
कु. शाला वारद, श्रीमति रत्नबाबाई चिनवार.

उभे—श्रीमंत बाबासाहेब वारद, कुमार मंछण्या वारद.

पुण्यलोक वारादांचे सुपुत्र श्रीमंत बाबासाहेब वारद मुख्य कचेरीत.

परिशिष्टे

अप्पासाहेबांच्या प्रथम पत्नी सौ० बसव्वाबाई वारद

बसव्वाबाई या मडकी घराण्यातील होत्या. त्यांच्याशी अप्पासाहेबांचे लग्न ठरण्यापूर्वी, त्यांच्यापेक्षा सुस्वरूप अशा नीलगंगा नांवाच्या मुलीशी त्यांचे लग्न ठरण्याचे घाटत होते; परंतु कुलशील, आतपणा वगैरे गोष्टीना जुन्याकाळी स्वरूपापेक्षा प्राधान्य देण्याची प्रथा रूढ असल्यामुळे, त्या रुढीस अनुसरून चन्नवसप्पा व वसप्पा यांनी, आपले आत मडकी यांचीच मुलगी पसंत केली. वडिलांवरील श्रद्धा, त्यावेळची एकंदर समाज-पद्धति आणि महेशाचे नऊ वर्षांचे वय वगैरेमुळे महेशाच्या संमतीचा प्रश्नच नव्हता. याप्रमाणे महेशाचे या मुलीशी लग्न झाले, यांत विशेष कांही नाही. महेशाचे मल्लप्पा अण्णा व अखेर अप्पासाहेबांत स्थित्यंतर होत गेले, तरी ते तिच्या हयातभर तिच्याशी एकनिष्ठच राहिले, हे विशेष होय. पत्नीचा कृष्णवर्ण व स्थूलपणा यांचा वचपा, श्रीमंतीच्या व स्वतःच्या सौंदर्याच्या जोरावर, अप्पासाहेबांना वाटेत त्या रीतीने काढता आला असता. तरीहि वडिलांच्या पुण्यशील व धार्मिक आचरणाचा अप्पासाहेबांवर परिणाम होऊन, त्यांच्या वनलेल्या सच्छील स्वभावाने, त्यांचा कोणत्याहि प्रकारचा अधःप्रात होऊं दिला नाही. या पत्नीच्या बाबतीत अप्पासाहेबांची भावना काय होती, यासंबंधीची एक आख्यायिका येथे देण्याचा मोह मला टाळता येत नाही.

एकदा अप्पासाहेब बैठकीत गप्पागोष्टी करीत बसले असता, त्यांचे वकील स्नेही कै. नारायण गोविंद देशमुख त्यांना म्हणाले, “अप्पासाहेब,

आपलें सौंदर्य खरोखरच अप्रतिम आहे. ” अप्पासाहेबांच्या मनांत त्यांचा हेतु न आल्यामुळे त्यांनीं संकोचून “ मग म्हणणें काय ? ” असा प्रश्न केला. वकीलमहाशयांनीं, “ म्हणणें कांहीं नाहीं, पण आपलें कुटुंब मात्र आपणांस शोभत नाहीं, तेव्हां आपण दुसऱ्या एखाद्या सुंदर मुलीशी लग्न करा, ” असा चाचरत खुलासा केला. वकीलांना वाटलें, या सूचनेमुळे अप्पासाहेबांना आपल्या पत्नीबद्दल विपाद वाटून, त्यावरील उपायाबद्दल आपलें अभिनेदन होईल. पण प्रकार झाला उलटाच. अप्पासाहेब संतापानें लाल होऊन “ मला तुम्ही असा सल्ला द्यावा, याबद्दल तुम्हांस शरम वाटली पाहिजे. हाच उलट प्रकार असता, म्हणजे मी सुंदर नसतों व माझी पत्नी सुस्वरूप असती, तर तिनेंहि असेंच करावें, असा सल्ला तुम्हीं तिला दिला असता काय ? ” असा अस्सल समाजसुधारकाग्रणीस शोभेल असा ठण्ठणीत जाव विचारला. त्या वेळचा अप्पासाहेबांचा तो सात्विक संताप व रुद्रावतार पाहून, वकीलमहाशयांनीं तेथून काढता पाय घेतला. २-४ दिवसांनीं “ आपली योग्यता व विचार न ओळखतां, मी आपणांस मलतीच सूचना केली, त्याबद्दल मला वाईट वाटतें ” वगैरे आशयाची विनशर्त माफी वकीलांनीं मागितल्यावर अप्पासाहेबांचा संताप कमी होऊन, त्यांची मैत्री पूर्ववत् झाली. वकील महाशयांनीं अशी सूचना करण्याचें कारण, अप्पासाहेब आपले जामात व्हावेत, अशी इच्छा करणाऱ्या कोणा गृहस्थाकडून, वकीलांना ‘ भद्रेश्वरदीक्षिती ’ करण्याबद्दल गळ घालण्यांत आली होती. परंतु अप्पासाहेबांनीं दोघांचीहि चांगलीच जिरविली.

महाशिवशरण नालवतवाड वीरेशस्वामी

हे महाशिवशरण विजापूर जिल्ह्यांतील, मुद्देविहाळ तालुक्यांतील, नालवतवाड गांवचे मूळचे स्थानिक मठाधिकारी. “ सत्यं वद धर्मं चर ” ही त्यांची वृत्ति. लहानपणापासून वीरशैव धर्मतत्त्वांस अनुसरून अष्टावर्णानुरूप ते आचरण करीत असत. फारच थोडें कानडी भाषेचें शिक्षण त्यांनीं घेतलें होतें. त्यांनीं भगवान् बसवेश्वरांच्या वचन वाङ्मयाचा अभ्यास केला; व त्यांतच ते नेहमीं तल्लीन असत. अशा प्रकारच्या परिस्थितींत त्यांचें लग्न झालेलें होतें. त्यांच्या कुटुंबांत त्यांचे बंधू वगैरे परिवारहि होता. वीरेशस्वामीचें संसाराकडे मुळींच लक्ष नव्हतें; तर सदासर्वदा त्रिकालस्नान, पूजा, लिंगार्चन करून ते शिवध्यानांत निमग्न असत. त्यामुळे, जनतेत त्यांच्या

विषयी पूज्यबुद्धि वाढत चालली होती. अशा प्रकारें, आनंदी वातावरणांत कालक्रमणा करीत असतां, एकाएकी कॅलन्याची सांथ नालवतवाड गांवावर आली; आणि पटापट लोक मृत्युमुखी पडूं लागले.

त्या गांवच्या पाटील देशमुखांनी कॅलरा म्हणजे दैवी आपात्ति म्हणून देवांस बळी देण्याकरितां रेडे, बकऱ्या वगैरेंचा फत्ता उडविण्यास सुरुवात केली. “ हा प्रकार धर्मबाह्य असून हिंसात्मक आहे, प्राण्यांस बळी देऊ नका, प्राणिमाल ईश्वराची लेंकरें आहेत, लेकरानाच बळी देऊन पित्यास आनंद होईल का तो जास्तच रागावेल ! कॅलन्याच्या प्रतिबंधाकरितां हा अनीतीचा मार्ग स्वीकारूं नका. त्यापेक्षां मलाच मारा, म्हणजे कॅलरा थांबेल. हा ईश्वरी क्रोध आहे. ईश्वराची आराधना करा, ” वगैरे प्रकारचा उपदेश करून, स्वार्मींनी सत्याग्रह करण्याचा प्रयत्न केला. तरी तेथील प्रमुख लोकांनी तिकडे मुर्छाच लक्ष दिलें नाहीं. कॅलरा न थांबतां उलट जास्तच वाढूं लागला. त्याचबरोबर हत्याकांडाहि वाढत्या प्रमाणावर सुरू झालें. “ आपण इतक्या कळवळ्यानें अंतःकरणापासून सांगत असतां, हे लोक ऐकत नाहींत, व हिंसा जास्त प्रमाणावर करित आहेत, ” हें त्यांच्या मनास लागलें. ते दुःखित झाले व अशा स्थली राहण्यापेक्षां, दुसरीकडे कोठें रहायला गेलेलें बरें, असा विचार करून, एके दिवशी त्यांनीं नालवत-वाड सोडलें. कॅलरा जास्तच वाढूं लागला. गांवच्या प्रमुख लोकांनी त्यांना गांव सोडून न जाण्याविषयी विनंति केली. परंतु तिकडे लक्ष न देतां ते सहकुटुंब (एक मुलगा, एक मुलगी व पत्नी) सोलापुरास येण्यास निघाले.

सोलापुरास आल्यानंतर त्यांनीं माहिक्कार्जुनाच्या देवळाजवळ राहण्याचा निश्चय केला, व ते तेथें राहूं लागले. त्यांची राहणी अगदी साधी, शुद्ध व पवित्र होती. स्वार्थ व अहंमन्यता ह्यांनीं त्यांच्या मनाला कधीहि स्पर्श केला नाहीं. वृक्षादिकांतसुद्धा जीव आहे, असें त्यांस वाटत असल्यामुळे, हे महास्वामी झाडांचें फळपानदेखील तोडीत नसत. शिवपूजेकरितां लागणाऱ्या विल्वपत्राची ते काय व्यवस्था करीत अशी शंका कोणास येईल. परंतु विल्वपत्रसुद्धा ते तोडीत नसत, तर अप्पासाहेबांच्या पुण्याश्रम बागेंतील बेलाच्या झाडाखाली घोंतार धरून, परमेश्वर स्मरण करीत ते उभे रहात, व जेवढी विल्वपत्रें त्या घोंतारावर पडत, त्या शुद्ध विल्वपत्रांनीच ते लिंगपूजा करीत.

त्यांच्या भिक्षेचें एक वैशिष्ट्य असे. मूठभर पिठापेक्षां कोणीहि जास्त भिक्षा वाढूं लागले, तर ते घेत नसत; व पुन्हां त्यांच्याकडे भिक्षा मागण्यास

त्यांनीं कितीहि आग्रह केला, तरी जात नसत. अशी भिक्षा ते फक्त ११ च घरे मागत. एकदां अप्पासाहेबांच्या वाड्यांत ते भिक्षेस गेले असतां, नुकतेंच ताजें काढलेलें दूध आपणांस वाढूं का, असा प्रश्न केला असतां, त्यांनीं संमति दिली. वाढणारांस आनंद होऊन, त्यांनीं ठरलेल्या प्रमाणपेक्षां जास्त दूध वाढलें. वरील कारणामुळें स्वामींनीं वारदांच्या वाड्यांत भिक्षेस जाण्याचें सोडून दिलें. अप्पासाहेबांच्या वाड्यांतून, यावद्दल स्वामींना भिक्षेस न येण्याच्या कारणावद्दल विचारलें असतां, त्यांनीं, तुम्हीं एकदम ६ महिन्यांची भिक्षा वाढलीत, आतां मला भिक्षेस कसें येतां येईल, असें उत्तर दिलें. पश्चात्ताप प्रदर्शित केल्यानंतर ६ महिन्यांनीं ते पुन्हां भिक्षेस येऊं लागले. दक्षिणेच्या रूपानें स्वामी पैसे घेत नाहींत म्हणून, कुणी पिठाद्वारेवर चवली, पावली, अघेली पिठांत घालून, झांकून भिक्षा वाढली, तरी घरीं गेल्यावर पीठ काढतांना आढळलेलीं नाणीं ज्यांची त्यांस अचूक परत करीत असत; व पुन्हां त्यांच्याकडे भिक्षेस जात नसत. नालवतवाड स्वामी भिक्षेस निघाल्याचें समजतांच, लोक दारांत ओंजळीत पीठ घेऊन उभे रहात. कुणाला वाढण्यास उशीर झाला व स्वामी त्याच्या दारावरून गेले, तर त्या घरच्या मंडळीनें कितीहि दूरपर्यंत पाठोपाठ जाऊन भिक्षा वाढण्याचा प्रयत्न केला, तर स्वामी पाठ फिरवून कधीहि भिक्षा घेत नसत. स्नान करून एक कळशीभर विहिरीचें पाणी आणून, आलेल्या भिक्षेचा स्वयंपाक करून ते स्वतः गांवांतील कांहीं लोकांस भोजनास (प्रसादास) बोलावीत असत. वाजवीपेक्षां जास्त माणसें आलीं, तरी तेवढ्याच अन्नांत व कळशीभर पाण्यांतच त्या सर्वांचें यथास्थित भोजन होई. कळशीतील पाणी व भांड्यांतील अन्न कधीहि अपुरें पडत नसे. हें पाहून लोक आश्चर्यानें थक्क होत. अप्पासाहेब वारद परान्न कधीहि घेत नसत, पण स्वामींचें आमंत्रण येतांच, ते त्यांच्याकडे आनंदानें जात असत. या त्यांच्या चमत्कृतीमुळें, हे सामान्य पुरुष नसून सत्पुरुष आहेत, अशी लोकांची दृढ भावना झाली; व बरेच लोक त्यांची भक्ति करूं लागले.

वरिशैव धर्माप्रमाणें लिंगायतांनीं यज्ञयाग करणें त्याज्य व अनिष्ट आहे. असें त्यांचें मत होतें. अप्पासाहेबांनीं पुत्रप्राप्तीकरितां यज्ञ आरंभिला होता. स्वामींना तें मुळींच पसंत नव्हतें. यज्ञाच्या तिसऱ्याच दिवशीं त्यांनीं त्या प्रज्वलित यज्ञकुंडांत उडी घेतली; पण आश्चर्य हें कीं, त्यांना विस्तवाची

आंच तर लागली नाहीच, पण त्यांचे कपडेहि जळले नाहीत. त्या प्रज्वलित यज्ञकुंडांत स्वामी पन्नासन घालून स्वस्थ बसले होते.

जनताजनार्दनाचें मुख हेंच खरें परमेश्वराचें मुख असून, आहुति द्यावयाची ती याच मुखांत देणें योग्य. अग्नीत तूप जाळणें हें धर्मवाह्य आहे, अशी स्वामींची विचारसरणी होती. “पुत्रप्राप्तिच पाहिजे, तर अशा धर्मवाह्य कृत्यानें होणार नाही. हा माझा आशीर्वाद घे. ” असें म्हणून, स्वामींनीं आपल्या कमंडलूंतील हरभरे [यज्ञकुंडांत स्वामींनीं उडी घेतल्यामुळें स्वामींना अपाय झाला नसला, तरी या हरभऱ्यांचे फुटाणे बनले होते,] अप्पासाहेब व त्यांच्या दोन्ही पत्नीस देऊन, स्वामी तेथून निघून गेले. हा आशीर्वाद मुफलित कसा झाला, याची हकिकत मागें आलीच आहे.

एकदां अप्पासाहेबांचे चिरंजीव बाबासाहेब हे कांहीं पाहुण्यांसह स्वामींच्या दर्शनास गेले. एका लक्षाधीश कद्रु पाहुण्यानें त्या दिवशीं नवीनच जोडा वापरण्यास काढला होता. मठांत शिरतांना पाहुण्यांनीं जोडा बाहेर काढून ठेविला. तो रहदारीचा रस्ता असल्यामुळें, त्यांचें लक्ष स्वामींच्या उपदेशा-ऐवजीं जोड्यांत अडकलेलें होतें. ४-२ वाक्यें होतांच स्वामी एकदम उठून उमे राहिले, आणि म्हणाले, “ तुमच्या पाहुण्यांचे मनाची फार गडबड उडाली आहे, तेव्हां आतां आपण जावें हें बरें.” स्वामींची आज्ञा अर्थात् सर्वांना पाळणें भागच होतें. स्वामींनीं या गोष्टीचा खुलासा फक्त स्वतंत्रपणें बाबासाहेबांजवळच केला.

हे महाशिवशरण गुरुवार ता. ६ फेब्रुवारी १९२० इ. माघ वद्य १ शके १८४१ रोजी समाधिस्थ झाले. त्यांची समाधी सिद्धेश्वर देवालयान्या आवारांत श्रीसिद्धेश्वरांच्या योगसमाधीजवळच असून, त्या ठिकाणावर श्रीमंत बंडप्पा काडादी यांनीं देऊळ बांधून दिलें आहे. त्याच ठिकाणीं स्वामींच्या कन्येच्या समाधिकरितांहि एक भुयार तयार करून ठेविलें आहे. त्यांची कन्या शिवशरणी कुमारी रुद्रादिका देवी, या हल्लीं, श्रीमंत नागप्पा व गंगप्पा अफझलपूरकर यांनीं कै० गौराबाई अफझलपूरकर (नागप्पांच्या पत्नी) यांच्या स्मरणार्थ बांधून दिलेल्या त्याच मठांत रहातात. शिवार्चन, पुराण आदि त्या भक्तिपूर्वक चालवितात. महात्मा बसवेश्वरजयांति प्रातिवर्षी त्यांच्या मठाच्या भव्य मंडपांत यांच्याच नेतृत्वाखाली फार मोठ्या प्रमाणांत होत असते. त्यांनीं मंडपपूजाहि करविली होती.

कै० सौ० बसव्वाबाई [दुसऱ्या] वारद यांच्या पुण्यतिथीचे वेळीं केलेल्या

सौ. राधाबाई किलोस्करांच्या भाषणाचा गोषवारा

[ता. २० नोव्हेंबर १९१० च्या कल्पतरूवरून]

प्रिय भागिनीनो,

आज आपण कै० सौ० बसव्वाबाई यांच्या पुण्यतिथीकरितां जमलों आहोंत. पूर्वी ह्या भागिनीच्या जिवावर आपण कितीतरी गमती केल्या, पण आज आपल्या भागिनिला तिच्याच वागेत निर्जाय कल्पनेनें पहाण्याचा प्रसंग आपणांवर आला. एक वर्ष झालें, तरी बसव्वाबाई आहेतच, असें वाटतें. त्यांच्या मार्गे त्यांचा मुलगा पाहून समाधान करूं म्हटलें, तर तें सुद्धां आमच्या नाशिवी नाही. इतकी लोकप्रिय बाई येथें उपयोगी नाही, आपल्याजवळ पाहिजे, म्हणून एवढ्या मोठ्या संपत्तिवर, संसारसुखावर तिलांजलि ठेवून, तसेंच त्यांच्या सर्व भागिनींच्या समुदायांतून, शिवाय पुत्रमुख पाहून, अगदीं सर्वांना हव्या असें असून, परमेश्वरानें त्यांना ओढून नेलें. जोंपर्यंत मनुष्य आहे, तोंपर्यंत त्याची किंमत नाही; आणि आतां दुःख होतें. त्या होत्या तेव्हां त्यांचा स्वभाव, त्यांची सहनशक्ति, गंभीरता, मनमिळाऊपणा वगैरेपैकीं एकहि गुण, त्यांच्या सहवासांत असून आपण घेतला नाही. संसारांत प्राणिमात्रांस हजारों अडचणी येतात, हजारों तऱ्हेचे त्रास होतात. परंतु आमच्या भागिनी बसव्वाबाई यांच्या तोंडावर, एक दिवस सुद्धां, त्रास होऊन, तजेला कमी झाला असें दिसलें नाही. लहानांत लहानाप्रमाणें, थोरांत थोराप्रमाणें, तसेंच गरीब व श्रीमंत हा भेद त्यांच्यांत मुळींच नव्हता. मला वाटतें मी मी म्हणणारे, गळ्यांत रुद्राक्षांच्या माळा घालून, साधु होऊन बसलेले, इतके शांत, निग्रही असे भेटणार नाहीत. त्या एक देवताच होत्या म्हणून स्वभावतःच हे गुण त्यांच्यांत होते. निराळ्या दृष्टीनें पाहतां, त्या गेल्या हें फार चांगलें झालें, असें वाटतें. मानवप्राणी आणि त्यांत बसव्वाबाईसारखा नसावा, असें कोणासच वाटणार नाही; परंतु सवाण, पुत्रवती, जगांत वहात्रा आहे तोंपर्यंत, तसेंच आपल्यापासून दुसऱ्याला फार त्रास न होऊं देतां, असें मरण येणें म्हणजे पूर्वजन्मीचें पुण्यच समजलें पाहिजे, त्याशिवाय होणें शक्य नाही.

भागिनीनो, मरण हें सर्वांना आहेच. परंतु मनुष्यजन्माला आल्याप्रमाणें काहीं तरी जन्माचें सार्थक केलें तर चीज, नाहीतर जन्माला आले आणि

भेले, उपयोग काय ? स्वार्थ नाही, आणि परमार्थहि नाही. तसें त्यांचें झालें नाहीं. टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवकळा येत नाहीं. तसेंच ह्या संसारांत, आहे त्यांतून पार पडणें, आणि चांगुलपणानें मरणें, हें फार कठीण आहे. आम्हांला त्या गेल्या म्हणून वाईट वाटतें; पण त्यांचें स्वतःचें चांगलें झालें. ईश्वर त्यांच्या आत्म्याला शांति देवो. सौ. गौस्वाबाई याच आम्हांला वसव्याबाईच्या ठिकाणी आहेत. त्याहि स्वभावानें शांत, मनाभिळाऊ आहेत. अशाच नेहमीं मंदिरांत येऊन, आम्हां भागीनिवर प्रेम ठेवून बालकाप्रमाणें सरस्वती-मंदिराचा सांभाळ करावा, अशी मी त्यांना विनंति करतें, व वसव्याबाईच्या समाधीस नमस्कार करून मी आपली रजा घेतें.

☆

व. होसाळी प्रकरण

वैराग, ता. १७-३-१९०१.

[प्रासिद्धि ता. २६-३-१९०१ सोलापूर समाचार.]

आपणांस कळाविण्यास आनंद वाटतो की, आपले सोलापूर येथील प्रासिद्ध बॅरिस्टर मि. शिवलिंगप्पा चन्नवसप्पा होसाळी, हे बुद्धिवान् गृहस्थ आपल्या लिंगायत ज्ञातीस आंग्ल विद्या शिक्षणाचा किंत्ता घालून देण्याकरितां, सुमारे ६-७ वर्षांपासून, आपल्या वृद्ध मातेचा व वंशुभागीनीचा, आणि तरुण प्रिय पत्नीचाहि त्याग करून, विलायतयात्रेस जाऊन, दोन वर्षांखाली पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें, विद्याभ्यास जहाल्यावर मातापित्यांचे दर्शनास यावें लागतें, त्याप्रमाणें इकडे परत आले. परंतु इकडे येईपर्यंत दुर्दैवानें त्यांच्या मातुश्री वांचल्या नाहींत. याचें कारण मातेला लाडक्या पुत्राचा वियोग सहन झाला नाहीं. “ शिवलिंग शिवलिंग ” करीत शोकावस्थेंतच कैलासवासी जहाल्या. या दुःखाचें वर्णनच करितां येत नाहीं. शिवलिंगप्पा यांचेहि ठिकाणी मातुश्रीविषयी प्रेम व ममता असणें हेंहि साहजिकच आहे. त्यांस विलायतेस असतां, जेव्हां मातेचें दुःखकारक वर्तमान समजलें, तेव्हां त्यांचे अंतःकरणांत केवढा मोठा धक्का बसला असेल, ह्याचा विचार आपण करावच. ह्यामुळे तेव्हांपासून त्यांची वृत्ति उदास झाली होती. कुटुंबांतिल माता, भागिनी निवर्तल्यामुळे, त्यांचें अभ्यासावर लक्ष बसेनासें झालें. अशा प्रकारें अंतःकरणावर दुःखाचा आघात होऊन, ते कांहीं दिवस आजारीहि पडले. परंतु ईशकृपेनें बॅरिस्टरची परीक्षा देऊन सुरक्षित इकडे परत आले.

या दुःखाच्या योगानें त्यांची मोठीच नुकसानी जहाली. ती कोणती म्हणाल, तर सिव्हिल परिक्षा पास व्हावी ती झाली नाही. तेव्हांपासून त्यांचे चेहऱ्यावर उदासीनता दिसत होती. हें, त्यांचे फोटो वारंवार इकडे घेत, त्यावरून समजलें. या शिवलिंगप्पास एवढ्या योग्यतेस येण्यास कारण आपले सोलापुरवासी प्रसिद्ध श्रीमंत अप्पासाहेब वारद हे सद्गृहस्थ होत, हें होसाळी साहेब विसरतां कामा नये.

रावसाहेब श्रीमंत वारद यांचे अंतःकरणांत लिंगायत जातीची उन्नति व्हावी व उच्च प्रकारचें शिक्षण मिळावें, म्हणून वारंवार विचार चालूं असल्याचें आपणांस माहीतच आहे. त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपलें कर्तव्य करून दाखविलें, याबद्दल लिंगायत जातीनें त्यांस श्रेय देऊन, त्यांचे आभार मानणें योग्य आहे.

मि. शिवलिंगप्पा जेव्हां विलायतेहून आले, तेव्हांच त्यांस शुद्ध करून घेण्याचा मंडळींचा विचार होता; परंतु त्यावेळीं त्यांच्या वृद्ध मातेची आठवण होऊन दुःख झालें. या त्यांच्या उदासीनपणामुळें त्यांचें कोठेंच लक्ष लागेना. ही स्थिती त्यांचे वडील बंधु तम्मणप्पा होसाळी यांनीं जाणून, आपण कांहीं दिवस त्यांचे जवळ राहून हक्कहक्क चार चार विचाराच्या व अनुभवाच्या गोष्टी सांगून मातृवियोगदुःखाचे परिहार केले. या गृहस्थाचे केवढे शहाणपण ! या होसाळी बंधुद्वयांनीं आपला असा विचार केला कीं, श्री. रावसाहेब अप्पासाहेब वारद यांचे आपणांवर महत् उपकार झाले आहेत, सबब त्यांस आतां तरी आपल्याबद्दल त्रास न व्हावा, म्हणून आपल्या गांवीं येऊन ता. १५-३-१९०१ शुक्रवारी सर्व लिंगायतांची सभा भरवून, त्या सभेस विनंती केली कीं, मला लहानपणापासून वैराग येथील श्री मल्लिकार्जुन देवाची भक्ति असल्यामुळें त्याचें सान्निध्यांत आपण शुद्ध होऊन, एकदां श्रीची पूजा अर्चा करावी, अशी इच्छा झाल्यामुळें, मी मुद्दाम येथें आलों. तर आपण सर्व जाति बांधव असल्यामुळें मजवर कृपा करालच, असें बॅरिस्टर साहेब बोलल्यावरून सर्व लिंगायत मंडळींस आनंद होऊन, त्यांनीं टाळ्या वाजविल्या, आणि ती गोष्ट त्यांनीं सर्वानुमते कबूल करून, शास्त्र रीतिप्रमाणें सर्व प्रकारें संस्कार करून होसाळी बॅरिस्टर साहेब यांस ता. १६-३-१९०१ शनिवारी दीक्षा देऊन शुद्ध केलें, आणि त्यांचेकडून दानधर्म करवून अन्न शांतीहि करविली, आणि त्यांस पावन करून घेतलें. हे वैरागकर विद्वान् लिंगायत आचार्य मठाधिपति मंडळींनीं मोठेंच भूषणास्पद कार्य केलें. या

बद्दल सर्व लिंगायतांनी, त्यांचा किता ध्यावा व वैराग येथील विद्वान्
आचार्य मठाधिपती यांचें इतर ठिकाणचे लिंगायतांनी अभिनंदन करावें.
पत्रविस्तार फार झाला सबब माफी करावी हे विनंती. वैराग, ता.
१७।३।१९०१.

आपला,
गोपाळ पांडुरंग दिवाकर, वैद्य.

राजेवहादूर ग्यानगिरजी यांचा मृत्यु

[राजेवहादूर ग्यानगिरजी यांच्या मृत्यूनंतर कै. अप्पासाहेबांनी केलेलें
भाषण. [कल्पतरु २० नोव्हेंबर]—

श्री. वारद यांनी एक सभा बोलावून ग्यानगिरजी महाराजांची थोडक्यांत
माहिती सांगितली. ते म्हणाले—

“ ग्यानगिरजी महाराजांचें घराणें मूळचें पुणें येथील असून सुमारे १००
वर्षांपूर्वी हें घराणें होळकरांचे दंग्याचे वेळी पुणें सोडून हैद्राबादेस गेलें. हैद्रा-
बादेस गेल्यावर त्यांची सारखी भरभराट होत जाऊन, हल्ली हें घराणें मोठ्या
धनाढ्य घराण्यांत मोडत आहे. ग्यानगिरजी महाराजांचें वय मरणसमयी
६५ वर्षांचें होतें. त्यांची राहणी अगदी साधी असे. त्यांना सुपारीच्या खांडा-
चेंसुद्धां व्यसन नव्हतें. त्यांना डामडौल अगदी आवडत नसे. त्यांची वाग-
णूक मोठी काटकसरीची होती. तथापि व्यवहारांत ते मोठे छातीचे पुरुष
होतें. आपला शब्द राखण्यासाठी ते फार जपत असत. शब्दाकरितां प्रसंगीं
लाखों रुपयांचें नुकसान सोसण्यास ते तयार असत. त्यांचा व्यवहारहि
मोठमोठ्या लोकांशींच असे. लाख रुपयांचे खाली ते देणें घेणें करित नसत.
कोणाकडून रक्कम आली नाहीं, तर त्यांनी कोणावर फिर्याद केली नाहीं.
त्यांच्याकडे मोगलाईत पुष्कळ जहागिर्या गहाण आहेत. खुद्द निजाम साहे-
बांकडेहि त्यांचें देणें घेणें आहे. त्यांच्या सचोटीच्या वागणुकीवर प्रसन्न
होऊन निजाम सरकारांतून त्यांस “ राजेवहादूर ” हा बहुमोलाचा किताब
देण्यांत आला होता. अलीकडे गिरणी वगैरेकडे त्यांचें लक्ष लागलें होतें.
सोलापूर येथील गिरणी, शिवाय मुरतेची एक गिरणी त्यांनी घेतली असून,
मुंबईत बऱ्याच गिरण्यांत त्यांच्या रकमा आहेत. औरंगाबाद येथील गिरणी
त्यांच्याकडे आहे. वऱ्हाडांत पूर्णा वगैरे ठिकाणी कॉटन प्रेस व जिनिंग

फॅक्टच्या काढण्याची त्यांची खटपट चांगली नांवारुपास आलेली आहे. ह्या प्रकारच्या व्यवहारांत, हाताचा सढळपणा व मनाचा गंभीरपणा पुष्कळ लागतो, तो त्यांचे अंगी पूर्ण असल्याकारणाने, त्यांचे सर्व व्यवहार उत्कृष्ट-रतिने चालले होते. त्यांच्या पायास नारुसारखा विकार होऊन पुढे पाय कुजला. त्यांस औषधोपचार करण्यासाठी ते मुंबईस गेले होते. परंतु कांहीं उपयोग झाला नाही. अखेरीस तेच दुखणे अनावर झाल्यामुळे स्पेशल ट्रेनने हैद्राबादस परत आले. व तेथेच त्यांचा अंत झाला. त्यांचे मागे त्यांचे शिष्य नरसिंगगिरजी महाराज राजेवहादूर हे आहेत. ते आपल्या गुरूंचे नांव सवाई रतिने चालवितील अशी आम्हांस उमेद आहे.”

वागावे कसे ?

कै. अप्पासाहेब वारद ज्या गुणांमुळे उदयास आले. ते गुण त्यांच्यांत रोमरोमी रुजले होते. सज्जनांचा सहवास, विद्वानांपासून केलेले गुणग्रहण व मिळविलेले अनुभव ह्यामुळे रोजच्या वागण्यांतील त्यांचे विचार व आचार निश्चित झाले होते. तसाच नागरिक तयार व्हावा, ह्याची त्यांना चिंता होती. त्यांनी “ व्यवहारांत वागावे कसे ? ” ह्या विषयावर वीरशैवज्ञानवर्धक समेत कांहीं व्याख्याने दिली. ती व्याख्याने कै. विष्णु रघुनाथ लेले वकील, यांनी लिहून काढली. व ती एका छोट्या पुस्तकाच्या रूपाने प्रसिद्ध केली. ती पुस्तके आपल्या सर्व नोकरांत, आश्रित विद्यार्थ्यांत व येणाऱ्याजाणाऱ्यांत त्यांनी मोफत वांटली. कै. अप्पासाहेब पंधरा सोळा वर्षांचे झाल्यापासून अखेरपर्यंत ‘ कसे वागावे ’ ह्यांतील विचारांचे प्रातिबिंब त्यांच्या आचारांत स्पष्ट उमटले आहे. म्हणून सदर पुस्तकांतील कांहीं महत्त्वाचा भाग ह्याखाली उद्धृत केला आहे. त्याचप्रमाणे देशस्थितीशी, समाजस्थितीशी, कुटुंबियांशी, नोकरांशी, पुढारी, गुरुजन व वाडिलधारे यांचेशी ते वागले आहेत. स्वतः आचरल्या नंतरच वागावे कसे ? हें त्यांनी सांगितले आहे.

“ या जगांत मनुष्यांचा एकमेकांशी जो संबंध आहे, तो पुष्कळ प्रकारचा आहे. मनुष्याला दुसऱ्याचे सहाय्य पाहिजे. एकटा रानावनांत दुसऱ्याच्या साहायांचून मनुष्यप्राणी राहू शकत नाही. मनुष्याचा दुसऱ्यांशी प्रथम

संबंध होतो, तो शब्दाच्या योगानें, आणि ह्या शब्दाच्या योगानेंच त्यांचा संबंध दृढ होत होत जाऊन, पुढें ते एकजीव होऊन जातात.

X

X

X

समाज ही श्रमविभागाची फार मोठी घटना आहे. :श्रमविभाग झाल्याने श्रम फार हलके होऊन मनुष्याला सुख होतें. याकरतां, मानसिक आणि शारीरिक श्रमांचा कांहीं तरी विभाग व्हावा, म्हणून मनुष्य एकमेकांशी संबंध ठेवतो.

X

X

X

मनुष्य हा स्वाभाविकपणें सहजी अनुकरण करणारा प्राणी आहे. त्याला जशा गोष्टींची संगति घडेल तसें त्याचें मत होतें. या विलक्षण मानवी गुणामुळे, आपले श्रम जसे असतील, त्याला अनुसरून त्याचे विभाग होण्याकरतां तसें वागणें अवश्य होतें. प्रत्येकांनें जसा ज्याशी संबंध असेल आणि जशी ज्याची योग्यता असेल, तसें दुसऱ्याशीं वागलें पाहिजे.

X

X

X

ज्या कांहीं गोष्टी उच्च प्रतीच्या लोकांना करणें अवश्य असतें, त्या गोष्टींची मध्यम प्रतीच्या लोकांना जरूरी नसते; आणि कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांना त्या उलट तिरस्कारास्पद होतात. परंतु श्रेष्ठ, मध्यम आणि कनिष्ठ हे अगदीं निश्चित विभाग म्हणतां येत नाहींत. या जगांत एकापेक्षां एक वारिष्ठ सर्व दूर असल्यानें, हे तीन विभाग अन्योन्यावलंबी झाले आहेत. म्हणजे, एक मनुष्य त्याच्या खालच्या प्रतीच्या लोकांच्या मानानें श्रेष्ठ असतो. परंतु वरच्या प्रतीला मध्यम आणि कनिष्ठ होऊं शकतो. त्यामुळे, अमुक एक रीति अमुक लोकांची असेंच केवळ निश्चित करितां येत नाहीं. तीनाहि रीति प्रसंगोपात प्रत्येकाला अनुसराव्या लागतात. आमच्या हिंदुसमाजांत तर तीनाहि रीति अंगीं असल्या- शिवाय योग्य रीतीनें वागतांच येत नाहीं. कारण एकाच कुटुंबांत एक मनुष्य वडिलांच्या संबंधानें कनिष्ठ भावंडांच्या संबंधानें मध्यम आणि मुलांच्या संबंधानें श्रेष्ठ असतो. ”

X

X

X

धनी व सेवक असा एक समाजांत वर्ग आढळतो. मनुष्य कुटुंबांत धनीहि असतो व सेवकहि असतो. परंतु कुटुंबांतील संबंध प्रेमवद्ध असतो. आणि व्यवहारांतलि धनी-सेवकाचा संबंध क्रियावद्ध असतो. म्हणजे ज्या

उद्देशानें सेवक ठेवावयाचा किंवा सेवक व्हायचें, तेवढा उद्देश सिद्धीस गेला म्हणजे झालें, एवढेंच याचें बंधन असतें. यांत सहवासजन्य प्रेम कितीहि उत्पन्न झालें, तरी तें चिरकाल टिकत नाही. कामांत दक्षता हाच या संबंधाचा बीजमंत्र आहे.

×

×

×

“ धनीपणाचे नात्यानें वागावयाचें म्हणजे मोठेपणानें वागणें होय. क्षुल्लक गोष्टींत मन न घालतां, कांहीहि करणें झालें तरी, दिलदारपणानें व उदारपणानें केलें पाहिजे. आपल्याला मोठेपणा आहे एवढ्यावरच गुंग होणें उपयोगी नाही. जे कुलवान् आहेत, जे सुशील आहेत, त्यांच्याशीं नम्रपणानें वागून, त्यांना योग्य तो मान दिला पाहिजे. धनीपणा असल्यामुळें आपल्यास सेवकत्वाचीं दुःखें माहीत पडत नसतात, आणि त्यामुळें आपल्यापासून आपल्या हाताखालच्यांस त्रास होण्याचा फार संभव असतो. परंतु असा त्रास होणें हें मोठेपणाला अयोग्य आहे. आपल्या हाताखालच्यास त्यांच्या मेहनतीबद्दल कांही मोबदला देणें ठरविलें असेल, तो नियमित वेळीं बिनहरकत देत जावा. त्या मोबदल्यांत घासाघास केल्यानें, काम करणाऱ्यांचा हुरूप नाहीसा होतो, आणि काम बरोबर होत नाही. कधीं रागें भरून, कधीं गोड बोलून, अपराधास शासन करून, आणि योग्य कार्मी बक्षीस देऊन, सेवकांपासून नेमलेलें काम घ्यावें; आणि एकंदरीत सेवकांस राजी राखण्याचा प्रयत्न करीत असावें. स्वामीपणाचा गुण असा असावा कीं, पदरीं जितकीं माणसें असतील, तितकीं सर्व एकादिलानें वागून आपापल्या कार्मी तत्पर राहातील. आपल्या पदरीं आहे म्हणून कोणचाहि मान कमी करूं नये. कोणीहि असो, जर तो आपला सेवक आहे, तर त्यास आपलेपणानेंच वागविलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें बाप पुत्रावर ममता करतो, चुकी झाली म्हणजे शासन करतो, आणि लागलीच त्यास आपले जवळहि घेतो, त्याप्रमाणें आश्रितांशीं अगर सेवकांशीं ममत्व धरावें. जसजसा सेवकाचा इमानीपणा दृष्टोत्पत्तीस येत जाईल, तसतशी त्याची योग्यता वाढवीत जावी. त्याला वाढाविला तर तो आपल्याला वरचढ होईल, अशी भीति धरून त्याला कमी करूं नये. तथापि वाढवायच्या वेळेला त्याची काम देऊन कसोटी पाहावी. नेहमीं कोण मनुष्य कसा वागतो, हें बारीक लक्ष देऊन पाहात असावें, आणि तें ध्यानांत ठेवावें. मनुष्याची खरी पारख मुद्दाम करूं गेलें तर होत नाही, तीं सहजी होते. मुद्दाम पारख करूं लागल्यास, अनुकूल गोष्टी तेवढ्याच

पुढें येऊन प्रातिकूल गोष्टी लपल्या जातात. नार्हीतर सर्वच प्रातिकूल तरी पुढें येतात. हे दोन्हीहि प्रकार इष्ट नार्हीत. शिवाय गरज लागेल तेव्हां पारख करूं असें म्हणणें बरोबर नार्ही. गरजेला आणि खऱ्या पारखेला मेळ वसत नार्ही. तहान लागल्यावर आड खणणें हें कधीं साधतहि नार्ही. याकरतां नेहमीं प्रत्येक गोष्टीचें अवलोकन करीत असावें. कोणतेंहि काम करणें झालें तरी तें शिस्तवार केलें पाहिजे. शिस्तवार करीत गेल्यानें प्रथमतः विनाकारण वेळ लागलासें वाटतें; परंतु खरें पहातां, पद्धतीनेंच काम चांगलें आणि लवकर होतें. शिस्त नसली तर अव्यवस्था होऊन सर्वच घोटाला होऊन जातो. पद्धतीला अनुसरून जर सेवक वागत असले, आणि पद्धतिमुळेंच जर एखादे वेळीं आपल्या मनाविरुद्ध कांहीं गोष्ट झाली, तर त्याबद्दल आपल्या सेवकांवर रागावणें हा शुद्ध वेडेपणा आहे. सहन करण्याची शक्ति अंगीं असली पाहिजे. एखादेवेळीं आपण स्वतः चुकतो, आपला गैरसमज होतो, आणि त्यामुळें आपलें नुकसान होण्याचा संभव असतो. मनुष्य हा चुकीला पात्र आहेच. याकरतां आपल्या हाताखालचा मनुष्य यथार्थवादी असावा लागतो. परंतु तो यथार्थवादी होण्याला आपण स्वतः यथार्थवादी झालें पाहिजे. त्यानें कांहीं सांगितलें आणि तें खरें असलें तर, तो आपला सेवक एवढ्याचकरतां त्याच्या सांगण्याचा तिरस्कार करूं नये. चांगलें तें मान्य, अशी आपली वर्तणूक अशाची, आणि यांतच मोठेपणा आहे.

X

X

X

नेहमीं उदारपणानें वागत असावें. योग्यायोग्य पाहून खर्च करण्यास मार्गेंपुढें अगदीं करूं नये. सत्कृत्यांत नेहमीं मदत करीत असावी. सत्कृत्याकरतां वाटेल ती झीज सोसण्यास तयार असावें, परंतु अति कांहीं करूं नये. व्यर्थ व फाजील खर्च करूं नये. द्रव्य ही या जगांत अजब मोहिनी आहे. द्रव्याचा सदुपयोग केला, तरच नराचा नारायण होतो. द्रव्यहीनाला कोणीहि विचारित नार्ही. आणि त्यांतच संपत्तिवान् असून जर द्रव्यहीन झाला, तर मग त्याचे हाल फारच होण्याचा संभव असतो. याकरितां नेहमीं आपल्याजवळ खजिना बाळगावा, म्हणजे आपत्ति येऊन अपकीर्ति होत नार्ही. मधाला पाहून माशा जशा गोळा होतात, त्याचप्रमाणें द्रव्यामोवती लोक जमतात. ते नेहमीं आपल्या पुढें पुढें करीत असतात; बैल गाभणा म्हटल्याबरोबर नववा माहिना म्हणायलाहि ते तयार होतात. ते स्वार्थसाधु असतात,

आणि म्हणून ते फार भयंकर होत. ते गुप्तशत्रुच होत. उघड शत्रु पुरवतात, परंतु कपटी मित्र उपयोगी नाही. याकरितां बारीक लक्ष देऊन हर प्रयत्नानें मित्र कोण व शत्रु कोण हें ओळखून ठेवात जावें. पुढें पुढें कर्णान्यावर आपला वचक राखिला पाहिजे. वचक असला म्हणजे तें भिऊन वागतात आणि त्यांच्यापासून मग भीति फार कमी असते. त्यांच्यावर वचक राहण्याला आपण सत्यप्रिय आहोंत, आणि खोटे दृष्टीपुढें आलें तर त्याचा टिकाव लागत नाही, याची यांना मनोमयच साक्ष पटली पाहिजे. वचक बसायला दुसरें सावन म्हटलें म्हणजे आपल्या शब्दाची किंमत. आपल्या तोंडांतून शब्द काढणें तो दूरवर विचार करून, परत घ्यावा लागणार नाही अशा बेतानें काढावा; आणि एकदां तोंडांतून शब्द निघाला म्हणजे तो खरा झालाच पाहिजे, अशी पद्धत असावी. असें करण्यानें एखादे वेळीं नुकसान होईल. परंतु तें सहन केलें पाहिजे. हुकूम झाला म्हणजे तो होतां होईल तों फिस्ता उपयोगी नाही. हुकूम झाला तो झाला. हाताखालच्यांनीं अगर दुसऱ्यांनीं आपली चूक दाखविली तर ती मान्य करावी. केलेल्या हुकुमाचा फिरून विचार करावा, आणि फिरून ती चूक होऊं देऊं नये, याविषयी खबरदारी घ्यावी. सारांश, आपला शब्द सत्य करावा, म्हणजे या लोकांपासून त्रास अगर नुकसान होऊं शकणार नाही.

×

×

×

चाकर लोक हुकुमाचे असतात, पण आप्तसंबंधी लोकांना आपल्याला हुकुमांत ठेवणें जड जातें. ते आज्ञेत असणें स्वामित्वाच्या नात्यानें फारच जरूर असतें. कारण, बंधुवर्गाकडून उपास्थित झालेला बखेडा लवकर मोडत नाही. याकरितां बंधुवर्ग आज्ञेत ठेवावा. योग्यता पाहून त्यांस काम सोंपवीत असावें; म्हणजे त्यांस खोडी करणेस सांपडत नाही, आणि ते तृप्त असतात. ते आप्त म्हणून त्यांना अयोग्य तें बाहेरचें काम दिलें तर लागलीच घोंटाळा उडतो. याकरितां कांहींहि काम देणें झालें तरी योग्यते-नुरूपच देत गेलें पाहिजे. ही योग्य निवडणूक व नेमणूक स्वामित्वाच्या गुणाचें एक मुख्य अंग आहे.”

व्यापारांत घोरण फार लागतें. चाळूं स्थिति कशी आहे, मार्गे कशी होती, आणि पुढें कशी होण्याचा रंग दिसत आहे, हें अगदीं बारकाईनें पाहात असलें पाहिजे. आपला जो व्यापार असेल, त्याबद्दल सर्व प्रकारची माहिती असली पाहिजे. इतर माहितीत व व्यापाराच्या माहितीत फरक आहे.

व्यापाराची माहिती अनुभवजन्य आहे. व्यापारांत माहितीची पूर्तता ही नाहीच. आपल्या माहितीचा ओघ आणि काळाचा ओघ सारखाच चालला पाहिजे. त्यांत फरक पडला की, नुकसान झालेंच. याकरतां व्यापाराच्या कामांत रात्रंदिवस सावधगिरी ठेवली पाहिजे. व्यापार अगर घंदा करणे तो मूर्ख मनुष्यांशीं करी करूं नये. त्यामुळे मूर्खांबरोबर आपणाहि बुडतो. “ हा मूर्ख. त्याच्याशीं व्यापार करूं नये, एवढी का अकल नव्हती ? ” असा लोक मग उपहास करतात. आणि आपली अपकीर्ति होते, व्यापारांत हजारों अडचणी आपल्याला येतात, तशा दुसऱ्यालाहि येतात. त्यावेळीं परस्पर मदत करणे हें कर्तव्य आहे. परंतु ती मदत करणे अगर घेणे आहाराबाहेर असूं नये. अडचणी सोसाव्या, परंतु देणे घेणे आहारीं ठेवावे. उगाच थोडक्या कामाकरतां आणि जें आपल्याला करतां येईल अशाकरतां दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहूं नये. आपल्याशीं व्यापार करतात त्यांच्याकडे बाकी आहाराबाहेर ठेवूं नये. प्रसर्गी तो बुडाला तरी त्यापासून आपल्या मनास धक्का वसेल इतकें नुकसान होऊं नये, इतकीच त्याकडे रकम असावी. देणे किंवा कर्ज हें अगोदर तर नसावेंच. कर्ज काढण्यापेक्षां एक वेळ उपाशीं मरणें बरें. तथापि, व्यापारांत कर्ज काढल्याशिवाय चालत नाही, तरी तें इतकेंच काढावें कीं, त्याबद्दल दुसऱ्यानें आपल्याला फट म्हणूं नये. आणि त्यानें आपल्याकडे मागणी केली असतां तें त्यांस देतां येईल इतकें तें आपल्या आहारीं असावें. लोकांकडचें येणें विसरूं नये. मुदतीत वसूल घेत जावा. आपण उधार विसरलों तर आपल्यालाहि आठवण रहात नाही, असें समजून त्याच्याकडे उधार येणें असतें, ते आपल्याला लुवाडण्याचा प्रयत्न करूं लागतात. रतीनें एक पै सोडूं नये. व्यापारांत किंवा व्यवहारांत व्यवहार-दृष्टीनें वागलें पाहिजे. मित्रत्व म्हणून पाहिजे तर तसे रुपये द्यावे, परंतु रीतीस कसर होतां उपयोगी नाही. अशी कसर होते हें समजलें म्हणजे, काम शिफारसीवर सुरू होतें. त्यायोगानें भांडवलस धक्का वसतो; व हळू हळू आपली पतही कमी होऊं लागते. भांडवल नाही तर व्यापार नाही, आणि पत नाही तर भांडवल नाही. याकरतां भांडवल व पत फार सावधपणें जतन करावी.

जवळ द्रव्य असलें म्हणजे हजारों मोह उत्पन्न होतात, आणि खर्च करावासा वाटतो. अशा वेळीं खर्च योग्य कोणता, आणि अयोग्य कोणता, हें फार बारकाईनें आणि सावधपणानें पाहिलें पाहिजे. व्यर्थ खर्च

कर्षाहि करुं नये. आणि ब्राह्म स्वरूपावर भुलूं नये. दिसण्यांत भपका दिसला म्हणजे डोळे दिपतात हैं खरें, परंतु “जें कांहीं आपणास चकाकित दिसे तें सर्व सोनें नसे” याकडे हमेष नजर देऊन, योग्य आहे काय आणि अवश्य आहे काय हैं तपाशीत असावें. आपल्या द्रव्याचा डौल दाखविण्याच्या मरीस पडणें मूर्खपणा आहे. उदाहरणार्थ, मुंबईसारख्या शहरांत जाऊन तेथल्या टोलेजंग इमारती पाहून आपल्या स्थितीला अनुरूप असा वाडा एकाद्यानें उठविला, तर त्यापासून डौली, उघळे, आणि अविचारी अशी त्याची अपकीर्ति झाल्याशिवाय राहिल काय ? द्रव्य योग्य वेळीं खर्च केलें पाहिजे. परंतु फाजील खर्च उपयोगी नाही. आय आणि व्यय यांचा मेळ पाहिजे. मिळविलें किती व खर्च केला किती हैं नियमानें पहावें. फाजील खर्च केला म्हणजे मिळकतहि वाढवावी लागते. सुध्या मार्गानें ती वाढत नाही. वांकडा मार्ग लागला म्हणजे नाश होणारच. याकरितां रीतीच्या मार्गानें जें द्रव्य मिळालें असेल, त्यांतच संतोषितपणानें वागत असावें. कितीएक खर्च असे असतात कीं, अयोग्य असें त्यांना म्हणतां येत नाही. उदाहरणार्थ, धर्मकृत्यें. परंतु त्यांत सुद्धां फाजील खर्च उपयोगी नाही. प्रथो-जनासारखे प्रसंग आपणामध्ये फार येतात, पण त्यांत केलेला खर्च निवळ फुकट जातो. आपणामध्ये भोजनखर्चाला बुडीत खर्च म्हणतात, तें खरें आहे. म्हणून प्रयोजनांच्या वगैरे कामांत नेमस्त खर्च करावा. कर्ज करूं नये.

×

×

×

“आपल्यापेक्षां वरिष्ठ कोणी नसावा ही इच्छा चांगली आहे. परंतु या-करतां दुसऱ्यानें वरिष्ठ होऊं नये, म्हणून त्याचा पाडाव करावा हैं योग्य नाही. परोत्कर्ष सहन केला पाहिजे. दुसऱ्यास उभा रहा म्हणून सांगून आपण पळत त्याच्या पुढें जाणें, यांत मोठेपणा नाही. दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन करून त्याच्या पेक्षां आपला उत्कर्ष जास्ती करून, त्याच्यापेक्षां श्रेष्ठ व्हावें अशी इच्छा असावी. नेहमीं आपलें चित्त प्रशस्त ठेवावें. सर्वांशीं नम्रपणानें वागावें, आणि विनय धरावा. आपलें आंचरण आपल्या योग्यतेच्या अनुरोधानें ठेवावें. मां मोठा या तोऱ्यावर जाऊं नये.

×

×

×

“ज्यानें आपल्याला उत्पन्न केलें, ज्याच्या दयेच्या योगानेंच आपलें जीवित चालत आहे, त्याचें स्मरण न करणें व त्याच्याविषयीं कृतज्ञ न होणें, हें अत्यंत नीचपणाचें काम आहे. ईश्वर एक आहे, व तो सर्वगुणसंपन्न

निरामय, निष्कलंक, अविनाशी, आणि अनंत आहे. त्याची लीला अगाध आहे. तो अणूपेक्षांहि लहान आहे, परंतु अतिशय मोठ्यापेक्षांहि मोठा आहे. त्याची एक भावानें उपासना करावी. ईश्वर सगुण आहे, आणि निर्गुण आहे. तो अनंतरूपी आहे. अमुक मूर्तीची उपासना करावी आणि अमुक मूर्तीची करूं नये असें नाही. मोठ्या शहराला आंत येण्याला अनेक दरवाजे असतात. त्यांतून कोणत्याहि दरवाजानें आंत आलें तरी सारखेंच. आपली जी उपासनेची मूर्ति असेल तिची रोज एकनिष्ठेनें उपासना करावी. एकनिष्ठेनें घटकाभर केलेली आराधना, भक्तीशिवाय केलेल्या सर्व दिवसाच्या आराधनेपेक्षां जास्त महत्वाची आहे. नेहमी समाधानवृत्ति ठेवावी. ईश्वराची स्तुति करावी आणि त्याचें चरणीं आपलें मन तल्लीन ठेवावें. आपल्या धर्माप्रमाणें वागावें. यांत अंतर करूं नये. “धर्मलंड” होण्यापेक्षां धर्मश्रद्धालु व्हावें हें युक्त, श्रेयस्कर, व भूषणास्पद आहे.

X

X

X

सेवक म्हटला म्हणजे त्याच्या अंगी प्रामाणिकपणा प्रथम पाहिजे. प्रामाणिकपणा नसेल तर तो सेवक होण्यालाच योग्य नाही. मालक किंवा आपल्यापेक्षां वरिष्ठ असेल तो जे सांगेल त्याप्रमाणें अश्वरशः चालवें. धन्याविषयीं आपलें मन नेहमी शुद्ध ठेवावें. त्यानें आपल्या समजाविरुद्ध कांहीं करावयास सांगितलें, तर त्यांत नाखुषी दर्शवूं नये. आपल्या समजाप्रमाणें वागण्यास धनी बांधला गेला नाही. आपण त्याच्या समजाप्रमाणें वागण्यास बांधलों गेलों आहों. तेव्हां त्यानें आपलें समजाप्रमाणें चालावें, असें म्हणणें चुकीचें आहे. तो धनी आहे, मनाला युक्त वाटेल तें करण्यास तो मुक्त्यार आहे, हें ध्यानांत ठेवावें. त्याची जी आज्ञा असेल तीप्रमाणें चालावें. सेवकास आज्ञा प्रमाण. आज्ञेत ढवळाढवळ करणें हें सेवकाचें काम नाही. आज्ञेप्रमाणें वागून त्यांत धन्याचें नुकसान झालें, तर त्याचा दोष आपल्यावर येत नाही; आज्ञेवर येतो. आज्ञा योग्य असती तर काम योग्यच झालें असतें, अशी धन्याची खात्री झाली पाहिजे.

X

X

X

“आपल्याकडे सोंपाविलेल्या कामाचा मोजवा वारंवार पहावा, आपल्या हातून कांहीं खर्च झाला असल्यास, किती खर्च झाला, कसा झाला, याचा तपशील धन्यास समजवावा, त्यांत अंतर कधीहि करूं नये. कामामध्ये अशा कांहीं गोष्टी असतात, कीं त्या काम करणाऱ्यालाच समजतात, दुसऱ्याला सहज-

गत्या दिसून येत नाहीत. त्या सर्व धन्यास दाखवाव्या. गुत कांहीं ठेवू नये. आपण आपलें काम मेहनतीने जास्ती करतो, म्हणून मालकाला अडवून घरून नये, किंवा अमुक बक्षीस द्याच असें बोलूं नये. धनी देईल तें बक्षीस घ्यावें व त्यांतच संतोष मानावा. ”

×

×

×

“ मनुष्य म्हटला म्हणजे त्याला कांहीं तरी धर्म पाहिजे. धर्म म्हणजे चागण्याचे ‘सत्’ नियम होत. या जगांत सर्व धर्म सारखे आहेत. अमुक धर्म ईश्वरास आवडता आणि अमुक नावडता असें कांहीं नाही. साधारणतः सर्व धर्मांचीं तत्त्वे एरुच आहेत. सत्य, दया, दाक्षिण्य वगैरे तत्त्वांवरच सर्व धर्मांची इमारत उभारली आहे. ”

×

×

×

“ आपणा एकाचें मत आपल्या सर्व कुलापेक्षां किंवा देशापेक्षां अधिक म्हत्वाचें नाही. आपल्या कुळाकरितां किंवा देशाकरितां निवळ मत सोडण्याला मार्गेंपुढें करावें, हें कर्मपिणा आणणारें आहे. ”

×

×

×

“ लोकापवादाचें भय नेहमीं मनांत वाळगावें. लोक विनाकारण कधीं नावें ठेवीत नाहीत. परंतु आपल्या हातून दोषास्पद अशी थोडीशी जरी गोष्ट झाली, तरी त्याची क्षमाहि ते करीत नाहीत. वाईट कर्म आपल्या हातून न व्हावें, याबद्दल खबरदारी ठेवावी. भिंतीला डोळे असतात. पाप एक दिवस लपेल, परंतु कधींना कधीं उघडकीला येईलच; हा अनादि कालांचा अप्रातिहत सिद्धांत आहे. तो नेहमीं ध्यानांत धरावा. एक अपराध स्वपला म्हणजे दुसरा करण्याविषयी मनाची प्रवृत्ति होते. मन हें पाण्यासारखें आहे. सखल भाग मिळाला म्हणजे तिकडे हें जाणार. याकरितां त्यास सदसदिचाराचा बांध घालून तें नेहमीं चांगल्या मार्गाकडे वळेल, असें केलें पाहिजे. आपल्या हातून प्रथम चुकी झाली म्हणजे पाहिली चुकीहि जमोंत घरतील. चुक्या होऊं लागल्या म्हणजे लोक प्रथम मनांत वाईट शब्द उच्चारूं लागतात. ते वाढत जाऊन कालांतरानें प्रत्यक्ष अपमान होऊं लागतो; आणि अपमानापासून आपल्या कर्तीचा नाश होत जातो. ”

×

×

×

“ आपली वाणी नेहमीं मधुर असावी. नेहमीं पोक्तपणानें बोलावें. बोलण्यांत ग्राम्यशब्द वापरूं नयेत. सर्वास अहो जाहो, असें बोलावें. कोणाचे

मनाचा विनाकारण शब्दानें भंग करूं नये. एकच उत्तर गोड व कडू अशा दोन प्रकारांनीं देतां येतें. नेहमीं गोड बोलावें खरें, परंतु गोड बोलायचें म्हणून हिताहिताकडे लक्ष देण्याचें नाहीं, असें नाहीं. गोड न बोलतां कडू बोलल्यानेंच जर दुसऱ्याचें हित होण्यासारखें असेल, तर कडू बोलावें, हेंच चांगलें. पारिणामी गोड तेंच खरें गोड होय. कोणाला अहित विचार सांगूं नये. बोलण्याचालण्यांत आपलें कोणाबरोबर वितुष्ट पडलें, तरी त्याबद्दल दीर्घद्वेष धरूं नये. दीर्घ द्वेष मनान्या हलकेपणाचा दर्शक आहे. ”

न्यायाचे कामांत दुष्टाचें पारिपत्य करून चांगल्याचें संरक्षण करावें. न्यायाचे कामांत समदृष्टि ठेवावी. गरीब, श्रीमंत, आत, परके पाहूं नये. जो खरा असेल तो न्याय. न्यायासनापुढें गरीब भणंग आला तरी पक्षकारच व श्रीमंत प्रत्यक्ष राजा आला तरी पक्षकारच. न्यायाचे वेळीं पक्षपात केला तर नुकसान होतें व तें भरून येत नाहीं. आपलें नुकसान झालें म्हणजे जसें आपल्याला वाईट वाटतें, तसेंच दुसऱ्यालाहि वाटतें. नुकसान करणाऱ्याविषयीं आपलें मन जसें कलुषित होतें, तसें दुसऱ्याचेंहि होतें. दुसऱ्याचें नुकसान आपल्या दृष्टीला भारीं वाटत नाहीं, परंतु त्याला तें भारीच असतें. ज्या शास्त्रांशीं, उदाहरणार्थ न्यायशास्त्रांशीं, आपला संबंध असेल, तें शास्त्र पूर्णपणें अवगत असावें. आपल्या अज्ञानामुळे—आणि आळस हेंच अज्ञानाचें मूळ, दुसऱ्याचें नुकसान होऊं देणें रास्त नाहीं. पुढें दोष येणार नाहीं असाच न्याय द्यावा.

×

×

×

आपलें स्वतःचें संरक्षण हें एक अत्यंत श्रेष्ठ कर्तव्यकर्म आहे. शरीर सुरक्षित असलें तर सर्व कांहीं साध्य होऊं शकतें. विद्या, कला व द्रव्य हीं सर्व, शरीर चांगलें असेल तरच उपयुक्त होतात. याकरितां रात्रंदिवस शरीरास जपत असावें. शरीर आणि मन हीं परस्परावलंबी आहेत. मनाला चिंता लागेल, तर शरीर खराब होईल. शरीर खराब होईल तर मनाला चिंता लागेल. मनाला नेहमीं अनेक प्रकारचे मोह उत्पन्न होतात. मनाचा दाब इंद्रियांवर पडून इंद्रियें विकारवश होतात. याकरतां आपलीं ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें हीं दोन्हीहि ताब्यांत असावीं. कोणतेंहि काम करणें तें, मनाला चिंता लागणार नाहीं, अशा काळजीनें करावें. चिंता शरीराला फार घातुक आहे. इंद्रियनिग्रह हा मात्र तिचा खरा मारक आहे.

×

×

×

“ या संसाराचें मुख्य अंग स्त्री आहे. स्त्री नाही तर संसार नाही, आणि जग नाही. याकरितां स्त्रीजातीला मान द्यावा. आपली स्त्री आपल्या आज्ञेत राहील, अशा रीतीनें तिला वागवावें. तिला मान द्यावा, परंतु आपल्यापेक्षां तिला बरचढ होऊं देऊं नये. आपल्या हातून चुकी झाली तर पाति रागें मरेल, असें तिला भय असलें पाहिजे. पाति शास्ता आहे, व तसाच प्रीति व पालनकर्ता आहे. असें तिच्या मनांत वाटलें पाहिजे. जीं कोणी घरांत वडील माणसें असतील, त्यांच्याशीं स्त्रीची वागणूक मर्यादायुक्त व लज्जायुक्त असावी. वडील माणसांचा अपमान किंवा त्यांच्या आज्ञेचें उल्लंघन तिनें करितां उपयोगीं नाही. स्त्री ही विनय, आचार, मर्यादा आणि शांतता या गुणांचें आगर असावी. अशी ती होईल, व जे गुण तिच्या अंगां असतील, त्यांचें चीज होईल, अशा रीतीनें पुरुषानें वागावें. ”

×

×

×

“ शिक्षा ही आत्मसंयमनाचा पहिला धडा आहे. शिक्षा अनुभवली असली म्हणजे शिक्षेचें खरें मर्म समजतें. वडील शिक्षा देतात, त्यावेळीं त्यांचा आपल्या कल्याणाकडे किती ओढा असतो, हें समजून मनाला आनंद होतो. त्यांच्या विषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न होते, आणि त्यांच्या विषयीं आपलें खरें कर्तव्य किती आहे, याचीहि कल्पना होते. ”

×

×

×

“ आपलें मन नेहमीं स्थिर आणि योग्य मार्गावळंबी रहावें, म्हणून फार जपावें. या गोष्टीला सुसहवास हेंच सुलभ साधन असल्यामुळे, दुर्व्यसनी लोकांचा आणि त्यांच्या सोबत्यांचा सहवास नेहमीं टाळावा. यांचे सोबती असे आहेत, त्यापेक्षांही त्यांच्या व यांच्या स्वभावांत सारखेपणा असलाच पाहिजे, असा तर्क लोक करूं लागतात. आणि खरें पाहिलें तर प्रारंभी कांहीं नसेल, तरी आपलें मन सहवासानें चलाविचल होतेंच; व लोकांच्या तर्कांला खरेपणा मिळतो. ”

✧

वेचे

‘ बसवेश्वराच्या पूर्वीची व नंतरची स्थिति ’ ह्या लहान पुस्तकांत कै. कल्याणशेटी साधार लिहितात :—

चार्ल्स ब्राउन नामक विद्वानां दक्षिणात्य राजांची वंशावळी

(Karnatak Chronology) नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे; त्यांत तेलगू हा शब्द त्रिलिंग नामक शब्दावरून साधला आहे, असें त्यानें लिहिलें आहे. इष्ट, प्राण, भाव नांवाच्या त्रिलिंगांचा विचार वीरशैवमतांत आढळतो. ह्या सर्व विचारावरून पाहिलें असतां तेलगू प्रांताची सीमा हाच वीरशैवांचें उगमस्थान असें मानण्यास हरकत नाहीं. ”

X

X

X

फिलीप ब्राउन नामें पाश्चिमात्य विद्वानां लिहिलेल्या कर्नाटक क्रॉनॉलजी (Karnatak Chronology) नामक पुस्तकांतील ४१ व्या पानांत एक राजवंशावळ दिली आहे. तींत त्रिविक्रम नामक दुसऱ्या राजानें इ. स. १७८ व्या वर्षी म्हणजे वसवेश्वरापूर्वी एक हजार वर्षे, जैनमत टाकून तो शिवभक्त झाला असें लिहिलें आहे. १६ व्या पुष्करपांड्य नामक राजाला ब्रह्मारि हें पद होतें. याचें कारण काय हें समजत नाहीं. २१ वा राजा खिस्ती शकाच्या ५ व्या शतकांत राज्य करीत होता. तो वीरशैव लोकांचा फार पक्षपाती होता, असें त्याच पंडितानें लिहिलें आहे. वसवेश्वराचे पूर्वी वीरशैव लोक होते, असें त्यानेंच स्पष्ट लिहिलें आहे. त्याला आश्चर्य वाटून कर्नाटक क्रॉनॉलजी म्हणजे कर्नाटकांतील राजघराण्याची वस्त्र नामक वर निर्दिष्ट केलेल्या पुस्तकाच्या ४१ व्या पानांत लिहिलेला मजकूर असा आहे. “ Yet we know from other documents that Basava the founder of this sect was not heard of before A. D. 1160 ”

म्हणजे वीरशैवमत स्थापक वसवेश्वर होता. इ. स. ११६० पूर्वी त्याचें नांव कोठेंही विश्रुत नाहीं; असें कांहीं लेखावरून आम्हांस समजतें. ह्या साहेबाच्या ह्या लेखावरून वसवेश्वर या मताचा संस्थापक होता असें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं. ”

X

X

X

“ गंगवंशांतील इरयप्पा नांवाचा राजा इ. स. ८५० व्या वर्षी राज्य करीत होता. त्या वेळच्या कांहीं शिलालेखांतील चित्रे वीरशैवांचीं होती असें राइस साहेबाच्या (Mysore Inscription) म्हैसूर शिलालेख नामक पुस्तकाच्या २१० पानांत लिहिलें आहे. (On the upper Part of the picture appear the apsaras or nymphs of the Indra's paradise who according to the Veershaiva

doctrines are the portions of brave warriors and bear them in their arms or in the triumphal cars direct from the field of battle to the paradise)

यावरून त्या इरयप्पा राजाच्या काळी वीरशैवांत पुष्कळ लोक रणांगणद्वार होते व त्यांनी जयप्रदर्शन केलें असावें असें वाटतें.”

वारद इस्टेटीचे विश्वस्त.

श्री. काशिनाथ परशराम गाडगीळ, वार. अँट लॉ.

सदाशिव पेठ, पुणे २.

कै० अप्पासाहेब वारद ह्यांचा बँ. गाडगीळांशी व त्यांच्या घराण्याशी फार मोठा स्नेहसंबंध घडला होता; व ते अप्पासाहेबांचे कायद्याचे सल्लागारहि होते. शिवाय अप्पासाहेबांच्या सल्लामसलतीनें ते उद्योगधंद्यांतहि मांडवळ गुंतवीत असत. परलोकवासी होण्यापूर्वी अप्पासाहेबांनीं जें मृत्युपत्र केलें, त्यांत त्यांना पाहिलें विश्वस्ताचें स्थान दिलें. त्याबद्दल श्री. गाडगीळ यांनीं कोणताहि मोबदला मागितला नव्हता. हे बँ. गाडगीळ अप्पासाहेबांच्या पश्चात् ता० २७-८-१९१६ रोजी स्वर्गवासी झाले.

रा. ब. गणेश कृष्ण साठे, वकील, सी. आय. ई.

कसबा पेठ, सोलापूर.

हे एक नामवंत सरकारी वकील होते. सोलापूर म्युनिसिपालिटीचे बरीच वर्षे ते अध्यक्षहि होते. अप्पासाहेबांचा व यांचा फारच स्नेह होता. “रावबहादूर” ही पदवी उभयतांनाहि एकाच वेळी मिळाली होती. हे पट्टीचे वक्ते होते. पूर्वापार स्नेहामुळे ह्यांनाहि अप्पासाहेबांनीं विश्वस्त नेमलें.

डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे, मंगळवार पेठ, सोलापूर

हे येथील प्रसिद्ध डॉक्टर असून अप्पासाहेबांच्या कुटुंबांतील ते कायमचेच डॉक्टर होते. शिवाय ह्या दोन्ही घराण्यांचा परस्पर स्नेहसंबंधहि फार होता. मुंबईस १९१० च्या डिसेंबर अखेरला जेव्हां अप्पासाहेब आजारी पडले,

तेव्हां ते मुंबईस गेले होते; आणि अप्पासाहेब अत्यवस्थ झाल्याचें कळतांच त्यांच्या स्पेशल ट्रेनबरोबर ते सोलापुरास त्यांच्याबरोबरच आले. हे १९२२ मध्ये परलोकावासी झाले.

श्री. चनवसप्पा शरणप्पा मडकी, मंगळवार पेठ, सोलापूर.

ह्यांना अप्पासाहेबांनी आपल्या प्रथम पत्नीची पहिली मुलगी दिली होती. ह्यांना शिक्षणहि अप्पासाहेबांनाच दिलें. अप्पासाहेबांची मुलगी निवर्तल्यानंतर ह्यांचें दुसरे, तिसरें व चौथें अशीं लहें अप्पासाहेबांनाच करून दिलीं. कारण हे मडकीचें घराणें म्हणजे अप्पासाहेबांच्या प्रथम पत्नीचें माहेर होय. त्यामुळें चनवसप्पा मडकीविषयी अप्पासाहेबांना विशेष आपलेपणा वाटत होता. त्यांना रहावयासाठी स्वतंत्रपणें जागाहि दिली; व तेथें नवीन तऱ्हेचा अत्यंत प्रशस्त असा नवा वाडाहि बांधून दिला. रा. मडकीस इंग्रजी व व्यापारी शिक्षण दिलें, व त्यांना मुंबईच्या दुकानाचा कारभारहि पहावयास सांगितलें; पण पुढें नरसिंगगिरजी गिरणीची एजन्सी वारदाचेकडे आल्यामुळें तें काम करावयास मडकींना मुंबईहून सोलापुरांत आणलें. मडकीचा आपल्या पोटच्या मुलाप्रमाणेंच अखेरपर्यंत थाट व सांभाळ अप्पासाहेबांनी केला, आणि त्यांस आपल्या इस्टेटीचे विश्वस्तहि नेमलें.

श्री. मल्लिकार्जुन अप्पाराव पाटील, कसबा पेठ सोलापूर.

यांचा जन्म सोलापूर येथें १३-१०-१८६८ रोजी झाला. ह्यांचें घराणें अत्यंत जुन्यापैकी प्रमुख वतनदाराचें होय. ह्यांनी गांवठी शाळेंत मोडी अक्षर अत्यंत वळणदार बनविलें. जमाखर्चाची व व्यापारी पद्धतीची माहितीहि उत्तम प्रकारें करून घेतली. १८९१ मध्ये मुंबईच्या दुकानांत अप्पासाहेबांनी यांना माहिती मिळाविण्याकरितां ठेवले. हिशोब व शेकडीची कामें, व मुनीमाचीहि कामें करण्यास ते लौकरच पात्र झाल्याचा अप्पासाहेबांना अनुभव आल्यामुळें, मडकीचे सहकारी म्हणून गिरणीच्या एजन्सीच्या कामावर त्यांची नेमणूक केली. गिरणीच्या एजन्सीचें काम १६ वर्षेपर्यंत त्यांनी केल्यामुळें, ते त्यांत निष्णात झाल्याचा अनुभव सर्वांनाच आला. सार्वजनिक कार्याची आवडहि त्यांच्यांत उत्पन्न झाल्यामुळें अप्पासाहेबांचे सर्व स्नेही सोबती त्यांच्या परिचयाचे झाले; व त्यांचा स्नेहहि

सर्वत्र वाढला. जातीचे असो की परजातीचे असो, सार्वजनिक काम करण्याची ह्यांना विलक्षण हौस आहे. बुद्धि चौकस आणि तक्षिण असल्यामुळे 'सोलापूर शहराचा चालता बोलता इतिहास' म्हणून त्यांच्याकडे लोक आदराने पहातात. ह्यांनी म्युनिसिपालिटीत अनेक वर्षे निवडून येऊन काम केले आहे. त्याचप्रमाणे सिद्धेश्वर पंचातहि ते प्रमुख आहेत. सिद्धेश्वर तलावावर इक कोणाचा ? हिंदूंचा की मुसलमानांचा ? या बाबतीत साधार तयार केलेली त्यांची कैफियत सरकारी न्यायकोर्टासहि ग्राह्य मानावी लागली. सोलापूरच्या सर्वच लहानमोठ्या चळवळीत यांचे अंग असते. ते ८० वर्षांचे वयोवृद्ध आहेत. अप्पासाहेबांच्याजवळ त्यांचे अत्यंत विश्वस्त म्हणून ह्यांनी १८-१९ वर्षे काढल्यामुळे, वारद इस्टेटीचे तेही पंच नेमले गेले.

रावसाहेब श्री. वीरप्पा आंदानेप्पा मानवी, मु. गदग.

हे गदगाच्या अत्यंत श्रमिंत व्यापारी घराण्यांतील होत. मानवी व वारद ह्यांच्यांत सोईसंबंधहि असल्यामुळे ब. गाडगीळ ह्यांच्या मृत्यूनंतर ता. १५-१-१९१७ रोजी ह्यांची वारद इस्टेटीचे एक विश्वस्त म्हणून नेमणूक झाली.

श्रीमंत वंडप्पा नागप्पा काडादी, सोलापूर.

हे सोलापुरांतील अत्यंत प्रसिद्ध लिंगायत व्यापारी होते. अप्पासाहेबां-बरोबर अनेक सार्वजनिक कामांत व लिंगायत समाजाच्या चळवळीत ते अप्पासाहेबांना सहाय्य करीत. त्यांचे आज दोन चिरंजीव असून, ते वाडिलांचा नांवलौलिक वाढवून आहेत. काडादी-हायस्कूल, काडादी-वसति-गृह व काडादी सूतिकागृह इ. इमारती त्यांनी बांधून ठेविल्या आहेत, व त्यांचा लिंगायतांच्या शैक्षणिक कार्याला उपयोगहि होत आहे. रा. ब. साठे यांनी विश्वस्त होण्याचे नाकारल्यामुळे, मृत्युपत्रांतील नियमांस अनुसरून साठे यांचे जागी यांची नेमणूक झाली. राजा नरसिंगागिरजी व वारद इस्टेटीचे विश्वस्त ह्यांच्यांत जेव्हां दिवाणीदावा दाखल झाला तेव्हां वादीतर्फे ब. गाडगीळ, काडादी, डॉ. रानडे, मडकी व पाटील असे पांचच विश्वस्त होते.

वारद इस्टेट सोलापूर
विश्वस्त

रा. व. गणेश कृष्ण साठे,
सी. आय. ई., सोलापूर.

वै. काशीनाथ परशुराम गाडगीळ
पुणे.

श्रीमंत राजा
नरसिंगगिरजी ग्यानगिरजीमहाराज
हैद्राबाद

श्री. चनबसप्पा शरणप्पा
मंडकी, सोलापूर

श्री. मल्लिकार्जुनप्पा आप्पाराव
घाडील, सोलापूर.

वारद इस्टेट सोलापूर
विश्वस्त

रा. व. नागप्पा आरळप्पा
अबदूलपूरकर, सोलापूर.

रावसाहेब वीरप्पा आंदानप्पा
मानवी, गदग.

श्रीमंत वंडाप्पा नागप्पा काडादी
सोलापूर.

डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे
सोलापूर

डॉ. रामकृष्ण गणेश गोगटे
सोलापूर.

डॉ. गणेश रामकृष्ण गोगटे, सोलापूर

हे येथील एक नामवंत डॉक्टर असून ता. १२-१२-१९२२ रोजी डॉ. रानडे ह्यांच्या निधनोत्तर वारद इस्टेटीचे विश्वस्त म्हणून ह्यांची नेमणूक झाली होती.

रा. व. नागप्पा अरळप्पा अफजुलपूरकर, सोलापूर

श्रीमंत वंडप्पा काडादी ह्यांच्या निधनोत्तर ता. १५-१२-२३ रोजी यांची, वारद इस्टेटीचे विश्वस्त म्हणून नेमणूक झाली. कै. वंडप्पा काडादीचे हे भाचे असून त्यांनीं मामाच्याहि इस्टेटीचें काम कांहीं दिवस सांभाळलें. मामा व अप्पासाहेब वारद ह्यांची कारकीर्द तरुणपणांतच ह्यांना अनुभवावयास मिळाल्यामुळें, ते व्यापारांत मोठे निष्णात झाले. सोलापुरांत एक अत्यंत सधन व नामवंत व्यापारी म्हणून त्यांची गणना होते. सिद्धेश्वर पंचमंडळाचे ते अध्यक्ष असून, सिद्धेश्वर इस्टेटीचा कारभार त्यांच्या कारकीर्दीत अत्यंत चोख रीतीनें वाढता आहे. मुंबई कायदेमंडळांतहि ते सभासद होते. त्यांना इंग्रजी भाषेचेंहि ज्ञान असल्यामुळें, ते बोलण्यांत व कर्तृत्वांत चांगले चतुर ठरले आहेत. सोलापूर म्युनिसिपालटीत कित्येक वर्षे सभासद म्हणून त्यांनीं काम केलें असून, सतत ४ वर्षेपर्यंत ते सोलापूर म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्षहि होते. नागप्पाअण्णांचा सल्ला व पैसा नाहीं असें सार्वजनिक कार्य आज सोलापुरांत नाहीं, अशी परिस्थिति आहे. त्यांचे मामा व अप्पासाहेब वारद ह्यांच्या कर्तृत्वाचा त्यांच्या मनावर फार मोठा परिणाम झालेला दिसतो. ते श्रीमंत असले व त्यांच्या पत्नी निवर्तल्या असल्या, तरी दुसरी पत्नी करण्याच्या भानगडींत ते पडले नाहींत. त्यांचें नैतिक आचरण वारद घराण्याप्रमाणेंच अत्यंत शुद्ध असल्याचें सर्वत्र बोललें जातें. शिवयोगी नालवतवाड महास्वामी ह्यांची कन्या शरणम्मादेवी ह्यांना एक प्रशस्त शिवमंदिर श्री. नागप्पाअण्णांनीं आपली प्रिय पत्नी कै. गौरव्वाबाईच्या स्मरणार्थ बांधून दिलें आहे.

वारद इस्टेट कोर्ट ऑफ वॉर्डस् सेंट्रल डिस्ट्रिक्ट पुणे, ह्यांच्या ताब्यांत ता. १८-९-२४ ला गेली. त्यावेळीं रा. सा. मानवी, डॉ. गोगटे, रा. व. अफजुलपूरकर, मडकी व पाटील असे पांच वारद इस्टेटीचे विश्वस्त होते.

पुढें ही इस्टेट ता. ६-४-३२ रोजी श्रीमंत चनवसण्या महत्त्वापा ऊर्फ बाबासाहेब वारद ह्यांच्या ताब्यांत आली.

✽

पुण्यश्लोकांचे सहकारी

कै. अप्पासाहेब वारदांच्या जन्माचे वेळीं प्रसिद्ध असलेले पुरुष, अप्पासाहेब कर्ते झाल्यानंतर ज्यांच्याशी त्यांचा स्नेह झाला, व अप्पासाहेबांशी ज्यांनीं सार्वजनिक कार्यांत सहकार्य, आर्थिक वा इतर केले, अशा थोर पुरुषांची यादी पुढें दिली आहे. त्यांत कित्येक अप्पासाहेबांपेक्षा श्रीमान् होते. व त्यांच्यापूर्वीहि श्रीमान् असलेले होते. कित्येक पुरुष अप्पासाहेबांच्या समक्षच निधन पावले. कित्येक अद्याप हयात आहेत. कित्येक तर अत्यंत तरुण असतांना त्यांनीं अप्पासाहेबांची कारकीर्द अनुभवली आहे. कित्येकांना अप्पासाहेबांचें सहाय्य झालें आहे. कित्येकांना सहा मिळाला आहे. अप्पासाहेबांच्या समकालीन, वयानें लहानमोठे, पैशानें श्रीमंत वा गरीब, त्यांच्या कारकीर्दीत व त्यांच्या निधनानंतरहि ज्यांचा सार्वजनिक कार्याशी संबंध आला अशा सोलापूरच्या थोर स्त्री-पुरुषांची नांवें या नामावळींत दिली आहेत. अप्पासाहेबांच्या निधनाला आज सदतीस वर्षे झाली, तरी ज्यांच्या घराण्यांत अद्याप अप्पासाहेबांविषयी आदर आहे, त्यांचीच व त्यांच्या वडिलांचीच नांवें अकारविदेवारी दिली आहेत. त्यांत लिंगायत मारवाडी, गुजर, गुजराथी, गोसावी, मुसलमान, पारशी, ब्राह्मण, ख्रिश्चन अशा सर्व जातीचे व धर्माचे सद्गृहस्थ असून त्यांच्याशी अप्पासाहेबांचा ऋणानुबंध जडला होता.

श्री. वे. शा. सं. अनंत शयनाचार्य श्री. रा. व. गणेश कृष्ण साठे

,, अब्रदुल्लादर गुलामहुसेन

सी. आय. ई.

,, ईश्वरअप्पा माळगी

,, रा. ब. गौतमचंद मोतीचंद शहा

,, डॉ. कॅ. ए. पी. पिळे

,, राजेबहादूर ग्यानगरिजी महाराज

,, करवसण्या ऊर्फ अण्णाप्पा काढादी

,, गणेश विष्णु रानडे बी. ए.

,, किसनलाल रामप्रताप सोनी

,, गंगप्पा अरळप्पा अफजुलपूरकर

,, कादिरसाहेब दफेदार

,, गुलाबचंद हिराचंद दोशी

,, कमलाकर रामचंद्र सुमंत

,, गणेश शिवाजी केळकर

,, काशी विश्वनाथ कारंजे

,, गोविंद नारायण काकडे

श्री. गणेश बाबाजी माटे

„ चन्नवसय्या दोड्डय्या बोरामणी

„ चौळ्या दोड्डय्या बोरामणी

„ चन्नवसय्या मल्लिकार्जुनय्या

चव्हाण

„ चन्नवसय्या शरणय्या मडकी

„ जगन्नाथ मोरेश्वर सामंत, वकील

„ जगन्नाथ संतोकीराम चंडक

„ डॉ. जगदेवराव अण्णाराव देशमुख

„ शेठ तखतमल नरसिंगदास मंत्रि

„ रा. सा. त्र्यंबक जनार्दन पित्रे

„ दिनकरपंत चक्रदेव

„ दोड्डय्या बोरामणी

„ दत्तात्रय अण्णा बुवणे

„ खानवहादूर दागशा डोसाभाई
रि. हु. डे. कलेक्टर

„ शेठ धरमशा मुरारजी गोकुळदास

„ धर्मराव भिमाशंकर थोबडे

„ राजा धनराज गीरजी

„ नागेश विश्वनाथ पै

„ शेठ नारायणदास मैया

„ राजेबहादूर नरसिंगगिरजी महाराज

„ नरसय्या आवण्णा जक्कल

„ रा. ब. नागय्या अरळय्या

अफजुलपूरकर

„ श्रीमान्निरंजन निजगुणस्वामी

किरीटमठ

„ नरसिंह सिताराम कुळकर्णी

श्री. प्रभाकर लक्ष्मण नागपूरकर

„ पंचाय्या उंबरजे

„ डॉ. प्रभाकर बाळाजी केसकर

„ मे. प्रॅट ब्रदर्स

„ खानवहादूर मौ. पीरमहंमदसाहेब
हुसेनसाहेब दफेदार

„ शेठ फुलचंद गोपालचंद ऊर्फ
काकाजी

„ बंडय्या नागाय्या काडादी

„ बाळकृष्ण दादा कानडे

„ बसलिंगय्या शेठे

„ बळवंत नारायण काकडे

„ बी. आर. झुंजे वकील

„ भीमाशंकर थोबडे

„ सौ. भागीरथीबाई पाटील

„ डॉ. भालचंद्र वामनराव मुळे

„ डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे

„ मल्लिकार्जुन चन्नवसय्या चव्हाण

„ मल्लिकार्जुन चन्नवसय्या थोबडे

„ मल्लिकार्जुनय्या झुंजे

„ मल्लिकार्जुनय्या गांजाळे

„ माडवाळय्या संगय्या देवमाले

„ महालिंगय्या नागाय्या वजीरकर

„ मल्लिकार्जुन सिद्रामय्या पसारे

„ बॅ. एम्. एस्. सरदार

„ मल्लिकार्जुनय्या पाटील

„ माणिकचंद अभीचंद शहा

„ रामचंद्र विनायक टिकेकर

श्री. रेवणसिद्धप्पा रामप्पा जम्मा
 ,, शेठ रतनचंद हरकचंद
 ,, रा. सा. रामाकिसन हणमंतदास
 सिंगी
 ,, रामचंद्र नाथाजी गांधी
 ,, रामप्रताप रामनारायण
 ,, रामचंद्र गणेश खडकीकर वकील
 ,, रा. ब. रामकृष्ण हणमंत पागे
 ,, रेवणसिद्धप्पा. पंचप्पा उंबरजे
 ,, सौ. लक्ष्मीबाई किलोस्कर
 ,, लक्ष्मीनारायण सारडा
 ,, शेठ लक्ष्मीदास खेमजी
 ,, लक्ष्मण विनायक टिकेकर
 ,, विष्णु रघुनाथ ऊर्फ बापुसाहेब
 लेले
 ,, वामनराव मुळे
 ,, शेठ वाडीलाल वीरचंद दीपचंद
 ,, शेठ वीरचंद दीपचंद
 सी. आय. ई.
 ,, शेठ वालचंद रामचंद्र गांधी
 ,, रा. ब. डॉ. विनायक वामन मुळे
 ,, डॉ. वासुदेव काशिनाथ किलोस्कर
 ,, रा. सा. विठ्ठल नरसाप्पा जक्कल

श्री. शरणप्पा कोडगी
 ,, शंकर रामचंद्र राजवाडे
 ,, शिवबाळप्पा अण्णाराव देशमुख
 ,, शरणय्यास्वामी हिरोळी
 ,, सिद्राम रुद्राप्पा पसारे
 ,, सिद्रामप्पा थोबडे
 ,, संगनवसप्पा ऊर्फ रावसाहेब ठेपे
 ,, सखाराम रामचंद्र किलोस्कर
 ,, शेठ सुरचंद खेमचंद
 ,, शेठ सखाराम नेमचंद दोशी
 ,, सिद्रामप्पा दर्गोपाटील
 ,, सिद्रामप्पा पटणे
 ,, सिद्रामप्पा विभूते
 ,, सिद्रामप्पा बसप्पा धुम्मा, वकील
 एम्, एल्. ए.
 ,, सौ. संगव्वाबाई मडकी
 ,, सिद्धमल्लप्पा कल्याणशेड्डी वकील
 ,, रा. ब. हणमंतदास जयरामदास
 सिंगी

कै. पुण्यश्लोकांच्या विशेष विश्वासांतील मंडळी

श्री. धर्मराव थोबडे
 ,, सिद्रामप्पा थोबडे
 ,, चनबसप्पा थोबडे

,, अण्णाराव आळळे
 ,, शांतवीरप्पा नंदाड
 ,, चंगळेप्पा श्रीगिरी

श्री. नीलकण्ठप्पा इंडे
 ,, राचप्पा बेळुरे
 ,, चनमल्लप्पा लिगाडे
 ,, सिद्रामप्पा सांदीरे
 ,, लिंगप्पा तंवाके
 ,, मडेप्पा काडादी
 ,, ग्यानप्पा कारंजे
 ,, प्रभुअप्पा पसारे
 ,, दोड्डय्या स्वामी वोरामणी
 ,, ईश्वरप्पा जम्मा
 ,, पंचप्पा उंवरजे
 ,, सातप्पा चव्हाण
 ,, तमण्णप्पा कल्याणी
 ,, शंकरप्पा दगोपाटील
 ,, सिद्रामप्पा उजळंबे
 ,, कुडलप्पा चिमलग्री
 ,, रामप्पा जम्मा
 ,, अण्णाराव काळशेटी
 ,, गुरुपादप्पा माळगे
 ,, सिद्रामप्पा देशमुख (देसाई)
 ,, सिद्रामप्पा ऐनापुरे
 ,, कल्लप्पा वारद
 ,, वीरभद्रप्पा वसवंती
 ,, नरोबा अण्णा बुवणे
 ,, रावजीभाई नानचंद
 ,, हरभाई देवकरण
 ,, हिराचंद सखाराम गांधी
 ,, हिराचंद नेमचंद दोशी

श्री. सखाराम नेमचंद दोशी
 ,, लक्ष्मीनारायण सारडा
 ,, नारायणदास भय्या
 ,, डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे
 ,, डॉ. किल्लोस्कर
 ,, डॉ. गोगटे
 ,, डॉ. केसकर
 ,, वैद्य सिद्धलिंगय्या मंदरूपकर
 ,, वापुसाहेव किल्लोस्कर वकील
 ,, नारायण गोविंद देशमुख वकील
 ,, विष्णु रघुनाथ लेले वकील
 ,, दिनकरपंत चक्रदेव वकील
 ,, पाटणकर वकील
 ,, अनंतशयनाचार्य ज्योतिषी
 ,, गोविंदराव काकडे कल्पतरुकर्ते
 ,, नरसप्पा आबण्णा समाचारकर्ते
 ,, भावे वकील
 ,, रामप्पा भोगडे
 ,, महालिंगप्पा वर्जीरकर
 ,, नागय्या सोमशेटी पडगाजी
 ,, रामचंद्रप्पा गंभीरे
 ,, हाजी हजरतलां पठाण
 ,, खानबहादूर डफेदार
 ,, यरगुंटप्पा साहेबराव हांडे
 ,, अण्णाराव ढंगे
 ,, हणमंतदास सिंगी
 ,, वे. चनबसय्यास्वामी कुंठोजीमठ

पुण्यश्लोकांचे आश्रित

अप्पासाहेबांनी अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या इच्छेनुसार स्वतः पैसा खर्च करून शिक्षण दिलें. त्यांत त्यांनी जात व धर्म वर्गेंचा भेदभाव मुळीच बाळगला नाहीं. त्या सर्वांचीच नांवें विस्तारभयास्तव न देतां कांहीं ठळक व्यक्तींचाच परिचय येथें देत आहोंत.

श्री. संगप्पा व नागप्पा तांत्रळळी

हे मुद्देबिहाळ तालुक्यांतील कुंटोजी येथील रहिवासी असून, ह्यांच्या घरची अत्यंत गरीबी होती. ह्यांना अप्पासाहेबांनी मराठी व कानडी शिक्षणास सहाय्य केलें. पैकीं संगाप्याची कारकुनाच्या जागेवर नेमणूक केली. कामांतील हुशारी पाहून पुढें त्यांना दुकानचा मुख्य अधिकारी नेमलें. नंतर पूर्णा व गंगालेड येथील फॅक्टरीत मॅनेजर म्हणून नेमणूक केली. त्यांचें लग्नहि अप्पासाहेबांनीच करून दिलें. ते शेवटपर्यंत अप्पासाहेबांचे नोकरीतच होते. नागप्यांनी हुंडेकरी व कॉर्टकटरचें काम करून बराच पैसा मिळविला. अद्यापहि ते “आम्ही वारदांचे आश्रित” म्हणून मोठ्या अभिमानानें सांगतात.

श्री. चन्नबसप्पा सातलिंगप्पा बिराजदार

हे धोतरीचे राहणारे असून थोडेच मराठी शिकलेले आहेत. अप्पासाहेबांनी त्यांची हुशारी पाहून त्यांना गिरणीत नोकरी दिली. त्यांचा शेवटचा पगार १०० रु. होता. पुढें त्यांनी स्वतंत्र व्यवसाय केला. हल्ली त्यांची लक्षाधीशांत गणना होते.

श्री. कल्लय्या सिद्धय्या गारमपल्ली

अप्पासाहेबांनी यांस बी. कॉम्. पर्यंत शिक्षणास मदत केली. नंतर गिरणीत स्पिनिंग मास्तरची जागा दिली. हल्ली ते मुद्देबिहाळ तालुक्यांत शेतकीचा धंदा करीत आहेत.

श्री. शंकरराव शिवलिंगप्पा टेकणे

यांच्या इंग्रजी शिक्षणास अप्पासाहेबांनी सर्वतोपरी सहाय्य केलें. नंतर ते श्री. वालचंद हिराचंद यांच्या कारखान्यांत ऑडिटर म्हणून काम करीत असत. हल्ली ते सातान्यांतील “कूपर” कारखान्याचे मॅनेजर आहेत.

श्री. विश्राम बावला, श्री. बाळकृष्ण नारायण ठाकूर, श्री. लक्ष्मणराव दिवे, श्री. भीमराव सीताराम शाळीग्राम, श्री. विनायक सीताराम शाळी-

ग्राम व श्री. अण्णाराव माडीकर ही मंडळी अप्पासाहेवांच्या देखरेखीखाली मुंबई दुकानांत शिकून तयार झाली, व पुढे मोठमोठी जबाबदारीची कामे करून नावलौकिकवान् झाली. पैकीं जे कोणी निवर्तले, त्यांच्या कुटुंबास अप्पासाहेवांनीं सहाय्य केलें व त्यांच्या मुलांचें शिक्षणहि अप्पासाहेवांनींच केलें.

श्री. वसलिंगय्या स्वामी तालीकोटी

हे सोलापूरचे जुन्या पिढीतील घरंदाज धनाढ्य व्यापारी होते. कालाचा फांसा उलटा पडला व पारीस्थिति खालावली. प्रपंच चालणें कठीण झालें. तेव्हां ते अप्पासाहेवांच्या आश्रयास आले. त्यांची स्थिति पाहून अप्पासाहेवांनीं त्यांस वळारीच्या दुःखनावर नेमलें, व त्यांच्या मुलांनाहि गिरणींत चांगली नोकरी दिली.

श्री. नलिकंठप्पा इंडे

सोलापुरांतील कापसाचे हे प्रसिद्ध व्यापारी होते. त्यांना व्यापारांत अत्यंत नुकसान आलें व गरीबी आली. त्यांचें हस्ताक्षर चांगलें असल्यामुळें अप्पासाहेवांनीं त्यांना शाळा काढण्यास उत्तेजन दिलें व इतरहि वरेंच सहाय्य केलें. नंतर शेतकी खाल्यावर नेमलें. त्यांच्या मुलासहि अप्पासाहेवांनीं मॅट्रिक पर्यंत शिकविलें.

श्री. विठ्ठल श्रीपाद मिरजकर

रेल्वेनोकरांच्या पाहिल्याच संपाचे सूत्रधार म्हणून यांना सरकारच्या शेपास बळी पडावें लागलें व आपल्या स्टेशनमास्तरच्या नोकरीस मुकावें लागलें. नंतर ते अप्पासाहेवांच्या आश्रयास आले. अप्पासाहेवांनीं त्यांना गिरणींत हेडक्लार्कचें काम दिलें. ते वृद्धापकाळापर्यंत त्याच जागेवर होते.

श्री. वळवंतराव कवीश्वर

सोलापूरचे प्रसिद्ध व्यापारी श्री. दोडय्या बोरामणी यांच्या मृत्यूनंतर इस्टेटास वारस नसल्यामुळें, इस्टेटची व्यवस्था अप्पासाहेवांकडे आली. त्यांनीं बराच खर्च व नोकरहि कमी केले. दोडय्यांचें निराधार झालेले सालस मुनीम श्री. वळवंतराव ह्यांना अप्पासाहेवांनीं गिरणींत हिशेबनवीसाची जागा दिली. वृद्धापकाळापर्यंत ते याच जागेवर होते.

श्री. वशेट्टीअप्पा मुत्तूर (रवकवकिर)

सांगली संस्थानांतील रवकवी येथील हे रेशमाचे व्यापारी होते. धंद्यांत

नुकसान आल्यामुळे ते अप्पासाहेबांच्या आश्रयास आले. अप्पासाहेबांनी मुंबई दुकानावर त्यांची रेशीम खरेदिवर नेमणूक केली, व त्यांच्या बंधूस मुनीम नेमले. शिवाय आणखी दोन बंधूना गोकाक, रवकवी वगैरे भागांत सूत विक्रीचे कमीशन एजंट नेमले.

श्री. हुच्चप्पा गंगाप्पा बाडद (सिंदगी)

हे विजापूर जिल्ह्यांतील सिंदगी येथील रहिवासी. घरची अत्यंत गरीबी असल्यामुळे तेथले एक व्यापारी गुणारी यांची चिठ्ठी घेऊन अप्पासाहेबांकडे शिक्षणास साहाय्य मिळावे म्हणून आले. अप्पासाहेबांनी त्यांस शिक्षण देऊन मुंबईस पाठविले. नंतर गिरणीत नोकरी दिली. यांची दोन लग्नेहि अप्पासाहेबांनी करून दिली. पुढे व्यापारांत फायदा मिळवून ते लक्षाधीश बनले. अद्यापहि वारद घराण्याशी त्यांच्या घराण्याचा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे.

डॉ. महादेव रामचंद्र रानडे

सोलापुरांतील हे पहिले एल्. एम्. अँड एस्. डॉक्टर असून वारदांचे फॅमिली डॉक्टर होते. अप्पासाहेबांनी त्यांना चांगलाच आश्रय दिला होता. हे वारद इस्टेटीचे विश्वस्त होते.

श्री. विष्णु रघुनाथ लेले

हे अप्पासाहेबांकडे आश्रित विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकविण्याकरिता म्हणून नोकरीस राहिले. पुढे ते अप्पासाहेबांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी झाले. ते नेहमी प्रवासांत अप्पासाहेबांवरोबर असत. १८९४ मध्ये ते शॉर्टहॅन्ड शिकले व १८९६ मध्ये लो. टिळकांच्या लॉक्कासमधून वकिलीची परीक्षा पास झाले. बापूसाहेब लेले या नांवाने ते संबोधले जाऊ लागले. १९११ मध्ये अप्पासाहेबांच्या मृत्यूनंतर जो लेख मनोरंजन मासिकांत आला आहे, तो यांचाच होय.

श्री. गजाननराव वेलणकर

यांना काम शिकण्याकरिता म्हणून गिरणीत श्री. वामनराव केळकर वीव्हिंग मास्तर यांच्या हाताखाली अप्पासाहेबांनी ठेवले. पुढे त्यांनी सांगलीस “गजानन मिल “ नांवाची गिरणी काढली व तेथेच सुताची गिरणीहि चालविली. ६० व्या वर्षी १९४६ मध्ये त्यांची सुवर्णतुला झाली. त्यावेळी त्यांनी पांच लक्ष रुपयांचेवर दानधर्म केला.

श्री. महंमद साहेब स्पिनिंग मास्तर

सोलापूरची त्यावेळची प्रसिद्ध नायकीण मुन्नाजी हिचा भाऊ मोहम्मद प्रख्यात पहिलवान होता. एकदां कुस्त्यांच्या सामन्यांत त्याचा पराजय झाला व तो निराश झाला. तेव्हां अप्पासाहेबांनी त्यास, तो इंग्रजी ५ वीपर्यंत शिकलेला असल्यामुळे, गिरणीत रॉपिंग क्लार्कची जागा दिली. पुढें त्यानें स्पिनिंग मास्तरच्या जागेपर्यंत प्रगती केली. तो अहमदाबादमध्ये स्पिनिंग मास्तर होता, व पगार ७०० ते ८०० रु. मिळत होता. हा अकाली निवर्तळा. त्याच्याबरोबर शिकत असलेले अप्पाभाई हे ८०० रु. वर स्पिनिंग मास्तर आहेत.

श्री. तुकाराम

हे आशिक्षित असून गिरणीत कापडखात्यांत जांवरचें काम करीत होते. त्यांना अप्पासाहेबांनी वींढिंगची माहिती मिळविण्यास उत्तेजन दिलें व स्वकर्तव्यगारीनें पुढें ते दरमहा ६०० ते ७०० रु.वर वींढिंग मास्तरचें काम करूं लागले. हल्लीं ते मुंबईत एका मिलमध्ये १२०० रुपयांवर वींढिंग मास्तर आहेत.

श्री. बसलिंगप्पा कल्याणेशट्टी

वारदांच्याकडे दरमहा १० रुपयांवर उधार वसुलीच्या कामावर हे होते. रंग देण्याचे कामीं ह्यांचा हातखंडा होता. बंगल्यास रंग देण्याकरितां ह्यांना अप्पासाहेबांनीं एका हुपार खिश्चन पेंटरच्या हाताखाली दिलें. नंतर गिरणीतील रंगमास्तर श्री. सरदेसाई यांच्या हाताखाली त्यांस कारकून म्हणून नेमलें. सरदेसाईच्या नकळतच अत्यंत प्रयासानें त्यांनीं सूत रंगविण्याची माहिती मिळविली. एकदां स्टीम (वाफ) जास्त सुटून सरदेसाईचें अंग भाजल्यामुळे बसलिंगप्पांस सूत रंगविण्याची संधि मिळाली. एकदां श्री. सरदेसाई गिन्हाइकांच्या तक्रारी समजावून घेण्याकरितां नागपूरला गेले असतां, बसलिंगप्पांनीं आठ दिवसांची परवानगी सूत रंगविण्यास अप्पासाहेबांकडून मिळविली, व दोन गांठी सूत रंगवून नागपुरास सरदेसाई असतांनाच, नागपूरचे प्रसिद्ध व्यापारी हसन दादा कच्छी यांजकडे पाठविलें. सरदेसाई व कच्छी या दोघांचेहि अभिप्राय सूत चमकदार व उत्तम आहे असे आले. त्या सुताकरितां गिन्हाइकांच्या मागण्याहि पुष्कळ आल्या. सरदेसाई परत आल्यावर, बसलिंगप्पांनीं सूत रंगवून पाठविल्याचें त्यांस समजतांच, कांहीं तरी कारण

काढून बसलिंगप्यांचा काटा काढण्याच्या मार्गास ते लागले. टर्की रेड या रंगाच्या भट्टीत स्वतःच रंग बिघडण्याकरितां कांहीं तरी द्रव्य सरदेसाईंनीं टाकलें. त्याचा आरोप बसलिंगप्यावर ठेवला; व खोटा पुरावाहि तयार केला. आणि अप्पासाहेबांकडे तशी तक्रार केली. अप्पासाहेबांना तें खरें वाटून त्यांनीं बसलिंगप्यांस कामावरून दूर केलें. पुढें एजंट पाटील यांनीं चौकशी करतांच खरा प्रकार त्यांना कळला, व त्यांनीं तो अप्पासाहेबांस कळवितांच सरदेसाईंना अप्पासाहेबांनीं रजा दिली, व त्यांच्या ठिकाणीं बसलिंगप्यांची नेमणूक केली. अप्पासाहेबांनीं बसलिंगप्यांना घर बांधून दिलें. त्यांनीं दरमहा ६०० रु. पगारावर १०-१२ वर्षे काम करून स्वतंत्र कापड दुकान घातलें. त्यांचे पुतणे रा. सा. सि. म. कल्याणशेटी वी. ए. एल्. एल्. वी. वकील असून सुदर्शन पत्राचे संपादक आहेत.

श्री. नीलकंठप्पा शीलवंत

इंग्रजी पांचवीपर्यंत शिक्षण झाल्यानंतर ह्यांनीं पोलिसखात्यांत नोकरी धरली. त्यापेक्षा दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या खात्याकडे नोकरी करावी, असें अप्पासाहेबांनीं सांगितल्यामुळें, त्यांनीं इंजिनियरचें काम करण्याची इच्छा असल्याचें कळाविलें. घरची परिस्थिति गरीबीची असल्यामुळें त्यांना इंजिनियरिंगकडे पाठवून पुस्तकांची मदत व द. म. १५ रु. अप्पासाहेबांनीं देण्याचें ठरविलें. नंतर त्यांस इंजिनियरच्या हाताखाली काम करण्याची संधि दिली. कामाची पूर्णपणें माहिती झाल्यावर अप्पासाहेबांनीं त्यांस इंजिनियरचे परीक्षेकरितां पाठविलें. परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यावर त्यास पूर्णा, गंगाखेड फॅक्टरीकडे इंजिनियर म्हणून पाठविलें. त्यांनीं बऱ्याच फॅक्टरींत व सरकारी नोकरींत प्रसिद्ध इंजिनियर म्हणून काम केलें.

श्री. केशवराव दिवेकर

हे अप्पासाहेबांकडे नोकरी मागण्यास आले असतां त्यांनीं “२५-३० रु. च्या नोकरीपेक्षा एखाद्या उद्योगांत कां लक्ष घालीत नाहीं ?” असें विचारलें. त्यांनीं, “आपली इच्छा फोटोग्राफी शिकण्याची आहे; परंतु माझी परिस्थिति अत्यंत गरीबीची आहे,” असें सांगताच, अप्पासाहेबांनीं त्यांस स्वखर्चानें मुंबईस ठेवून फोटोग्राफीचा धंदा शिकविला. फोटोग्राफीस लागणारे सर्व सामान त्यांस घेऊन दिलें व त्यांस सोलापुरास आणलें. सोलापुरांत हे नामांकित फोटोग्राफर होऊन गेले.

श्री. हणमंतराव वसाप्पा नंदकिर

यांचे वडील वसाप्पा हे गिरणीत गवंडी काम करीत असत, हणमंतराव लहानपणापासून चौकस, आशाधारक असून त्यांचा ओढा रंगकामाकडे व इमारतीच्या बांधकामाकडे होता. अप्पासाहेब त्यांना विजापुरकडे घेऊन गेले. तिकडील प्रसिद्ध इमारती वगैरे दाखवून त्यांचे नकाशे वगैरे काढण्याची माहिती दिली. धनराजगिरजी हॉस्पिटलचे काम त्यांच्या देखरेखीखाली झाले असून, त्यांनी वरील कामे केली आहेत. श्रीमंत बाबासाहेबांच्या जन्माचे वेळी त्यांनी एक प्रेक्षणीय, कलाकुसरीने परिपूर्ण असा पाळणा त्यांचे नांव ठेवायच्या दिवशी मोठ्या थाटाने वाजतगाजत आणून अत्यादाराने अर्पण केला. त्यांचे थोरले बंधु सिद्रामप्पा हेहि अप्पासाहेबांकडेच नोकरीस होते.

श्री. शंकर रामचंद्र राजवाडे

सोलापूरचे जुने रहिवासी असून रोव्हिन्यु खात्यांत नोकरीस होते. स्वभाव अत्यंत मनमिळाऊ होता, व त्यांनी आपल्या खात्यांतील मंडळींचे त्याच-प्रमाणे गांवातील प्रतिष्ठित व्यापाऱ्यांचेहि प्रेम संपादन केले होते. पुढे त्यांची बदली खानदेशांत मामलेदाराच्या हुद्यावर झाली. गांवांतील एका प्रतिष्ठित इसमाचा खटला आला असतांना, त्यांनी तो आपसांत मिटविण्यास सांगितले. वादीला हें पसंत न पडून, त्याने मामलेदाराविरुद्ध तक्रार कलेक्टरकडे केली. कलेक्टरकडून जाय विचारण्यांत आल्यावर श्री. राजवाडे यांनी रीतसर जाय लिहून पाठविला. आपल्यापुढे आलेला खटला आपसांत मिटविण्यास सांगणे व आपले वजन खर्च करणे, हें रास्त नाही असे लिहून, कमिशनर-साहेबांकडे कलेक्टरने प्रकरण पाठविले. वरून हुकूम येतांच राजवाड्यांना नोकरीवरून काढण्यांत आले. अप्पासाहेबांचा स्नेह असल्यामुळे ते सोलापुरास त्यांच्याकडे आले. अप्पासाहेबांना त्यांच्या परिस्थितीबद्दल अत्यंत वाईट वाटले. त्यांनी राजवाड्यांना गिरणीत हेडक्लार्कची जागा दिली. परंतु अप्पासाहेबांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी राजवाड्यांना अक्कलकोट संस्थानांत ॲडमिनिस्ट्रेटर नेमण्यास खटपट केली. परंतु एकदां सरकारी नोकरीतून बड-तर्फे झालेल्या इसमास परत सरकारी नोकरी मिळत नाही म्हणून लिहून आले. नंतर अप्पासाहेबांनी त्यांस म्युनिसिपालटींत एक मोठी जागा दिली. कांही दिवसांनी त्यांच्या प्रकृतींत एकाएकी बिघाड झाला व त्यांतच त्यांचा खेदजनक अंत झाला. त्यांच्या मागे त्यांचा परिवार फार मोठा होता. अप्पासाहेबांनी त्यांना सहाय्य केली. त्यांचा मुलगा रामचंद्र यांस अप्पासाहेबांनी वकिलीपर्यंत

शिक्षण दिलें. वाकिली मुरुं असतानांच त्यांनी " कर्मयोगी " नांवाचें साप्ताहिक मुरुं केलें होतें. परंतु मार्शल लॉमध्ये त्यांचें पत्र व प्रेस जत झाला, आणि राजवाड्यांना ७ वर्षांची शिक्षा झाली. पुढें काहीं दिवसांनी त्यांची मुटका झाली. ते हिंदुमहासमैत शिरले. काहीं दिवस ते महाराष्ट्र प्रांतिक हिंदुमहासमेचे चिटणीस होते. हल्लीं कंपवातानें निकामी होऊन ते सोलापुरांत काळ कंठीत आहेत.

सौ. संगव्वाबाई मडकी

या श्री. चन्नवसप्पा मडकी यांच्या पत्नी होत. यांचा जन्म फाल्गुन वद्य १ शके १८१४ रेजी झाला. यांचें मराठी व कानडी शिक्षण झालें असून, त्यांना इन्फंट मेडिकल रिलीफ कडून ता. १५ एप्रिल सन १९२५ रेजी व हस्तकौशल्यार्थे प्रदर्शनाचे वेळीं ता. १५-१-१९२१ रेजी सर्टिफिकिटें मिळालीं. सरस्वती मंदिराच्या कार्या त्यांनीं बरीच मेहनत घेतली. महिला-ज्ञानमंदिरं या संस्थेचें काम त्या स्वतः करीत असतात. विजापूर येथील प्रांतिक सभेसारख्या मोठमोठ्या लोकसमुदायांत त्यांनीं भाषण केलें आहे. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत ह्या मनापासून झटत असतात. ह्या शांत स्वभावाच्या असून गरिबापासून श्रीमंतापर्यंत सर्वांशीं त्यांचें वर्तन सारखेंच असतें. धर्माकडे त्यांचा ओढा जास्त आहे.

कै. सौ. भागीरथीबाई पाटील

कै. सौ. भागीरथीबाई पाटील या रा. माहिकार्जुनप्पा. अप्पाराव पाटील यांच्या पत्नी होत. वयानें लहान असल्यापासून स्त्रीशिक्षणाकडे यांचें फार लक्ष असे. श्री. सौ. वसव्वाबाई वारद यांच्या समवेत सरस्वती-मंदिराच्या संस्थेत यांचेंहि लक्ष असे. या बाईची भाषणशैली फार वाखाणण्यासारखी असे. तसेंच या कवयित्री व लेखिका होत्या. यांच्या भाषणनैपुण्याबद्दल वीरशैवांच्या जगद्गुरूंनीं त्यांस एक सुवर्ण पदक वंक्षीस दिलें. हे. बक्षीस मिसस डिसोजाबाई यांचे हस्ते देण्यांत आलें. या बाई मिति माघ व ॥ ५ शके १८३६ ला वारल्या.

रा. सिद्रामप्पा सातप्पा चप्पळगी

हे लहानपणापासून वारदांकडेच होते. यांचें शिक्षण चन्नवसप्पा मडकी यांच्यासह इंग्रजी ४ थिपर्यंत झालें. १८९८ सालीं गिरणी मुरुं झाल्यापासून अप्पासाहेबांनीं त्यांना गिरणींत कारकुनाची जागा दिली. यांचें वक्तृत्व

चांगलें होतें. प्रवासास हे नेहमी अप्पासाहेबांबरोबर असत. लोहार चाळी-
तलि लिंगायत ध्यापाऱ्यांनी अप्पासाहेबांस दिलेल्या मानपत्राचें वाचन
यांनीच केलें. १९०७ मध्ये झालेल्या वीरशैवमहासभेच्या स्वागताध्यक्षांचें
भाषण अप्पासाहेबांतर्फे श्री. चप्पळगी यांनीच केलें.

पुण्यश्लोकांचे प्रमुख सेवकजन

कै. अप्पासाहेब वारद हे आपल्या चुलत्यांचा आणि वाडिलांचा कारभार
स्वतंत्रपणें पाहूं लागल्यापासून त्यांच्या वेळचे कोणते जुने नोकर कायम
ठेवले व त्यांच्याकडे कोणतें काम दिलें, आणि वाढत्या नव्या कारभारा-
करितां कोणते नवे नोकर जवळ केले, ह्याची साधारण माहिती पुढीलप्रमाणें
मिलते.

श्री. विरुपाक्षप्पा वारद

हे वारद घराण्याच्या तिसऱ्या शाखेपैकी असून कै. चन्नवसप्पा व कै.
वसप्पा वारद ह्यांचे चुलतबंधु होत. त्यांना चन्नवसप्पांनी आपल्या दुकाना-
वर मुख्य मुनीमाचें काम दिलें. ह्यांना त्यावेळीं चालत असलेल्या काय-
साच्या व्यापाराची चांगली माहिती होती; पण अप्पासाहेबांचा कारभार
सुरू होतांच ते कैलासवासी झाले.

श्री. वसप्पा देशट्टी

विरुपाक्षप्पा वारदांच्या जागेवर ह्यांची नेमणूक झाली. अप्पासाहेबांनी
सोलापूरच्या दुकानांत ह्यांना फार दिवस न ठेवतां, मुंबईच्या दुकानावर
त्यांची नेमणूक केली; पण ते लौकरच निवर्तले.

श्री. सिद्धप्पा देशट्टी

ह्यांना कै. चन्नवसप्पा वारदांच्या प्रथमपत्नीची मुलगी दिली होती.
कापसाच्या व्यापारांतलि मुख्य दलालीचें काम हे करीत. ते अखेरपर्यंत ह्याच
कामावर होते.

श्री. वाळग्यास्वामी थंभ

कोणतेंहि काम पटादिशीं उरकण्यांत ह्यांचा हातखंडा असे. घोड्यावर
बसण्यांत हे पटाईत असल्यामुळें खेड्यापाड्यांत पसरलेल्या आसाम्यांशीं

संबंध ठेवण्याकरिता जाण्यायेण्यांत व बोलण्याचालण्यांत ह्यांचा फार उपयोग होत असे. अप्पासाहेबांच्या कारकीर्दीतच ह्यांचा अंत झाला.

श्री. पुराणेअप्पा कोडगी

हे वारद—वाड्यांतील चन्नबसप्पांचे वेळीं खाजगी कारभारी होते; व ते अप्पासाहेबांचे वेळींही अखेरपर्यंत त्याच कामावर होते.

श्री. सिद्रामप्पा रेवणासिद्धप्पा कोनापुरे

वारद—वाड्यांतील व दुकानाकडील जरूरीचीं कामें पहाणें हा त्यांचा क्रम होता. आयुष्यभर अप्पासाहेबांच्या वेळींही त्यांच्याकडे हेंच काम होतें.

श्री. वीरप्पा वीरनळ्ळी

ह्यांच्याकडे एकंदर देखरेखीचें काम होतें; पंतु अप्पासाहेबांची स्वतंत्र कारकीर्द पहावयास हे जगले नाहींत.

श्री. संगनवसप्पा चप्पळगी

कै. चन्नबसप्पांचे कारकीर्दीत ह्यांचेकडे हिशेबाचे व रोजकीर्द लिहिण्याचें काम होतें. हे सिद्रामप्पा चप्पळगी ह्यांचे आजोबा होत.

श्री. संगप्पा चिंदे (खानापुरे)

हे चन्नबसप्पांच्या कारकीर्दीत चप्पळगीच्या कामावर रुजू झाले. हे हिशेबाच्या पट्ट्या फार जलद करीत. विजापूरच्या काडादी जीनिंग फॅक्टरीमध्ये जे सिद्रामप्पा खानापुरे आहेत, त्यांचे हे वडील, व मल्लप्पा खानापुरे ह्यांचे आजोबा होत. त्यांचे पश्चात् त्यांचें काम गुरव्यास्वामी बेंबळगी यांचेवर सोंपविण्यांत आलें.

श्री. नागप्पा काडादी

चन्नबसप्पा वारदांच्या चाटीगल्लीच्या दुकानावर हे मुख्य कारभारी होते. चन्नबसप्पा वारदांचा आशीर्वाद घेऊनच ते सेवानिवृत्त झाले. सेवानिवृत्त होत असतांना जें द्रव्य चन्नबसप्पांनीं त्यांना इनाम म्हणून दिलें, तें तसेंच त्यांनीं तिजोरींत ठेवलें; व लक्ष्मीपूजनाच्या दिवशीं त्यांची पूजा करण्याचा परिपाठ त्यांनीं सुरू केला. सुप्रसिद्ध कै. श्री. बंडप्पाअप्पा काडादी ह्यांचे हे वडील असून, त्यांचे चिरंजीव थोरले तम्मा व धाकटे तम्मा ह्यांचे ते आजोबा होत. चन्नबसप्पांनीं आशीर्वाद म्हणून दिलेल्या द्रव्याचें लक्ष्मीपूजनाचे दिवशीं पूजन करणें, हा सांप्रदाय अजूनहि सुरू आहे.

श्री. मडयप्पा काडादी

हे नागप्पा काडादीचे बंधु चाटगिळीचे दुकानी, रोकडदार होते. हेहि सेवानिवृत्त होऊन स्वतंत्र व्यापारधंदा करू लागले.

श्री. संगनवसप्पा हावनाळी

हे किराणा दुकानाचे भागीदार होते; पण पुढे अप्पासाहेब वारदांनी हे दुकानच बंद केलें.

श्री. चन्नप्पा कुले

हे कोठीकडील कामावर चन्नवसप्पा व अप्पासाहेबांच्या कारकीर्दीत होते.

श्री. गुरुवसप्पा काका वारद

चन्नवीरप्पा वारदांच्या भाऊबंदांपैकी हे असून, चन्नवसप्पा वारदांना यांचा फार लळा असे. त्यांनी आपल्या दानधर्माच्या पैशाकडे देखरेख ठेवण्याकरितां ह्यांची नेमणूक केली होती. अप्पासाहेबांच्या कारकीर्दीत हे बाळ्याची स्वच्छता, विद्यार्थी व अतिथी—अभ्यागतांचें भोजन व कोठी हें काम अप्पासाहेबांनी ह्यांचेकडे अखेरपर्यंत सोंपविलें होतें. हे १९०९ साली कैलासवासी झाले. ह्यांची पत्नी शिवाळिंगबाबाई वारद अखेरपर्यंत बाळ्यांतच रहात होती. कै. अप्पासाहेब वारद ह्यांचे एकुलते एक चिरंजिवि श्रीमान् बाबासाहेब वारद हे सज्जन होईपर्यंत ह्या बाई होत्याच. ह्या बाईपासूनच बाबासाहेबांना चन्नवसप्पा वारदापासून चालत आलेल्या घरांतील परंपरेची माहिती मिळाली. ही बाई सन १९३८ मध्ये निवर्तली.

श्री. सिद्धप्पा हणमंतप्पा गोरनळ्ळी

हे कै. वसप्पा वारदांच्या मीठगल्लीच्या दुकानावर मुनीम होते. ते सेवानिवृत्त झाले तरी निवृत्त काळांतहि अप्पासाहेबांनी त्यांस अखेरपर्यंत सहाय्य केलें. इ. स. १९०४ साली हे निवर्तले.

श्री. गंगाराम शहापुरे

वसप्पा वारदांचे कारकीर्दीत हे हिशेबनवीस व रोकडदार होते. अप्पासाहेब वारद मुंबईच्या दुकानी मधून मधून विक्रीच्या कामाकरितां ह्यांना पाठवात असत.

श्री. शिवजातप्पा शिंपी

हे वसप्पा वारदांच्या कारभारांत वसुलीच्या कामाकरितां फिरतीवर असत.

श्री. गुंडाप्पा लाड

हे मालविक्रीचें काम करीत असत. अप्पासाहेब ह्यांस मुंबईच्या दुकानावरहि पाठवीत. १९०२ मध्ये ते निवर्तले.

श्री. रुद्रय्या सिद्रामय्या गारमपल्ली

बसप्पा वारदांच्या व्यवहारांत हे हिशेबनवांस होते. अप्पासाहेबांनी त्यांचे कडे तेंच काम चालू ठेवले. १८९६ मध्ये ते निवर्तले. सोलापुरचे सुप्रसिद्ध ज्योतिषी सिद्रय्या स्वामी गारमपल्ली ह्यांचे हे वडील बंधु होत.

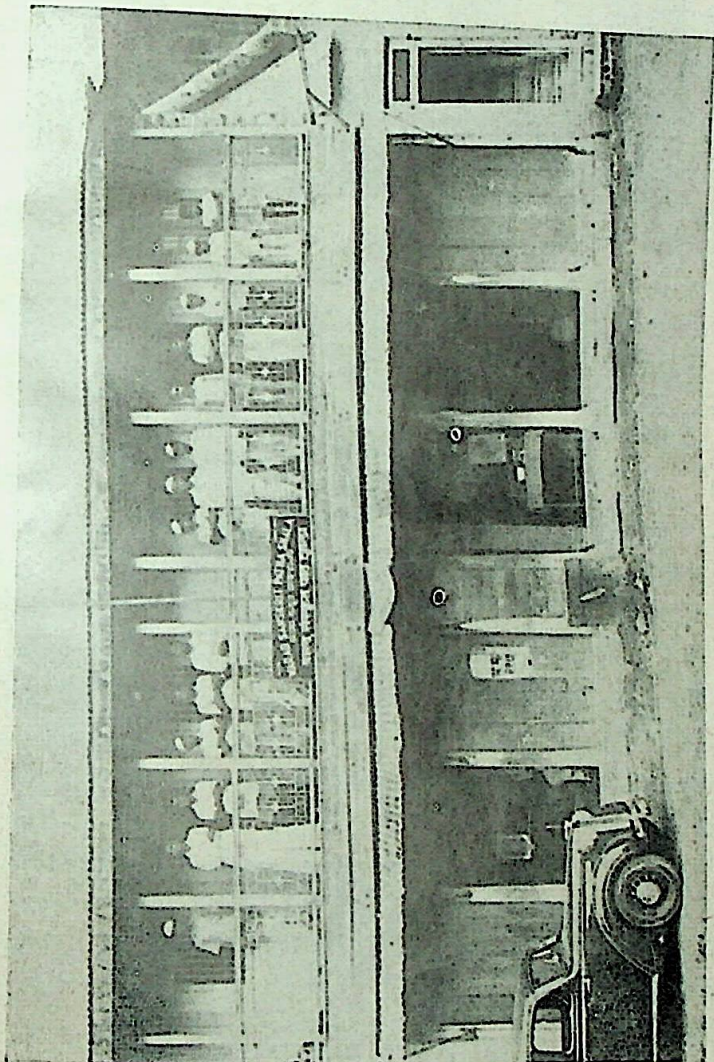
श्री. शरणप्पा राचप्पा कोडगी

बसप्पा देशट्टी यांना मुंबईच्या दुकानावर पाठाविले असतां, सोलापुरांतलि सर्व दुकानांचे मुख्य कारभारी शरणप्पा राचप्पा कोडगी यांस नेमले. शरणप्पा हे चन्नबसप्पांच्या द्वितीय पत्नीच्या वाहिणीचे पाति होत. ह्या नात्यामुळे व त्यांच्या अंगच्या एकंदर हुषारीमुळे अप्पासाहेबांनी यांना जवळ केले होते. ह्यांना सही जरी चांगली करतां येत नव्हती, तरी मोठे व्यवहार-निपुण होते. समाजांत व सर्व नोकरचाकरांवर रुबाव ठेवण्याची त्यांना हातोटी होती. गिरणीच्या बांधकामावरील मजुरांना राबवून घेण्यांत हे मोठे पटाईत होते. वारदांचे मुनीम म्हणून मोठ्या थाटानें रहात व सर्वत्र वजन ठेवून असत. श्री सिद्धेश्वर देवस्थानच्या भरभराटीलाही हे कारण झाले. त्यांना स्वतःच्या कर्तृत्वाचा अहंकार होता व एक अंगवस्त्र जवळ बाळगण्याचा त्यांना षोकहि होता. परंतु त्यांचे हे दोष पोटांत घालून अप्पासाहेबांनी त्यांस व त्यांच्या कुटुंबांतलि मंडळींस अखेरपर्यंत थाटानेंच वागाविले. शेवटी शेवटी ते अर्धांगवायूनें गालित झाले होते, तरी अप्पासाहेबांनी त्यांना मदत केली. त्यांचा अंत अप्पासाहेबानंतर १-२ वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १९१२ मध्ये झाला. अप्पासाहेबांनी यांचे देखरेखीखाली श्री. रेवणसिद्धेश्वर देवळाचें बांधकाम बहुतांशानें पूर्ण केलें.

श्री. चनबसप्पा देशट्टी

हे बसप्पा देशट्टीचे वडील चिरंजीव असून सोलापुरांतलि दुकानांत प्रथम रोकडे होते, नंतर मुंबई दुकानांत मुनीम म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. १९०६ त त्यांचा अंत झाला.

वारद संस्कृत पाठशाला

पुण्यश्लोक वारदानां शके १८०० सालीं वरिषेव धर्मगुरुं च्या शिक्षणासाठीं स्थापिली. या संस्थेचा फायदा
 अद्यापहि सर्व वर्णायांना मिळत आहे.
 (आद्य अध्यापक—कै. वे. शा. सं. पं. दादाचार्य मुषोळकर) [पृष्ठ १०१]

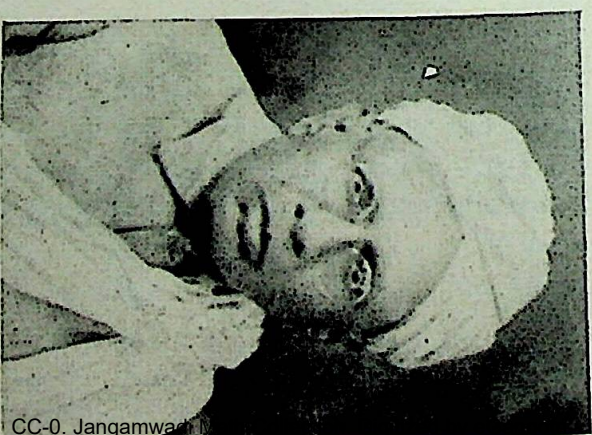
नारद धर्मग्रंथ शाखा प्रमुख

वे. शा. सं. पं. महिक्कार्जुन शास्त्री, मणूर.

वे. शा. सं. पं. महिक्कार्जुनशास्त्री, जैनापूर हिरेश्वर.

वे. शा. सं. पं. जगदीशशास्त्री, नालवार.

पुण्यश्लोक वारदांनी. वीरशैव धर्मतत्त्वप्रसाराकारितां लाखां रुपये खर्च करून धर्मग्रंथ छापले. त्या खात्यातील कार्यकर्ते, वरील पंडिताशिवाय [१] वे. शा. सं. पं. रंगाचार्य कट्टी, [२] वे. शा. सं. पं. कृष्णशास्त्री जोशी, [३] वे. शा. सं. पं. पेंढारकरशास्त्री, [४] संशोधक श्री. त्रिनकराव काळे, यांचा छायाचित्रे उपलब्ध नाहिल.

श्री. रेवणासिद्धप्पा कोनापुरे

हे सिद्रामप्पा कोनापुरे यांचे चिरंजीव असल्यामुळे त्यांस अप्पासाहेबांनी खर्च करून हुपार वनाविले व स्वतःकडे नोकरीस ठेवले. त्यांना अप्पासाहेबांनी अखेरपर्यंत सहाय्य केले.

श्री. सिद्रामप्पा चिंदे (खानापुरे)

हे संगप्पा चिंदे यांचे चिरंजीव. ह्यांना अप्पासाहेबांनी शिक्षण देऊन रोकडदार म्हणून त्यांची नेमणूक केली. पुढे त्यांस मुनीमाचेंहि काम दिले. अखेर १९०९ मध्ये अप्पासाहेबांनीच त्यांना रजा दिली.

श्री. सिद्रामप्पा धिदरी

हिशेवाच्या कामांत चांगले असल्यामुळे ह्यांना मुनीम म्हणून अप्पासाहेबांनी जवळ केले होते, पण हे फार दिवस टिकले नाहीत.

वारद संस्कृत पाठशाळा

चैत्र शुद्ध प्रातिपदा शके १८०० त अप्पासाहेबांनी वारद संस्कृत पाठशाळा स्थापन केली. संस्कृत शाळा स्थापन करण्याचे कारण असे की, त्यावेळी येथे “म्युनिसिपल नाईट संस्कृत शाळेत” पं. दादाचार्य खेडकर नांवाचे शास्त्री ब्राह्मणांना शिकवीत असत. अप्पासाहेबांनी त्याच शाळेत संस्कृत शिकण्याकरितां म्हणून कोटरग्या स्वामी पुराणिक, व शिवलिंगग्या स्वामी पुराणिक यांना पाठाविले. पण फक्त ब्राह्मणांनाच आम्ही संस्कृत शिकवितो, असे म्हणून तेथील शास्त्र्यांनी त्यांना परत पाठाविले. हे पाहून अप्पासाहेबांनी वर अर्ज करून, “त्यांना शिकवावे” असा हुकूम मागून घेतला. पण ब्राह्मण व यांच्यात भांडण जुंपले. म्हणून अप्पासाहेबांनी वारद संस्कृत पाठशाळा स्थापन केली. दादाचार्य हे ह्या शाळेत शिकविण्याकरितां येऊ लागले. सकाळीं ७ ते १० व दुपारी २ ते ६ अशी शिकविण्याची शाळेची वेळ होती. विद्यार्थी वरचेवर वाढू लागल्यामुळे आणखी एक शास्त्री नारायणाचार्य यांनाहि बोलावून घेतले. ते तेथे ५-६ वर्षे होते. या शाळेतून हजारों विद्यार्थी शिक्षण घेऊन मोठमोठ्या हुद्यावर विराजमान झाले. पैकीं काहींची माहिती पुढे दिली आहे.

पुण्यश्लोक वारद

श्री. शंकरस्वामी

हे हुबळीचे रहिवासी असून, यांनी याच शाळेत शिक्षण घेतलें. नंतर काशीस जाऊन यांनी न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला. हे मोठे विद्वान् पंडित होते. अल्पावधीतच हे निवर्तले.

पण्डित गुरुमूर्तिशास्त्री बेनकनळी

लहानपणापासून वारद पाठशाळेत शिकून पुढें अध्ययनासाठी काशीस गेले. तेथें व्याकरणाचा अभ्यास करून “व्याकरणाचार्य” ही पदवी संपादन केली. मुरुसावीर मठ हुबळी, व मोंगलाईतील यादगीरजवळील एका गांवांत संस्कृत प्राध्यापकाचें काम केलें.

श्री. शिवलिंगस्वामी सोलापूर

हे लाळगुंडी मठाचे विरक्तस्वामी होते. वारद संस्कृत पाठशाळेत अध्ययन करून काशीस गेले. तेथेंहि संस्कृतचा अभ्यास करून विद्वान् पंडित झाले. त्यांना काशीसिंहासनाधीश राजेश्वर जगद्गुरुंनी आपला शिष्य करून घेतलें. नंतर पवित्र अशा काशीपीठाचा अधिकारहि यांनाच दिला. शेवटपर्यंत हे काशीपीठाचे जगद्गुरु होते.

पं. रेवणसिद्धस्वामी गुलबर्गा (थोरल्या मठाचे अधिकारी)

बालपणापासून वारद पाठशाळेत शिकून, पुढें चांगला अभ्यास करून विद्वान् पण्डित झाले. नारायणशास्त्री यांच्या हाताखाली शिकून गुलबर्गाच्या थोरल्या विरक्त मठाचे अधिकारी झाले. यांनी गुलबर्गास संस्कृत पाठशाळा काढली व तेथेंहि संस्कृत शिक्षणाचा प्रसार केला. ह्यांच्या पाठशाळेंतून बरेच विद्यार्थी संस्कृत पंडित होऊन मोठ्या योग्यतेस चढले. यांनी गुलबर्गा येथें एक “दासोह” काढून, सर्व गोरगरिबांची व अनाथांची सोय केली होती. ६३ मंडप बांधून त्यामध्ये स्वामींची पूजा करून अन्नदान, कपडे, दक्षणा इत्यादि दिली. त्यांनी संस्कृत पाठशाळा स्थापन केल्या. नंतर ४-६ वर्षांनी अप्पासाहेब कैलासवासी झाले, तेव्हां रेवणसिद्ध्यांनी गुलबर्गास ७७० मंडपपूजन करून ७७० जंगमांना भोजन देऊन कपडे वगैरे दिले; व प्रत्येकी दक्षणाहि दिली. इतकी मोठी मंडपपूजा गुलबर्गास ह्यापूर्वी कधीच झाली नव्हती.

पं. जगदीश शास्त्री नालवार

हे नालवार (निजामस्टेट) येथील सुगुरु मठापैकी होत. त्यांनी लहान-

पर्णी बळारी येथें 'साहित्यालंकार' पर्यंत शिक्षण घेतलें. नंतर न्याय-शास्त्राचा अभ्यास करण्याकरिता वारद पाठशाळेंत १८९८ इ. त आले. येथून अप्पासाहेबांनीं सर्व खर्च देऊन काशीस पाठाविलें. तेथें ५-६ वर्षें राहून न्यायशास्त्रांत मध्यम व खंड परीक्षा पास झाले. नंतर सोलापूर येथें वारद पाठ-शाळेंतच १९०५ ते १९४५ पर्यंत सतत ४० वर्षें अत्यंत परिश्रमपूर्वक मुख्य अध्यापकाचें काम केलें. यांच्या हाताखाली शेंकडों विद्यार्थी शिकले, व काशीस जाऊन संस्कृत परीक्षा देऊन आले. त्यांपैकी पुष्कळ जगद्गुरु, पीठाधिकारी, अध्यापक इ. हुद्यावर आहेत. हल्लीं ते श्री. बालतपस्वी चन्नवीर शिवाचार्य होटगी यांनीं सोलापूर येथें चालविलेल्या गुरुकुलांत प्रमुख अध्यापकाचें काम करित आहेत. बाळेहळ्ळी जगद्गुरूंनीं यांना साहित्यरत्न व कुलपति ह्या पदव्या दिल्या आहेत.

पं. मालिकाजुन शास्त्री मणूर

निजाम स्टेटमधील बीड जिल्ह्यांतील मणूर या गांवचे रहाणारे. यांनीं काहीं दिवस वारद पाठशाळेंत शिक्षण घेतल्यावर, अप्पासाहेबांनीं यांनाहि काशीस पाठाविलें. काशीस न्यायखंड परीक्षा पास होऊन आल्यानंतर त्यांनीं अप्पासाहेबांच्या आश्रयाखाली प्रासिद्ध झालेली "वीरशैव ग्रंथमाला" लिहिली, व धार्मिक ग्रंथांचा असलेला तुटवडा भरून काढला. त्यांना बाळेहळ्ळी जगद्गुरूंनीं 'धर्मरत्न' ही पदवी दिली आहे.

पं. काशिनाथशास्त्री अळिगोरी

हे धारवाड जिल्ह्यांतील अळिगोरी येथील रहिवासी. तेथील मठापैकी हे होते. वारद पाठशाळेंत शिक्षणास आल्यावर अप्पासाहेबांनीं यांनाहि काशीस पाठाविलें. तेथें ते ७-८ वर्षें होते. न्यायशास्त्र शिकून आचार्य खंड परी-क्षेत उत्तीर्ण झाले. काशीहून आल्यावर अळिगोरीस ६-७ वर्षें संस्कृत पाठशाळा यांनीं चालविली. हे ५ वर्षांपूर्वी शिवैक्य झाले.

पं. सोमनाथशास्त्री इटगी

निजाम स्टेटमधील कोप्पळ तालुक्यांतील इटगी येथील मठाधीश. ५-६ वर्षें वारद पाठशाळेंत शिकून, नंतर अप्पासाहेबांच्या आज्ञेवरून ते काशीस शिक्षणास गेले. तेथें न्यायखंड परीक्षा पास झाले. बागलकोटजवळ हनगल कुमार स्वामींनीं स्थापन केलेल्या शिवयोग मंदिरांत ते ५ वर्षें अध्यापक होते. वृद्धापकाळामुळें हल्लीं मल्लाड येथें वास्तव्य करित आहेत.

श्री. जगद्गुरु शिवानंद राजेंद्र शिवाचार्य महास्वामी बाळेहळ्ळी, रंभापुरी
वीरसिंहासन

ह्यांचे शिक्षण अन्विगोरी येथील पाठशाळेत व कांही दिवस वारद पाठ-
शाळेत झाले. नंतर ते व्याकरण शास्त्राचा अभ्यास करण्याकरितां काशीस गेले.
तेथें ७-८ वर्षे राहून त्यांनी व्याकरणतीर्थ व काव्यतीर्थ परीक्षा दिल्या व
यशस्वीरीत्या उत्तीर्ण झाले. नंतर बाळेहळ्ळी सिंहासनासाठीं काशीहून आले. त्या
सिंहासनासाठीं वादविवाद चालला होता. त्यांत यांचा विजय होऊन, म्हैसूर
सरकारनें यांनाच गादीवर बसविण्याचा हुक्म दिला. इ. स. १९४६ मध्ये हे
जगद्गुरु शिवैक्य झाले.

श्री. जगद्गुरु प्रसन्न रेणुकवीर गंगाधर शिवाचार्य महास्वामी रंभापुरी
वीरसिंहासन

हे बेंगळूरच्या महंतीन मठापैकीं होत. ह्यांचे शिक्षण ५-६ वर्षे वारद
पाठशाळेत झाले. येथेंच “ साहित्यालंकार ” परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. थोडा
न्यायशास्त्राचाहि ह्यांनीं अभ्यास केला होता. ह्यांनीं “ वीरशैव ” मतप्रचा-
राकरितां बराच प्रवास केला; व अनेक सामाजिक कायें केलीं. गदग व
हुबळीच्या दरम्यान असलेल्या हदलापूर खेड्यांत १५-२० एकर जमीन
घेऊन, तेथें “ मुक्तिमंदिर ” नांवाची एक संस्था त्यांनीं स्थापन केली आहे. तेथें
पांचहि आचार्यांच्या मूर्ति त्यांनीं स्थापन केल्या. जगद्गुरु शिवानंद महास्वामींनीं
म्हैसूर महाराजांना अर्ज करून आपल्या पश्चात् ह्यांनाच गादीवर बसवावे,
अशी विनंति केल्यावरून, २ वर्षांपूर्वी त्यांना बाळेहळ्ळी (रंभापुरी) सिंहा-
सनावर बसविण्यांत आले.

श्रीमान्निरंजन जगद्गुरु जयदेव मुरघारारजेंद्र महास्वामी चित्रकलदुर्ग
शून्य सिंहासनाधिकारी

अतिशय उत्तम असलेल्या गदग येथील मठापैकीं हे होत. त्या मठातर्फें
हे काशीस शिकत होते. पुढें गदगकरांनीं त्यांची मासिक देणगी बंद केली
म्हणून, अप्पासाहेबांना कांही मदत/मागण्याकरितां ते काशीहून सोलापुरास
आले. ३-४ महिने येथें राहून शिष्यवृत्ति घेऊन पुन्हां काशीस गेले. त्यांनीं
तेथें न्याय मध्यम व खंड २-३ परीक्षा दिल्या व उत्तीर्ण झाले. चित्रकलदुर्ग
सिंहासनाचे महास्वामी शिवैक्य झाल्यामुळे, उत्तराधिकारी म्हणून अप्पासाहेबांनीं
ह्यांना काशीहून बोलावून घेतले. बऱ्याच लोकांचें मत घेऊन व म्हैसूर
सरकारचा हुक्म घेऊन त्यांना शून्य सिंहासनावर बसविलें.

श्रमिन् जगद्गुरु विश्वाराध्य शिवाचार्य महास्वामी काशी-ज्ञान
सिंहासनाधिकारी

ह्यांनी ४-५ वर्षे वारद पाठशाळेंत साहित्याचा अभ्यास केला व साहित्यतीर्थ ह्या परीक्षेंत पास झाले. नुकतेच शिवैष्य झालेले जगद्गुरु वीरभद्राशिवाचार्य यांनी मृत्युपत्रांत पुढील अधिकारी यांना नेमल्यामुळे, त्यांना काशीपीठाकरितां नियुक्त केलें गेलें आहे. व लौकरच ते अधिकारारूढ होतील. ह्यांनी न्यायाचाहि अभ्यास केला आहे.

पं. काशीनाथशास्त्री नागनूर बृहन्मठ

यांनी येथें वारद पाठशाळेंत साहित्याचा व थोडा न्यायाचा अभ्यास केला व साहित्यालंकार शिकले. नंतर काशीस गेले व तेथें काव्यतीर्थाची परीक्षा देऊन पास झाले. तिथून आल्यावर त्यांनी 'पंचाचार्य प्रभा' नांवाचें कानडी वर्तमानपत्र सुरू केलें, व त्यायोगें त्यांनी समाजांत स्फूर्ति उत्पन्न केली. सध्यां ते म्हैसूरलाच वर्तमानपत्र चालवीत असतात.

श्री. बालतपस्वी चन्नवीर शिवाचार्य

हे सुरपूरजवळील ताळवारगेरी येथील हिरेमठापैकी होत. हे लहानपणीं वारद पाठशाळेंत आले. येथें अलंकारपर्यंत साहित्य शिकून थोडा न्याय शास्त्राचाहि अभ्यास यांनी केला. त्यांना समाजकार्याची उपजतच आवड आहे. होटगी येथील भक्तांनी त्यांची समाजकार्यांतील कळकळ, स्फूर्ति, विद्वत्ता वगैरे पाहून त्यांना होटगी मठावर घेतलें. त्यांनी खेळ्यापाड्यांत हिंडून शिवदीक्षा संस्कार, करून सद्युपदेशानें हजारों लोकांना सन्मार्गाला लावले आहे.

पं. सर्पभूषण महादेवस्वामी सपण्याय मठ

ममदापूर येथील विरक्त मठापैकी हे होत. वारद पाठशाळेंत ५-६ वर्षे साहित्यालंकार शिकून व न्यायशास्त्राचा अभ्यास करून, परीक्षा देण्यास काशीस गेले. तेथें ५-६ वर्षे राहून, न्यायाचा, वेदांताचा अभ्यास करून वेदांततीर्थ, साहित्यतीर्थ परीक्षा देऊन परत आले; व त्यानंतर त्यांनी बेंगळूर येथील सर्पभूषण मठाचा अधिकार घेतला.

पं. शिवलिंगस्वामी हुक्केरी

हुक्केरी वंटमुरी संस्थान जि. वेळगांव येथील रहिवासी. ७-८ वर्षे वारद पाठशाळेंत राहिले. साहित्याचें शिक्षण घेतलें. अप्पासाहेबांच्या सांगण्यावरून पाठशाळेची सर्व व्यवस्था ते पहात असत.

पं. गुरुलिंगस्वामी विरक्तमठ बेळगांव

यांनी वारद पाठशाळेत ७-८ वर्षे साहित्य व न्यायशास्त्राचा अभ्यास केला. नंतर परीक्षेकरिता काशीस गेले. तेथे वेदांततीर्थ व काव्यतीर्थ परीक्षा देऊन उत्तीर्ण झाले.

पं. विरुपाक्षशास्त्री गुळेदगुड

येथे ७-८ वर्षे वारद पाठशाळेत अभ्यास करून काव्यशास्त्र व न्यायशास्त्र शिकले; व वेदांतहि शिकले. ते पाठशाळेचे कांहीं दिवस अध्यापक होते.

पं. गुरुपादाशिवाचार्य काव्यतीर्थ मुळ्ळूर

हे इथेच ७-८ वर्षे राहून काव्यतीर्थ परीक्षा देऊन वेदांत आणि व्याकरणाचा कांहीं भाग शिकून गांवी परत गेले.

श्री. गंगाधरशास्त्री अनगोंड

वारद पाठशाळेत ७-८ वर्षे काव्यतीर्थापर्यंत अभ्यास करून काशीस जाऊन परीक्षा दिली, व पास झाले. (वेदांत मध्यम व व्याकरण मध्यम). सध्या ते काशीस आहेत. त्यांना ४-५ वर्षांपासून श्री. चन्नवीर शिवाचार्य होटगी स्वामी मदत देत आहेत.

पं. गंगाधरशास्त्री बाशी

हे वारद पाठशाळेत २-३ वर्षे राहून साहित्यालंकारपर्यंत शिकले.

पं. शरणबसवशास्त्री अचेलेरी

वारद पाठशाळेत ६-७ वर्षे अभ्यास करून वेदांत आद्य, माध्यम, व काव्यतीर्थ परीक्षा पास झाले. नंतर न्यायशास्त्राचा अभ्यास करून हे काशीस गेले. तेथे ६-७ वर्षे राहून, न्यायशास्त्राच्या आचार्य परीक्षेत उत्तीर्ण झाले, व तर्कतीर्थ पदवी मिळविली. हल्ली हे येथील काडादी हायस्कुलांत अध्यापक आहेत.

श्री. बसवलिंगशास्त्री पुराणिक सोलापूर

८-९ वर्षेपर्यंत वारद पाठशाळेत संपूर्ण साहित्यशास्त्राचा अभ्यास करून पाठशाळा सोडली. नंतर त्यांनी पुराणिकाचा व्यवसाय पत्करला. सुप्रसिद्ध पुराणिक म्हणून गणले गेले आहेत. सध्या ते करमाळ्यास रहातात.

पं. विरुपाक्षशास्त्री दावणगेरी काव्यतीर्थ—

येथें ४-५ वर्षे साहित्याचा संपूर्ण अभ्यास करून, परीक्षा दिली व पास झाले. हल्लीं दावणगेरी येथेंच रहातात.

श्री. विरुपाक्षशास्त्री नवली

यांनी ४-५ वर्षे साहित्याचा अभ्यास केला व काव्यतीर्थ परीक्षा पास झाले.

श्री. सिद्धवीरशास्त्री जैनापूर

वारद पाठशाळेंत ५-६ वर्षे अभ्यास करून काव्यतीर्थ झाले. नंतर बेळगांवला आयुर्वेदशास्त्राचा अभ्यास केला. सध्यां जैनापूर येथेंच दवाखाना घालून आहेत.

पं. सिद्धराम शिवाचार्य रौडकुंदी

३-४ वर्षे वारद पाठशाळेंत अभ्यास करून काव्यतीर्थ परीक्षा पास झाले. हल्लीं काशीस न्यायशास्त्राचा अभ्यास करीत आहेत.

पं. वीरेश्वरशर्मा कोरवार

२-३ वर्षे वारद पाठशाळेंत राहून साहित्याचा अभ्यास करून काव्यतीर्थ परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. सध्यां बसवन वागेवाडी येथें अध्यापक आहेत.

श्री. पंचाक्षरशिवाचार्य वैरागकर वार्शी

येथें पाठशाळेंत ४-५ वर्षे साहित्याचा अभ्यास करून काव्यतीर्थ परीक्षा पास झाले. हल्लीं काशीस न्यायशास्त्र शिकत आहेत.

श्री. वीरभद्रशर्मा अगूर

वारद पाठशाळेंत यांनी २-३ वर्षे साहित्याचा अभ्यास केला. नंतर बेळगांवास जाऊन आयुर्वेदाचा अभ्यास केला. हल्लीं सोलापूर येथें दवाखाना घालून आहेत.

श्री. चंद्रशेखरशर्मा दिंडूर

५-७ वर्षे वारद पाठशाळेंत साहित्यतीर्थपर्यंत अभ्यास करून, नंतर बेळगांवांस जाऊन आयुर्वेदाचा अभ्यास करून पास झाले. हल्लीं दिंडूर येथें स्वतंत्र दवाखाना घालून आहेत.

श्री. सिद्धार्थ शिवाचार्य निंवरगी

वारद पाठशाळेंत ४-५ वर्षे अभ्यास केल्यानंतर बेळगांवला आयुर्वेदाचा अभ्यास करून प्रसिद्ध वैद्य झाले.

पं. शिवलिंग शिवाचार्य अहमदपूर पट्टाधिकारी

हे एक अत्यंत हुषार विद्यार्थी वारद पाठशाळेत लाभले होते. त्यांनी ८ वर्षांचा अभ्यास केवळ ३ वर्षांत केला. काव्यतीर्थ व वेदांततीर्थ झाले. व्याकरण आद्यपर्यंत अभ्यास केला. नंतर मतप्रचारार्थ उत्तर हिंदुस्थानांत केदार वगैरे मागाकडे गेले; नुषतीच काश्मीर आग्राडीवर जी लिंगायत बटालियन गेली, त्यावेळी त्यांनी मुद्दाम सरकारांत अर्ज केला व बटालियनमध्ये सामील झाले. काश्मीरमध्ये ते जखमी झाले.

पं. सिद्धराम शर्मा कुंटोजीमठ

वारद पाठशाळेत ७-८ वर्षे अभ्यास केला व काशीस जाऊन काव्यतीर्थ व न्यायतीर्थ परीक्षांत उत्तीर्ण झाले. हल्ली सोलापूर येथेच कुंटोजी मठांत असतात.

पं. विरुपाक्षस्वामी मानुरकर

काव्यतीर्थपर्यंत वारद पाठशाळेतच अभ्यास करून काशीस गेले. तेथे २-४ वर्षे राहून काव्यतीर्थ परीक्षा दिली व पास झाले. सध्या निजाम स्टेट-मधील बीड जिल्ह्यांत मानूर येथील मठावर आहेत.

श्री. पडाक्षरस्वामी नंदीमठ

येथे ६-७ वर्षे अभ्यास करून काशीस गेले, व तेथेहि त्यांनी साहित्याचाच अभ्यास केला.

श्री. चन्नबसवस्वामी रेकुळगीकर (हिरेमठ)

येथे ५-६ वर्षे साहित्यशास्त्राचा अभ्यास करून, निजामस्टेटमधील रेकुळगी येथील आपल्या मठाचा अधिकार घेऊन वास्तव्य करित आहेत. हे वारद घराण्याचे कुलगुरु होत.

पं. गुरुपाद शर्मा सुरकोड

येथे ३-४ वर्षे राहून काव्यमाध्यमपर्यंत त्यांनी अभ्यास करून परीक्षा दिली.

पं. गुरुमूर्तिशास्त्री होनकनहळ्ळी

हे ३-४ वर्षे येथे राहून साहित्य शिकले. नंतर काशीस जाऊन व्याकरण-शास्त्रांत आचार्य खंड ३-४ ची परीक्षा दिली. हे हुबळी येथे अध्यापकाचे काम करित होते.

शिवाय कोट्टरशर्मा सूडिपुराण, शिवलिंगाच्या पुराणिक अक्कलकोट, लिंगांच्या जवळगी कीर्तनकार, प्रमुल्लिंगस्वामी औंधकर बाशी, राचाल्लिंगस्वामी परांडकर संपादक वीरशैव गर्जेना बाशी, नागाल्लिंगस्वामी नंदीमठ सोलापूर, सिद्धाल्लिंगस्वामी पट्टाधिकारी अढळ्ळी, चन्नबसवस्वामी चरमूर्ति अढळ्ळी, मल्लिका-र्जुनशास्त्री जैनापूर हिरेमठ, महाल्लिंगस्वामी जैनापूर हिरेमठ, सिद्धरामशास्त्री हत्तरकी अध्यापक, जगन्नाथशास्त्री मणि अध्यापक, वाळलिंगस्वामी वैरागकर बाशी, मृत्युंजय शिवाचार्य कुरवत्ति काव्यतीर्थ, काशीनाथ शर्मा गोडची, पडाक्षरशिवाचार्य मंगळूर आयुर्वेदमिषगाचार्य, शांतवीर शिवाचार्य जेवरगी मठ, महाल्लिंगस्वामी बरदापुरे, शांतलिंगाच्या स्वामी वमानांव, शंकरशास्त्री हुवळी, सिद्धय्यास्वामी गारमपल्ली, चिन्नय्यास्वामी पुराणिक, सदाशिवस्वामी सुरंडी, शांतलिंगस्वामी हिप्परगी करंजी, चनमल्लय्या स्वामी हुवळी मठ सोलापूर, साखरखेडा येथील पट्टाधिकारी गंगाधर शिवाचार्य, शंकरस्वामी मरेगुंदी, भीमाशंकरस्वामी उमरावती, सदाशिवस्वामी पुणेकर, गुरबसय्यास्वामी किणीकर, संगनदेवर अनदूरकर, लिंगय्यास्वामी अनदूरकर, शिवानंदस्वामी रोडगीकर इत्यादि मोठमोठे विद्वान्जनहि वारद संस्कृत पाठशाळेत शिक्षण घेऊन, पुढे मोठ्या पदव्यांवर चढले आहेत.

पुण्यश्लोकांच्या मृत्यूनंतर ज्या ज्या गृहस्थांच्या

तारा व पत्रें आलीं त्यांचीं नांवें

मुंबई—डब्ल्यू. टी. मॉरिसनसाहेब गृहमंत्री मुंबईसरकार यांचें श्री. गौरव्वाबाई वारद यांच्या नांवानें लिहिलेलें सविस्तर हकीकतीचें पत्र “ मासिक मनोरंजन ” मध्ये दिलेलें आहे. त्यांत अप्पासाहेबांचा त्यांच्याशीं ते असिस्टंट कलेक्टर होते, तेव्हांपासून संबंध आला होता. असें उघृत केलेलें आहे. २ न्यायमूर्ति सर चंदावरकर, हायकोर्ट जज. ३ डॉ. सर मालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर. ४ शेठ धरमर्सी मुरारजी गोकुळदास. ५ राजा नरसिंगगिरजी ग्यानगिरजी. ६ शेठ जयनारायण हिंदुमल दाणी, मॅनेजर मर्चेंट्स बँक बॉम्बे. ७ बॅ. जी. के. गाडगीळ. ८ वॅ. रुद्रप्पा गरडी, म्हैसूर. ९ ग्रेन मर्चेंटस् असोसिएशन. १० मर्चेंटस् अडत असोसिएशन. ११ डॉवर स्मॉल कॉज कोर्ट. १२ किटिंग साहेब डायरेक्टर ऑफ अॅग्रिकल्चर बॉम्बे. १३ गंगाधरप्पा साबोजी सेक्रेटरी वीरशैवाश्रम.

बेंगळूर—१४ राजसभाभूषण दिवाणबहादूर सर के. पी. पुट्टणशेट्टी, सी. आय. ई.

धारवाड—१५ श्री. गदगय्या स्वामी व्हन्नारपूरमठ वकील. १६ रा. व. शांतवीरप्पा मेणसिनकाई.

म्हैसूर---१७ पी. विरूपाक्षय्या, एडिटर म्हैसूर स्टार. १८ डॉ. नंजाप्पा म्हैसूर-महाराजांचे फॅमिली डॉक्टर.

हुवळी—१९ श्री. राचप्पाणा नीली. २० श्री. वसप्पणा उप्पीन २१ श्री. सिद्रामप्पा पावटे वकील.

बेळगांव—२२ रा. व. रुद्रगौडा चन्नवीर गौडा पाटील.

अरटाळ—२३ राजा लखमनगौडा वसवप्रभूगौडा सरदेसाई, वंटमुरी.

गदग—२४ सार्वजनिक नागरिक सभा. २५ रा. सा. मल्लेशप्पा मानवी.

अथणी—२६ श्री. जगद्गुरु सुरधाराजेंद्र महास्वामी संस्थान चित्रकल-दुर्गा, २७ श्री. नूंदप्पा अध्यक्ष नगरपालिका अथणी.

सिमला—२८ नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले (सिमल्याहून तार)

नागपूर—२९ श्री. दीक्षित सॉलिसिटर.

सातारा—३० श्री. दादासाहेब करंदीकर, वकील. ३१ रा. व. विठ्ठलराव फाटक, अध्यक्ष नगरपालिका. ३२ नजमोद्दीन कमरोद्दीन, अध्यक्ष अंजुमन इस्लाम.

मंडाले—३३ लो. बाळगंगाधर टिळक (जेलमधून).

हैद्राबाद—३४ न्यायमूर्ति केशवराव संतुकराव, हायकोर्ट जज. ३५ धर्मवीर श्री. वामनराव नाईक. ३६ श्री. गोविंदराव अबदुलपूरकर. ३७ श्री. वामन पांडुरंग केळकर, वीव्हिंग मास्तर, हैद्राबाद मिल. ३८ श्री. महारुद्रप्पा खेणी.

सांगली—[बनहट्टी] ३९ श्री. तम्मणप्पा चिकोडी.

रबकवी—४० सार्वजनिक सभा. ४१ श्री. व्यंकटेश बाळाजी अणीखिडी. ४२ श्री. वशेट्टीअप्पा मुत्तूर.

पुणे—४३ श्री. सरदार पानसे कलेक्टर, विजापूर. ४४ सरदार हेबळीकर. ४५ दिवाणबहादूर काशीनाथ रामचंद्र गोडबोले, रिटायर्ड एक्झिझिटिव्ह इंजिनियर. ४६ साहित्यसम्राट श्री. न. चिं. ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर, (केसरी ऑफिस). ४७ श्री. वामनराव पटवर्धन, संपादक ज्ञानप्रकाश. ४८

रा. सा. सदाशिव कृष्ण पिंपळखरे, आर्टिस्ट. ४९ श्री. वासुकाका जोशी, मालक चित्रशाला प्रेस. ५० श्रीमती पं. रमाबाई महादेव रानडे, (सेवासदन) ५१ रा.व. रामचंद्र भिकाजी जोगळेकर, डेप्युटी कमिशनर. ५२ डॉ. मॅनसाहेब प्रिन्सिपॉल अग्रिकल्चरल कॉलेज. ५३ श्री. हरि नारायण आपटे, कादंबरीकार 'आनंदाश्रम', ५४ श्री. गोपाळ कृष्ण देवधर, सर्व्हेंट ऑफ इंडिया सोयायटी.

दावणगोरी—५५ श्री. ब्रम्हप्पा तबनप्पानवर.

वल्लारी—५६ श्री. अल्लम वसप्पा (सारडा दुकान)

कोल्हापूर—५७ दरबारतर्फे दिवाण श्री. सवनीससाहेब. ५८ श्री. अण्णासाहेब चौगुले, हायकोर्ट जज. ५९ लिंगायत नागरिक सभा.

उमरावती—६० दे. म. श्री. दादासाहेब खापडे. ६१ दे. म. श्री. ना. रा. वामणगांवकर.

हनगल—(संस्थान) ६२ श्री. मन्निरंजन हनगल कुमार स्वामी शिवयोग मंदिर.

काशी—६३ श्रीमद् जगद्गुरु शिवलिंग शिवाचार्य महास्वामी.

अकलकोट—६४ दरबार. ६५ श्री. मळसिद्धप्पा मायनाळ. ६६ श्री. विठ्ठलराव फुटाणे.

कुरुंदवाड—६७ श्रीमंत राजे बाळासाहेब पटवर्धन, अधिपति कुरुंदवाड.

याशिवाय शेंकडों लोकांचीं पत्रे आलीं होती. स्थलाभावास्तव त्यांचा येथे उल्लेख केला गेला नाही.

पुण्यश्लोकांच्या पुण्यतिथीस अध्यक्षस्थानी असलेली मंडळी

- रा. व. गौतमचंद मोतीचंद शहा वकील, सोलापूर.
 श्री. डॉ. डिसोझा, डिस्ट्रिक्ट जज सोलापूर.
 ,, चक्रवर्ति, आय्. सी. एस्. कलेक्टर सोलापूर.
 ,, केशवराव संतुकराव, हायकोर्ट जज हैद्राबाद.
 ,, हरी नारायण आपटे, कादंबरीकार, पुणे.
 ,, दादासाहेब (रघुनाथ दाजी) करंदीकर, वकील, सातारा.
 ,, रामचंद्र मोरेश्वर साने, वकील, बार्शी.
 ,, साहित्यसम्राट दे. म. श्री. न. चिं. ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर, संपादक
 केसरी, पुणे.
 ,, श्री. दीक्षित; डिस्ट्रिक्ट जज, सोलापूर.
 ,, दे. म. श्रीनिवासराम कौजलगा, विजापूर.
 ,, रा. व. गणेश कृष्ण साठे, सी. आय्. ई. सोलापूर
 ,, दानवीर हिराचंद नेमचंद दोशी, सोलापूर.
 ,, रा. व. विनायक वामन मुळे, अध्यक्ष नगरपालिका सोलापूर.
 ,, एम्. एस्. सरदार, वी. ए. ऑक्सन. लंडन, बार अँट लॉ, अध्यक्ष
 अखिल भारतीय वीरशैव महासभा, सोलापूर.
 ,, रा. व. रामकृष्ण हणमंत पागे.
 ,, डॉ. श्री. व्यं. केतकर, ज्ञानकोशकार.
 ,, रा. व. डॉ. जी. दिवाकर, अध्यक्ष नगरपालिका सोलापूर.
 ,, रा. व. नागप्पा अरळप्पा अबदुलपूरकर, अध्यक्ष नगरपालिका सोलापूर
 ,, दळवी, डिस्ट्रिक्ट जज सोलापूर.
 ,, दे. म. रामकृष्णजी जाजू, सोलापूर.
 ,, बगली, फर्स्टक्लास सबजज सोलापूर.
 ,, एस्. एम्. होनराव, मामलेदार सोलापूर.
 ,, ष. ब्र. चन्नवीर शिवाचार्य होटगी.
 ,, डॉ. कु. मि. अंत्रोळीकर, सोलापूर.
 ,, दे. म. नानासाहेब वामणगांवकर, अमरावती.

